A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE III.

BERETTYÓÚJFALU, 1982

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

III.

BERETTYÓÚJFALU, 1982

Szerkesztette
HÉTHY ZOLTÁN

A kötet lektora
MÓDY GYÖRGY

A rajzokat a szerzők, Horváth Péter,
a fényképeket a szerzők, Bogya Pál és F. Molnár Erzsébet készítették

HU ISSN 0133-7653

TARTALOMJEGYZÉK

TERMÉSZETTUDOMÁNY — NATURWISSENSCHAFTEN

Kovács Gábor: Téli énekesmadarak vizsgálata Bihar és a Hortobágy szikesein . 5
Untersuchung von Wintersingvögeln auf den Sodagebieten der Landschaften Bihar und Hortobágy 20
Szathmáry László: A bihardancsházai trepanált koponya 21
The Trephined Skull from Bihardancsháza (County Hajdú-Bihar, Hungary) 40

RÉGÉSZET, MŰVÉSZETTÖRTÉNET — ARCHÄOLOGIE, KUNSTGESCHICHTE

Balla Lajos: A daciai telepítések és jelentőségük 43
La colonisation en Dacie et son importance 49
Mesterházy Károly: Honfoglaláskori nyereg Ártándról 51
Sattel aus der Landnahmezeit von Ártánd 67
Rácz Zoltán: Szempontok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez 69
Gesichtspunkte zur Bewertung der Kirche aus der Árpádenzeit in Monostorpályi 77

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

Módy György: Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult északbihari falu . . 79
Fancsika, ein Ende des XVI. Jahrhunderts zerstörtes nordbiharisches Dorf . 91
Détshy Mihály: A pocsaji Rákóczi-udvarház 93
Das Herrenhaus der Rákóczi's in Pocsaj 121
Karacs Zsigmond: Adatok a Földes határába olvadt Mezőszentmiklós birtoklástörténetéhez 123
Angaben zur Besitztumsgeschichte von Mezőszentmiklós, der in die Gemarkung von Földes eingegangen ist 139
Csatári Bálint: A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai 141
Die mittelalterliche Siedlungsordnung der Dörfen von Sárrét und deren Veränderungen 154
Balassa Iván: Adatok Báránd XVIII. századi történetéhez 155
Angaben zur Geschichte des Dorfes Báránd (Kom. Bihar) im XVIII. Jahrhundert 165
Nyakas Miklós: A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről 167
Die Ordnung im Adelsbezirk Báródság vom Ende des 18. Jahrhunderts an . 176
Sándor Mihályné: Két szőlőskerti törvény és jegyzőkönyv Berettyóújfaluban . . 177
Zwei Weingartengesetze und ein Protokoll in Berettyóújfalu 189
Péter Imre: A Sárréti Népfőiskola 191
Die Volkshochshule von Sárrét 223

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

Dankó Imre: A vasfű (Verbena officinalis L.) a sárréti néphagyományban . . . 225
Das Eisenkraut (Verbena officinalis L.) in der Volksüberlieferung von Sárrét 251
Fehér Ágnes: A hagyományos családmodell átalakulása egy bihari falu (Tépe) társadalmában 253
Die Umwandlung des herkömmlichen Familienmodells innerhalb der Gesellschaft eines Dorfes (Tépe) in Bihar 258
Kálnási Árpád: Mezőpeterd földrajzi nevei 259
Die geographischen Namen von Mezőpeterd 270

IRODALOMTÖRTÉNET — LITERATURGESCHICHTE

Bakó Endre: Nadányi Zoltán szigligeti levelei 271
Die Szigligeter Briefe von Zoltán Nadányi 286

MUZEOLÓGIA — MUSEOLOGIE

Héthy Zoltán: Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1979—1981. évi működéséről 287

* * *

Péter Imre: Egy élet a Sárrétért. Szűcs Sándor emlékezete 299

Kovács Gábor

Téli énekesmadarak vizsgálata Bihar és a Hortobágy szikesein

A szikespuszták téli énekesmadarai közül a következő fajokat vizsgálom részletesen: fülespacsirta (Eremophila alpestris), hósármány (Plectrophenax nivalis), téli kenderike (Carduelis flavirostris), sarkantyús sármány (Calcarius lapponicus). A szikespusztán, valamint a kapcsolódó réteken előforduló egyéb áttelelő fajokat (zsezse, kenderike, fenyőrigó, réti pityer) éppen csak megemlítem. A négy karakter faj ősztől tavaszig egy időben fordul elő a pusztán. Táplálkozó területük többé-kevésbé azonos vagy szorosan határos egymással a száraz szikesek növénytársulásaiban. Előfordulásukat mégis fajonként jellemzem.

Utalok mindegyik faj elemzésekor a hazai és az esetlegesen lényegesebb külföldi szakirodalomra is, valamint összehasonlítást végzek a bihari és a hortobágyi szikesek között. Tanulmányomat az 1973—1979 márciusa közötti időszak megfigyeléseiből állítottam össze. Felhasználtam a Hortobágyi Nemzeti Park területén dolgozó kollégáim, *Szabó László, Fintha István, Aradi Csaba* természetvédelmi felügyelők és *Szalontay Árpád* volt természetvédelmi őr adatait is. Az egyes fajok tárgyalásánál a tőlük származó adatokat a nevükkel együtt közlöm. Tanulmányom összeállításához nyújtott értékes segítségüket ezúton is szeretném megköszönni.

Megfigyeléseimet a következő területeken végeztem: *Bihar:* Derecske, Konyár, Konyári-Sóstó, Sándoros, Esztár, Kismarja, Nagykereki. A *Hortobágyi Nemzeti Parkból* és *környékéről* a következő helyeket vizsgáltam: Balmazújvárosi Nagyszik, Magdolna, Nyírőlapos, Görbehát, Ökörföld, Máta, Kungyörgy, Kékes, Halastó környéke, Kecskés, füredkócsi legelők, Parajos, Nagyiváni puszta, Zám, Borzas, Kunmadarasi puszta, Ágota puszta, karcagi legelők, Szelencés, Angyalháza, Pentezug.

1976 óta Nagyivánban lakom, a HNP déli területén, naponta járom a rám bízot pusztákat, így módomban állt többek között a tanulmányomban vizsgált fajok folyamatos megfigyelése is. Adataim zöme ennek megfelelően 1976-tól elsősorban a HNP déli pusztáiról származik (Kunmadaras, Nagyiván, Zám, Borzas, Ágota, Pentezug). Az 1976 előtti évek adatsorába elsősorban *Szabó László* természetvédelmi felügyelő és *Szalontay Árpád* természetvédelmi őr megfigyeléseit vettem át.

1. Fülespacsirta — Eremophila alpestris (L.)

A hazai szerzőktől megjelent tanulmányok nem foglalnak el egységes álláspontot a madár előfordulásának megítélésében. *Schäfer* (1959) tanulmányában részletesen elemzi a fülespacsirta 1957-ig ismert magyarországi előfordulásait, ezt összegezve úgy fogalmaz, hogy „A fülespacsirta (Eremophila alpestris) — mint ahogy azt a régebbi adatok is bizonyítják — mindig ritka vendége volt hazánknak. Természetesen nemcsak mai határainkon belül mutatkozott gyéren, hanem ritkának számított az egész Kárpát-medencében is". *Udvardy* (1941) a

Hortobágy madárvilágáról írt értékes állatföldrajzi tanulmányában viszont a szikespuszta jellemző és rendszeres téli vendégének tartja, amely azonban nem mindig kerül a szakember szeme elé.

Határunkon kívüli területen, a Kassai-medencében való tömeges előfordulásáról számolnak be az 1963—64-es télen a szlovákiai ornitológusok *(Mosansky—Palásthy—Voskár—Danko)*. 1973—1979 között végzett megfigyeléseim alapján magam is arra a meggyőződésre jutottam, hogy a Tiszántúl hortobágyi és bihari részein, a szikeseken rendszeres téli vendég, bár nem tömegesen, csak kisebb csapatokban. Egyes években azonban feltűnőbb a jelenléte, de ezt a hullámzó létszámú megjelenést még nem nevezhetjük inváziónak. *(Kovács G.*, 1976, 1978.) *Nagy L.* (1962), illetve szóbeli közlések alapján hazánk tájai közül a Nyírségben kimondottan gyakorinak számít ez a faj, érdemes tehát a szikesek mellett a homokterületeket is tanulmányozni.

Sterbetz I. békés-csongrádi szikeseken végzett megfigyeléseiből szintén sok Eremophila-adatot ismerünk.

Az alábbiakban időrendi sorrendben közlöm a madár előfordulási adatait 1973 őszétől 1979 tavaszáig, utalva a biotópra is.

	1973—74.	
nov. 28. Pentezug	3 db	*(Szabó)* Spergularia foltokon
dec. 26. Konyári-Sóstó	22 „	Kiszáradt szikes tó medrében
jan. 4. Nagyiváni puszta	6 „	Camphorosma *(Szalontay)*
jan. 14. Kunmadarasi puszta	57 „	Gulyaálláson *(Szalontay)*
jan. 16. Pentezug	101 „	Festucetum *(Fintha—Haraszthy—Szabó)*
jan. 31. Zám	5 „	Ruderalia *(Szalontay)*
febr. 6. Kunmadarasi puszta	25 „	Gulyaállás *(Szabó)*
	1974—75.	
nov. 15. Kunmadarasi puszta	3 db	Pusztai út mellett *(Szabó)*
	1975—76.	
dec. 20. Konyári-Sóstó	68 „	Szikes tómeder halofita növ.
dec. 27. Konyári-Sóstó	33 „	
dec. 31. Esztár	36 „	Polygonum aviculare, szántón
dec. 31. Konyári-Sóstó	13 „	szikes tó száraz medrében
jan. 3. Kunmadarasi puszta	17 „	gulyaálláson *(Szabó)*
jan. 6. Konyári-Sóstó	44 „	szikes tó száraz medre
jan. 8. Máta	7 „	szikes úton *(Fintha)*
jan. 13. Konyári-Sóstó	16 „	szikes tó kopár partján
jan. 15. Nyírőlapos	12 „	Festucetum gyepen
jan. 15. Görbehát	36 „	juhhodály közelében, Polygonumon
jan. 20. Máta	11 „	Festucetum gyepen *(Fintha)*
jan. 20. Konyári-Sóstó	63 „	szikes tó kopár partján
jan. 25. Nagyiváni puszta	35—40 „	kopár árokparton *(Szabó)*
jan. 25. Zám	14 „	ürmös szikes gyepen „
jan. 27. Pentezug	51 „	Festucetum gyepen, utakon
febr. 7. Kunmadarasi puszta	35 „	ürmös Festucetum gyepen *(Szabó)*
febr. 10. Máta	11 „	„ *(Fintha)*
febr. 20. Máta	22 „	„ „
febr. 21. Angyalháza	84 „	befagyott szikfokok jegén
márc. 6. Pentezug	30 „	Festucetum gyepen
márc. 7. Balmazújváros	11 „	Puccinellietum szikfokon
márc. 22. Máta	2 „	szikes dűlőúton
márc. 23. Máta	5 „	„ *(Fintha)*

1976—77.

nov. 7. Kunmadarasi puszta	2 db	vaksziken
nov. 21. Karcag	42 „	Festucetum szikes gyep
nov. 25. Ohat	76 „	„ *(Fintha)*
nov. 27. Kunmadarasi puszta	1 „	szikes dűlőút
nov. 30. Kunmadarasi puszta	3 „	„ *(Szabó)*
dec. 18. Kunmadarasi puszta	5 „	mohás Festucetum
dec. 28. Kunmadarasi puszta	2 „	ürmös Puccinellietum
jan. 5. Nagyiván, csatornaparton	6 „	Camphorosmán
jan. 22. Kunmadarasi puszta	28 „	elöntött rét jegén
febr. 11. Kunmadarasi puszta	12 „	„

1977—78.

nov. 6. Kunmadarasi puszta	1 db	út mellett *(Szabó)*
nov. 20. Kunmadarasi puszta	35—40 „	gulyaálláson
dec. 8. Kunmadarasi puszta	21 „	mohás Festucetum gyepen
dec. 10. Kunmadarasi puszta	1 „	„
dec. 14. Kecskés	3 „	ürmös Festucetum
dec. 21. Kecskés	4 „	„
dec. 27. Kecskés	5 „	„
jan. 11. Kunmadarasi puszta	16 „	mohás Festucetum gyepen
jan. 23. Kunmadarasi puszta	2 „	szikes dűlőút
jan. 26. Kunmadarasi puszta	25 „	löszháton
febr. 3. Kunmadarasi puszta	40 „	mohás Festucetum gyepen
febr. 11. Kunmadarasi puszta	31 „	gáton, ruderalia
febr. 18. Nagyiván, csatornapart	6 „	Atriplex sp.
febr. 19. Nagyiváni puszta	57 „	ürmös Festucetum sziken
febr. 22. Nagyiváni puszta	13 „	kaszáló tarlóján, hóban
febr. 23. Kunmadarasi puszta	26 „	mohás Festucetumon
febr. 25. Kunmadarasi puszta	19 „	„
febr. 26. Zám	12 „	üröm között
márc. 1. Nagyiváni puszta	18 „	vaksziken *(Szabó)*

1978—79.

dec. 8. Pentezug	5 db	Spergularia, Suaeda
dec. 10. Kunmadarasi puszta	3 „	mohás Festucetum
dec. 14. Kunmadarasi puszta	1 „	„
dec. 20. Kunmadarasi puszta	3 „	„
jan. 3. Zám	5 „	Suaeda, Salsola, Puccinellietum
jan. 4. Nagyiváni puszta	10—15 „	üröm *(Szabó)*
jan. 11. Kunmadarasi puszta	16 „	ürmös Festucetum gyepen
jan. 16. Nagyiván	5 „	árokparton, üröm között
jan. 30. Kunmadarasi puszta	18 „	löszháton
febr. 11. Kunmadarasi puszta	4 „	csatornapart, ruderalia
márc. 6. Kunmadarasi puszta	9 „	Festucetum gyep

Vonulás, mennyiségi viszonyok

A fenti adatsorból kitűnik, hogy főleg november közepétől március elejéig tartózkodnak nálunk. Legkorábbi adatuk nov. 6., legkésőbbi: márc. 23. *Mosansky* et al. (1965), valamint *Rinhoffer* (1974) munkáikban inváziós jelenségként kezelik az 1963—64-es szlovákiai és az 1969—70-es dél-németországi adatokat. Saját megfigyeléseim az 1973—79 közötti években nem igazolják, hogy nálunk is inváziószerűen fordulna elő. Százas csapatát az említett években egyszer észlelték a Hortobágyon *(Fintha—Haraszthy—Szabó,* 1974. jan. 16.). Tél végén nagyobb csapatokban látható mint ősszel vagy a tél folyamán.

Hómentes téli időszakban ugyanazon helyeken akár hetekig eltanyáznak,

bármekkora fagyok legyenek is ezalatt. A kisebb, pár cm-es havat még eltűrik, mert a táplálékul szolgáló fűfajok és egyéb növények terméses szárai kiállnak a hótakaró alól. Nagyobb havazás után gyorsan elvonulnak szikeseinkről, de a tél közben lezajló olvadásra azonnal visszatérnek megszokott táplálkozási helyükre. Az időjárás rendszertelen hullámzásával magyarázható, hogy a téli adatok néha hiányosak, máskor kiugróan sok a megfigyelés.

Élőhely, táplálék

Minthogy a táplálékul szolgáló növényfajok száma viszonylag magas, előfordulása változatos képet mutat. A hortobágyi szolonyec — és az északkelet-bihari szoloncsák — szikeseken telelő fülespacsirták tartózkodási helye nagyon különbözik egymástól. Mind Biharban, mind pedig a Hortobágyon évről évre, rendszeresen visszatérnek bizonyos növénytársulásokhoz. 1973-ban a bihari Konyári-Sóstó település mellett, kiszáradt szikes tó medrében észleltem fülespacsirtákat. A tófenék jellegzetes halofita növényei közül dominált a Suaeda pannonica, Chenopodium urbicum és a Crypsis aculeata. Vékony hóréteg borította az alacsonyabb növényi részeket, az Eremophilák szinte „kifürödték" ezeket a hó alól, hogy a magvakhoz hozzáférjenek. Chenopodium mellett kisebb mértékben Atriplex és Suaeda volt a táplálékuk. Ugyanitt 1975-ben és 1976-ban is megjelentek, jóval nagyobb számban. Ekkor a tófenéknek csak egy része került szárazra, az idő hómentes volt, tápnövény pedig kizárólag Suaeda. A többszöri esőzés hatására január közepére a tófenék teljesen víz alá került, ekkor a tó vakszikes, csupasz szegélyére húzódtak, ahol főleg Crypsis és Atriplex magva volt a táplálékuk.

A Hortobágyi Nemzeti Park területén, a Kunmadarasi puszta egy merőben más növényzetű biotópján előfordulása még a biharinál is rendszeresebb. A puszta száraz szikesei közül leggyakrabban az ún. Sós fertő — Kis Köves halom — Kis Forrás fenék közötti, erősen padkásodott területen figyeltem meg. Novemberben rendszerint ide érkeznek meg először. A terület növényzete a szolonyec talajtípusra jellemző. A gyengén záródó Artemisio-Festucetum pseudovinae gyep közeit a Polytrichum piliferum moha nagy foltokban borítja. Jellemző a Poa bulbosa, néhol pedig előfordul a Cladonia furcata zuzmó is. Különösen a mohásabb padkahátakat, szikeszpuszta szigeteket évről évre felszaggatják a varjak, rovarlárvákat keresve („varjúszántás"), emiatt kisebb mérvű gyomosodás indul a megbolygatott területeken (Achillea, sőt Agropyron). A padkák közötti szikesek és szikfoltok növényzete főleg ürmös Puccinellietum, a víznyomásos helyeken Pholiurus pannonicus, Mentha pulegium, Eleocharis palustris, Plantago tenuiflora is tenyészik. Vakszik aránylag kevés van, főleg a padkalejtőkön, ahol Camphorosma annua, Plantago maritima, Matricaria chamomilla, Spergularia marginata fordul elő.

A fülespcsirták fő táplálkozó területe ebben a biotópban a padkahát, illetve a szikespuszta sziget. (Az Eremophilák, továbbá a másik három faj táplálkozóhelyét a szikespuszta asszociációiban az 1. ábra szemlélteti.) Havas időben a szikfok növényeinek magvait (Puccinellia) is fogyasztják, de még gyakoribb táplálékuk a Festuca termése. A gyomosabb padkahátakon Achillea sp., Atriplex litoralis magvainak fogyasztása is előfordul. A Kunmadarasi puszta viszonyaihoz hasonlítanak a Nyírőlapos, Angyalháza és Szelencés adottságai is. A jószágállásokon táplálkozó fülespacsirták leggyakrabban a Polygonum aviculare termését fogyasztják. A bihar megyei Esztár község határában is megfigyeltem ezt a táplálkozását .(1975.) Egészen egyedi és jellegzetes a Hortobágyon, Pentezug pusztán megfigyelt biotópja. A Liba lapos—Kutas fenék—Kincses lapos között erősen szologyosodott, lazább feltalajú szolonyec húzódik, melyen a nagy állatsűrűség (juh) miatt a legeltetés és a taposás rendkívül erős. A teljesen kopárra

lerágott, asztalsima terület több hektár kiterjedésű. Domináns növénye a taposást jól tűrő Spergularia marginata. A környező Festucetum gyep is szinte tövig lerágott. Említést érdemel, hogy a Pentezugban augusztus—október között átvonuló havasi liléknek (Eudromias morinellus) is ugyanez a kedvelt tartózkodási helye.

Az Eremophilák tápnövénye ebben a biotópban a Spergularia. Végezetül még egy jellegzetes tartózkodási hely, melyet valamennyi hortobágyi területünkön észleltünk: a pusztákat átszelő kopár dűlőutak és közvetlen környékük. Táplálkozásukban rendkívüli volt 1977 január—februárja, amikor a Kunmadarasi és a Nagyiváni puszták lekaszált rétjeit egy korai nagy olvadás után elöntötte a víz, majd újra befagyott. A jég fölé csak a fűcsonkok emelkedtek, ezek között keresgéltek az Eremophilák. Rengeteg áttelelő rovart öntött ki az olvadás téli rejtekhelyéről, ezek a fűszálak közt bújtak meg ismét, vagy bágyadtan mászkáltak a jégen.

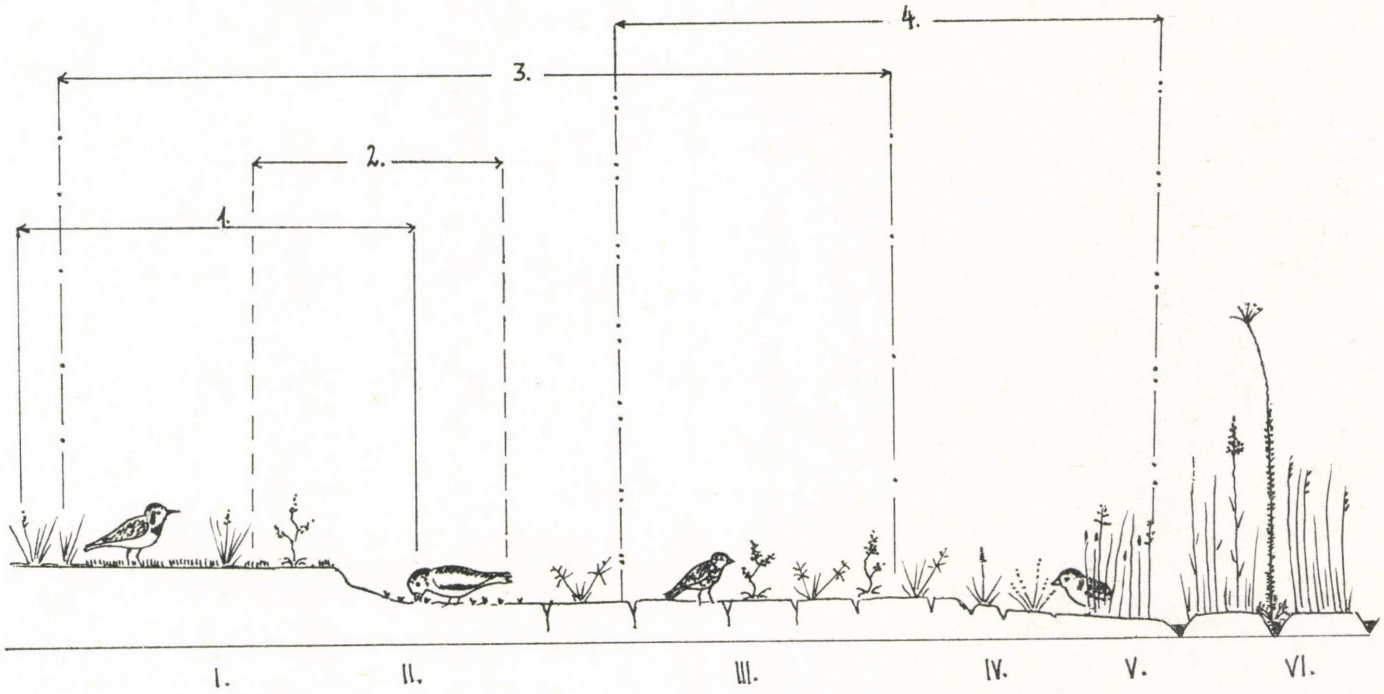
Viselkedésük, társuló fajok

Mozgásuk élénk. Gyors futkosásuk közben rövid megállásokkal figyelnek, majd szedegetik táplálékukat. Bizalmasabbak a téli kenderikénél, néha a hósármánynál is. 10—15 méternél közelebbre viszont ritkán várnak be, lilékre emlékeztető sebes futással igyekeznek távolabbra kerülni. Szeles időben, a másik három fajhoz hasonlóan sokkal vadabbak. Megriasztva egyszerre kél szárnyra a csapat, alacsonyan repülve keringenek, többnyire a felriasztás helye közelében szállnak le újra. Olvadásos időben, amikor a szikpadkáknak csak a háta áll ki a vízből, táplálkozás közben minduntalan rövidke szárnyalással jutnak át egyik szigetről a másikra. Igen ritkán láthatunk kiszínezett, tollfüleket viselő hím példányokat. (Késői, március végi előfordulás). Színezetük általában a tél közepén legtompább, de a fejtető, a fültájék és a begy fekete foltjai akkor is élesen elválnak a fej sárga színétől. Fiatal, még halványan sávozott mellű példányokat viszonylag ritkán, akkor is csak 1—2 példányban láttunk.

Társulási viszonyai változatosak. Biharban zsezsékkel és hósármányokkal együtt észleltem egy alkalommal, 1973-ban. (*Kovács G.*, 1976.) A Hortobágyon, táplálékuk hasonlósága miatt biotópja a téli kenderikéével részben megegyezik, ezért valamennyi faj közül ezzel látható együtt leggyakrabban. Vaksziken vagy csatornapartok ruderáliáin szívesen csatlakozik hósármányokhoz. Ritka, hogy mezei pacsirták vagy fenyőrigók társaságába keveredjen. Calcariusokkal többször is láttam együtt, de az egymás mellett táplálkozó két faj egyedei — éppen a fülespacsirta nyíltan szaladgáló és a sarkantyús sármány lapulva, rejtőzve mozgó természete miatt — állandóan elkülönültek.

2. Hósármány — Plectrophenax nivalis (L.)

Erről a cirkumpoláris elterjedésű fajról, hazai előfordulásáról *Sterbetz (1965)* írt igen alapos tanulmányt „A magyar Alföld állatföldrajzi szerepe a hósármány (Plectrophenax nivalis L.) téli mozgalmában" címmel. Összehasonlítást tesz a tőlünk délebbi államok területén és a nálunk végzett megfigyelések adataival, utal rá, hogy a Kárpát-medencében észlelt hósármányok zöme (70%) az Alföldön került szem elé. Értékes adatokat közöl a nálunk telelő példányok táplálékösszetételéről, mely szerint domináns a bárányparéj (Camphorosma) magja, hómentes időben. Ugyancsak *Sterbetz* (1971) számol be a kardoskúti szikeseken 1969 januárjában észlelt több ezres hósármánytömegről, melyeknek fő tápláléka a vékony hótakaróval borított pusztán Trifolium mag volt. *Udvardy* (1941) a Hortobágyon rendszeres téli vendégként írja le.

1. ábra. A téli énekesmadarak táplálkozási helye a szikes puszta asszociációiban.

1. Eremophila alpestris. 2. Plectrophenax nivalis.
3. Carduelis flavoristris. 4. Calcarius lapponicus.

I. Artemisio—Festucetum pseudovinae.
II. Camphorosmetum annuae
III. Puccinelliietum limosae artemisietosum.
IV. Pholiuro—Plantaginetum tenuiflorae.
V. Eleochareto—Agrostidetum albae.
VI. Alopecuretum pratensis, Beckmannietum eruciformis.

1. kép. Hósármány (Plectrophenax nivalis). Kunmadarasi puszta, 1978. okt. 28.
(Fotó: Dr. Kovács G.)

Biharban és a Hortobágyon 1973—79 között rendszeresen megfigyeltem, a szikesek téli madárvilágának jellegzetes eleme. (*Kovács G.* 1976, 1978.) *Sterbetz* (1965) tanulmányában leírtak nagyrészt megfelelnek a hósármány hortobágyi előfordulására is, néhány kivételtől eltekintve, melyeket az alábbiakban részletesen elemzek. Sem a Hortobágyon, sem pedig az észak- és kelet-bihari szikeseken nem észleltem, hogy ez a madár ezres, vagy több ezres csapatokba verődött volna. Valószínűleg a hatalmas területen egyenletesen oszlanak el. 1976—79 közötti, folyamatosan végzett megfigyeléseim során azt a következtetést vontam le, hogy a jelen tanulmányomban vizsgált négy faj közül a hósármány a legkevésbé területhű madár. Míg a Calcarius vagy az Eremophila szinte nap mint nap megtalálható ugyanabban a körzetben, sőt a téli kenderikék is nagyjából azonos területet járnak be rendszeresen, addig a hósármány — megfigyeléseim mindig váratlanul, véletlenszerűen, a puszták legkülönbözőbb helyein történtek. Jóllehet legfontosabb táplálékát (Camphorosma) csak vakszikes, kopár környezetben találja meg, de a vakszik területek közül egyikhez sem ragaszkodik huzamosabb ideig.

Biotópja

Vaksziken (szikpadkák, padkalejtők), kiszáradt szikes tavak medrében, pusztai kopár dűlőutakon, csatornák gátjain, árokpartokon fordul elő leggyakrabban. Füves szikespusztán, ruderális környezetben ritkábban látni, inkább csak olvadásos, vizes időszakban. Szántókon (lucernatarló) való előfordulását főként Biharban figyeltem meg néhány esetben, pl. 1974. nov. 16-án Konyár mellett láttam 27 példányt.

Érkezés, távozás, mennyiségi viszonyok

Rendszerint november elején, közepén érkezik, csaknem egyidőben a füles-pacsirtával. Legkorábbi adata október 23. (Szelencés puszta, 1977.) Tél végén igen hamar eltűnik, már februárban is ritka, márciusi adatom csak egy van: 1977. márc. 4. Nagyiváni puszta. Ez egyben a tavaszi legkésőbbi előfordulása is. A dél-magyarországi viszonyokhoz képest a Hortobágyon eltérést tapasztalunk a madár telelésének megítélésében. Erős hidegekben ugyan előfordul nálunk is, a Hortobágyon, de ha ezzel a hideggel nagyobb hótakaró párosul, továbbvonulnak a pusztáról. A hófúvásos idők kedveznek a hósármányoknak, mert a szikpadkák, csatornapartok, rizsgátak kiemelkedő részein a halofita növényzetet a szél „kitakarja", így a hósármányok táplálékhoz jutnak. A rendkívül kóbor madár téli előfordulásának adatai közt mutatkozó két-három hetes kihagyások még nem jelentik egyértelműen azt, hogy nem telel át, de az áttelelés tényét nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, miként az a téli kenderikénél fennáll. A hortobágyi területek közül legtöbb hósármányadat a Pentezug nevű pusztáról gyűlt össze.

Mennyiségi viszonyait nem a teljes adatsor közlésével mutatom be, hanem az 1973—79 közötti teleket értékelve kiemelem a tömeges előfordulásokat, illetve utalok a negatív időszakokra is.

1973—74.

Biharban kisebb csoportokban mutatkozott, max. 11 példány, viszont a Hortobágyon tömegesen észlelték.

Nov. 15. Pentezug kb. 200 db *(Szalontay)*
Dec. 1. Pentezug kb 170 db *(Szabó)*
Dec. 14. Nagyiványi psz. kb. 250 db *(Szalontay)*

1974—75.

Biharban az előző télnél gyakrabban fordult elő (6 adat, max. 32 példány — Konyári-Sóstó, 1975. febr. 16.)

A Hortobágyon kevesebb adata van. (5 megfigyelés, max. 200 db.) 1974. nov. 18. Pentezug, *Szabó* megfigyelése.

1975—76.

Valamennyi év közül ez volt a leggyengébb. Hortobágyon és Biharban 2-2 adata van csupán. Csak november és január hónapokban észleltük. Max. 24 példány. (Konyári-Sóstó, 1976. jan. 6.)

1976—77.

A Hortobágy térségéből 22 adat gyűlt össze. Ez részben azzal is magyarázható, hogy ekkor már kint laktam a HNP területén és naponta végeztem megfigyeléseket. Biharban nem észleltem hósármányt. Hortobágyon a Kunmadarasi pusztán 8 alkalommal észleltem. Maximális mennyiség: 286 példány (1977. jan. 11.).

1977—78.

15 hortobágyi és 2 bihari megfigyelés. Változatos, szétszórt előfordulás, megjelent Ágota, Zám, Balmazújvárosi-Nagyszik területeken is. Decemberi megfigyelése nincs. Max. előfordulása: 180 db. (1978. jan. 20. Kunmadarasi psz., *Szabó)*

1978—79.

13 hortobágyi és 3 bihari megfigyelés. Kisebb csoportokban jelentek meg. Maximális mennyisége: kb. 100 db. (Zám puszta, 1978. dec. 8.) Az adatok zöme decemberi, a februáriak hiányoznak.

Viselkedés, társuló fajok

A legkorábban érkező példányok általában magányos egyedek, melyek rendkívül jámborul viselkednek. A fotón látható példányt alig 4 méterről, teljesen nyíltan fényképeztem. A csapatban mozgó hósármányok már óvatosabbak. Megfigyeltem, hogy a hímek bizalmatlanabbul viselkednek, vészkiáltásukkal ők riasztják fel a csapatot. Szeles napokon rendkívül élénken viselkednek, igen sokat röpködnek, keringenek. Esők után vagy hóolvadáskor gyakran fürödnek a szikes tócsákban. 1976. dec. 4-én megfigyeltük és fotóztuk, hogy egy 25 példányból álló csapat naphosszat az elöntött szikes vízből kiálló kis szigetecskéin, zsombékjain tartózkodott, sőt a pár centiméteres vízbe is bementek, járkáltak benne.

Szívesen csatlakozik más, a sziken táplálkozó énekesmadárfajhoz. Biharban zsezsékkel, fülespacsirtákkal láttam együtt *(Kovács G.*, 1976.). A Hortobágyon leggyakrabban téli kenderikékhez szegődött. Ritkábban láttuk Calcariusokkal, inkább csak felrepülő csapathoz csatlakoztak magányos példányok. Fenyőrigó, mezei pacsirta is előfordult egy-két esetben hósármányokkal együtt. A nagy hósármánycsapatokhoz alkalmilag bármelyik téli énekesmadarunk hozzászegődik repülés közben, de a táplálkozóhelyen már elkülönülnek. Kivételt csak az Eremophila képez. Általános az a jelenség, hogy a magányos példányok, vagy 2—3 egyedből álló kis csoportok mindig keresik más pusztai aprómadár társaságát, nagyobb csapatok már csak elvétve keverednek.

3. Téli kenderike — Carduelis flavirostris (L.)

A tanulmányomban vizsgált négy faj közül ez fordul elő leggyakrabban és legnagyobb tömegben a Hortobágy és Bihar szikesein. Míg a másik három madár nem nevezhető a szó szoros értelmében vett áttelelőnek, a téli kenderike késő ősztől kora tavaszig megszakítás nélkül itt tartózkodik, nem reagál annyira

az időjárás hullámzásaira. Ez részben táplálkozásának széles spektrumával is magyarázható. A szikeseken fő tápláléka a sziki üröm (Artemisia maritima ssp. monogyna) termése (*Sterbetz*, 1971), de láthatjuk Limonium, Atriplex, Achillea, Polygonum magvaival is táplálkozni. Hazai előfordulását *Beretzk—Keve* (1971) tanulmánya elemzi.

Biotóp

A csatornapartok, jószágállások, dűlőutak, tanyák környékének ruderális növényzetében, lucernatarlókon, parlagon maradt szántókon, szárazon álló, gyomos halastavakban, halastavak és rizsföldek gátjain éppen olyan gyakorisággal előfordul, mint a szikes pusztákon. A hóviszonyoktól függően változtatja táplálékát. Hómentes időszakban legtöbb a száraz szikesek alacsony növényzetű, ürmös foltjain táplálkozik. Erős havazások után a ruderális biotópok vagy a szikes rétek hó alól kiálló, kórós növényei (Atriplex, Chenopodium, Limonium) vonzzák őket. Hófúvások után a szél által tisztára sepert gátak, árokpartok a kedvenc helyei. A szikespuszta asszociációiban a réttől a vaksziken át a szikpadkahátakig minden biotóptípusban rendszeresen előfordul.

Érkezés, távozás, mennyiségi viszonyok

Október közepén, végén érkezik és március elejéig tartózkodik itt. Őszi érkezésének legkorábbi dátuma október 3. (1976, Angyalháza puszta). Tavaszi legkésőbbi adata március 28. (1976, Pentezug puszta). Állományuk november végére szaporodik fel és ez a mennyiség február közepéig látható. Ezután fokozatosan csökken és március elejére már csak elvétve láthatunk százas vagy annál nagyobb csapatokat. A vizsgált években több száz adata gyűlt össze, ezek felsorolása helyett inkább az egyes éveket értékelem, kiemelve a kiugróan nagy tömegeket, illetve a negatív adatokat. A Hortobágyon minden télen megszokott jelenség, hogy 300—400-as csapataival találkozunk. Az 1973 előtti telek közül kiemelkedő az 1971—72, amikor a Nagyiváni puszta—Zám—Borzas területeken egyetlen megfigyelésen mintegy 2500 db került szem elé (XI. 28. *Szabó*).

1973—74.

Érkezése X. 29-én. (*Szabó*, Kunmadarasi puszta.) Utolsó adata január 26-án (*Szabó*, Nagyiváni puszta.) Február közepétől már tavaszias, enyhe idő volt, hamar elvonultak. Legnagyobb csapat: XII. 1-én, Pentezug pusztán kb. 800 (*Szabó*).

1974—75.

Érkezése későn volt. Legkorábbi adata XI. 7. (Konyári-Sóstó). Tavaszi legkésőbbi adata III. 12. (Nagyiváni psz., *Szabó*). Az előző évnél sokkal kevesebb megfigyelés. A csapatok létszáma is alacsonyabb, 100—150 volt. *Szabó* XI. 18-án Nagyiván közelében mintegy 500 példányt látott, Cichoriumon táplálkozni.

1975—76.

Október közepétől március közepéig folyamatosan itt tartózkodtak. Érkezésük első adata: okt. 21. (*Szabó*, Kunmadarasi psz.) Tavaszi legkésőbbi adatuk: márc. 21. (Konyári-Sóstó). Több százas csapataik a januári nagy havazások idején is állandóan mutatkoztak. Kiugró adat: febr. 22. Kunmadarasi puszta, kb. 400 db. (*Szabó*)

1976—77.

Ezen a télen rendszertelenebbül jelentek meg, a megfigyelési adata kevesebb, mint az előző télen. Legkorábbi érkezése X. 3. (Angyalháza puszta), de a csapatos előfordulást csak december elejétől észleltük. Tavaszi legkésőbbi előfordulása III. 6. (Borzas puszta).

XII. 28-án a Püspökladány melletti Ágota pusztán 500-as csapatát figyeltem meg, viszont februárból egyetlen adat van csupán: II. 18. Zám puszta, 4 db. *(Szabó)*

1977—78.

Kisebb csoportjai október közepe előtt megérkeztek, de tömeges csak november végére lett. Első adata: X. 13. Kunmadarasi puszta. Legkésőbbi adata: febr. 24. Borzas puszta. Rendszeres, gyakori megfigyelések egész télen. Kiemelkedő adat, hogy jan. 15-én és 30-án a bihari Sándoros és Konyár szikesein 180, illetve kb. 300 db tartózkodott. Ez évben későn érkeztek, november elején, de márciusig állandó mennyiségben itt tartózkodtak. Első adata: nov. 4. Kunmadarasi puszta. Utolsó előfordulása: márc. 8. A 4—500-as csapatok gyakorisága, a szinte valamennyi megfigyelési területen való előfordulás, továbbá a januárban ezres csapatokba való gyülekezés minden valószínűség szerint inváziós jelenség. A bihari területeken is 2—300-as csapatokban mutatkozott.

Kiugróan nagy tömeg: 1979. jan. 11. Kunmadarasi puszta 1000—1200 (Nagy havazás után.).

Viselkedés, társuló fajok

Hómentes időben, a nyílt szikes pusztán rendszerint csak a felröppenő csapatot vesszük észre. Szorosan összetömörülve, együtt repülnek, egyszerre fordulnak, egyszerre is szállnak le. Leszállás után valósággal eltűnnek a növényzetben. A táplálkozó madár viszonylag keveset mozog, ugrándozva közlekedik, nem olyan feltűnő, messziről látható futkosással, mint a fülespacsirták. Pihenés céljából, vagy ha valami felzavarta őket, gyakran rászállnak a nagyobb dudvákra, kórókra, a területen található bokrokra, fákra, villanyvezetékre. Havas időben szívesen éjszakáznak erdőfoltok, fasorok fáin, bokrain, de számos esetben észleltem azt is, hogy alkonyatkor csapatosan ülnek el félmagas Achilleo-Festucetum szikespusztai növényzetben, tehát a másik három fajhoz hasonlóan a talajon is éjszakáznak.

Társulási viszonyaira jellemző, hogy igen gyakran keveredik fenyőrigók (Turdus pilaris) csapatával. A két, egymástól nagyon különböző faj egyedei együtt táplálkoznak, sőt felrepülés után is igyekeznek együtt maradni és leszállva folytatni a táplálkozást. Előfordul, hogy tél végén még a seregély (Sturnus vulgaris) is csatlakozik hozzájuk, így három madárfaj alkot egy táplálkozó együttest. Biharban és a Hortobágyon egyaránt azt tapasztaltam, hogy a fenyőrigóval való társulás olvadásos időjáráskor fordul elő leggyakrabban. Gyakori a hósármányokkal való keveredés is. A sarkantyús sármány viszont inkább csak egyesével, fajtársaitól elmaradva szegődik téli kenderikék repülő csapatához. Fülespacsirtával gyakran látható egy biotópban, de nem keverednek sem táplálkozás közben, sem felrepülés után. Néha előfordul, hogy kenderikével (Carduelis cannabina) vagy zsezsével (Carduelis flammea) társul, de ez szórványos jelenség, alig néhány esetben észleltük.

4. Sarkantyús sármány — Calcarius lapponicus (L.)

1960, az első bizonyított hazai adata óta a megfigyelők számos tanulmányban számoltak be előfordulásáról. Az egyszerű faunisztikai hírek mellett átfogóbb, részletes tanulmányok is napvilágot láttak. *Horváth* (1960) az első hazai megjelenése után közöl róla cikket. *Endes* (1977) állatföldrajzi vonatkozásban vizsgálja a madár vonulását. A magyarországi előfordulási adatok legrészletesebb feldolgozását *Szabó L. V.* adja, 1975-ben megjelent munkájában. Az 1960—1974 közötti valamennyi megfigyelés felsorolása mellett a madár vonulásáról, jellegzetes pusztai tartózkodási helyéről, táplálékáról, viselkedéséről, társas kap-

csolatairól olyan kimerítő alapossággal számol be, hogy jelen munkámban a fenti témaköröket nem kell részletesen kifejtenem.

Csak abban az esetben bocsátkozom részletekbe, ha az 1974—79 közötti megfigyeléseim során olyan újabb ismeretek kerültek napvilágra, melyek kiegészítik, helyenként módosítják a sarkantyús sármányról eddig ismert adatainkat. (Érkezés, távozás időpontja, a telelés problémája, táplálék, viselkedés stb.) Tanulmányomnak a Calcarius részében inkább csak a *Szabó L. V.* által 1974-ig közölt adatsort kívánom kiegészíteni 1974—76-os bihari, valamint 1975—79-es hortobágyi megfigyeléseimmel. A rendkívül nagy adattömeg (167) miatt a felsorolástól el kell tekintenem, ezért az előbbi két fajhoz hasonlóan jelen esetben is telenként összefoglalva értékelem a madár előfordulását.

Érkezés, elvonulás, mennyiségi viszonyok

A tanulmányomban vizsgált négy faj közül a sarkantyús sármány érkezik a legkorábban. Az elsők már szeptember végén feltűnnek, október elejétől mindinkább csapatosan mozog. Október végétől november végéig láthatunk legtöbbet, majd a tél beálltával tovább vonulnak. Általában januárban alig kerül szem elé, csak a tél gyengülésével, február elején jelenik meg ismét. Február hónapban, esetleg március elején az őszvégihez hasonló csapatokban mutatkozik. Elhúzódó, kemény tél esetén fordul elő, hogy még márc. közepe után is találkozunk velük (pl. 1976).

A szeptemberi, korán érkezett példányokon még jól látszik a nyári tollruha mintázata, a hímek feje és torka sötét foltokkal tarkázott. A februári—márciusi példányok is egyre színesebbek. 1978. február 24-én a hortobágyi Borzas pusztán egy ilyen átszíneződő hímet éneklés közben figyeltem meg. Többször láttunk a februári vonulás során párokban is Calcariusokat.

A továbbiakban az egyes évek adatait értékelem.

1974—75.

Mérsékelt számú előfordulás, összesen 19 megfigyelési adat. Biharban nov. 24.—jan. 28. között figyeltem meg. A Hortobágyra okt. 23-án érkezett, vonuló pacsirtákkal *(Szabó)*. Utolsó adata: III. 16. Kunmadarasi puszta 3 db. *(Szabó)* Ezen a télen nem volt 10—12 példánynál nagyobb csapat!

1975—76.

Kiugróan nagyszámú előfordulás.

36 megfigyelési adat.

Erkezése: X. 9. Kunmadarasi puszta, 10 db. *(Szabó)* A Hortobágyon X—XI-ben erős vonulás, decemberből nincs adat, elvonultak. Az egyetlen decemberi megfigyelés Biharból van: dec. 20., Sándoros, 8 db.

Január elején ismét visszatértek. A hosszú tél miatt március legvégéig kitartottak. több százas csapatok is voltak. Legkésőbbi adata: IV. 3. Angyalháza puszta, 3 db. Legnagyobb tömeg: II. 22. Kunmadarasi puszta, 200 db *(Szabó)*.

1976—77.

37 megfigyelési adat.

Az előző évhez képest jóval kisebb létszámban mutatkoztak. Legkorábbi előfordulása: IX. 19. Kunmadarasi puszta. December végéig folyamatosan, de csak kis mennyiségben voltak jelen a pusztákon. December végétől január végéig nem mutatkoztak, 1977 első adata: jan. 28. Zám puszta. Legkésőbbi előfordulása: II. 27. Zám puszta, 8 db. Legnagyobb csapata: XI. 18-án, 42 db, Kunmadarasi puszta.

1977—78.

42 megfigyelési adat.

Létszámban és területi elterjedésben egyaránt felülmúlja az 1975—76-os tél adatait, 9 pusztán figyeltük meg. Legkorábbi adata: IX. 29. Kunmadarasi puszta, 2 db. A nagyobb tömegek október első dekádjában érkeztek. November végén elvonultak es csak december végén jöttek újra vissza. Februárban kisebb számú vonulás. Éppen fordítotija az 1975—76-os tél mozgalmának. Akkor az őszi vonulás volt kisebb számú, és tavasszal figyeltünk meg több százas csapatokat is, most pedig az őszi vonuláson mutatkoztak százas nagyságrendű csapatok és a tél végi legnépesebb csapat 36 db volt. (II. 12. Zám puszta.)

Legkésőbbi adata: II. 26. Kunmadarasi puszta, 4 db.

Legnagyobb tömegek: X. 19. Borzas puszta — kb. 100 db.
X. 23. Szelencés puszta — kb. 200 db.
XI. 21. Kunmadarasi psz. kb. 100 db.

1978—79.

33 megfigyelési adat.

Elég nagyszámú előfordulás. Az őszi vonulás intenzívebb volt, a télvégi egészen gyenge. Márciusban pár napig tömeges vonulás. A december eleji rendkívüli hideghullám első napjaiban minden eddiginél nagyobb tömegek verődtek össze:

XII. 7. Kunmadarasi puszta, kb. 480 db.
XII. 16. Nagyiváni puszta, kb. 350 db.

Első adata: IX. 29., Kunmadarasi puszta, 8 db. Tél végén rendkívül szórványosan egyesével mutatkozott. Legkésőbbi adata: márc. 9. Nagyiváni psz., 220 db. Jelentős adat még: I. 2. Borzas, 110 db. Nagy havazás után vonulnak.

Az adatok birtokában kijelenthetjük, hogy a Calcarius sem nyilvánítható áttelelő madárnak. Minden nagyobb lehülés, erős havazás néhány hétre, vagy olykor egész hónapra rákényszeríti, hogy délebbre vonuljon.

A télidőben megfigyelt kiugróan nagy tömegek mindig egy-egy hideghullám vagy tartós, nagy havazás idején verődtek csapatba és rövid idő múlva el is tűntek.

Biotóp, táplálék

Megfigyeléseink szerint a Calcarius leggyakoribb tartózkodási helye a félmagas füvezetű szikfoltok, szikerek Puccinellietum-állománya, illetve a szikes rétek szélén az Eleochareto-Agrostidetum albae asszociáció, mely a legelés, taposás hatására válik olyan alacsonnyá, hogy a sarkantyús sármány szívesen tartózkodik benne. Ezeknek a biotóptípusoknak mindegyike időszakos vízborítás alatt áll és az asszociációban domináló növények mellett más, a vízjárást kedvelő vagy elviselő fűfajok is előfordulnak. Ezek közül a Pholiurus pannonicus a legfontosabb, mert számos esetben megfigyeltük, hogy termése a Calcarius fő tápláléka. Az alacsonyra nőtt, heverő szárú növény keskeny kalászát a madár valósággal lefosztja, a magvak lehúzása után csak az üres kalászorsó marad a száron. A bujkálva, lelapulva közlekedő Calcarius számára a biotópban található növények közül éppen a Pholiurus az, amelyik alacsony habitusával a legkönnyebben elérhető táplálékot nyújtja, ugyanakkor viszonylag nagy magvai vannak.

A táplálékul szolgáló egyéb növények (Polygonum, Suaeda, Camphorosma) magvai és csírái is a fenti biotópban fordulnak elő.

Külön kell szólni a kultúrterületeken való előfordulásról. A lekaszált rétek tarlója jó búvóhely, éjszakázóhely lehet, ezen kívül táplálkozásra is alkalmas, mert a traktorok, kaszálógépek mély keréknyomaiban tömegesen megterem a Pholiurus pannonicus. A lucernatarlók víznyomásos helyein hasonló a helyzet, sarkantyús sármányokat mindig az elgyomosodó, kiöregedett lucernásokban láthatunk.

Biharban kukoricatarlón is megfigyeltem, itt a talajról szedegette a magas termetű gyomnövények lehullott magvait (1976. jan. 13., Sándoros). Hasonló jelenség volt a Nagyiváni puszta egyik szántóján, a telepített füvesítés tarlóján megfigyelt Calcarius-csapat gyommagszedegető tevékenysége is. (1978. XII. 16.)

Társulási viszonyok, viselkedés

Más fajokkal nem szívesen társul, de a fajtársaitól elszakadt, magányos példányok gyakran szegődnek más madarak csoportjaihoz, többnyire azok felrepülésekor. Leggyakoribb a pacsirta és a téli kenderike, ritkább a hósármányok csapatához való szegődés. Hogy a magányosan kóborló Calcarius mennyire ragaszkodik az őt befogadó, idegen fajú madarak csapatához, azt jól példázza az 1979. febr. 17-i megfigyelésem. A Nagyiváni pusztán kb. 30 téli kenderike csapatához egy Calcarius szegődött. Együtt mozgott a gyakran fel-felröppenő csapattal, mígnem a téli kenderikék felszálltak egy magas akácfára. A Calcarius ide is velük tartott és együtt ült az ágon a csapattal. Megjegyzem, hogy az eset azért feltűnő, mert ezidáig egyszer sem láttuk fára szállni. 1976 októberében a Kunmadarasi pusztán réti pityerek (Anthus pratensis) és mezei pacsirták (Aluada arvensis) társaságában láttam.

Éjszakázni többnyire a szikes laposok szélére húzódnak. 1978. dec. 7-én ilyen alvóhelyre behúzó csapatokat számláltam meg leszállás közben. Az érkezőket a már ott levők hivogatták le. Alkonyatig mintegy 480 példányt számláltam. Ez egyben az általam látott legnagyobb előfordulása is.

IRODALOM

Beretzk, P.—Keve, A. (1971): Der Berghänfling, Carduelis flavirostris L. 1784. in. Ungarn. Lounais—Hämeen Luonto. 42. 1—28.

Endres, M. (1977): A sarkantyús sármány (Calcarius lapponicus L.) Magyarországon. All. Közl. LXIV. 41—44.

Győry J. (1965): More recent occurence of Lappland Bunting (Calcarius lapponicus L.) in Hungary. Aquila, 1964—65. 71—72. 243.

Horváth, L. (1960): Tne First Occurence of Lapland Bunting in Hungary and the Carpathian Basin. Vertebrata Hungarica. Tom. 2. Fasc. 1. 61—68.

Keve, A.—Pátkai, I. (1958): Passeriformes (in: Fauna Hungariae — Aves). 10. 9—69.

Kovács, G. (1975): Sándoros és Konyári-Sóstó madárvilágának faunisztikai és ökológiai vizsgálata. Kézirat. 66.

Kovács, G. (1977): Shore Lark on the Konyári-Sóstó. Aquila, 1976. 83. 105.

Kovács, G. (1978): Adatok a fülespacsirta (Eremophila alpestris) tiszántúli előfordulásához az 1973—78. években. Madártani Tájékoztató, 1978/3. 13—15.

Kovács, G. (1979): A sarkantyús sármány tömeges előfordulása a HNP területén. Mad. Táj. 1979/1. 16—17.

Kovács, G. (1981): Forschungen über die auf den Salz-Böden von Hortobágy und Bihar lebenden Wintersingvögel. Aquila, 1980. 49—70.

Kovács, G. (1982): A tájátalakulás és a madárvilág változása Biharban, Aquila, 1981. 88. 61—63.

Mosansky—Palásthy—Voskár—Danko (1965): Gregarious occurrence of the Shore Lark, Eremophila alpestris flava Gm. in the Kosická kotlina basin during the winter of 1963—1964. Zool. listi. 14. 2. 151—158.

Nagy, L (1962): Fülespacsirta. Aquila, 1960—61. 255.

Rinhoffer, G. (1974): Ohrenlerchen—Invasion im Süden der DDR. Falke. 2. 60—61.

Schäfer, L. (1959): A fülespacsirta előfordulása Magyarországon. Aquila. 66. 107—117.

Sterbetz, I. (1965): The Bird Fauna of the Fehértó of Kardoskút. Vertebr. Hung. Tom VII. Fasc. 1—2. 51—62.

Sterbetz, I. (1965): A magyar Alföld állatföldrajzi szerepe a hósármány (Plectrophenax nivalis L.) téli mozgalmában. Déri Múz. Évk. 1962—64. 315—321.

Sterbetz, I. (1971): Magevő aprómadarak táplálékválogatása. Állattani Közl. 58. 171—172.

Szabó, L. V. (1976): Adatok a sarkantyús sármány (Calcaris lapponicus) magyarországi előfordulásához. Aquila, 82. 145—154.

Szabó, L. V. (1976): A Hortobágy gerinces állatai. In: *Salamon, F.—Kovács G.-né* (szerk.): Hortobágy a nomád pusztától a Nemzeti Parkig. Bp., 1976/70—114.

Szabó, L. V. (1981): The Avifauna of the Hortobágy. (In: The Fauna of the Hortobágy National Park,I. 391—407.)

Udvardy, M. (1941): A Hortobágy madárvilága. Tisia. V. 1—79.

Gábor Kovács

UNTERSUCHUNG VON WINTERSINGVÖGELN AUF DEN SODAGEBIETEN DER LANDSCHAFTEN BIHAR UND HORTOBÁGY

In der vorliegenden Arbeit untersucht der Verfasser das Vorkommen folgender Arten: Ohrenlerche — Eremophila alpestris (L.), Sshneeammer — Plectraphenax nivalis (L.), Berghänfling — Carduelis flavirostris (L.) und Spronammer — Calcarius Lapponinus (L.).

Andere auf den sodahaltigen Pusztagebieten vorkommende und überwinternde Wintersänger werden von Verfasser nur kurz erwähnt, beziehungsweise wird darauf hingewiesen, mit welcher der vier charakteristischen Arten sie zusammen in einem Biotop vorkommen. Die vorliegende Studie enstand anhand eigener Beobachtungen des Verfassers aus den Jahren 1973. bis 1979. Zu seinen Angaben nutzte er auch frühere Daten von L. Szabó, I. Fintha, Cs. Aradi und Á. Szalontay. Mit dieser Arbeit gibt der Verfasser einen Ausblick auf die Bewegung der Vögel in Mitteleuropa sowie auf die Invasionserscheinungen.

Ohrenlerche

Die Angabenreihen entstanden anhand von 6 und 72 Beobachtungen. Hervorragend sind hier die Individuenzahlen vom Winter 1975/76. Die Vögel klammerten sich an ganz bestimmte, für die Sodagebiete charakteristische Lebensraumtypen. So hielten sie sich in Bihar im halophylen Pflanzenbestand am Rande der Sodaseen auf, und sie kamen auch im Ruderalpflanzenbestand bei den Viehstallungen vor.

Schneeammer

Hier liegen 59 Beobachtungen vor. In den untersuchten Gebieten hielt sich die Schneeammer am haufigsten im Winter 1976/77. auf. Ihre Hauptnahrung besteht aus Camphorosma annua und Artamisia maritima ssp. monogyna. Sie ist von sehr unsteter Natur und kommt im Vergleich zu den anderen drei Arten recht unregelmäig vor. Nachdem die Datenreihen abgeschlossen waren, liessen sich im Winter 1981/82. ganze Invasionen von Schneeammern auf den Sodagebieten nieder.

Berghänfling

Unter den hier untersuchten Arten kommt der Berghänfling am häufigsten und in der grö3ten Anzahl vor. Seine Nahrung sucht er in beinahe allen Formationen der Salzpuszta. Er kommt den gesamten Winter hindurch vor, während sich die anderen drei Arten bei viel Schnee zuzückziehen.

Spornammer

In diesem Abschnitt konnte der Verfasser — verglichen mit den Beschreibungen *L. V. Szabó*, die im Jahre 1975. in „Aquila" erschienen, — nur kleinere Veränderungen angeben (Ankunft, Abflug, Biotopen, Nahrung). Am haufigsten kamen die Spornammern im Bestand der Pholiurus pannonicus und auch in Bihar auf Luzernefeldern und den Maisştoppeln vor.

Szathmáry László

A bihardancsházi trepanált koponya

A Déri Múzeum embertani gyűjteményének egyik legértékesebb lelete — egy lékelt koponya — 1935-ben került felszínre Bihardancsházán. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a Halomszerdűlőben Gyöngyössy Lajos hajdani sápi földbirtokos földjén a *Halom* nyugati oldalán homokbányászás közben találták egy méter mélységben. A kinyújtott helyzetben nyugat—kelet irányban eltemetett egyén régészeti mellékletéről nem tudunk (*Sőregi*, 1936). A csontvázból csak a koponya került múzeumi megőrzésre (Déri Múzeum, Inv.: IV/14/1935). Ugyanezen a lelőhelyen később *Patay* (1963) végzett ásatást, melynek eredményeként tíz XI. századinak meghatározott sírt tárt fel (v. ö.: *Mesterházy* 1966). Régészeti és településtörténeti szempontok mérlegelésével e lelőhelyet — és így a trepanált koponyát is — *Mesterházy* (1975) a X—XI. századra keltezte.

A koponya általános embertani vizsgálata

A koponya varratai nyitottak, a harmadik molaris felszíne még nem éri el az első és második molaris rágófelszínének síkját. Az *elhalálozási kor* így 20 és 30 életév közé tehető (*Eränkö—Kihlberg* 1955, v. ö.: *Nemeskéri—Harsányi—Acsádi* 1960). Az egyén *neme:* férfi (♂). A nem meghatározásában a szexualizáció paraméterei támpontul szolgálhattak, hiszen a koponya egyértelműen masculin — hypermasculin jellegű (1. táblázat). A szexualizáció meghatározásánál csak azokat a jellegeket vettem figyelembe, melyek az északkelet-magyarországi X—XIII. századi népességeken végzett vizsgálatok szerint legalább III. probabilitási fokozatba sorolhatók (*Szathmáry* 1978a). Szexualizációja így +1, 2.

A kvantitatív jellegek *Martin* (1928) méréstechnikájával mért értékeit a 2. táblázat foglalja össze. Megítélésükhöz *Hug* (1940) osztályozását használtam fel. A koponyakapacitás meghatározása Lee-Pearson módszerrel történt. A jelzőket *Martin* (1928) összefoglaló munkája alapján minősítettem. A fogazat állapotát *Brothwell* (1965) jelölésmódjával rögzítve, minden egyes fogra vonatkozóan megállapítottam a *Körber* (1957) féle abráziós fokozatot:

0 0 1 0 0 0 0	1 0 0 0 0 1 0 0
— — — — — — —	— — — — — — —
8 7 6 5 4 3 2 1	1 2 3 4 5 6 7 8
8 7 6 5 4 3 2 1	1 2 3 4 5 6 7 8
— — — — — — —	— — — — — — —
0 0 1 0 0 0 0 1	1 0 0 0 0 1 0 0

A koponya norma temporalisban és norma verticalisban pentagonoid, norma occipitalisban házalakú, norma frontalisban pedig a szögletes és a hosszú — hexagonális forma átmeneti variációja (v. ö.: *Montagu* 1960). A homlokprofil domború (++). Sulcus transversus nincs (0), az arcus superciliaris madian hely-

zetű, a linea temporalis alacsonyan elsimuló (+), a pterion „K" variációjú. Foramen parietale csak bal oldalon van (+N), a tori auditivi kerek. Lambdoid lapultsága enyhe (+), a nyakszirt curvoccipital (+++), a condylus occipitalis osztott-ovális. A tuber pharyngeum egységes-mérsékelt (+++). A palatum mély (+++), a sutura transversalis előre konvex, az ajakszerű torus palatinus mérsékelt (+++). Az orbita rectangularis, a járomív phaenozyg, a processus marginalis keskeny (++). A fossa canina sekély (Broca), az apertura piriformis anthropin (Hovorka), a depressio subnasalis mérsékelt (+++). Az orrgyök alacsony (++), közepesen széles (++), az orrprofil konvex. A spina nasalis anterior 3. fokozatú (Broca). A mentum bilateralis. A foramen mentale helyzete: 5 (d), 5—6 (s). Torus mandibularis nincs, a fossa digastrica közepes (++). A mandibulaív parabolikus. Harapás: psaliodont. Foganomália nincs. A maxillán (deformált) a centralis trema feltehetően enyhe. Foramen supraorbitale, crista sagittalis nincs. A sutura lambdoideán (s) a lambda mérőponttól 22 mmre 58×7 milliméteres varratcsont található.

A trepanáció leírása

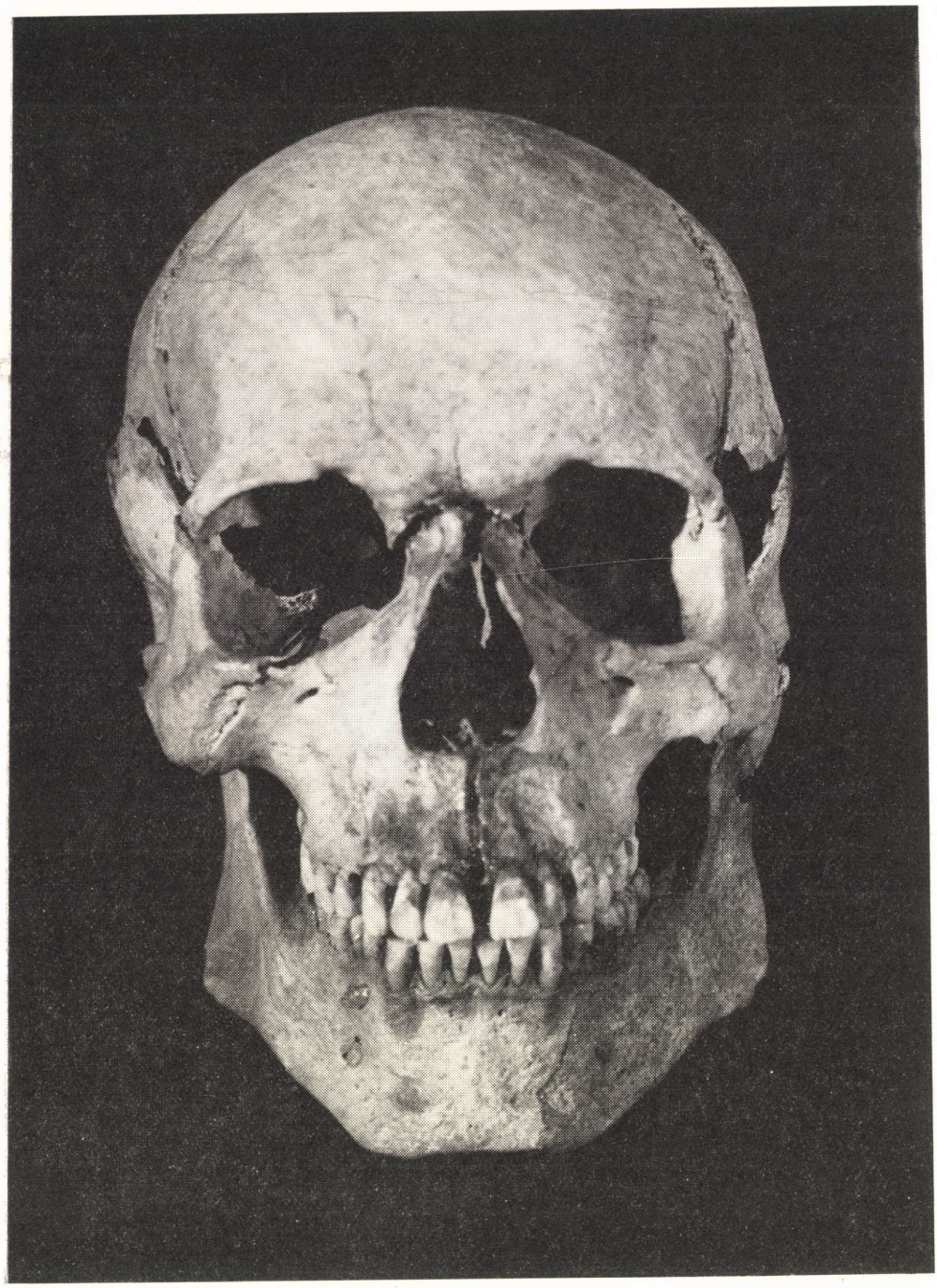
A trepanáció a bal oldali falcsonton (os parietale) a tuber-től a nyílirányú (sagittalis) varratig terjed. Közelítőleg kör alakú. A *Nemeskéry—Éry—Kralovánszky* (1960) féle zónabeosztás szerint a III/b zóna hátsó felére esik, érintve a II/b zóna hátsó szögletét (2. kép). A vésési felszín a lamina interna felé lejt, így a külső koponyafelszínen a nyílás átmérője nagyobb, mint ami a belső felszínen mérhető. Sagittalis irányban a lamina interna legtávolabbi sértési pontjai között 64 mm a távolság. Ugyanez a méret a lamina internán mérve 46 mm. Transversalisan a lamina externán 70 mm átmérőjű. A beavatkozás — noha csak superficialisan — kissé a sutura sagittalisra is kiterjed. A lamina interna két legtávolabbi sértési pontja (transversalisan) egymástól 51 mm-re esik. A méretekből kitűnik, hogy a trepanáció alakja kissé ellipszoid; átmérője transversalisan nagyobb, sagittalisan kisebb.

Vágási nyomok a nagyszirti oldal egyes szakaszainak kivételével (ahol a diploe a rézsútos sík alá is kimélyített) szinte minden peremrészen láthatók. Különösen az éles peremrészek tompításánál (a tuber parietale területén) és a vertex-táji részen (ahol a koponyafal vastagsága a legkisebb) érzékelhetők finom vésési barázdák (5. kép, v. ö.: 3. kép).

A sagittalis irányra ferdén a sutura coronalistól a sutura sagittalisig egy post mortem deformációs repedés halad keresztül a trepanáción. Feltételezhetően a (trepanáció miatt hiányzó bal oldali koponyarész következtében) két falcsont különböző mértékű feszülése váltotta ki.

A trepanáció technikájának rekonstrukciója

Az életben végzett koponyalékeléseknek három alapvető technikája van: véséses, kaparásos és fúrásos. A bihardancsházi trepanáció véséses technikával, ezen belül az ún. push-plough módszerrel *(Parry, 1940)* készült. A körüljelölést körülvésés követte, majd a rondelle, vagy a törési szilánkok (levésett részek) kiemelése. Leletünknél a körülvésés éles fémeszközzel történhetett. Több, nagyobb, rézsútos, egymást átfedő határozott vágásból állt. Ezt a felületet a művelet befejező szakaszában apró vésésekkel finomították, retusálták. Barázdái a *Parry* (1928) által leírt kaparásos technika nyomaira emlékeztetnek, de keresztmetszetük szabálytalan „V" alakú. A retusálás eredményeként (nagyrészt a diploe-felszín formálásával és a perem tompításával) a nyílás rézsútos peremének szöge minden oldalon hasonlóvá vált, ami a seb tökéletesebb befedésének kedvezett.

1. kép. Bihardancsháza-Halomszer (norma frontalis)

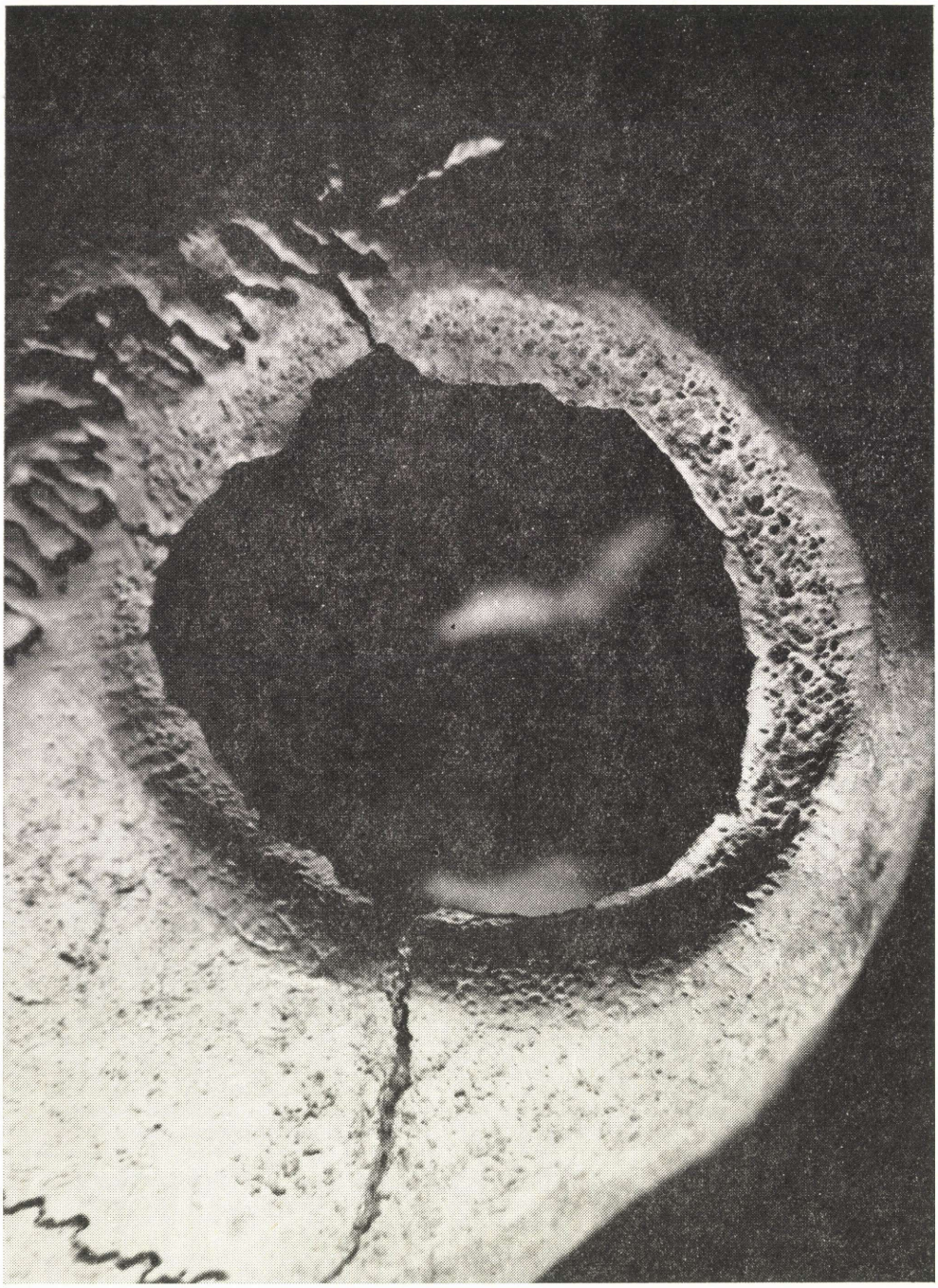
2. kép. Bihardancsháza-Halomszer (norma verticalis)

3. kép. A trepanációval határosan egy korábbi sérülés nyoma látható ...

4. kép. A retusálóvésés barázdái a sérülés gyógyultnak ítélt részére nem terjednek ki

5. kép. A retusálóvésés barázdái majdnem teljesen elfedik az elsődleges körülvésés felszínét

Így az elsődleges vésés nyomai csak egyes külső peremszakaszokon, és csak a lamina externa mélységében láthatók. A nagylóki, a pestszentlőrinci és a soroksári leleteken ilyen mértékű retusálást nem végeztek, ezért a nagy elsődleges vésések által létrehozott felület jobban tanulmányozható. A bihardancsházihoz hasonló trepanációs technika rekonstruálható a verebi, a tatabányai és a karosi (12. sír) leletek esetében. Finom vésési barázdák ettől eltérő, vagy nem teljesen hasonló technikák alkalmazása esetén is megfigyelhetők (pl. Csorna, Egyek, Gerendás). Egy topográfiailag közeli lelőhelyen; a püspökladány-eperjesvölgyi temető egyik leletén (9. sír, Déri Múzeum, M. Nepper Ibolya ásatása — közöletlen) kisagyi műtét peremrészeinek kialakításánál is identifikálhatók.

Úgy tűnik, hogy honfoglalóink a kaparásos technikát — a Hippokratészi javallathoz hasonlóan — csak sebtisztításkor alkalmazták. Erre utal a nagycserkeszi X. századi 6. sír gyulladásos koponyasebének tisztítási módszere (Jósa András Múzeum, Német Péter ásatása — közöletlen) is.

A trepanáció kezdőpontja leletünkön nem határozható meg. Ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy a kezdő vésés a sérülési törésből (ennek elemzését lásd később) indult ki, felhasználva annak egyik kiszögellését. A másik változat szerint a nyílás végleges alakjának kialakításakor (a nyílást tágítva) a kezdő bemetszés helyét is levésték, majd a szélek finomítása során az eredeti vágási felszín teljesen átformálódott. A fractura a trepanáció nagyságából és alakjából következően eléggé kicsire (maximum 25x25 mm) becsülhető. A minden valószínűség szerint érintőleges sérülési vágás nem nyithatta meg jelentősen az agykoponyát. Részint ezért, részint pedig a varratok közelsége miatt nem tágíthatták nagyobbra a nyílást. Ha a varratra is kiterjedt volna az, a varratfogak szabaddá váltak volna. Kiemelésük után az ellentétes oldali varratfogak legalább olyan sérülési veszélyt jelentettek volna a sebre nézve, mint a szabálytalan határral betört koponyatető éles peremrészei. A jobb oldali falcsontra is kiterjedő trepanáció pedig a sérülés területéhez mérten valószínűleg indokolatlannak tűnt. Ez egyben arra is utal, hogy a sebészi beavatkozás csak az indokolt területre terjedhetett ki (ami alatt a sérülés, vagy a fájdalom területét érthetjük).

A trepanátor tehát nem vállalt felesleges kockázatot az általa épnek vélt koponyarészek megnyitásával. Indokoltak kell legyenek a bihardancsházinál nagyobb mértékű koponyalékelések is. Nem lenne reális ezek mögött bravúrra való törekvést sejteni, vagy a hitvilág túlzott jelentőségű megnyilvánulásainak tekinteni (vö.: *Dienes* 1978). Genetikusan eredeztetve ugyanis pontosan fordítva: a sikeres sebészi beavatkozásoknak alakulhatnak ki hitvilágbeli megnyilvánulásai.

A túlélés kérdése

Leletünknél a trepanáció területén gyógyulást jelző osteophyák nincsenek, a diploe-cellulák nyitottak. Ez arra utal, hogy a mesterséges beavatkozást az egyén csak néhány nappal élte túl. A trepanáció technikailag befejezett, tehát szinte biztosra vehető, hogy a halál nem a művelet végzése közben állt be. A magyarországi X. századi trepanációk esetében a túlélés meghaladja az 50%-ot (vö.: *Anda* 1951, *Bartucz* 1966, *Éry* 1970, *Juhász és Torda-Molnár* 1971, *Lipták* 1967, *Nemeskéri—Kralovánszky—Harsányi* 1965). Hasonlóan magas túlélési arányról számolt be élő népességek köréből *Ella* (1874),*Parkinson* (1908), *Redson* (1877), *Trojanovic* (1900), *Turner* (1884), *Zdekauer* (1900). Történeti népességekre vonatkozóan pedig igen sok kutató (közöttük *Moodie* 1929, *Muinz* és *McGee* (1987), *Grana-Rocca-Grana* 1954, *Stewart* 1956, *Tello* 1937, 1947, 1956, *Wölfel* 1925 stb.) vizsgálatai vezettek hasonló eredményre. *Hein* (1959) — akinek tanulmánya ebből a szempontból a legtöbbetmondóbb — 218 esetből 73%-ra becsülte a prehisztorikus trepanáció túlélőinek arányát.

A szakirodalomban azonban több szerző a mai vagy a múlt századi koponyalékelések gyakorlatához képest meglehetősen magasnak tartja ezeket az értéke-

ket, és szinte hajlamosak egy-egy kor trepanátorai anatómiai és sebészi képességeinek fölébecslésére. *Bartucz* (1966) például 8000 XVIII—XIX. századi (budapesti temetőből származó) koponya közül 36-on találta meg a koponyalékelés nyomát. Ezek között csupán egy volt gyógyult, ami 2,8%-os túlélést jelent. A múlt század 80-as éveiben a budapesti klinikákon elhunyt 20 lékelt koponyájú egyén közül szintén csak egy élte túl az operációt (5%-os túlélés). Miért e nagy különbség? Úgy gondolom, hogy a magyarázatot elsősorban a koponyalékelések indítékainak megváltozásában kell keresnünk. *Ella* (1974) például a melanéziaiak koponyalékelésével kapcsolatban leírja, hogy a gyógyulás reményében bízva még olyan egyének is trepanáltatták magukat, akiknél nemcsak mai szemléletünk szerint, hanem talán maga a trepanátor szerint sem mindig volt indokolt ez a művelet, és csupán a túlélők („gyógyultak") példája sarkallta erre az elhatározásra az alanyokat; növelve a trepanátorok gyakorlottságát — és a siker láttán —önbizalmát (vö.: *Crump* 1901). Ez lehet a legalapvetőbb oka egyébként a trepanációk gyakori alkalmazásáról ismert kultúrákban e rítus jelentős térhódításának. Emellett természetesen (de csak pozitív gyakorlati tapasztalatra támaszkodva) hitvilági elemek is elősegíthették azt, hogy a trepanáció egyre szélesebb körökben számíthatott elismerésre. Olyan esetekben is koponyalékeléssel élhettek tehát, amikor a túlélést természetes gyógyulásnak tulajdoníthatjuk. Ezzel szemben a XVIII—XIX. században a diagnózis alapos mérlegelése után csak igen súlyos esetekben határoztak el koponyalékelést; legtöbbször olyankor, amikor a túlélésre már nem sok esély volt. A X. századi koponyalékelések többségére nyilván nem terjeszthető ki ez a kritérium. Közvetett bizonyítéka lehet ez annak, hogy honfoglalóink sokkal több alkalommal éltek a koponyalékeléssel, mint akár a XVIII. vagy a XIX. század már sebészeti ismeretekben gazdagabb embere választotta volna.

A trepanáció indítékáról

A fenti meglátás nincs ellentmondásban azzal, amit a trepanátorok (sámánok) mértékletes megítéléséről mondottam. Mindenekelőtt világosan kell látnunk, hogy a XVIII—XIX. században koponyalékelésre általában endogén okok miatt került sor. Ezekben az esetekben a gyógyulás reménye magának a sebészeti beavatkozásnak a sikerétől függetlenül jelentősen kisebb volt, mintha exogén ok (sérülés) következtében végezték volna. Ez utóbbi esetben (ha valamilyen szövődmény nem lépett fel) a seb természetes gyógyulásának esélye tulajdonképpen a túlélés esélyét jelentette. A X. századi túlélők nagy aránya ezáltal épp arra utal, hogy a koponyalékelések többsége exogén indítékok hatására történhetett. Ez keltheti azt a látszatot, hogy a X. századi trepanációk nemcsak „indokolt" esetekben készülhettek. A túlélés kérdése tehát alapjában véve szemlélet, illetve viszonyítás kérdése. A koponyalékelések általános indítékára vonatkozóan tanulságos az első részletes írásos emléket; Hippokratész (i. e. 466—377) elveit meghallgatnunk. Ő a koponyasérülésekkel kapcsolatosan említi a koponya teljes megnyitását. Néha látásromláshoz vezető endocranialis nyomásfokozódás, erős fejfájás vagy epilepszia gyógyítására is javallta. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy az agy sérüléseinek elkerülése végett a belső csontlemezt (lamina interna) nem szükséges minden esetben eltávoltíani. Ilyen módon általunk jelképesnek nevezett trepanációt végzett, ami súlyos sérülésekre nyilvánvalóan nem vonatkozik, mert ezekben az esetekben általában a lamina interna is betörik. A sebészi (teljes) és a jelképes trepanációt látszólag nem különítette el élesen, bár különféle bántalmak esetén egyik vagy másik forma alkalmazása határozottan előtérbe kerülhetett; attól függően, hogy a fájdalmat vagy a sérülést milyen természetűnek és milyen súlyosnak ítélhette. Annyi bizonyos, hogy javallata alapján a teljes koponyalékelések döntő többségét sérülés miatt végezhették.

Az embertani irodalom igen bőségesen foglalkozik a trepanációk indítékai-

nak kérdésével. Ennek oka részint az, hogy a világnak szinte minden részén, az őskortól jelenkorunkig valamelyik időszakban alkalmazták ezt az eljárást (*Bartucz* 1966, *Battaglia* 1955, *Hein* 1959, *Károlyi* 1963, 1964, 1966, *Piggott* 1940, *Stewart* 1958, *Weiss* 1962 stb.). A kutatás történetével és a jelentősebb állásfoglalások ismertetésével (kb. 1964-ig megjelent publikációk alapján) *Bartucz* (1966) is részlesen foglalkozott. Munkája és jó néhány újabb közlemény ismeretében hangsúlyozhatjuk, hogy akár a természeti népeket, akár a prehisztorikus korok emlékeit tekintjük, kortól és földrajzi régiótól függetlenül a fentiekkel megegyező általános megállapításra juthatunk: a fejsérülések mindig is a legalapvetőbb indítékául szolgáltak a sebészi trepanációknak. Különösen szemléletesek *Wölfel*nek (1925) és *MacCurdy*-nak (1923), majd *Montadon*-nak (1934) bizonyos harci eszközök dél-amerikai, illetve a Csendes-óceán szigetein történő elterjedése, valamint a trepanáció szokásának ezzel azonos idejű és azonos területre kiterjedő térhódítása között felismert összefüggései, melyek szinte kétséget nem tűrően igazolják, hogy a sebészi trepanációkra ez esetben elsősorban fejsérülések után került sor.

Az irodalmi áttekintés során az is kitűnik, hogy a szerzők körében a kultikus okokra való hivatkozás szinte csak olyan népességek esetében válik határozottá, gyakorivá, amelyeknél a sebészi trepanáció alkalmazásának biztonsága következtében úgymond közkedvelt gyógymóddá vált (mint például Peruban a prekolumbuszi időkben, vagy a csendes-óceáni Uvea-szigeteken). Ilyen ún. trepanációs centrumokban — mint azt több természeti nép körében végzett megfigyelés is tanúsítja — a koponyalékelés indítékául kisebb vagy nagyobb mértékben animisztikus vonások is szolgálhattak (vö.: *Bartels* 1893, *Hovorka* 1919, *Hovorka—Kronfeld* 1909, *Muinz—McGee* 1897, *Wilke* 1936). Valószínűleg csak így tudunk magyarázatot találni például a perui prekolumbuszi (*Guiard* 1930, *Muinz—McGee* 1897, *Oakley—Akester—Brothwell* 1959, *Stewart* 1958) vagy Magyarországon a szentes-teési (rézkor) és a szőregi (középső bronzkor) többszörös koponyalékelések (*Bartucz* 1966, *Farkas* 1975) okára vonatkozóan.

A magyar honfoglalás korából ilyen többszörösen trepanált koponyát nem ismerünk, bár a sikeres koponyalékelések aránya és technikai kivitele magas szintű gyakorlottságról győzhet meg bennünket. Valószínűleg a jelképes trepanáció (illetve hitvilági hátterének alapvető vonása) volt a koponyatetőn történő beavatkozások közül az, amely az említett többszörös lékelések hitvilági gyökereivel, indítékaival párhuzamba állítható. Bár az animisztikus tényezők jelentőségének általánosíthatóságát még ez esetben is csökkenti az a tény, hogy a X. századi többszörös jelképes trepanációk néha meglepően tudatosaknak látszanak. Illusztrációként a rakamaz-strázsadombi temető 6. sírjának esetét említem meg (Dienes István és Németh Péter ásatása, Jósa András Múzeum — közöletlen). A koponyán négy jelképes trepanáció van, melyek azonos időpontban készülhettek. Mindegyik a koponyavarraton található; egy a bregma-pontban (a nyílirányú- és a koronavarrat találkozásánál), egy-egy a koronavarrat jobb és bal oldali szakaszán, egy pedig a nyílirányú varraton a vertex-tájon. A négy jelképes lékelés ezáltal egy szabályos háromszög csúcsaira, illetve alapjának közepére esik. A szabályos elrendezés mellett úgy tűnik, hogy egyáltalán nem véletlenszerűen jelölték ki az említett varratszakaszokat. Mintha fokozott koponyaűri nyomást (illetve az ezzel járó fejfájást) akartak volna céltudatosan (?) vagy inkább szisztematikusan mérsékelni. Az egyén súlyos myeloma multiplexben szenvedett. Más esetekben viszont a többszörös jelképes trepanációt jelentősen különböző időpontban végezték. Ilyenkor elhelyezkedésükben általában semmilyen rendszert nem találunk, ha csak azt nem, hogy többször közel esnek. Ezeket feltehetően makacs endogén bántalmak indikálhatták. Azok az egyének, akiken mind sebészi, mind jelképes trepanációt is végeztek, a sokkal kockázatosabb sebészi lékelést általában túlélték, és valószínű, hogy a jelképes trepanációra csak ezután a fájdalom enyhítése miatt került sor. Ezt a megállapítást persze indirekt módon is bizonyítani lehet.

Úgy érzem, hogy *Dienes* (1978) felfogásával ellentétben a honfoglaló magyarok sebészi trepanációinak elsődleges indítéka feltétlenül a koponyasérülés lehetett. Emellett nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy néha igen kellemetlen endogén bántalmak esetén is alkalmazhatták. Az a tény, hogy a trepanált koponyákon a legtöbb esetben nem találunk sérülési nyomokat, nem mondhat ellent ennek a felismerésnek, hiszen épp a koponyatető sérült részeinek eltávolítása volt a cél. Endogén eredetű betegségek ritkán identifikálhatók csontvázleleteken. Kimutathatatlanságuk persze nem jelenti nem létük bizonyítékát. Ezért hangsúlyozott a vázolt közvetett érvek jelentősége.

Egy rítus térhódításával tehát okvetlenül együtt jár sikerességébe vetett hit, ami a korábbi tapasztalatokon nyugszik. Ha a magyar honfoglalók túlnyomórészt súlyos endogén bántalmak esetén végeztek volna sebészi trepanációt, feltehetően sokkal több negatív tapasztalatot szereztek volna. A samánok tevékenysége (e műveletek gyakoriságának csökkenésével) talán nem lett volna ilyen sikeres és elismert sem. Bár a koponyalékelések gyakoriságából ítélvén talán joggal állapítja meg *Dienes* (1978), hogy „... aligha lehetett e régi korban ennyi főfájós, nyugtalan, zaklatott, zavart elméjű ember, akinek betegségét a koponyájában mocorgó káros szellem jelenlétének kellett volna tulajdonítani." (Meg kell jegyeznünk, hogy például az epilepszia az emberiség kb. négy százalékát érinti — *Katona* 1963.) Gondolatmenetében ezt azzal magyarázza, hogy a koponyalékelést nem a fejben jelentkező panaszok esetében is alkalmazták. Felfogásom szerint túlságosan jelentősnek ítélhetjük a hitvilági okokat — mint a sebészi trepanációk indítékát —, ha e sok vonatkozású tevékenység tapasztalati, gyakorlati indítékainak elemzését mellőzzük.

A trepanáció indítéka a bihardancsházi lelet esetében meglehetősen nagy biztonsággal rekonstruálható. Az operáció mellett ugyanis egy 26x21 mm-es, közelítőleg háromszög alakú területen sérülés gyógyult nyoma látható (3. és 4. kép). A háromszög szélesebb oldala a trepanációs nyílással határos, így joggal feltételezhetjük a trepanáció és a korábbi sérülés összefüggését. A koponyalékelésre valószínűleg a gyógyulás ideje alatt fellépett komplikáció miatt került sor. Talán egy kisebb sérülés (amely annak idején nem indokolt koponyalékelést) szövődményei, vagy újabb sérülés tette indokolttá a beavatkozást. Ha erre közvetlenül a sebesülés után került volna sor, lehet, hogy a trepanáció a későbbiekben már gyógyultnak ítélt régióra is kiterjedt volna, így ezt az árulkodó nyomot nem láthatnánk.

Malbot és Verneau az algériai (Taberdega) sójáknál egy hasonló esetet említ (*Malbot* 1898, *Malbot—Verneau* 1897): a trepanációt a sérülés után húsz évvel végezték, mert az egyén a sérülés helyén erős fájdalmat érzett. Boulogne — aki a múlt század közepén tanulmányozta a Montenegróban még élő szokást — is említi, hogy a koponyalékelést néha több évvel a sérülés után végzik (*Boulogne* 1868).

Időrendi kérdések

Kutatásunk szemlélete egyre inkább olyan vélemény formálására késztet, hogy a sebészi trepanációkat csak a X. századra adatolhatjuk; tehát komoly kronológiai értéket is lát az időrendi előfordulásban. Kétségtelen, hogy a magyarsággal kapcsolatba hozható leleteink hiteles része X. századi. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt, hogy *Bartucz* (1966) a budapesti Csúcshegyi dűlőből X—XI. századi, a ferencvárosi homokbányából pedig valószínűleg Árpádkori leletet tett közzé. Mint láttuk, a bihardancsházi lelőhely sem keltezhető egyértelműen a X. századra: X—XI. századi. Így bizonyos mértékig ez is ráirányítja a figyelmet a XI. századi előfordulás lehetőségére. De ha a sebészi és a jelképes trepanációk gyakorlata valóban elválaszthatatlan egymástól (és ezt vitatni nem lehet), akkor a sokkal gyakoribb jelképes trepanáció időrendi gyakoriságának megfelelően (*Nemeskéri—Éry—Kralovánszy* 1960) a sebészi trepanáció sem

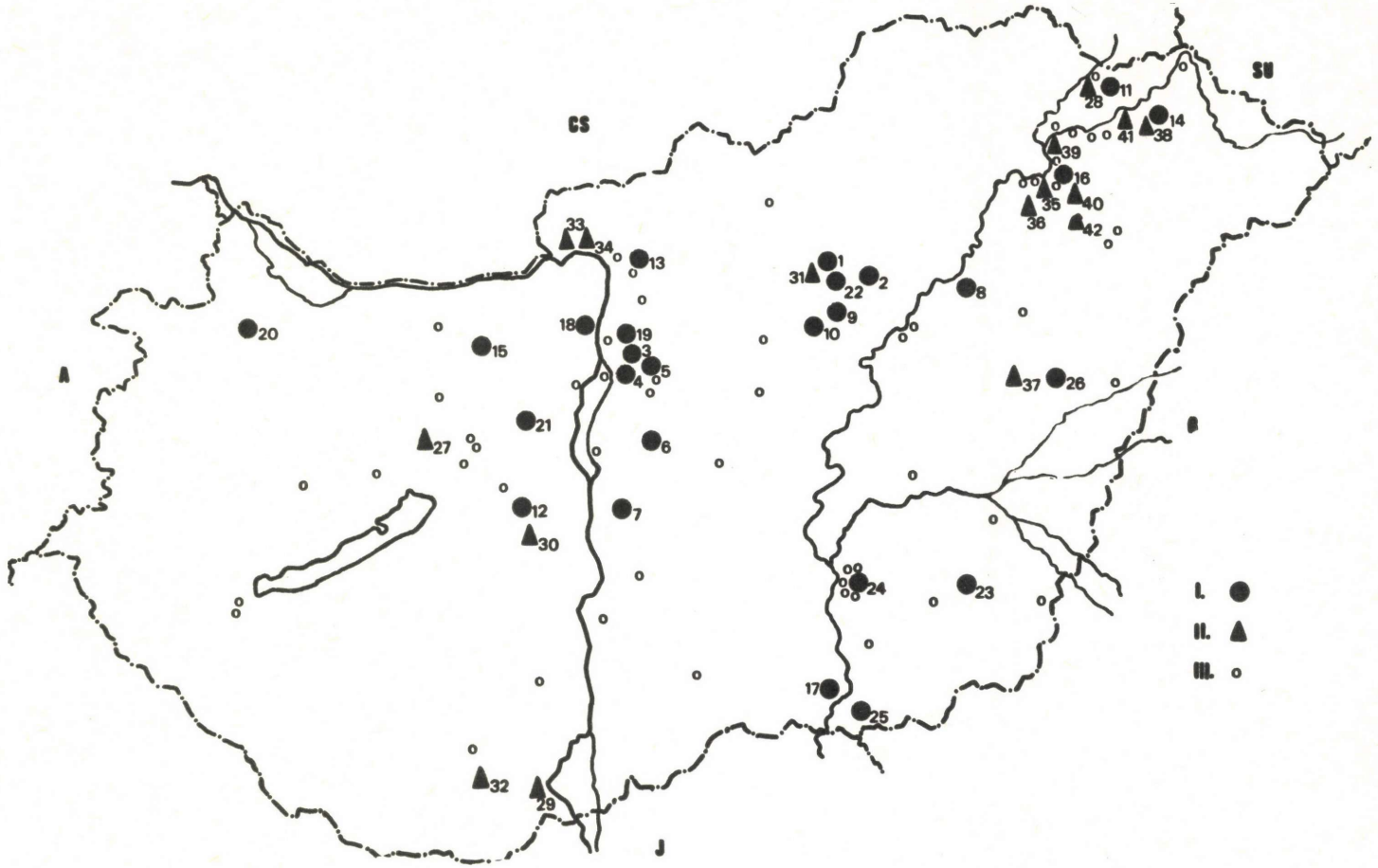
hirtelen szűnik meg. Elméletileg elképzelhető, hogy a XI. század elején is éltek vele. E szokás merev kronológiai elhatárolása nélkül azt kell tehát mondanunk, hogy a XI. század eleji előfordulás sem hatna meglepetésként, bár ebben a korban már nyilván kevesebb esetet tételezhetünk fel, mivel a pogány hitvilág tartalmának szűkülésével és érvényesülési lehetőségeinek gyérülésével a sikeres beavatkozások gyakorisága is csökkenhetett. E változás folyamat jellege miatt fenn kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy nem szűkíthető le a sebészi trepanáció megléte a X. századra, hiánya pedig a XI. századra.

Európában a salernói iskola kialakulása (X. század) nyomán a XII. században a hitvilági elemektől erősen megtisztult sebészet újabb (mondhatni tudományos alapokra lépve) fejlődésnek indult. Olaszországban Hugo da Lucca, Theodoric, majd Soliceto és Lonfranchi; Franciaországban Modeville, később Chaulliac már a keresztény világban is elismert sebészeti orvoslása a pogány népekével legalábbis azonos színvonalú volt. Míg tehát nálunk a pogányság háttérbe szorulásával e szokás gyakorisága és gyakorlottsága csökkent, addig az európai keresztény világban technikailag lényegében véve ugyanez a beavatkozás tudományosságának gyökerei bontakoztak ki.Magyarországon e tudomány fejlődésének ehhez hasonló szakasza csak jóval az Árpád-kor után érvényesülhetett. Így alakult ki az szituáció, hogy a X—XI. század után Európa nyugati részén elismerten tovább élhetett az a gyógymód, amelynek Magyarországon a kereszténység felvétele véget vetett. Figyelembe véve a magyarországi sebészi trepanációknak a kereszténység felvétele utáni fokozatos elmaradását és ennek ismert körülményeit, azt is feltételezhetjük, hogy jóval több jól keltezhető leletanyag alapján a X. század végén vagy a XI. század elején a továbbélők arányának csökkenése is kimutatható volna. A bihardancsházi lelet X—XI. századi keltezése és a sikertelen beavatkozás ténye egy azon szempontok közül, melyek ilyen feltételezés formálására is késztetnek.

Geográfiai szempontok

A magyarországi X. (—XI. ?) századi sebészi trepanációk (összesen 27 lelet), a X—XI. századi jelképes trepanációk (összesen 85 lelet — *Nemeskéri—Éry—Kralovánszky* 1960 nyomán), valamint a halál után végzett X. (esetleg XI.) századi foramen magnum megnyitások (összesen 29 lelet) lelőhelyei azonos gyakorisági gócokat alkotnak. Bár a kutatások intenzitása területileg nem volt egyenletes, ezek mégis elég megbízhatóan körülhatárolhatók (6. kép). A Felső Tiszavidéken, az Alföld északi peremén, Budapest környékén, valamint ezzel határosan a Dunántúl északkeleti régiójában található a trepanációk zöme. Szórványosan előfordulnak leletek a Tiszántúl egészén, a Dunántúl északi és délkeleti részén és bizonyos esetben a Duna—Tisza közén. Feltűnően hiányzik e három szokás a Dunántúl déli, délnyugati régiójában, valamint az Északi-középhegység keleti részén.

Ha csak a sebészi trepanációk és a post mortem öreglyuklékelések elterjedését összehasonlítjuk *Kniezsa* (1938) XI. századi etnikai térképével, azt tapasztaljuk, hogy ezek a temetkezési helyek szinte csak a magyarok által lakott területekre korlátozódnak. A jelképes trepanáció — mint ez a nagyobb számú leletből, a hosszabb időbeli előfordulásból; ezáltal a nagyobb belső migrációból természetszerűleg következik — itt-ott olyan területeken is előfordul, ahol vegyes lakosságot tételezhetünk fel. Mindez arra utal, hogy a három gyakorlott, magas színvonalon végrehajtott művelet azonos „műhely" trepanátoraihoz köthető, melyek a magyar honfoglalással telepedhettek meg a Kárpát-medencében. Emellett

6. kép. A magyarországi X—XI. századi trepanációk lelőhelyei, I. Sebészi trepanáció (Trépanation chirurgicale), II. Foramen magnum treparáció (Trépanation posthume), III. Jelképes trepanáció (Trépanation symbolique)

ez az egyik legpregnánsabb bizonyítéka annak, hogy ezek a rítusok bizonyos vonatkozásban szétválaszthatatlanok egymástól[1].

Nyilvánvalóan lennie kell e szokásokhoz vagy rítusokhoz kapcsolódó *közös* hitvilági elemeknek is. *Dienes* (1978) a sebészi és a jelképes trepanációval kapcsolatosan már rávilágított erre[2].

De hogyan lehetséges az, hogy megszűnt a sebészi trepanáció a X. század végén vagy a XI. század elején, ha valóban ilyen racionális érvek szólnak hasznossága mellett? Úgy tűnhet ugyanis, hogy a kereszténység felvétele — a hitvilági elemek (mint indítékok) háttérbe szortásán keresztül — gátolta e minden bizonnyal célszerűsége miatt is kedvelt gyógymód továbbélését. Folytatva a kérdés gondolatmenetét: valóban kevéssé domináltak hitvilági elemek a sebészi trepanációk indítékrendszerében? Nos e kérdésre a már említett három trepanációs gyakorlat összefüggése kapcsán tudok válaszolni. A kereszténység tanai ugyanis nem elsősorban a sebészi trepanációk ellen szóltak, hanem minden olyan foglalkozást, műveletet, szertartást tiltottak, melyek a pogány hitvilággal kapcsolatosak voltak. Mint azt az előzőekben láttuk, igen valószínű, hogy a háromféle beavatkozást ugyanazon személyek, trepanátorok végezték. Így ha a pogány hitvilággal kapcsolatos volt a szerepük, akkor a kereszténység elismerése tevékenységüket *általában* korlátozhatta (ami az öreglyuklékelésekre, a jelképes és a sebészi trepanációkra egyaránt vonatkozhatott). A kor embere tehát a koponyán történő beavatkozások művelőjének tevékenységét — a pillanatnyi szükséglettől, hasznosságtól függetlenül — általában a pogánysághoz kötődőnek, azaz tiltottnak ítélhette.

Ilyen körülmények között természetes az, hogy elsőként a pusztán kultikusnak nevezhető öreglyuklékelésekről, és a nagyobb előkészületet és felkészültséget igénylő teljes trepanációkról mondtak le az orvosi felkészültségű samánok és ivadékaik. Később a sebészi trepanációknál kockázatmentesebb jelképes lékelések is a feledés homályába merültek.

A fentiekben vázolt geográfiailag egyenlőtlen megoszlásnak az elsődleges oka nyilvánvalóan az, hogy a trepanátorok nem azonos arányban telepedtek meg az ország területén. Megítélésem szerint sokkal inkább funkciójuk, mintsem subetnikai (esetleg etnikai) hovatartozásuk befolyásolta megtelepedésüket. Ezáltal a bemutatott regionális megoszlás a leletek elterjedési területén belül etnikai csoportok elkülönítésére nem alkalmas. Ezek a trepanátorok — épp a sebészi trepanációk elsődlegesen sérülésekre korlátozódó indítékából, szükségszerűségéből és pozitív eredményeiből kiindulva — olyan rétegek körében telepedhettek meg, ahol tudásukra a legnagyobb szükség volt; azaz a X., illetve XI. századi magyar társadalom katonáskodásban elsősorban vezető szerepet játszó rétegeinek körében. Ez a kritérium nyilvánvalóan nem terjeszthető ki a társadalom egészére, hiszen akkor a vezető réteg csak bizonyos földrajzi régiókban települt volna meg,

1 Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy Magyarországon sebészi trepanációt a rézkorból, a bronzkorból és a vaskorból is ismerünk. Jelképes trepanációt (ezek közül) csak a bronzkorból tudunk említeni. Öreglyuklékelés viszont mindhárom korszakban előfordul. Bár ezen a téren még igen sok kérdés tisztázatlan, de talán a koponyalékelések fajtáinak összefüggésére a későbbiekben — az adatok bővülésére számítva — már az őskor vonatkozásában is visszatérhetünk.

2 Az öreglyuklékelés valóban kultukus szokás (a sebészi trepanáció jórészt nem nevezhető kultikusnak,, a jelképes trepanáció viszont nagyrészt az) a szabadlélek testre-találását, de még inkább a tudás, a vezérlés képességének, a fizikai erőnek jelképes átvételét szolgálhatta. Erre az egyik legjobb példa a Cambriaiban megtörtént eset, melyet *Dienes* (1978) az életben végzett trepanációkkal kapcsolatosan említ. Ez az esemény (a halott vezér koponyájának kiváltása) sokkal inkább megfelel az öreglyuklékelések általános hitvilági hátterének, mintsem más életben végzett trepanációkénak (halál utáni sebészi vagy jelképes trepanációról a magyar honfoglalás korából nem tudunk). Meglehet, hogy a *Dienes* (1978) által oly teljességre törekvően elemzett „lélekvesztés" a három beavatkozás hitvilágának összekötő kapcsa.

aminek nincs komoly bizonyítéka. Ezt az az érv is támogathatja, hogy a férfiakon hatszorta nagyobb gyakorisággal végeztek koponyalékelést, mint nőkön. A jelképes trepanációknál ez az arány csak négyszeres, ami ismét csak a sérülésre — mint trepanációs indítékra — hívja fel a figyelmet. Ilyen népességeknél ezt a gyógymódot természetesen nők sérülései vagy megbetegedései esetében is alkalmazhatták (vö.: *Moodie* 1927). Ezt a feltevést hallgatólagosan az is támogatja, hogy nők sebészeti trepanációiról elsősorban az elsődleges gyakorisági centrumok területéről tudunk.

A bihardancsházi szerencsés körülmények között megmentett lelet publikálásának mindebben az a jelentősége, hogy ezek után a Tiszántúl középső régióját nem tekinthetjük ilyen szempontból fehér foltnak. A különböző gyűjteményekben levő leletek ismeretében azt is kijelenthetjük, hogy a X. (esetleg XI.) században a Dél-Alföldön is végeztek sebészi trepanációt. A gerendási — ugyancsak szerencsés körülményeknek, avatott figyelemnek köszönhető — lelet (*Juhász* és *Torda—Molnár* 1971), s Szeged környékéről származó, de minden bizonnyal hiteles trepanált koponya (*Anda* 1951), valamint a *Lipták* (1967) által említett szentes-borbási, és egy közöletlen Csongrád megyei (Klárafalva—B) trepanált koponya erre hívja fel figyelmünket. És ha a jelképes trepanáció, valamint a sebészeti trepanáció gyakorlata elválaszthatatlan egymástól, akkor a jelképes trepanációk gyakoriságának megfelelően (*Nemeskéri—Éry—Kralovánszky* 1960) a Dél-Tiszántúlon a jövőben is számítanunk kell hasonló leletek feltárására.

IRODALOM[3]

Bartucz, L. (1966): A prehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. (Paleopathológia III.) Orvostörténeti Könyvtár (Budapest).

Brothwell, D. R. (1965): Digging up Bones. British Museum (London).

Dienes, I. (1978): A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. *In.:* Régészeti barangolások Magyarországon, Panoráma (Budapest), p. 170—233.

Eränkö, O., *Kihlberg*, J. (1955): Closure of craniel sutures and age. Ann. Acad. Sci. Fennicae, A, *5/43:* 1—31.

Éry, K. K. (1970): Antropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. Anthrop. Hung., *9:* 9—62.

Éry, K. (1977): Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez. — Anthropological data of the tenth century population of the Upper Tisza region. Anthrop. Közl., *21:* 15—30.

Farkas, Gy. (1975): A Dél-Alföld őskorának paleoantropológiája. Kandidátusi értekezés, kézirat (Szeged).

Hug, E. (1940): Die Schädel der frühmittelalterlichen Gräber aus dem solothurnischen Aargebiet in ihrer Stellung Mitteleuropas. Z. Morph. Anthrop., *38:* 359—528.

Juhász, I., *Torda-Molnár*, B. (1971): A gerendási X. századi lékelt koponya. — Tenth century trephined skull of Gerendás. Békési Múz. Közl., *1:* 167—181.

Katona, F. (1963): Az agysebészet története. Medicina (Budapest).

Katona, F., *Kiszely*, I. (1969): Operationen am Foramen occipitale magnum bei ungarischen Schädeln aus dem 10. Jahrhundert. Z. Morph. Anthrop., *60:* 289—296.

Károlyi, L. (1963): Daten über das europäischen Vorkmmen der vor- und frühgeschtlichen Trepanation. Homo, *14:* 231—237.

Károlyi, L. (1964): Die vor- und frühgeschichlichen Trepanationen in Europa. I. Deutschland. Homo, *15:* 200—218.

Károlyi, L. (1966): Die prähistorische Trepanation in Europa. Vortrag. XX. Internat. Kongr. Gesch. Med. Berlin, Verhandlungen..., (Hildesheim) p. 209—216.

Kiszely, I., *Katona*, F. (1968): Operationen im Gebiet des Foramen occipitale magnum an ungarischen Schädeln aus dem 10. Jahrhundert. Sudhoffs. Arch., *52:* 211—220.

Kiszely, I. (1970): On the peculiar custom of the artificial mutilation of the foramen occipitale magnum. Acta Arch. Hung., *22:* 301—321.

Kniezsa, I. (1938): Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv II. (Budapest), p. 367—472.

Körber, E. (1957): Abrasion und Artikulationsbewegung. D. Z. Z., *12:* 117—129.

Martin, R. (1928): Lehrbuch der Antropologie. Fischer (Jena), 2. Aufl.

Mesterházy, K. (1966): A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962—1965 (leletkataszter). — The archeological activity of the Déri Museum in the years 1962—1965 (A survey of finds). DME 1965 (Debrecen), 19—59. pp. 20.

Mesterházy, K. (1975): Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX—XIII. századi településtörténetéhez II. — Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9—13. Jahrhunderten II. DME 1974 (Debrecen), p. 211—266.

3 Miután *Bartucz* (1966) könyvében a legtöbb trepanációval kapcsolatos közlemény szerepel (lásd a bőséges irodalomjegyzéket), jelen tanulmányban csak az általa nem említett, és az ehelyen felhasznált tanulmányok hivatkozására szorítkozok.

Montagu, M. F. A. (1960): An Introduction to Physical Anthropology. 3rd ed. Springfield (Illinois), p. 612—613.
Nemeskéri J., Éry, K. K., Kralovánszky, A. (1960): A magyarországi jelképes trepanáció. — Symbolically traphined shulls in Hunrary. 4: 3—32.
Nemeskéri, J., *Harsányi,* L., *Acsádi,* Gy. (1960): Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anz., *24:* 70—95.
Nemeskéri, J., *Kralovánszky,* A., *Harsányi,* L. (1965): Trephined skulls from the tenth century. Acta Arch. Hung., *17:* 343—367.
Patay, P. (1963): Bihardancsháza—Halomszer. Rég. Füz., *I/16:* 56.
Sőregi, J. (1936): A gyűjtemény évi gyarapodása. DMÉ 1935 (Debrecen), pp. 61.
Szathmáry, L. (1978a): The importance of pre-auricular region in sex determination. lst Internat. Congr. of Paleodemography (Sárospatak, Hungary).
Szathmáry, L. (1978b): A szécsényi foramen magnum — treparált koponya. — Der Foramen magnum trepanierte Schädel aus Szécsény. Nógrádi Múz. Évk. (Salgótarján), p. 227—233.

FÜGGELÉK

I. A magyarországi X. (—XI.?) századi sebészi trepanációk (Trépanation chirurgicale) lelőhelyei

1. Aldebrő-Mocsáros, 2. Besenyőtelek, 3. Budapest-Pestszentlőrinc, 4. Budapest-Soroksár I, 5. Budapest-Soroksár II, 6. Dabas-Alsódabas, 7. Dunavarsány, 8. Egyek-Ohat-Pusztakócs, 9. Heves, 10. Jászszentandrás-Jónás tanya, 11. Karos, 12. Nagylók-Erdőmajor, 13. Rád-Kishegy, 14. Rétközberencs-Paradomb, 15. Tatabánya, 16. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla (*Nemeskéri—Kralovánszky—Harsányi* 1965), 17. Szeged környéke (közöletlen — vö.: *Anda* 1951), 18. Budapest-Csúcshegyi dűlő, 19. Budapest-Ferencváros-Homokbánya, 20. Csorna, 21. Vereb (*Bartucz* 1966), 22. Kál (*Éry* 1970), 23. Gerendás (*Juhász* és *Torda-Molnár* 1971), 24. Szentes-Borbásföld (*Lipták* 1967 — közöletlen), 25. Klárafalva-B (közöletlen — vö.: *Juhász* és *Torda-Molnár* 1971), 26. Biharda ncsháza-Halomszer (*Szathmáry* — jelen tanulmány).

II. A magyarországi X. (XI.) századi foramen magnum trepanációk (Trépanation posthume) lelőhelyei

27. Jutas, 28. (=11.) Karos, 29. Mohács, 30. Sárbogárd (*Kiszely* 1970), 31. (=22.) Kál (*Éry* 1970, *Kiszely* 1970), 32. Ellend II, 33. Szob-Homokdűlő, 34. Szob-Kiserdő (*Kiszely—Katona* 1968, *Katona—Kiszely* 1969), 35. (=16) Tiszaeszlár-Basahalom-Fenyvestábla, 36. Tiszavasvári-Aranykerti tábla (*Éry* 1977), 37. Püspökladány-Eperjesvölgy, 8. Rétközberencs-Paradomb, 39. Rakamaz-Strázsahalom, 40. Nagycserkesz-Nádasi bokor, 41. Beszterec-Várszíget (közöletlenek — vö.: *Szathmáry* 1978b), 42. Hajdúdorog-Temetőhegy (közöletlen).

III. A magyarországi X—XI. századi jelképes trepanációk (Trépanation symboque) földrajzi megoszlására vonatkozóan *Nemeskéri—Éry—Kralovánszky* (1960) tanulmányát használtam fel.

1. táblázat A nem és a szexualizáció meghatározásának paraméterei

Jelleg	Szexualizációs fokozat	Probabilitási fokozat
Glabella et arcus superciliaris	masculin (+1)	II
Processus mastoideus	masculin (+1)	II
Protuberantia occ. externa	masculin (+1)	II
Squama occipitalis	masculin (+1)	II
Margo supraorbitalis et orbita	masculin (+1)	II
Arcus zygomaticus	masculin (+1)	III
Facies malaris	masculin (+1)	III
Trigonum mentale	hypermasculin (+2)	III
Angulus mandibulae	hypermasculin (+2)	III
SZEXUALIZÁCIÓ	+1,2	
Tuber frontale et parietale	feminin (—1)	IV
Corpus mandibulae	masculin (+1)	IV
Processus condyloideus mandibulae	masculin (+1)	IV

2. táblázat A koponya méretei és jelzői

N⁰ (Martin)	Méret	Kategória (Hug)	N⁰ (Martin)	Méret	Kategória (Hug)
1	191	hosszú	43	104	
1c	191		44	99	
2	182		46	99	
3	185		47	119	dolichuran
8	142	középszéles	48	67	középmagas
9	95	keskeny	51d	41	keskeny
10	117	keskeny	51s	41	középszéles
11	108		52d	33	középszéles
12	113		52s	32	középmagas
13	106		54	24	középmagas
20	117	középmagas	55	46	középszéles
23	541	nagy	57	7	alacsony
24	317	közepes	61	62	
25	395	nagy	60	65	igen hosszú
26	132		62	53	széles
27	142		63	42	igen hosszú
28	121		66	114	széles
28/1	67		69	32	igen széles
29	114		70d	65	
30	123		71d	34	
31	98		71s	34	
31/1	63		72	83	mesognath
38	1518	aristencephal	74	70	prognath
			79d	116	
8:1	74,3	dolichocephal			
9:8	66,9	metriometop	52:51d	80,5	mesokonch
9:10	81,2		52:51s	78,0	mesokonch
			54:55	52,2	chamaerrhin
			63:62	79,2	leptostaphylin
			61:60	104,8	

László Szathmáry

THE TREPHINED SKULL FROM BIHARDANCSHÁZA (COUNTY HAJDÚ-BIHAR, HUNGARY)

The author gives account of the results of the anthropological examinations of a trephined skull dating from the 10—11th centuries. The examined person is male ( ), the degree of sexualisation is +1.2 (Table 1), and the person died at the age between 20 and 30. After describing the quantitative (Table 2) and qualitative features the author comes to the representation of the trephined opening. Its diameter is 64 mm's sagitally and 70 mm's transversally measured on the lamina externa, while measured on the lamina interna in the same directions it is 46 mm's and 51 mm's.

The trephining was made with a push-plough technique. A big, definite oblique circum-resection followed the circum-erosion and then resected parts were lifted out. Then a surface-evening, retouching operation followed resulting in tiny resection-furrows (this cut-surface is suggestive of the case of erosion-technique). These furrows reformed the surface of the primary circum-resection so much that the latter's traces can be perceived only on certain outside parts of the edge in the depth of the lamina externa.

In the territory of Hungary a similar kind of technique was used in the cases of the 10th century skulls found in Tatabánya, Vereb and Karos (in the 12th grave), while in the cases of the findings of Nagylók, Pestszentlőrinc and Soroksár no traces of tiny retouching-resections concealing the surface of the primary resection can be perceived. On the other hand retouching-resection occurs in the cases of some findings where a technique different or not entirely similar could be presumed (Csoma, Egyek and Gerendás).

In the next part of the study the problem of survival and that of the motive of trephining is dealt with. The person whose trephined skull was found in Bihardancsháza survived the operation only a few days. As the trephining is finished technically, it could be tooken certain that death came not during the operation. In the cases of skull-trephinings dating from the 10th century in the territory of Hungary — altogether there are 26 trephined skulls involving the skull from Bihardancsháza, too — the proportion of survival is obave 50 per cent. At the same time only one of the 20 trephined persons died in Budapest clinics in the 1880's survived the operation (this means a 5 per cent survival); and only a 2.8 per cent survival could be shown on the basis of the examinations made on 36 trephined skulls coming from cemetaries used in the 18th and 19th centuries in Buda and Pest. The author seems to find the reason for the great difference between the percentage proportions of survival in the 10th and in the 18—19th centuries in the change of the motives of trephining operations. While in the 18th and 19th centuries trephined operations were fulfilled only in the cases of serious endogenous diseases (and in these cases there was hardly any chance of survival independently of the success of the operation), in the Hungary of the 10th century trephining operations may have been indicated primarily by exogenous factors. In these cases the chance of survival equalled with the chance of the natural healing of the injury. Due to the succesful operations the apprecation of trephining and the training of the persons performing these operations (= the „samán"'s) was gradually growing and this favoured to the spreading of the different forms of this rite and also to the developping of different misterious ideas in connection with the rite. In some cases these ideas meant a reason similarly serious to exogenous diseases for opening the skull.

In spite of the fact that in the body of beliefs of the Hungarians the traces of the healing of so-called „soul-losung" disseases by trephining could be found, in the

author's opinion, according to the arguments and analogues based on facts (findings), the primary motive for complete trephinings among the Hungarians in the 10th century was the injury of the skull. The skull dug up in Bihardancsháza refers to this as well: the healed traces of an erlier injury could be seen on a 26 mm's×21 mm's region bordtring on the trephined opening. The centre of the injury could have been on the region of trephining. And presumably the operation must have been made for the reason of complications appearing in the process of healing.

Furthermore the author finds out that the 10th century remains of the complete trephinings, the symbolic trephinings and that of the after-death opening of the foramen magnum, condens on the same regions of the Carpathian-basin, that is: they may be the produts of the same „workshop". Projecting these find-spots on the ethnic map of Hungary in the 11th century, it can obviously be seen that almost all of these places fall to the regions populated by the Hungarian ethnic. The grave-goods of the persons trephined in a complete way are usually rich, and their value for dating the graves is quite precise — they date from the period between the Hungarian conquest (895) and the foundation of the Hungarian Kingdom (1000) — and they refer to Hungarican ethnic as well. So the 3 sorts of operation mentioned above might have had common common misterious elements. And in medication the practice of complete trephinings and that of incomplete trephinings are inseparable from each other. Their use was determined by the nature and seriousness of diseases.

Balla Lajos

A daciai telepítések és jelentőségük

In memoriam András Alföldi

Egy alkalommal *Alföldi A.* így jellemezte a 106-ban meghódított és provincializált daciai térség katonai helyzetét: *„ein Wasserkopf auf einem Zwirnhalse".* Dacia történetének egyik legkiválóbb ismerője ezzel a tartomány sajátos, „hídfőállás" jellegére és az ebből adódó sokoldalú fenyegetettségre, valamint arra utalt, hogy a katonai és gazdasági szempontból legfontosabb erdélyi területeket csupán egy viszonylag szűk, ellenség által két irányból is könnyen sebezhető „korridor" kapcsolta a „hátországhoz": Moesia Superiorhoz[1]. Valóban, a katonai-földrajzi helyzet Dacia sorsát döntően meghatározta, s alig 165 év múltával az egyik legfőbb oka lett annak, hogy Aurelianus a provincia feladására kényszerült.[2]

Alföldi szellemes megállapítása[3] azonban a daciai térség belső rendjének ingatagságára, lakosság- és társadalomtörténetének sajátos problémáira is felhívja a figyelmet. Más szóval: Dacia belső helyzete épp oly bizonytalannak mutatkozik, mint a térség katonai biztonsága, s ez a belső „labilitás" hasonlóan fontos szerepet játszott a tartomány történetében, így korai feladásában is. Úgy véljük, ezt a belső bizonytalanságot ill. a vele összefüggő problémákat legjobban azok a nagyarányú telepítések tükrözik, amelyekről már sok szó esett a kutatásban.

A Dacia-kutatás már korábban felismerte, hogy az idegen népelem különösen fontos szerepet töltött be a tartomány lakosságának és társadalmának kialakításában, s arra is nemegyszer rámutattak már, hogy bevándorlók jelentős része a kormányzat által kezdeményezett és irányított *translatio,* Traianus telepítései kapcsán került — jórészt polgári személyként — Daciaba.[4] Kevésbé tanulmányozták ezzel szemben a telepítések következményeit, s nem alakult ki egyetértő felfogás a *translatio* okait illetően sem.[5]

1. A telepítésekre vonatkozóan legfontosabb forrásunk Eutropius (VIII. 6., 2.) sokat idézett és gyakran vitatott közlése: ... *Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.* Ehhez jön még Cassius

1 Ld. *W. Zwikker:* Studien zur Markussäule. (Amsterdam, 1941.) 28—.

2 Ld. legutóbb *A. Mócsy:* Pannonia provincia története (Budapest, 1972.) 125—132. *id.,* Pannonia and Upper Mocsin (London, 1974.) 202—212. — *VI. Iliescu,* Dacoromania 1. (1973.) 5—. *A. Bodor,* ibid. 29—.

3 *Alföldi A.* tanulmányai ma is meghatározó alapját képezik a Dacia-kutatásnak, így jelen vizsgálatnak is. Ld. elsősorban EPhK 53. (1929.) 161— Ibid. 54. (1930.) 1—81—., 164—.; Századok 70. (1936.) 149—.; CAH 11. (1936) 553—.; Daci e romani in Transilvania (Budapest, 1940.); Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. (Budapest, 1944.) — V. ö. *G. Alföldy—L. Weber,* BHAC 1964/65. (Bonn, 1966.) XXI.

4 Ld. főként *C Patsch:* Der Kampf um den Donauraum unter Dominian und Trajan. (Wien, 1937.) Beiträge ... V/2. 176—.; *A. Alföldi,* i.m. (3. jegyzet); *M. Macrea:* Viaţa În Dacia romană. (Bucureşti, 1968.) 251—.

5 Ld. pl. o. *Macrea,* i. m.

Dio egy helye (LXVIII. 14., 4.), mely szerint Traianus a meghódított Daciaban városokat (πὸλες) alapított.[6]

A kései kompilator tehát arról tudósít, hogy Traianus, miután Daciat meghódította, nagy arányú telepítésekkel népesítette be a földeket és városokat, amit a dák őslakosság erős megritkulása tett szükségessé. Cassius Dio megerősíteni látszik Eutropius adatát: minthogy Traianus Daciaban kimutathatóan csak egy római jogú várost alapított, Dio hivatkozott szöveghelye úgy is értelmezhető, mint amely nagyobb területet érintő telepítésre utal. — Mint már említettük, Eutropiusnak Dacia traianusi betelepítésére vonatkozó adatainak hitelességét a kutatás általában nem vonta kétségbe, ill. elfogadta, hogy Dacia benépesítése Traianus műve volt.[7] Nem így áll a helyzet a telepítések Eutropiusnál olvasható indokolásával, amennyiben az őslakosság pusztulásának itt körvonalazott mértéke több kutató részéről erős ellenkezést váltott ki.[8] Pedig, ha a nagyarányú telepítésekre vonatkozó közléseket lényegében hitelesnek tartjuk, úgy nem vonható kétségbe a *translatio*-t indokoló szöveghely forrásértéke sem. Traianus ui., amint az Eutropius szövegéből is kitűnik, elsősorban *polgári szeméyeket* telepített Daciaba — eltérően a principatus korára jellemző gyakorlattal, amely a *veteránтelepítéseket* részesítette előnyben.[9] Ha a császár a kolonizációnak ezt az idejét múlt formáját alkalmazta, úgy annak minden bizonnyal sajátos oka volt.

Felmerül a kérdés, mennyiben igazolja Eutropius közléseit a daciai feliratos forrásanyag?[10]

2. Ami a telepítéseket illeti: Daciából mindmáig nem került elő olyan epigráfiai emlék, amely közvetlen bizonyítékot nyújtana Traianus nagyarányú telepítéseire vonatkozólag. Másfelől a feliratos emlékek rendszeres vizsgálata és a személynevek sokoldalú tanulmányozása egyértelműen tanúskodik az idegen eredetű népességnek a feliratállításban játszott kivételes szerepéről.[11] Már most hogy került ez az idegen elem a tartományba? Spontán beáramlás vagy telepítések révén — ez utóbbiak jellemző császárkori formája a veterándedukció (ld. fentebb), amellyel általában együtt járt a coloniaalapítás. Daciaban eddig egyetlen dedukciós colonia-t lehetett kimutatni: colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica-t (Sarmizegetusa).[12]

Traianusi telepítésre tehát egyedül Sarmizegetusa alapításával kapcsolatban rendelkezünk közvetlen epigrafiai adatokkal, amelyek a 2. dák háborúban részt vett legio-k ill. vexillatio-k elbocsátott legionariusaitól származnak.[13] De hol vannak az Eutropiusnál említett, többségükben kétségkívül polgári személyeknek tartható telepesek?

Dacia idegen eredetű lakosságának ez a korai rétege elsősorban Észak-Dacia területén: Napoca-ban és Potaissa-ban, valamint Dacia központi térségében: az ampelumi bányakörzetben valószínűsíthető. Napoca-ba és Potaissa-ba elsősorban a Kelet-Balkánról, ill. a déli thrák népesség soraiból, az ampelumi arany-

6 V. ö. Aur. Victor, Caes. 13, 4.
7 Ld. fentebb: 4. jegyzet.
8 V. ö. *Macrea*, i. m. 256—. további irodalommal és *C. Daicoviciu—H. Daicoviciu*, in: Sources archéologiques de la civilisation européenne. (Bukarest, 1970.) 246—.; *C. Daicoviciu*, Apulum VII. (1968.) 261—.
9 *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest, 1959.) 93.; *G. Alföldy*, Historia 13. (1964.) 167—.
10 A feliratos anyag ma már hiányos összeállítását adta *A. Kerényi:* Die Personennamen von Dazien. Diss Pann I. 9. (Budapest, 1941.)
11 Ld. *Kerényi* i. m.; *A. Alföldi:* Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. (Budapest, 1944.) Legutóbb: *I. I. Russu*, in: L'Onomastique Latine. (Paris, 1977.) 353—.
12 *L. Balla:* Könyv és Könyvtár VII : 2. (Debrecen, 1969.) 21—.
13 *Balla*, i. m.

bányák körzetébe Dalmatiából telepíthettek polgári személyeket.[14] — Nem kevés idegen kerülhetett Traianus idején az apulumi legióstábor mellett kialakult településre. Minthogy azonban a *canabae* lakossága általában spontán beáramlás kapcsán alakult ki, szervezett telepítésre itt kevéssé gondolhatunk.[15] Spontán beáramlás alakíthatta ki Drobeta korai lakosságát is.[16] Dierna és Romula történetének kezdeteiről semmi biztosat sem tudunk.[17] — Más daciai települések, így Tibiscum, Micia és Porolissum polgári lakossága e korai időszakban teljesen vagy legalábbis elsősorban az auxiliaris tábort megszálló csapatok függvényeként fejlődött ki.[18] — Mindez természetesen nem meríti ki a traianusi telepítések részletes vizsgálatának fogalmát,[19] annyi mégis levonható, hogy Eutropius közlését nem ajánlatos szó szerint vennünk.

Dacia Traianus által történt betelepítését epigráfiai források alapján igazoltnak tarthatjuk, a telepítések jelentőségét azonban nem becsülhetjük túl. Más szóval: Traianus intézkedései inkább csak a kezdetét jelentették Dacia újranépesítésének.

Igen valószínű, hogy Dacia betelepítése Hadrianus alatt folytatódott, különösen az empelumi bányakörzetben, ahová még a II. század 2. felében is hoztak dalmatiai bányászokat és talán keletieket is.[20] Mindenesetre a császár aktív provincializáló politikájára több jelenség utal, így a *P. Aelii* feltűnően nagy száma a feliratokon,[21] a városalapítások (municípia),[22] a daciai térség közigazgatásának és katonai védelmének gyökeres átszervezése.[23] Hadrianus romanizáló tevékenysége a Duna-vidéken általában a Traianus alatt megindult provincializálás szerves folytatását jelentette:[24] így volt ez Daciaban is.

Fentebb utaltunk már azokra az epigráfiai adatokra, amelyek a szervezett telepítések folytatására engednek következtetni az Erdélyi Érchegység aranybányáinak területén (ampelumi bányakörzet) — a II. század későbbi időszakában.[25]

Fennáll a lehetősége annak, hogy újabban telepítésekre került sor a nagy germán-szarmata háborúk után, Commodus uralkodása idején, amikor a municípium Arelium Apulum és a municípium Aelium Napoca elnyerte a *colonia*

14 Napoca és Potaissa már 107/108-ban kimutathatóan (római) települések (v. ö. CIL III. 1627.) amelyek lakossága a II. század korai időszakában — a névanyag tanúsága szerint — megközelítőleg hasonló összetételű lehetett. Napoca korai lakosságára. ld. *A. Dobó:* Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.[4] Budapest, 1975. p. 126—127. No. 648. V. ö. *Bodor A.:* Kelemen Lajos-emlékkönyv. (Kolozsvár, 1957.) 99.; *A. Alföldi:* Zu den Schicksalen ... 20—. s.v. — CIL XVI. 33. — Az ampelumi bányakörzet lakosságára: *S. Mrozek,* Apulum VII. (1968) 307—. A bányakörzet traianusi megszervezésére: *A. Stein:* Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I. 12. (Budapest, 1944.) 87—88. — Alapvető: *H.—Ch. Noeske,* BJb 177. (1977) 271—416.
— Napoca lakosságtörténetére újabban: *H. Daicoviciu,* AuNdRW II., 6. (Berlin—New York, 1977.) 919—949.

15 V. ö. *Mócsy,* Acta Arch. Hung. 3. (1953) 179—.

16 V. ö. az adatokat: *D. Tudor,* Oraşe, tîrguri şi sate În Dacia romană. (Bucuresti, 1968.) 292—.

17 V. ö. *Tudor,* i. m. 17—., 344—.

18 Ld. *Tudor,* i. m. 37—., 120—., 243—.

19 Az itt felmerülő kérdésekre másutt még részletesen visszatérünk.

20 V. ö. CIL III. 1322, cf. p. 1400., v. ö. *S. Mrozek,* i. m. 314—., 310—. (dalmaták) 313—. keletiek). — **C.** *C. Petolescu,* Dacia NS 22. (1978) 213—. *H.—Ch. Noeske,* i. m. 315—.

21 Ld. *Kerényi,* i. m. s. v.

22 V. ö. *Macrea,* i. m. 121—. — *F. Grelle,* L'autonomia cittandina fra Traiano e Adriano. (Napoli, 1972.) 179.

23 V. ö. *Macrea,* i. m. 43—.

24 V. ö. *Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien ... 134.

25 Ld. fentebb: 20. jegyzet.

iuris Italici statust.[26] Ez alkalommal is polgári személyek telepítésére kell gondolnunk. (Veterándedukcióval Traianus után Daciaban nem alapítottak várost.)

Összefoglalóban megállapíthatjuk, hogy polgári személyek (jelentős részben peregrinus jogállásúak) zárt csoportokban történt betelepítése Dacia egész II. századi „belső" története folyamán jellemző jelenségnek tekinthető.[26a]

3. Mint láttuk Eutropius Traianus telepítéseit a dákság férfinépének erős megritkulásával indokolta, ami Decebal (és a rómaiak) háborúinak következménye volt. Az egykori vitát, amely egyes kutatók munkáiban ma is gyűrűzik, e helyen nem kívánjuk részleteiben feleleveníteni.[27] A daciai őslakosság teljes kiirtásáról természetesen aligha lehet beszélni.[28] Felmerül azonban a kérdés, amelyre a kutatásban eddig részletes és rendszeres vizsgálatra támaszkodó választ nem adtak: milyen számban maradt fenn az őslakosság ill. milyen szerepet töltött be a római Dacia társadalmában? Nyilvánvaló, hogy a kérdés első felére megfelelő források hiányában megalapozott, kellően pontos feleletet még sokáig nem lehet adni. Marad a társadalmi szerep, helyzet problémája: ennek tanulmányozásához az epigráfiai forrásanyag — különösen most, *Mócsy A.* alapvető módszertani felismerései ismeretében[29] — megbízható segítséget nyújthat. A kérdés röviden így fogalmazható meg: mennyiben vált a tartomány területén maradt őslakosság „feliratállítóvá" ill. a tartomány „feliratállító rétegeinek" *(Mócsy)* részévé? Más szóval milyen mértékben vett részt a tartomány „romanizált" (municipalizált) körzeteinek életében? A választól függ az őslakosság latinitasának jelenleg lehetséges tanulmányozása ill. jellemzése is.[30]

A hosszúra nyúlt bevezetés után a válasz röviden megadható. Ui. az epigráfiai forrásanyagból kirajzolódó kép a régebbi vita óta sem változott.[31] Nem hozott lényegesen újat a személynevek sokoldalú elemzése sem.[32] Dacia területén ma sem ismerünk egyetlen olyan epigrafiai emléket sem, amelyet teljes bizonyossággal őslakos feliratállítónak tulajdoníthatnánk.[33] Nincsenek egyértelműen tisztázott adataink az őslakosság törzsi szervezeteiről sem.[34] Továbbra is hiányoznak az őslakosság istenségeinek szentelt kultuszfeliratok.[35] Az elmondottak alapján levonható: Dacia őslakosságának nem tulajdoníthatunk különösebb szerepet a tartományi társadalom vezető rétegeinek soraiban, ezek széles rétegei minden, epigrafiai források alapján valamennyire ismert — tehát fontosabb — településen kimutathatóan az idegenekből tevődtek össze.[36]

4. Eutropius közléseit tehát lényeges pontokon forrásértékűnek tarthatjuk. Traianus és utódai nagyarányú és sajátos telepítéseit elsősorban az őslakossággal kapcsolatos problémák tették indokolttá. Természetesen nemcsak számbeli meggyengülésük, de a megmaradtak politikai megbízhatatlansága is.

De éppen az idegen — többségében provincialis — elem uralkodó szerepe tette ingataggá Dacia belső rendjét. A bevándorolt lakosság nem egykönnyen

26 *L. Balla,* ACUD 6. (1970.) 63.
26a. V. ö. *A. Mócsy,* in: Magyarország története I. s. a.
27 Ld. *Alföldi,* i. m. (3. jegyzet)
28 Ld. *Macrea,* i. m.; *C. Daicoviciu,* i. m. (8. jegyzet).
29 *A. Mócsy:* Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior. (Budapest, 1970.) passim, kül. 161—., 199—., 251—.; *id.,* i. m. 26a. jegyzet).
30 V. ö. *Mócsy,* i. m. 199—.
31 Ld. *Alföldi,* Daci e romani . . .
32 Ld. *Balla L.,* Dacia római provincia története (előkészületben). — *I. I. Russu,* i. m. (11. jegyzet).
33 *Balla L.,* i. m.
34 V. ö. *Alföldi,* Daci e romani . . . 29—.; *Macrea,* i. m. 256—.
35 V. ö. *Macrea,* i. m. 358—.
36 Ld. a *Tudor* által összeállított adatokat (i. m. 16. jegyzet).

találta meg számítását új hazájában, s ha igen akkor is könnyen gondolt távozásra. Különösen érvényes lehet ez a bányakörzetek népességére. Közrejátszott itt az a körülmény, hogy viszonylag kevés volt a jól megművelhető föld, valamint a gyakori háborús veszély, amely a lakosságot — Dacia sajátos földrajzi helyzete kapcsán — a Birodalom biztonságosabb, belső területeitől való elvágással fenyegette.[37] Jellemző, hogy Daciaban feltűnően gyakran adományozott a kormányzat *ius Italicum*-ot, ami a lakosság vagyoni helyzetének könnyítését ill. helyhez kötésüket célozta. Ennek ellenére a lakosság a II. században, ill. annak nagy részében „mozgásban" maradt, s felkelésekre is sor került. Az elmondottak magyarázzák — legalábbis részben — a Traianust követő telepítéseket. Dacia lakossága csak a Severus-kori nagy konjunkturális fellendülés idején szilárdult meg — viszonylag rövid időre.[38] Bizonyosra vehető, hogy a lakosság elszivárgása a tartományból már jóval Dacia feladása előtt megindult.[39]

* * *

Az Acta Classica Universitatis Debrecen. X—XI. (1974—1975) kötetében francia nyelven közzétett (p. 139—143.) írás szövegét (eltekintve a jegyzetektől) változtatás nélkül közöljük. Mégis, az utóbbi évek vizsgálatai alapján, úgy véljük, néhány megjegyzés hasznosan egészítheti ki a dolgozat fejtegetéseit.

1. *Eutropius* közlését a férfiak kipusztulásáról egyértelműen ill. elsősorban a *dák arisztokrácia* pusztulására kell vonatkoztatnunk.[40] Ebből következik, hogy a római hódítás — bár talált bizonyos számú dák népességet Dacia provincia területén[41] — a tartomány romanizációjánál nem számolhatott egy jelentékeny bennszülött vezető réteggel. Pedig a nyugati tartományokból ismert gyakorlat szerint a provincializálás, egy tartományi társadalom kialakítása, aligha nélkülözhette a helyi arisztokrácia szerepét.[42] Egy ilyen réteg hiányában mondott le a római kormányzat a törzsi kerületek: *civitas*-ok szervezéséről, ezek hiányával magyarázható, hogy a bennszülött törzsekre utaló adatok mindmáig nem találhatók a daciai ill. Dacia-vonatkozású (extra fines provinciae előkerült) feliratos anyagban.[43] A római kormányzat tehát nem kívánta — mivel *a priori* nem is kívánhatta — a romanizálás Nyugaton szokásos módszereit alkalmazni Daciában. Dacia romanizmusának egyik alapvető sajátossága tehát éppen abból adódik, hogy a romanizáció alakulásában a helyi népelem vajmi kevés szerephez jutott.[44]

2. A Dacia-kutatásban több-kevesebb alappal feltételezett, egy esetben pedig konkrétan kimutatható (HA vita Commodi 13, 5—6.) felkelések nem a helyi lakosság ill. dák őslakosság, hanem a telepített és betelepedett idegen népesség megmozdulásainak tekinthetők.[45]

3. Ami a tartomány Aurelianus utáni, tehát a 271/275. évi evakuálást[46] követő népességkontinuitást illeti, figyelembe kell venni a következőket. Termé-

37 Minderről részletesen: *Ld. Balla,* Oikumene 1. (1976) 185—.
38 V. ö. *Balla L.,* DMÉ 1969—1970. 89—.
39 *Balla L.* i. m. (37. jegyzet).
40 V. ö. *Alföldi A.,* Századok 70 (1936) 149—. *Id.,* Századok 74 (1940) 145—. — Ld. még *L. Rossi:* Trajan's column and the Dacian wars. (London, 1971.)
41 Ld. *D. Protase,* AuNdRW II., 6, (Berlin—New York, 1977.) 990—1015. — V. ö. *L. Balla,* ACUD 15 (1978) 51—.
42 Ld. pl. o. Pannoniára: *A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia. (London, 1974.) 53—., 134—.
43 *Balla,* i. m. 54—.
44 *Balla,* i. m. 51—56.
45 *L. Balla,* Oikumene I., 1976. 185—.
46 Az auktorforrásokat legutóbb *VI. Iliescu* és *A. Bodor* állították össze: Dacoromania 1. (1973) 5—., 29—.

szetesen maradhattak és minden bizonnyal maradtak is provinciálisok az egykori Dacia *(ill. tres Daciae)* területén, ezek többsége azonban kétségkívül a Birodalom számára *kevéssé értékes* rétegekhez tartozott. *Értékes elemnek* tarthatjuk a hadsereget (a legiókat már Gallienus idején kivonták[47]) és a városi lakosságot (beleértve a városi territoriumok népességét is).[48] Aligha vitatható, hogy a latin nyelv bizonyos fokú ismeretével elsősorban a tartományi társadalom értékes (evakuált) rétegei rendelkeztek.[49]

47 *Mócsy,* i. m. 209.

48 V. ö. Eutropius IX., 15., 1. . . . *ex urbibus et agris* . . .

49 A kiürítés arányaira és rendszerességére utal az új Dacia provincia (vagy provinciák?): Dacia ripensis megszervezése Aurelianus alatt, ld. *A. Mócsy:* Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, 1970.) 41. V. ö. még *A. Stein,* Die Legaten von Moesien. DissPann I., 11. (Budapest, 1940.) 109—.

Lajos Balla

LA COLONISATION EN DACIE ET SON IMPORTANCE

1. L'étude a pour objet le problème sans doute le plus spécifique de l' „histoire interne" de la Dacia romaine, notamment la colonisation mentionnée par Eutropius (VIII 6, 2) et, d'une manière générale, l'immigration étrangère repérable pour cette province. L'importance évidente de la colonisation et de l'immigration pent être mise en rapport avec lec particularités de la situation militaire et politique de la province organisée par Trajan. L'affaiblissement numérique de la population autochtone et surtout le peu de confiance qu'on pouvait accorder aux survivants du point de vue politique amenaient nécessairement l'affluence d'un grand nombre de colons civils d'origine étrangère, des provinciaux (et non des Italiques) pour la plupart. Les besoins d'un repeuplement vigoureux rendent compte du fait qu'à côté de l'installation de vétérans, fort pratiquée à l'époque, le gouvernement impérial favorisait surtout celle de personnes civiles, dont un nombre important de *peregrini.*

2. L'examen des documents épigraphiques — les seuls qu'on puisse considérer comme authentiques — prouve qu'aux douze (ou treize?) localités ayant obtenu an Dacie le rang municipal, la couche socialement et politiquement dominante (A. Mócsy: „la couche rédigeant des inscriptions") se composait, pour sa très grande majorité, de colons d' origine étrangère.

3. En ce qui concerne la population autochtone, nous ignorons pour le moment son rôle dans la vie municipale — dans la „couche rédigeant des inscriptions" — bien que les recherches archéologiques semblent attester sa survie. Sans vouloir ranimer une discussion qui se poursuit depuis longtemps, nous devons faire remarquer que, d'après ce qui vient d'être dit, les données ne permettent pas d'affirmer une quelconque „romanisation" de la population autochtone. Dans la Dacie romaine, on n'a découvert jusqu'ici aucune inscription qui fournisse la preuve que cette population ait épousé la manière de vivre apportée par les occupants romains.

4. Pour revenir au problème fondamental de notre ètude, il nous semble que si l'on peut faire quelques réserves au sujet du témoignane d'Eutropius, l'ensemble doit être considéré néanmoins comme authentique. Il est confirmé, en effet, par les données épigraphiques, bien que surtout de manière indirecte. Il parait cependant incontestable que la colonisation et la forte immigration étrangère en général ne se limitaient pas à l'époque du règne de Trajan, mais se poursuivaient aux périodes ultérieures du IIe siècle.

L'importance extraordinaire de cette immigration étrangère et la forte proportion des éléments étrangers dans la société de la province constituaient précisément un des facteurs de l'instabilité de la situation pilitique et militaire en Dacie. La Dacie étant comme une „tête de pont", elle avait, du point de vue militaire, une position déjà très particulière, à laquelle s'associait, de part des messes immigrées de la population, un sentiment d'incertitude, qui correspondait bien à une situation incertaine réelle.

Une des causes fondamentales l'abandon précone de la Dacie (qui survint entre 270 et 275) devait être — à côté de la situation militaire devenue catastrophique dans la région du Bas-Danube — un désir de départ ressenti par Ies habitants. Le gouvernement romain n'était pas parvenu à créer une base sociale solide en Dacie, sinon pour la période d'essor très brève qu était le règne des Sévères.

Le repeuplement de la Dacie et l'importance extraordinaire des éléments étrangers assignent à cette province une place toute particulière parmi les provinces européennes de l'Empire romain; ces mêmes faits contribuent à l'explication de l'abandon militaire relativement précoce du territoire. — Notre analyse conduit cependant à une autre conclusion encore: la position de ceux qui essayent de présenter, depuis longtemps déjà, la „romanisation" de la population autochtone de la Dacie romaine comme un fait indéniable, manque de tout fondement.

(Pour les détails des vues résumées ci-dessus, voir, en français: Acta Classica Univ. Debrecen, 10—11, 1974—1975. 139—.)

Mesterházy Károly

Honfoglalás kori nyereg Ártándról

Negyven év telt el azóta, hogy *László Gyula* elkészítette egy honfoglalás kori magyar nyereg rekonstrukcióját.[1] Nyeregmaradványok ugyan már korábbról is ismertek voltak, de hiteles, rekonstrukcióra alkalmas megfigyelésekkel még senki sem rendelkezett. Ha pl. egy-egy leletben fára szegezett ezüst lemezeket találtak, megelégedtek annak megjegyzésével, hogy valószínűleg nyereg maradványiról van szó.[2] *László Gyula* rekonstrukciója a nyeregkápák alakját kirajzoló soltszentimrei csontfaragványok, valamint a kenézlői és koroncói nyeregszárny maradványok alapján készült el. A faragott csontlécekkel és -lemezekkel díszített nyergek maradtak később is a kutatás előterében, hiszen ezek voltak a nyereg alakját legbiztosabban kirajzoló emlékek. Mégis, viszonylag sokáig kellett várni a következő nyeregrekonstrukcióra. Az újabb, leíró jellegű, részletes közlemények mind az 1970-es években láttak napvilágot. Ezek közül csontlécekkel, ill. -lemezekkel díszített X. századi nyergek voltak a gádorosi, az izsák-balázspusztai, XII. századi a Zelenki-i, és avar kori a tiszafüredi. Két viszonylag ép mongóliai nyerget *U. Kőhalmi Katalin* közölt, és számos más nyeregmaradvány

1 *László Gy.:* A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 17 (Bp. 1943)

2 *Börzsönyi A.:* Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából. Arch. Ért. 32. (1912) 214—19: a gyömörei lemezek ma már nagyon töredékesek, a győri múzeumban tarsolylemez részeiként vannak beleltározva, ltsz. 53.332.8.; Bodrogvécs: *Dókus Gy.:* Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. Arch. Ért. 20. (1900) 42.; *Supka G.:* Honfoglalás-kori leletről Mezőtúron. Arch. Ért. 29 (1909) 264: a mezőtúri leletek elvesztek.; Csorna-Sülyhegy: *Hampel J.:* A honfoglalási kor hazai emlékei. A magyar honfoglalás kútfői. (Szerk.: *Pauler Gy.* és *Szilágyi S.* Bp. 1896) 611.; Mohács: Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Oszt. ltsz. 2/1951. 24—25., ezüstlemezek, bőr- és fadarabok. *Kiss A.:* Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. (Bp. 1983) 428.; *Fehér G.—Éry K.—Krolovánszky A.:* RT 2 (1962) 682. tétel. Dienes I. néhány más lemezdíszítéses nyeregről is említést tesz az orosházi nyeregveretekkel kapcsolatban (Orosháza — Pusztai Ignácné tanyája): *Dienes I.:* A honfoglaló magyarok. (Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: *Nagy Gy.* Orosháza 1965) 165. 25. jegyzet: Csabacsüd, Szeged-Öthalom, Kunágota, Szeged-Szabadka határa: MNM népvándorlás kori napló ltsz. 4/1942. 4.: kápára való ezüstlemez.; *Móra F.:* Lovassírok Kunágotán. Csanádvármegyei Könyvtár 5 (Szeged 1926) 5. kép 46—54.; *Varázséji G.:* A szeged-öthalmi őstelep és temető. Arch. Ért. 14 (1880) 323—36. 54. t. 13.; Üllő: ezüstlemez töredékek, MNM népv. kori napló 12/1940. 9.; Nagyteremia: famaradványok és nyeregveretek, MNM ltsz. 76/1877. 16—17.; Soltvadkert: nyeregveret, MNM népv. kori napló 1/1938. 7. A koroncói leletben levő hasonló lemezekről *László* i. m. 30. III. t. 16—18.

publikációja készült el, vagy legalábbis említés történt róluk.[3] Valamennyi feldolgozás alapirodalma közé tartozik a soltszentimrei nyereg és a *László Gyula* által helyreállított kudyrgei és más nyergek rekonstrukciója.[4] A közölt nyergek nem azonos típusba tartoznak. Még a magyar nyergek között is van eltérés.

Díszítésrendszerét tekintve teljesen más nyerget mutatott be *Dienes István*, melynek azonban még nem készült el a feldolgozása. A Sopron megyében, Szakonyban előkerült nyereg előkápáját sűrűn beborították az ezüst lemezek. Az 1972-ben közzétett rajz az előkápa díszítőrendszerét mutatja be. *Dienes* szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a hátsó kápa díszítése nem volt pontosan helyreállítható, a nyeregszárnyak pedig díszítés nélküliek voltak. Éppen e tekintetben ad felvilágosítást az ártándi nyereg. A másik fontos, ezüst lemezekkel díszített nyerget *N. A. Mazsitov* mutatta be a baskiriai Isimbajból. A nyereg előkápájának miniatűr rajzáról csak a díszítés jellegét és rendszerét olvashatjuk le.[5]

A szakonyi és isimbaji nyereghez hasonló került elő 1965-ben a Biharkeresztes és Ártánd határán húzódó Nagyfarkasdombon. A 6. számú sírban néhány szegényes ékszeren kívül rozettás lószerszám[6] és egy ezüst lemezekkel díszített nyereg volt. A nyerget a sír keleti felében a lábszárcsontokra helyezték úgy, hogy az előkápa a bal lábszárcsont felett, a hátsó kápa pedig a váz bal oldalán kívül feküdt. A nyeregdeszkák a lábakra majdnem merőlegesen helyezkedtek el. (1—2. kép.)

3 *Bálint Cs.:* A gádorosi honfoglalás kori nyereg. Arch. Ért. 101 (1974) 17—43.; *E. H. Tóth.:* The equestrian Grave of Izsák-Balázspuszta from the Magyar Conquest. Cumania 4 (1976) 141—184.; *Garam É.:* Avar nyereg Tiszafüredről. Arch. Ért. 96 (1969) 83—90.; *Kőhalmi U. K.:* Two Saddle Finds from Western Mongolia. Acta. Arch. Hung. 20 (1968) 347—58.; *Szabó J. Gy.:* Honfoglalás kori sírok Eger-Répástetőn. Egri Múz. Évk. 2 (1964) 112—114.; *Točik. A.:* Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. (Bratislava, 1968) 47, XXXVI. t. 22, 23: Szered.; *Kirpičnikov. A. N.:* Snarjashenija vsadnika i verhovogo konja Rusi IX—XIII. vv. Svod Arch. Ist. EI—36 (Leningrád, 1973) 38—39: Zelenki.; *Maksimov. E. K.:* Pozdnejšie sarmato-alanskie progrebenija V—VIII. vv. na territorii Nižnego Povolž'ja. Arheologičeskij Sbornik. Trudy Saratovskogo oblastnogo Muzeja Kraevedenija I (1956) 74—75.: Borodaevka 9. kurgán 5. sir.; *Runič. A. P.:* O konskoj sbrue iz rajona Pjatigor'ja. Szovj. Arh. 1973/2. 163—69: Rim gora.; *Kizlasov. I. L.:* Kurgany srednevekovyh hakasov XIII—XIV. vv. Szovj. Arh. 1978/1. 122—140: Kamenka V. 3. kurgán.; *Vajnstejn. S. I.:* Nekotorye voprosy istorii drevnetjurksoj kul'tury. Szovj. Etn. 1968/3. 67.: Hirhir folyó melletti lelet, lásd hozzá *Kirpičnikov. A. N.:* i. m. 40. 29. jegyzet.; *Savinov. D. G.:* Iz istorii ubranstva verhovogo konja u narodov južnoj Sibiri (II. tysjacaletie n. e 1. Szovj. Etn. 1977/1. 31—47.: Csaszovennaja Gora.; *Pletnjova, S, A.:* Die Chasaren. (Leipzig 1978) 42.: Belendzser.; *Barkova. L. L.:* Progrebenija konej v kurgane Sibe. Arh. Sbornik Erm. 20 (Leningrád 1979) 62—63.; *Mandel'stam. A. M.:* O rezul'tatah rabot na mogil'nike Ajmyrlyg. Arh. Otkrytija 1970 g. (Moszkva, 1971) 217.; *Kirpičnikov. A. N.:* i. m. 34—35. 6. jegyzet és 98. old.: Jablonova stb.

4 *László Gy.:* A koroncói lelet.; *U. ő.*, Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Arch. Hung. 34 (Bp. 1955).; *Werner. J.:* Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München, 1956) 50—52.; *Paulsen. P.:* Alamannische Adelsgäber von Niederstotzingen. (Stuttgart, 1967).; *Gavrilova. A. A.:* Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskih plemen. (Leningrád, 1965) 84—87.; *Fedorov—Davidov. G. A.:* Iskusstvo kočevnikov i Zolotoj Ordy. (Moszkva, 1976).; *Kirpičnikov. A. N.*, i. m. 38, 40.

5 *Dienes I.:* A honfoglaló magyarok. Hereditas. (Bp. 1972) 25.; *Mažitov. N. A.:* Južnyj Ural v VII—XIV. vv. (Moszkva, 1977) 29, 196. I. t. 235. ábra.

6 *Mesterházy K.:* Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. (Bp. 1980) 8—9. kép.

Az előkápa díszei

1. Ötszögletű lemez, ezüst. Két párhuzamos oldala alul két csúcsban összefutó rövidebb oldalt fog közre. A felső rész a párhuzamos oldalakra megközelítően merőleges volt, és rá volt hajtva a kápa peremére. Az előkerüléskor a bal felső szeg nem volt a szeglyukban, jelenleg a szögleteken 5 félgömbös fejű ezüst szeg jelzi a felerősítés módját. A szegeket időnként megújíthatták, mert az egyik felső szeg felett régi szeghely látszik. A kápa felső peremére hajló hiányos részen szintén két szeglyuk látszik. Az 5—6 mm átmérőjű félgömbös ezüst szegfejek belsejébe 12—13 mm hosszú ezüst szegecseket forrasztottak. Eredetileg a kápa felületéhez igazodva felül domború, alul homorú lehetett. A rövid oldalak hossza 19, ill. 20 mm, a párhuzamos oldalaké 23, ill. 33 mm, a felső oldal 34—35 mm (előoldal 3. kép 4., hátoldal 5. kép 1.). A lemezt az előkápa közepe táján találtuk, csúcsával lefelé (7—8. kép.).

2. Ötszögletű ezüst lemez, párhuzamos oldalak nélkül. Két rövidebb oldala csúcsban fut össze, hosszanti oldalai szintén összetartóak. A két rövidebb oldallal szemben fekvő oldal töredezett. A lemez felülete sima, de a helyszíni felvétel alapján látható, hogy a lemez felső része a kápa homorú felületéhez igazodott, alul pedig a kápa belső (alsó) ívére lehetett szegelve. (8. kép., bal oldali lemez.) Legnagyobb hosszúsága 37 mm, legnagyobb szélessége 26 mm (3. kép. 6.).

3. Az előbbihez hasonló ezüst lemez 5 ezüst szeggel. Töredékes, rossz állapotú. Hossza 39 mm, szélessége 25 mm. (3. kép. 8.)

E két utóbbi kis ötszögletű lemez az egyes számú (3. kép. 4.) veret két oldalán, kissé lejjebb került elő, előbbi a felvételen is jól látható, míg az utóbbi az előkápa jobb oldalán egy szügyelőveret alatt feküdt. A köztük levő távolság 16 cm volt. E három lemez helyét pontosan rögzítettük, és minden kétségen kívül az előkápához tartoznak. A többi lemez másodlagos helyzetben került elő, ill. egynek nem jegyeztük fel a pontos helyét. Így az előkápán való elhelyezésük csak nagy valószínűséggel állítható.

4. Ezüst lemez, töredékes, három ezüst szeggel. Alsó része háromszög alakú, felső része a kápa peremére hajlott vissza. A felső rész közepén szeglyuk látható, melynek nincs nyoma a lemez alatt megmaradt fatöredéken. Valószínűleg másodlagos felhasználású lemez, mert bal oldalán a két szög között félkör alakú szeglyuk látható, s ennek mentén nyírták szét az eredeti lemezt. Az alatta levő famaradványok jelzik a fa vastagságát. A kápa belső oldala, ill. pereme lekerekített, a külső oldalon majdnem derékszögű törése van és felülete homorú. A belső oldalon a perem alatt két vékony, kissé elkalapált végű réz vagy ezüst huzalszegecs látható, hegyük tehát a lemezek felé áll. A kápa hátoldalából, 1,5—2 mm-re állnak ki. Rendeltetésük ismeretlen. A lemez alatti fa vastagsága kb. 10 mm. Ennek előoldalán, a jobb oldalon, a lemez alatt szeg helye látszik, amely már a feltáráskor is szeg nélkül jelentkezett. A lemez szélessége 30 mm. Eredeti helyétől távol, a bal térd külső oldalán került elő (3. kép. 1.).

5. Ezüst lemez, megközelítőleg háromszögletű. Hosszabb oldala töredezett, a rövid oldalak csúcsa szintén hiányos. A lemezen a félgömbös fejű szegek lenyomata látszik. A halott szájában találtuk, de nyilvánvaló, hogy a nyereg tartozéka. Hossza 34 mm, a rövid oldalak szélessége kb. 20—20 mm volt (3. kép. 5.).

6. Ötszögletű nagyobb ezüst lemez, párhuzamos oldalak nélkül. Töredékes, rossz állapotú. Felerősítése három ezüst szeggel történt. Két hosszabb oldala hegyesszögben fut össze, két rövidebb oldala is összetart. Már eredeti helyén is rossz állapotú volt, erre utal a törött oldalon levő szeg elhelyezése. A letörött oldal szélén két szeglyuk látszik. A szegekhez famaradványok oxidálódtak. A felső szeg alatti rész a kápa előoldalán lehetett, a töredezett sáv pedig, bár peremén sehol sem látszik hajlítás nyoma, a kápa peremére lehetett hajlítva és szegelve. Csúcsával lefelé állhatott: ezt bizonyítja, hogy a hegyesszögű csúcsban levő alatt, a lemez peremén túlnyúló fadarab van. Legnagyobb hosszúsága 64 mm, szélessé-

ge 51 mm. Több nappal a sír felbontása után találtuk meg, másodlagos helyen (3. kép. 3.).

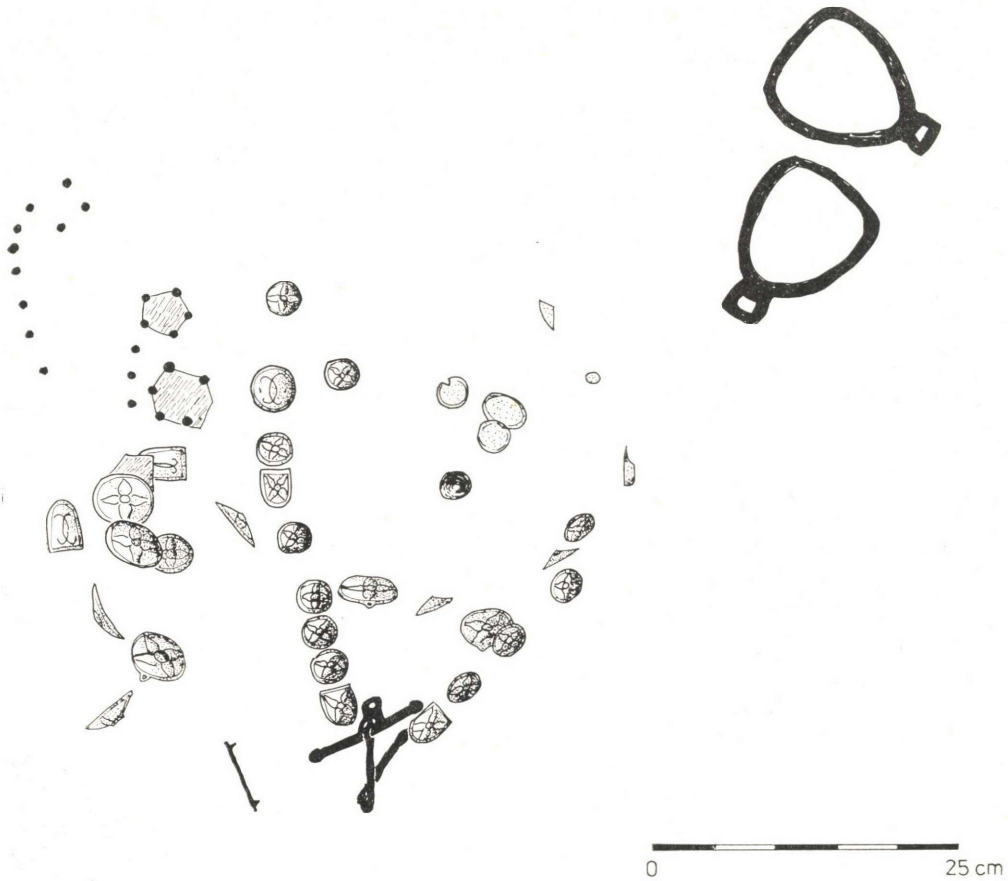
7. Ötszögletű ezüst lemez. Két rövid, párhuzamos oldala két hosszabb, tompaszögben összefutó oldalt fog közre. A tompaszöggel szembeni oldal töredékes, a kápa peremére hajlik vissza. Négy ezüst szeggel volt a kápára erősítve. Ezekből kettő az eredeti, egy pedig másodlagos helyen van. A csúcsban volt szeg hiányzik. Két szegen famaradványok vannak. Az egyik famaradványon ezüst vagy réz huzalszegecs is látszik. A lemez hosszúsága 28 mm, szélessége 36 mm. Alsó része homorodó, a kápa vájatát követte. Valószínűleg az előkápa díszei közé tartozik, bár pontos helyét a felvételkor nem jegyeztük fel, és így a helyszínrajzon levő lemezekkel nehéz volna azonosítani (3. kép. 2., hátoldal 5. kép. 5.).

A hátsó kápa lemezei

1. Ötszögletű ezüst lemez 6 ezüst szeggel. Két párhuzamos oldal két tompaszöget bezáró oldalt fog közre. A tompaszöggel szemben fekvő oldalon a lemez sérült, hátra, helyesebben szólva előre hajlik a kápa peremére, és a perem famaradványát zárja magába. A lemez visszahajló részének szélén három szeglyuk van, egy középen, kettő a hosszabbik párhuzamos oldal mellett. Az ezüst lemez előlapjának közepén 25 mm-es átmérőjű kerek aranyozott folt van. A kápa külső oldalán a perem domború, a 17—18 mm-es perem alatt homorú vájat van. E részen a lemezek felülete is homorúan követi a kápa felületét. Csak az alsó csúcsban éri el a lemez a vájat alsó peremét. A párhuzamos oldalak hossza 33, ill. 40 mm, a legnagyobb hosszúság 55 mm, szélesség 55 mm. A hátsó kápa peremének közepén helyezkedett el (4. kép. 3., hátoldal 5. kép. 2.).

2. Ötszögletű ezüst lemez. Két ötszögletű részből állították össze. A nagyobbik félen két párhuzamos oldal fog össze két rövidebb, tompaszöget bezáró oldalt. A kisebbik fél hasonló, de párhuzamos oldalai rövidebbek. A párhuzamos oldalak mentén illesztették össze a két lemezt és itt szegelték össze őket. A felső lemez háromszögletű vége a kápára hajlik vissza, hiányos. Az alsó részen három ezüst szeg van a szögleteken. A két rész illeszkedésénél a széleken szintén egy-egy ezüst szeget találunk. A kápa felső peremére visszahajló háromszögletű részt egy ezüst szeg fogja a kápa fájához, ez azonban hiányzik. A visszahajló rész ép felének közepe táján ezüst vagy réz huzalszegecs üti át a lemezt, melyet a kápa belső oldala felől vertek a lemezen át a fába. Ez talán utólagos megerősítésre szolgált. Hasonló szegecsek több darabon is megfigyelhetők, de azok szerepe ismeretlen, mert nem ütik át a lemezeket, sőt lemez nélküli farészeken is előfordulnak. A lemezen a kápa pereme felett is van egy szeglyuk, alatta azonban a fában nincs nyoma szegnek. A lemez alatt nagyobb kápamaradvány látható. A kápa felső szegélye lekerekített, külső oldalán kb. 15 mm-rel a perem alatt homorú vájat kezdődik, melyhez az ezüst lemez felülete is igazodik. A kápa belső oldala enyhén ívelt, bár ennek oka a kiszáradó fa megvetemedése is lehet. A fa vastagsága a peremnél 12 mm. A kápa külső oldalán, a nagy középső lemez felőli oldalon háromszöget alkotó három félgömbösfejű szeg látható, melyek alatt ezüst lemezke van. A lemez legnagyobb hossza 31 mm, szélessége 32 mm. A lemez két része eredetileg két külön veret lehetett, mert a felső részen, ahol a két lemezt összeszegelték, egy szeglyuk látszik. A lemez szembenézetben a kápa bal oldalán, a nagy ötszögletű lemez után következett (4. kép. 2., hátoldal 5. kép. 4., 9. kép.).

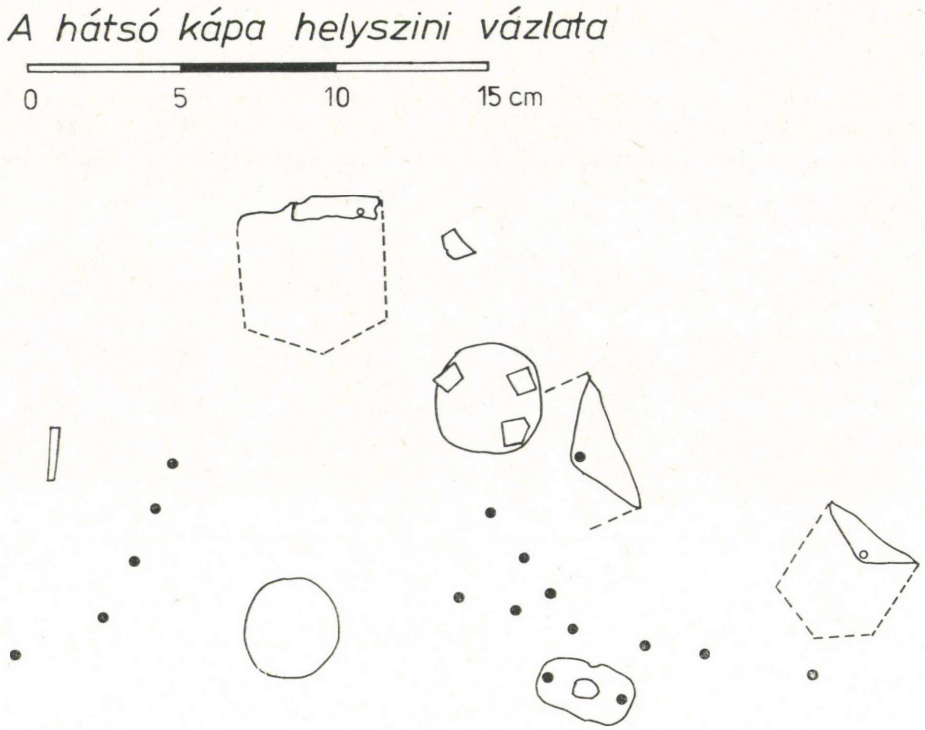
3. Ötszögletű ezüst lemez. Az előbbihez hasonló alakú és méretű, szintén két korábbi, valószínűleg sérült ötszögletű lemezből állították össze. Az alsó részen levő lemezt 5 ezüst szeg fogta a kápához, a felső részen levőt pedig, amely a kápa peremére hajlott rá, csak egy szeg, a középső részen. A lemezt a kápa felszínéhez igazították, s így követi a perem domborulatát és a perem alatti vájat homorulatát. A lemezt már eredetileg is két részből összedolgozva helyezték a

1. kép. Ártánd-Nagyfarkasdomb 6. sír

kápára, mert a peremen levő két hiányzó szeget jelző szeglyuk alatt a kápa megmaradt darabján nincs lyuknak nyoma. Ugyanakkor a meglevő szegek esetében mindig jól látható a fában a szegek helye, akkor is, ha a restaurálás során kiestek. A lemez legnagyobb hosszúsága 32 mm, szélessége 30 mm. Szembenézetben a kápa bal szélső lemeze volt (4. kép. 1., hátoldal 5. kép. 3., 9. kép jobb szélső lemeze.).

4. Ezüst lemez, hiányos, töredékes. Valószínűleg ötszögletű volt, két párhuzamos oldal fogott össze két tompaszögben találkozó rövidebb oldalt. A tompaszögű csúccsal szemben hiányos, töredezett oldal van. A lemez pereme helyenként visszatüremkedett, már így volt a kápára erősítve is. A párhuzamos oldalak mentén 3 félgömbös fejű ezüst szeg van, a negyedik az oldal megrongálódásakor eshetett ki. A tompaszögű csúcsban a szeg helye körül félkörben kitört a lemez. A vele szemben levő oldalon a famaradványon egy szeg van, amely alatt viszont nem volt lemez. A famaradvány felülete egyenes, görbületnek nincs rajta nyoma. Lehetséges, hogy eredetileg két részből összeállított lemez volt, melynek felső része már korábban leesett a nyeregről. A hátsó kápához való tartozását főleg a lemez alakjából és méretéből következtetjük. A hátsó kápa jobb oldalán levő,

2. kép. Ártánd-Nagyfarkasdomb 6. sír, sírrajz részlete

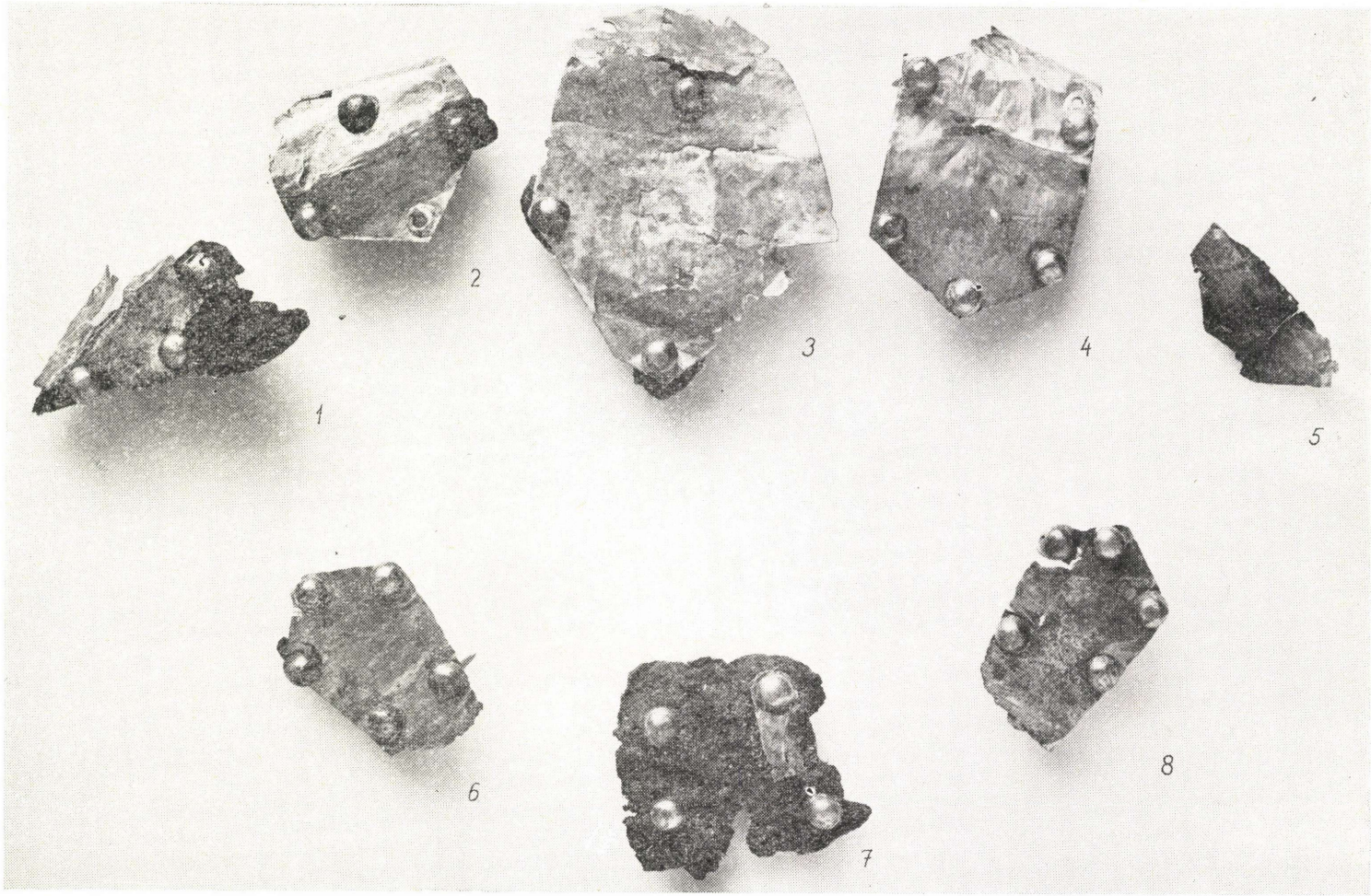
pontatlanul dokumentált lemezek egyike lehet. A párhuzamos oldalak hossza 23 mm, a szélesség 30 mm (4. kép. 4.).

5. Ezüst lemez, töredékes, háromszögletű, a három csúcsban ezüst szegek vannak. A hosszabb oldalon a kápa peremére ráhajló rész lehetett, amely már a sírba helyezéskor csonka volt. A hátoldalon famaradvány látszik. A rövid oldalak hossza 20—20 mm, szélessége 30 mm. Eredeti helye a hátsó kápa jobb oldalának két pontatlanul dokumentált lemezhelyén volt, a felvételkor is a hátsó kápa lemezei közé csomagoltuk, így a hátsó kápa szembenézet szerinti jobb oldalán lehetett legszélen (4. kép. 5.).

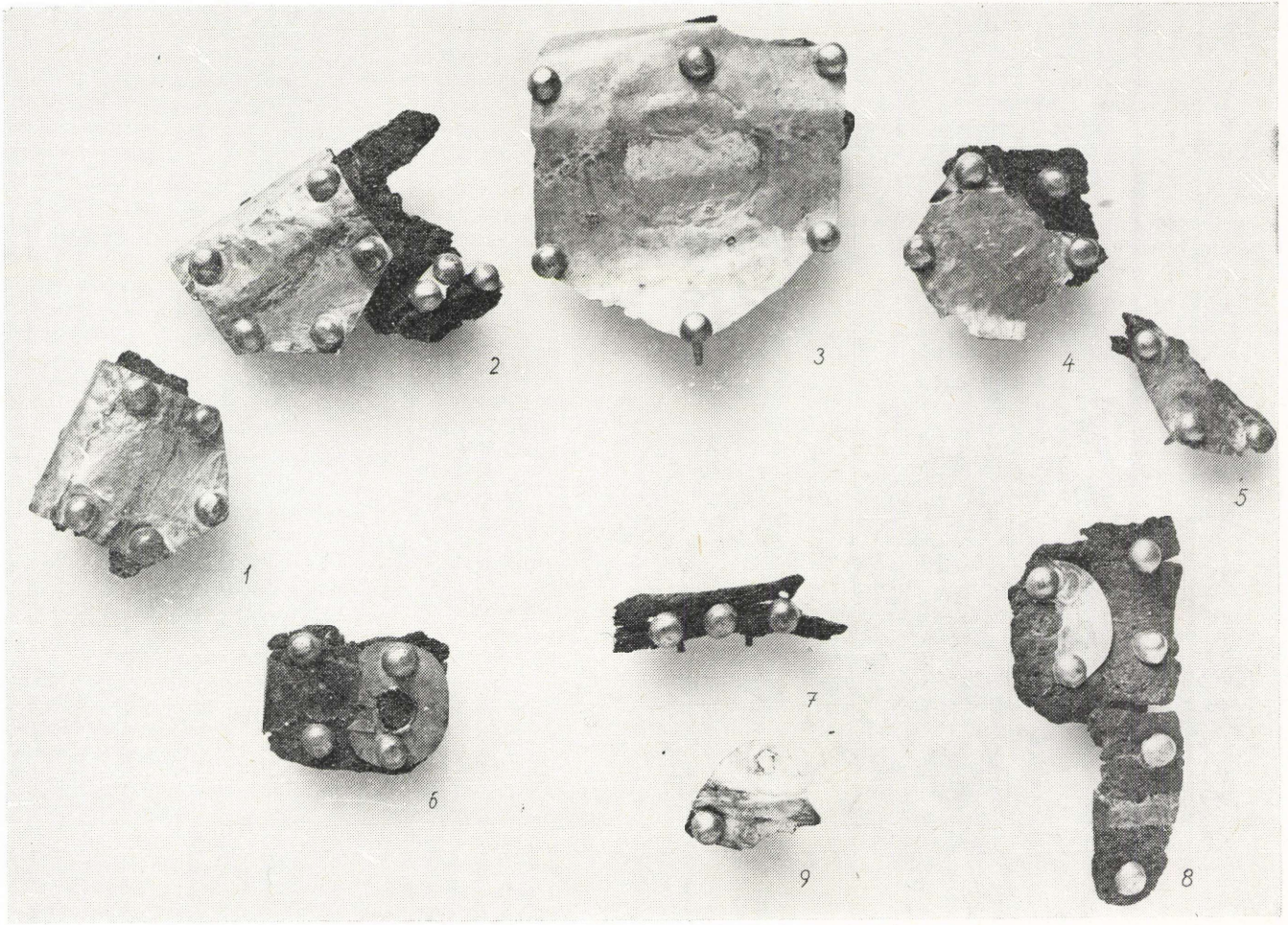
Nem tudjuk pontosan megadni egy kis háromszögletű lemeztöredék helyét. Megnyugtatóan egyik kápán sem tudjuk elhelyezni. A leletek felszedésekor a hátsó kápa lemezei közé csomagoltuk. A helyszíni vázlaton(2. kép.) a hátsó kápa központi lemezének jobb oldalán egy kis lemez van jelölve, talán azzal azonos, legnagyobb hosszúsága 25 mm (4. kép. 9.).

A kápákon és a nyeregszárnyak szegélyén ugyanolyan ezüst szegeket találtunk, mint amilyennel a lemezek voltak felerősítve. A szegek elhelyezkedéséről csak vázlatos rajzot készíthettünk, néha csak a szélső szegek közti távolságot és a szegek számát vettük fel, ill. jelöltük. Ezért abban a csoportosításban írjuk le a szegeket, ahogy azokat a csomagoláskor jelöltük. A szegfejek átmérője átlagosan 6 mm, száruk 12—13 mm.

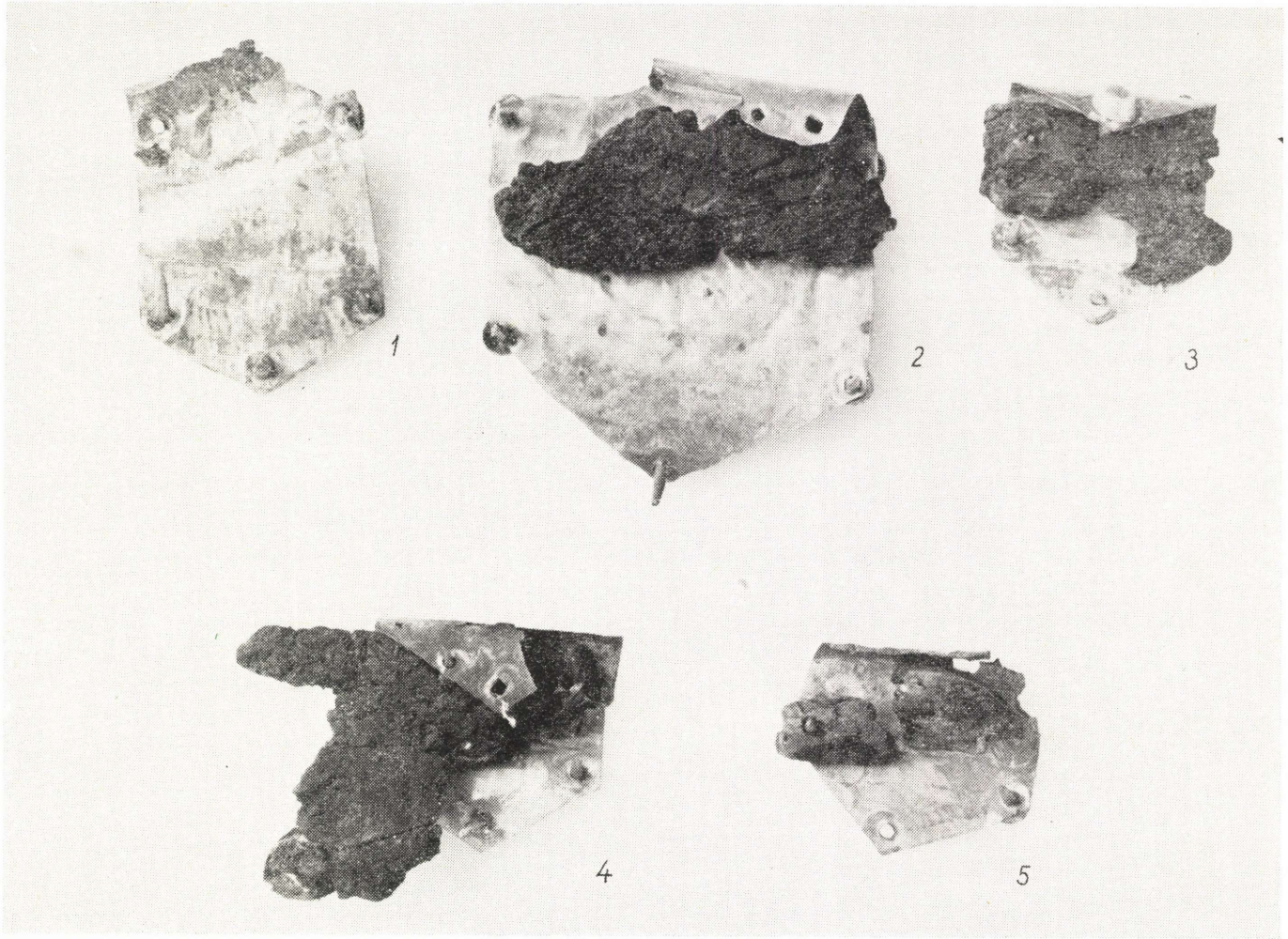
A hátsó kápa és a hátsó nyeregszárak díszei között 13 ezüst szeget találtunk és ezeken kívül néhány szegekkel díszített in situ nyeregszárnydarabot (6. kép. 10—20., 4. kép. 6—7—8.). A hátsó nyeregszárnyak és a kápa díszítésére te-

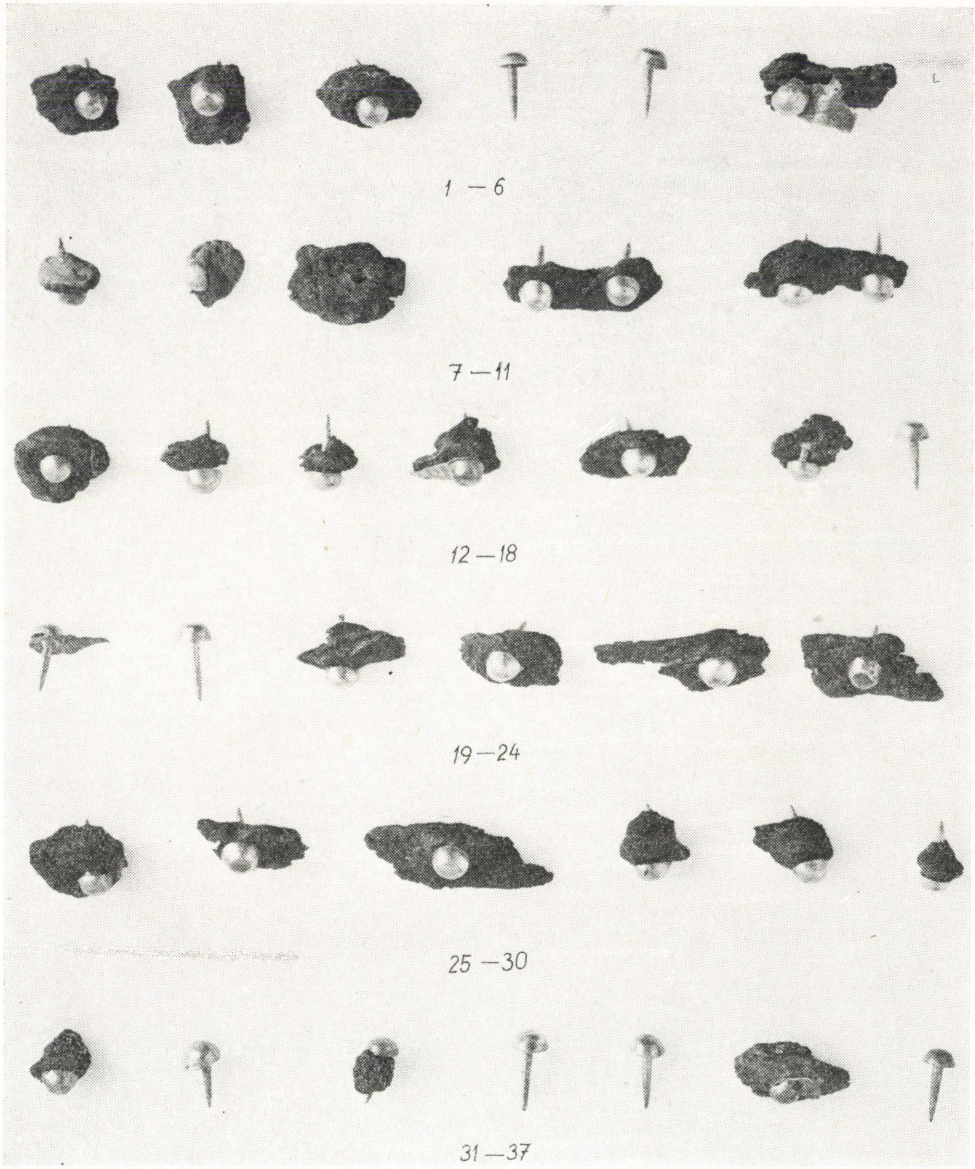
3. kép. Az előkápa maradványai

4. kép. A hátsó kápa maradványai

5. kép. A kápadíszítő lemezek hátoldala

6. kép. A kápákat és nyeregszárnyakat szegélyező ezüst szegek

hát összesen 26 szeget használtak fel, ill. ennyi maradt ránk. Ezek közül két-két szeggel egy-egy kerekded, középen kerek kivágású ezüst lemezt rögzítettek a nyeregszárnyak hossztengelyében, a mellettük megmaradt másik két szögpár a nyeregdeszkák szegélyét díszítette. Két másik szegen kisebb ezüst lemeztöredékek voltak. Talán a hátsó kápa belső ívét díszítette az a töredék, melyen három szeg volt a szokásosnál sűrűbb elhelyezésben. E maradványon még két réz vagy ezüst huzalszegecs is látszik, melyeket a félgömbös fejű szegek közötti szakaszba vertek be (4. kép. 7.).

7. kép. Ártánd-Nagyfarkasdomb, 6. sír lószerszáma és nyeregveretei

8. kép. Az előkápa maradványai a sírban

Az előkápa belső (alsó) ívén levő két kisebb ötszögletű lemez között hét ezüst szeg volt a belső ív szegélyén, melyek közül három jól látszik a képen. Hét további szeg ezek mellé volt csomagolva, és hozzájuk tartozik egy in situ töredék négy szeggel és ezüst lemez töredékkel. E 11 szeg a bal elülső nyeregszárny díszei közé tartozott (6. kép. 21—34., 3. kép. 7.).

A leletek felszedésekor nem jelöltük a többi szeg helyét (6. kép. 1—8., 35—37.). Közülük egy az 5. sz. sír földjéből került elő, a nyereg felett 40 cm-re.

A leletek fentebbi csoportosítása után kíséreljük meg a nyereg, vagy legalábbis egyes részleteinek rekonstrukcióját. Ebben segítségünkre lesznek a nyeregről készült fényképek, melyek alapján egyes leletek helyét felismerjük (7—8. kép.), ill. a méretarányaikban torz helyszíni vázlatok (2., 9. kép.). Felhasználhatjuk a viszonylagos értékű sírrajzot és a tárgyak felvételekor készített feljegyzéseket. Ezek alapján bizonyos részletek helyreállíthatók. A hátsó kápa kibontásakor készült helyszínrajz (2. kép.), a sírrajz és más adatok összesítéséből szerkesztettük meg a 9. képen látható vázlatot, amely a hátsó kápa és a nyeregszárnyak díszeit ábrázolja.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a legpontosabb helyszíni részletrajzok sem tennék lehetővé a nyereg pontos helyreállítását. Az előkápát ugyanis már megbolygatta valamilyen rágcsáló, s a nyereg lemezeit a bal térd külső oldalán, a halott szájában, ill. a sír alatti földben találtuk meg. Így az előkápát mindenképpen viszonylagosan állíthatnánk helyre. A hátsó kápa egyes lemezei viszont a farészek elkorhadása és szétesése miatt kerültek olyan helyzetbe, hogy a kápa alakja nem határozható meg pontosan. Mindkét kápára jellemző, hogy a veretek nem borították be az egész felületet, mint ahogy a szakonyi nyereg esetében tapasztalhattuk, tehát egymás mellé rakva nem rajzolták ki a kápák körvonalát. További nehézséget jelent, hogy a leletek restauráláskor össze is keveredhettek. A jelenlegi rekonstrukció gyakorlatilag a restaurálás után együtt levő egységek alapján történt. Ez a feltehető keveredés nem lényeges, de számolnunk kell vele. Pl. a feltáráskor a 3. kép 4. sz. lemez bal felső szege hiányzott, a feltáráskor készült fotófelvétel ezt bizonyítja. A restaurálás után ide is került szeg. A 4. kép 9. sz. lemezen eredetileg egy szeggel több volt, ma csak egy szeg van a helyén.

Az előkápa. Rekonstrukciójában nagy segítségünkre van a szakonyi és talán még inkább az ismibaji nyereg előkápája. Ez utóbbin az ötszögletű lemezek hosszú, megnyúlt alakúak. A kápa felső szegélyére három, kb. 6—8 cm hosszú, keskeny, ötszögű aranyozott ezüst lemez volt csúcsával lefelé felerősítve. Az alsó (belső) íven két kisebb lemez volt csúcsával felfelé, ezek csúcsa a felső három lemez csúcsai által közbezárt két üres háromszögű mezőbe ékelődött be. Az ártándi nyereg előkápája talán kissé szélesebb ívű volt a szakonyinál, azaz nem volt félkörös ívű. Rekonstrukciónkat a csúcsúkkal felfelé álló kis lemezek helyszíni felvétele határozza meg (8. kép.). Ezen a felvételen jól látszik,hogy a kisebb, csúcsával felfelé álló lemez felerősítő szegeivel egy sorban további három szeg volt. A helyszíni feljegyzés szerint a két kis lemez szélei között 16 cm volt a távolság, a sírrajz kisebb pontossága 15 cm-t jelez. A lemezeken levő két-két szeg között további 7 szeg volt egy sorban. A fénykép és a sírrajz szerint a lemezek szimmetrikus helyzetűek lehettek, de koránt sincsenek bolygatatlan helyzetben, legalábbis a csúcsával lefelé álló lemez. Figyelembe véve a szakonyi és az isimbaji csúcsukkal felfelé álló lemezek helyzetét, az ártándi nyereg előkápájának alsó (belső) ívét a két csúcsával felfelé álló kisebb ötszögű lemez díszítette, melyek az esetleges elcsúszást is figyelembe véve legalább 10—11 cm-re voltak egymástól. A lemezek alján levő szegekkel egysorban levő hét szeg a kápa belső ívét rajzolta ki. Mivel a fényképen az alsó lemezek mellett levő három szeg szinte egy sort alkot, ennek alapján a kápa belső ívét a külsőhöz hasonlóan szélesnek kell elképzelnünk. Azaz a lemezek és a köztük levő szegek nem egy kis sugarú félkörös ív mentén helyezkedtek el, hanem felül alig ívelő volt a kápa vonala, ahogy az isimbaji rekonstrukción is látszik.

A felső (külső) ív közepén három lemez lehetett. Az egyik az előkápa részletét bemutató fényképen is jól látszik. Az előkápa felső ívén levő összes többi lemez másodlagos helyzetben volt. Az előkápán való elhelyezésüket két tényező támogatja: 1. Az előkápa lemezei közé voltak csomagolva, 2. a hátsó kápa lemezei közé egy kivétellel nem illeszthetők be. Az isimbaji nyereg előkápáját figyelembe véve a felső ív közepén a nagy töredezett ötszögű lemez lehetett (3. kép. 3.). A középső lemeztől jobbra helyezkedhetett el a fényképen is látható csúcsos aljú lemez (8. kép, 3. kép. 4.). A középső lemez bal oldalára a jobb oldalihoz hasonló nagyságú lemez kívánkozik, ilyen azonban nincs. Az előkápa együtt elcsomagolt lemezei közül csak egy van, amely számításba jöhet: a 3. kép 2. sz. lemeze.

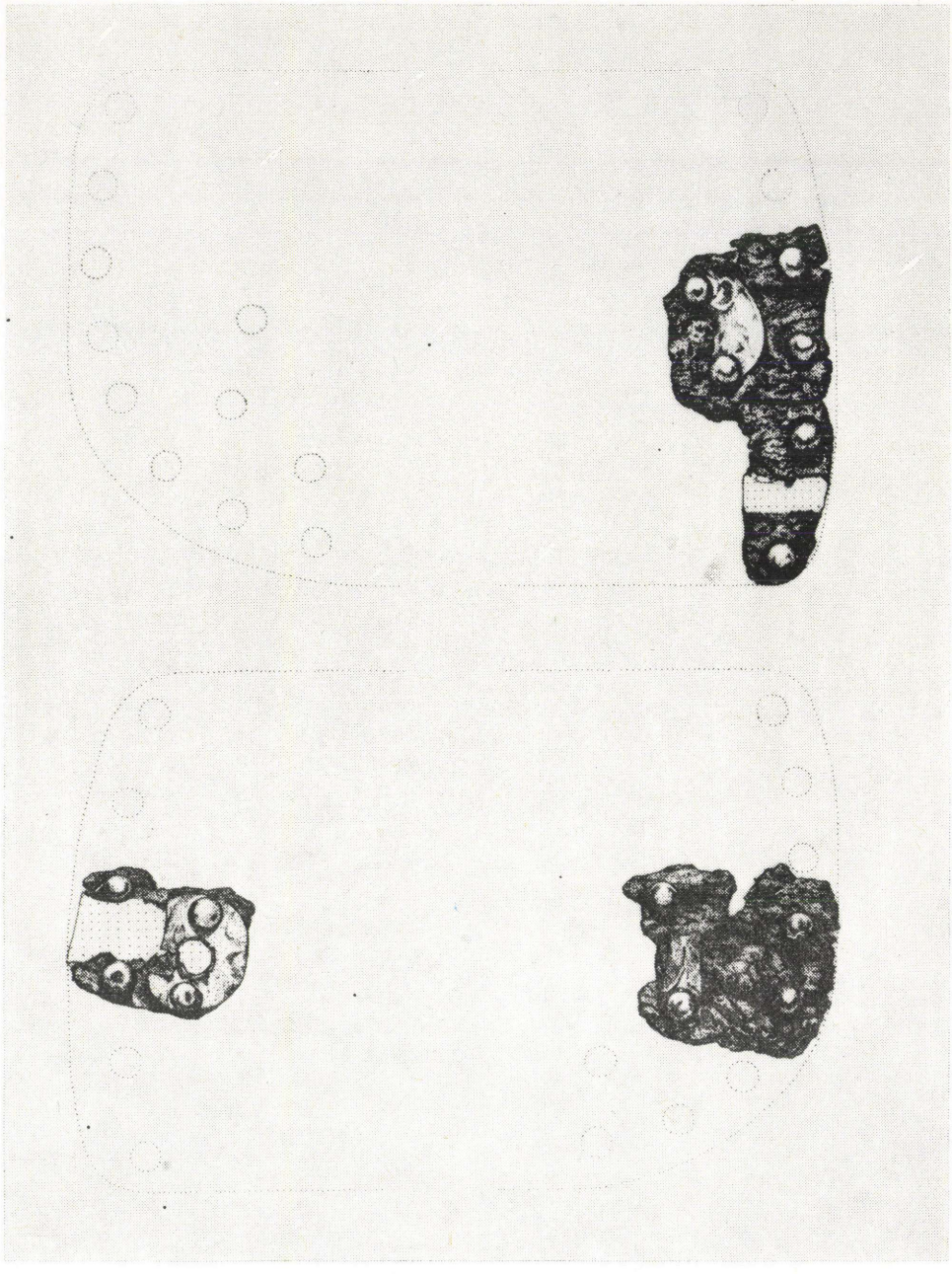
A középső lemeztől jobbra és balra még 1-1 kisebb háromszögletű lemez lehetett (3. kép. 1., 5.), melyek közül az egyik a bal térd mellett került elő, a másik a halott szájában volt. Az előkápán tehát hét lemez volt.

Milyen volt a kápa alakja? Mind az alsó, mind a felső ív széles lehetett. A kápa külső síkjára a lemezek felületéből következtethetünk: a lemezek fel voltak szegelve a kápa felületére, tehát felvették a kápa külső síkjának alakját. Sajnos e tekintetben nem egyértelműek az adatok. A középső nagyobb lemez jelen állapotában teljesen sima, felső része le is törött, ennek alapján nem tudjuk, hogy a perem domború, lekerekített, vagy szögletes volt-e. Arra sem ad támpontot, hogy volt-e az előkápán a perem alatt vagy valamivel lejjebb homorú vájat, mint a szakonyi nyergen, vagy akár saját nyergünk hátsó kápáján. A középső lemez két oldalán levő lemezek már arra utalnak, hogy a kápa nem volt egyszerű, sík felületű. Sőt inkább azt feltételezik, hogy a domború perem alatt volt egy sekély vájat. Ugyanakkor azonban a 3. kép 1. sz. háromszögű lemez felülete nem domborodik, mint a hátsó kápa lemezeinek felső része, hanem az alatta megmaradt famaradványok felületéhez igazodva homorúan ívelt volt. Ennek magyarázatát csak részben kereshetjük abban, hogy a kiszáradó fa megvetemedett. A fatöredék előrehajló alsó szélén szeglyuk látszik, melynek iránya kissé ferde. Ha a fa felülete eredetileg egyetlen síkban volt, akkor e lyukba illő szeget nem lehetett volna a fába beverni, vagy csak nagyon ferdén.

Az előkápa felületéhez a másik adatot az alsó (belső) ív bal oldali lemeze szolgáltatja. A helyszíni felvételen jól látszik, hogy a lemez felülete eredetileg ívelt volt, azaz az előkápán az alsó szegélytől kiinduló, és talán a felső szegélyig tartó lapos homorú vájat volt. Végeredményben a bizonytalanság nem a tekintetben van bennünk, hogy volt-e a kápán vájat, hanem hogy milyen volt. Erre sajnos egyértelmű feleletet nem tudunk adni.

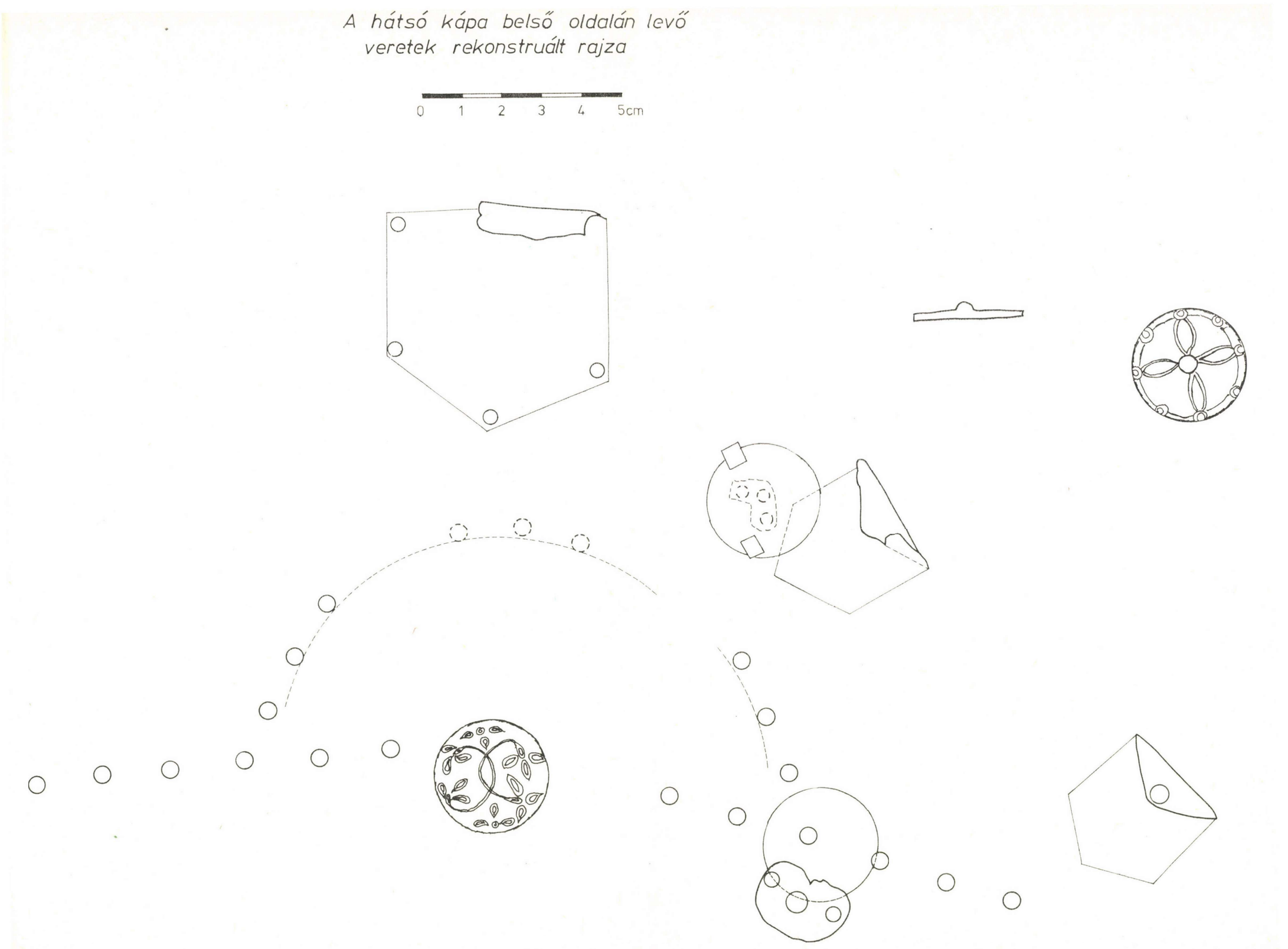
A hátsó kápa. Díszei közül három lemez helyét pontosan és egyértelműen rögzítettük. A nagyobb ötszögletű lemez a kápa felső ívének közepén helyezkedett el. Felső, visszahajló részét a kápa peremének belső oldalára szegelték fel. Mellette, a hátsó kápával szembenézetben bal oldalon az a kisebb ötszögletű lemez volt, amelynek famaradványain a három különálló szeg is megmaradt. A harmadik ötszögletű lemez ettől is balra volt, de valószínűleg jelentősen elmozdulva (2. kép., 9. kép.). Mindhárom lemez közös jellegzetessége, hogy felületük felfekve a kápára, követi annak felületét. Ennek megfelelően a kápa pereme lekerekített, domború, amely alatt a lemezek belesimulnak abba a vájatba, amely a perem alatt a kápa külső oldalán körbefut. Ez a jellemzője annak a lemeznek is, amelynek helyét a felszedéskor pontatlanul dokumentáltuk (4. kép. 4.). Alakja és mérete is megfelel annak a követelménynek, hogy az első két kisebb lemez szimmetrikusan elhelyezett párjának tekintsük. E lemez esetében azonban nem világos, hogy a famaradvány a várható domborodás nélkül nyúlik tovább, és az sem érthető, hogy a famaradványon levő szeg felett a fa miért nyúlik tovább? Esetleg egy két részből összeállított lemez töredékével van dolgunk, melynek felső része elpusztult?

A hátsó kápa jobb oldali szélső lemezéből csak egy nagyon töredékes három-

10. kép. A nyeregszárnyak rekonstrukciója

A hátsó kápa belső oldalán levő veretek rekonstruált rajza

9. kép

szögletű lemez maradt meg (4. kép. 5.). Ezt minden nehézség nélkül egy szélső lemez töredékének tekinthetjük. Ugyanakkor a hátsó kápa lemezei között volt egy kis, nagyjából háromszögletű lemez két szeggel (ma már egy kiesett közülük), amelyet nem tudunk szimmetrikusan elhelyezni rajta (4. kép. 9.).

Annak ellenére, hogy a hátsó kápa lemezeinek rendje megállapítható, alakját mégsem rajzolhatjuk meg teljes bizonyossággal. Ennek oka az, hogy a nyereg faalkatrészeinek korhadásakor a lemezek elmozdultak helyükről, s a feltáráskor rögzített állapotból nem határozhatjuk meg egyértelműen a kápa alakját. Biztos, hogy szélesebb volt, mint az előkápa, s ezért a helyszíni és a rekonstruált vázlaton mérhető adatok nem vonatkoztathatók fenntartás nélkül a nyeregre. A kápa bal szélén levő lemez helyzete arra utal, hogy oldalra csúszott, így ez sem segíti a rekonstrukciót. A kápa belső ívének egy részét 3-3 ezüst szeg jelezte. E szegek a nyeregszárnyaktól kiindulva mindkét oldalon 4—5 cm-es szakaszon szegélyezték a kápa belső ívét. Közülük a két alsó, egymással szemben fekvő szeg egymástól való távolsága, azaz a belső kápaív szélessége 12 cm körül lehetett. Ez a méret reálisnak látszik: a soltszentimrei nyereg hátsó kápájának belső íve 11,5—12 cm szélességre mutatott, az eger-répástetői nyereg esetében pedig 13 cm-t állapítottak meg.[7] Ha e 12 cm-hez hozzászámítjuk a két nyeregszárny egyenként 10 cm-es szélességét, akkor a hátsó kápa becsült legnagyobb szélessége 32—34 cm lehetett (a nyeregszárnyak kb. 30 cm-es szélső pontjainak alapján). Magassága a dőlésszög ismeretének hiányában nem adható meg.

A nyeregszárnyak. Előbb szólnunk kell a nyeregdeszkákról. A nyeregdeszkák megközelítő hosszát a sírrajz részlete és a hátsó kápa vázlatos rajzának összevetése alapján adhatjuk meg. A hátsó kápa bal oldali szélső lemeze előtt néhány cm-rel találtuk meg a bal hátsó nyeregszárny szegsorát. Ennek alapján a jobb oldali lemeznek és a jobb oldali elülső szárnyvégnek a távolsága, melyet kb. 42,5 cm-nek mértünk, adja meg a nyeregdeszkák hosszúságát.[8]

A hátsó nyeregszárnyak rekonstruálása egyszerű feladatnak látszik. Mindkét szárnyvég ezüst szegekkel volt kiverve.[9] Mindkét szárnyvégről készült vázlatrajz. Az egyik vázlaton a hat szegből álló sor hosszát 9 cm-nek jelöltük, a másikon a szegek elcsúszásából adódóan nagyobb a távolság, de szintén hat szeget láthatunk. Az in situ megmaradt töredékek is kb. 9 cm-es szegsorról tanúskodnak. A 4. kép 8. sz. töredék alsó fele két darabra tört, és restaurálászkor műgyantával egészítették ki. A műgyanta széles csíkja a két szeg közé ékelődve legalább négy mm-rel eltávolította egymástól a két szeget. A két töredéken megmaradt négy szeg helyzete, a köztük levő távolság és a nyeregszárny széle így is hitelesen áll előttünk. A szinte törvényszerűnek tekinthető 10—11 mm-es szegtávolság mellett a hiányzó két szeggel együtt 9 cm távolságú szegsorral számolhatunk, amely a szélekkel együtt kb. 10 cm-es szárnyszélességet ad ki (10. kép.). A vázlatrajzokon feltüntettük, hogy a szegsor belső oldalán levő kör alakú leme-

7 *László Gy.:* A koroncói nyereg 36.; *Szabó J. Gy.:* Honfoglalás kori sírok Eger-Répástetőn. Egri Múz. Évk. 2 (1964) 112.

8 Jelen tanulmány német nyelvű változatában nem foglalkoztunk a nyeregdeszkák méreteivel, mert a mérhető adatokat torznak éreztük. A Magyar Nemzeti Múzeum két 18. századi nyergének méretei azonban meggyőztek minket arról, hogy a méretek java része a kis méretű nyergeken igazolható. A MNM Fegyvertárának régi Teleki hagyatékból származó nyergén (ltsz. F.57.6706.) a nyeregdeszkák mindössze 40 cm hosszúságúak, az elülső nyeregszárny 4, ill. 5 cm, a hátsó nyeregszárny 8, ill. 13 cm hosszú. A nyeregdeszka szélessége 11,5 cm. Az elülső kápa belső ívének szélessége 12 cm, a hátsó kápa belső ívén 13,5 cm-es távolságot mértünk. Egy másik nyergen (ltsz. F.57.6705.) a nyeregdeszkák hossza 46,5 cm volt. A nyeregdeszkák alsó részének a hátsó kápa alatti legszélesebb ponton egymástól mért távolsága 31 cm volt. Az ártándi nyereg adatai számos ponton mutatnak egyezést e két újkori nyereg adataival.

9 Irenszej. Burját hősének. (Bp. 1976) 65.: ezüst szeggel kivert nyerge van a hősnek. E díszítésmód szintén gyakori lehetett.

zek közül az épebb a jobb oldali nyeregdeszkán, a csonka a bal oldalin volt. A 8. sz. töredék tehát a bal oldali nyeregdeszka hátsó szárnyvégéhez tartozó. A hátsó nyeregszárnyak enyhén íveltek, de nem szűkülnek össze. A harmadik és negyedik szeg a szegsor közepén foglal helyet. Így az áttört lemezek, melyek a harmadik és negyedik szeggel együtt maradtak meg, a szárnyvégek hossztengelyének közepén vannak. A hátsó kápa és a szárnyvégek szegei teljesen szimmetrikusan helyezkednek el: 6-6 szeg a szárnyvégeken, 2-2 szeg a kör alakú lemezeken, és 3-3 szeg a kápa belső ívén, melyhez még a három szeget megőrző in situ töredék tartozik. Mint már említettük, a hátsó kápa és a nyeregszárnyak szegeinek száma 13 volt. Ez a szám az in situ megmaradt töredékekkel együtt 26. A rekonstrukció szerint egy szeg feleslegünk van. Ez a szeg véletlenül kerülhetett a hátsó kápa szegei közé, talán a bizonytalan elhelyezésű kis lemeztöredékről. Lehetséges azonban, hogy mégis a hátsó kápa belső szegélyét díszítő szegek közé tartozik.

Az elülső szárnyvégek közül a jobb oldaliról két vázlatrajz készült, melyek a szegek számát illetően eltérőek. Az egyiken 11 szegből áll a szárnyvég szegeinek száma, a másikon pedig kilencből. A különbség abból adódhat, hogy a leletek felszedésekor még két szeg előkerült, de csak az egyik rajzra jelöltük be őket. Hitelesebbnek mindenképpen az előbbi látszik, mert ebben az esetben fennmaradó 11 szeg szimmetrikusan a másik szárnyvégre kerülne. A bal oldali nyeregdeszka szélessége az elülső szárnyvégen is 10 cm, a kápa előtt levő rész pedig 5,5—6 cm hosszúságú lehetett. A külső sorban 8 szeg számára van hely, a belső soron pedig háromnak. A külső soron mindkét oldalról 3 szeg fogja közre azt a töredéket, amelyen négy szeg van: e négy szegből kettő a külső sorba igazodik, másik kettő a belső sorban van. Ez utóbbiak a nyeregszárny hosszanti tengelyében levő lyukas lemez felszegelésére szolgálnak. A harmadik belső sori szeg valószínűleg csak az esztétikai hatás kedvéért került a kápa melletti részre (10. kép.). Az elülső jobb oldali nyeregszárny valószínűleg hasonló volt a bal oldalihoz.

A szakonyi és az ártándi nyereg díszítését tekintve a honfoglalás kori nyergek között jellegzetes önálló típust képvisel. A ránk maradt emlékek arra utalnak, hogy az ezüst lemezek elhelyezése nagyon változatos formában történt (Bodrogvécs, Gyömöre, Koroncó, Isimbaj, Szakony, Ártánd: hat nyereg — hatféle díszítés). Valószínűleg két egyforma díszítés nem fordult elő. Ez adódik abból a körülményből, hogy a lemezek változatos elhelyezése mellett a lemezek formája is változatos volt. Az ezüst lemezekkel való díszítés szokása keleti hagyományokra vezethető vissza. Az isimbaji nyereg ugyanis nem egyedülálló párhuzama a magyarországi lemezes díszű nyergeknek. N. A. Mazsitov a bekesevi 1. temető egyik női sírjából is hasonló lemezes díszű nyerget mutat be.[10] A Dél-Ural nyugati oldalán tehát a IX—X. században nem voltak ritkák a lemezes díszítésű nyergek.

A lemezek laza elhelyezése megnehezíti e nyergek rekonstrukcióját. Csak az olyan kivételes épségű leletek helyreállítása sikerülhet, mint a szakonyié, vagy ha jó állapotban maradnak meg a fa alkatrészek. Érdemes megjegyeznünk viszont, hogy talán éppen ezen oknál fogva mind az isimbaji, mind a bekesevi nyerget széles kápa ívűnek határozta meg Mazsitov. Az ártándi nyereg esetében feleletet kaptunk a szárnyvégek szélességére, formájára és díszítésére, és a nyeregdeszkák körülbelüli hosszát is ismerjük. Ismerjük az első és a hátsó kápa díszítésrendszerét, sejtjük az alakját, de nem ismerjük a kápák pontos méreteit, részleteit. A nyereg közlését mégis indokoltnak tartjuk, hiszen ez az első, teljes egészében közreadott ezüst lemezes díszítésű darab.

10 *Mažitov. N. A.*: i. m. 27.

Károly Mesterházy

SATTEL AUS DER LANDNAHMEZEIT VON ÁRTÁND

Im Jahre 1965 wurden in der Gemarkung der Dörfer Ártánd und Biharkeresztes auf dem Nagyfarkasdomb unter anderem Grabstätten aus der Zeit der Landnahme aufgedeckt. In der Grabstätte mit der laufenden Nummer 6, in der eine hochstehende Dame ruhte, stiess man auf einen mit silbernen Platten verzierten Sattel. Die Rekonstruktion dieses Fundes wurde durch den Umstand erschwert, dass die hölzernen Teile vollständig verrottet waren, und die Silberplatten sich von ihrem ursprünglichen Platz gelöst hatten. Dennoch gelang es, das System der Verzierungen an den Sattelköpfen sowie einige Abmessungen des Sattels zu determinieren. Am ersten Sattelkopf waren sieben Platten befestigt. Die Form des Sattelkopfes bestimmten die beiden Silberplatten, welche sich im Innenbogen des Sattelkopfes befanden, und die sieben zwischen den Platten angeordneten Silbernägel. Demzufolge hatte der erste Sattelkopf einen breiten unteren und oberen Bogen. Das heisst, dieser war nicht halbrund und erinnerte an den Isimbajer Sattelkopf. Die Anordnung der Verzierungen am ersten Sattelkopf zeigt die Abbildung 3. Am hinteren Sattelkopf waren ursprünglich fünf fünfeckige Platten. Der Innenbogen des Sattelköpfe und die Enden der Sattelbäume wurden mit Silbernägeln beschlagen. Die Abmessungen der Sattelbäume betrugen in der Länge etwa 42 cm und in der Breite etwa 10 cm (Abb. 10). Die Anordnung der Verzierungen am hinteren Sattelkopf zeigt die Abbildung 4. Unter den ungarischen Sätteln aus dem 10. Jahrhundert war der Szakonyer Sattel auf ähnliche Art verziert. Auch hier waren am vorderen Sattelkopf silberne Platten dicht aneinander gereiht. Ausserdem weiss man von vielen Sattelfunden, wo die Verzierungen aus silbernen Platten bestanden (Gyömöre, Bodrogvécs, Mohács, Mezőtúr usw.). Die besten Parallellen zu den mit Silberplatten verzierten ungarischen Sätteln sind aus Baschkirien bekannt, aus Ischimbaj und Bekeschev.

Rácz Zoltán

Szempontok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez

Sőregi János 1930 novemberében középkori alapfalakat tárt fel Monostorpályiban, a református templom északi fala mellett.[1] Egy valószínűleg háromhajós, félkörív záródású templom északi alapozására bukkant. Az épület déli fele a fennálló református templom alatt van. *Sőregi* történeti kutatásában *Bunyitay* adataira támaszkodott.[2] *Sőregi* szerint is a falut a középkorban Nyírpályinak nevezték, s itt állt a premontreieknek épült monostor és községi egyház is. A falu későbbi neve az előbbi emlékét őrzi. A feltárt falak a községi egyház alapjai lehetnek, míg a monostor Hosszúpályi és Monostorpályi között, az Akasztódombon állhatott, ahol akkor — 1931-ben — téglatörmelék volt található. Kutatásának fontos leletei a fej nagyságú terméskövek, melyek között oszloplább- és oszloptörzstöredékeket is talált. A követ ezen a területen, a kőfejtők távolsága miatt, igen ritkán használták.

Sőregi eredményeit kiegészítették és részben módosították *Módy György* kutatásai, aki 1975 tavaszán végzett itt kisebb hitelesítő ásatást. Bebizonyította, hogy a *Pray György* által oklevélben felfedezett nyírpályi prépostság valóban Monostorpályiban található. Nyírpályi ugyanis a XIII—XIV. századi elnevezése a XV. század elejétől Monostoros Pályi, majd később csak Monostorpályi nevű falunak, Hosszúpályi ebből szakadt ki.[3] A XVIII. század végén a királyi könyvekben a váradi püspökség területén négy apátság: Szentjobb, Bihar, Gáborján, Curru, és öt prépostság szerepelt: Nagyváradon kettő, Váradelőhegy, Ábrány és Monostorpályi. A feltárt templom az Ákos nem által a XII. században alapított nemzetségi monostor, a nyírpályi Prémontré-i prépostság lehetett. Ezt támasztják alá a Catalogus Niniviensis 1235—39-ből való adatai. Ekkor a Prémontré-i anyaegyház filiációja: Prémontré —Váradhegyfok — Nyírpályi —Nyírábrány volt, tehát ekkor már Nyírpályi is bocsátott ki filiát.[4] Érdekes, hogy Ábrány a XI—XII. században már igen jelentős Gutkeled nemzetség premontrei monostora volt. Az adonyi (Nyíradony) monostoruk, az 1320-as egyesített Catalogus szerint, már közvetlenül Váradhegyfok filiája.

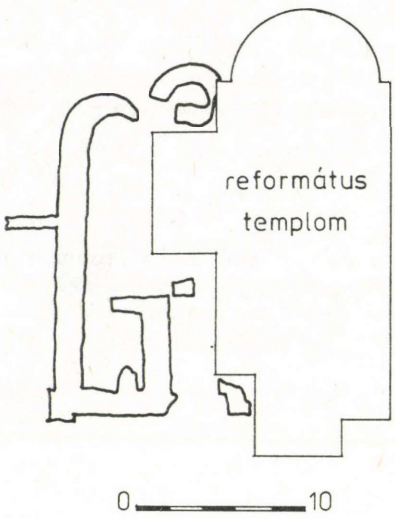
Ennyit tudhatunk biztosan a kolostorról. Minden további állítás csak feltételezés lehet. Különösen feltűnik ez a feltárás alaprajzán (1. ábra). A meglehetősen torz alaprajz kiegészítése máris egy sor problémát vet fel. A megtalált falakról sem tudunk semmi biztosat, hiszen egy adat sem állítja, hogy a templomot a *premontreiek* nemcsak *használták,* de ők is *építették.* Pontosabb építési idejére a

1 Jelentés Debrecen Szabad Királyi Város Déri Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról (Szerk.: *Ecsedi István, Sőregi János,* Debrecen, 1931.) 80—83.

2 *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története (Nagyvárad, 1883.) II. 409—411. és III. 275.

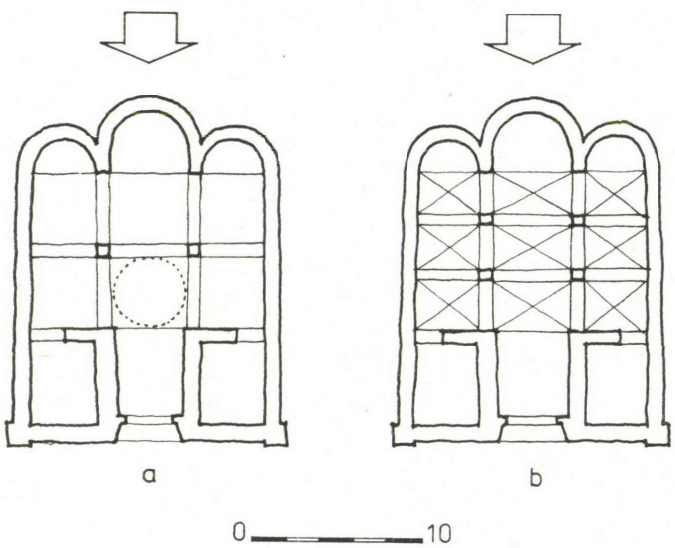
3 *Módy György—Kozák Károly:* A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972—1975), A Bihari Múzeum Évkönyve (Szerk.: *Héthy Zoltán,* Berettyóújfalu, 1976) 49.

4 *Oszwald Ferenc:* Adatok a magyarországi premontreiek középkori történetéhez (Művészettörténeti Értesítő VI. (1957) 231.

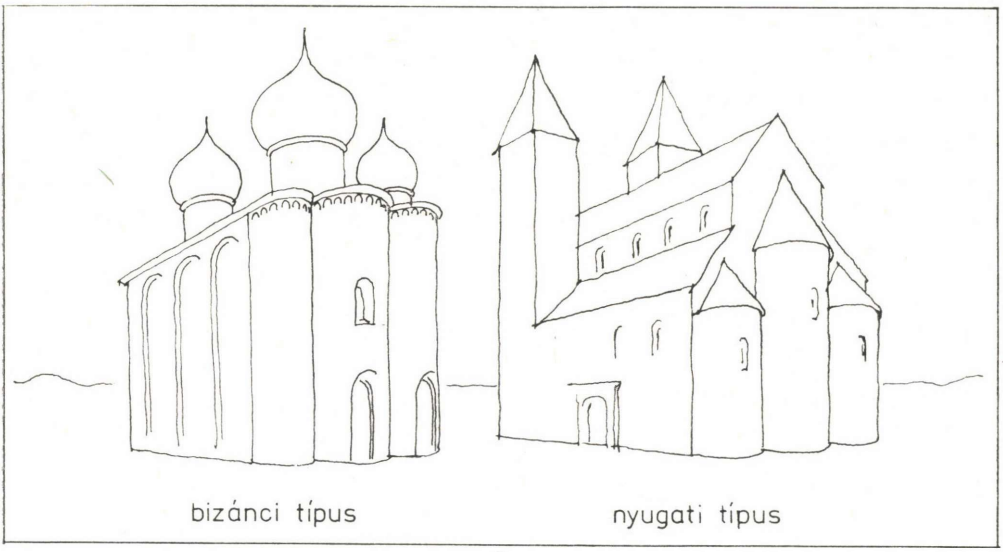
Monostorpályi-Nyírpályi, ásatási alaprajz

1.

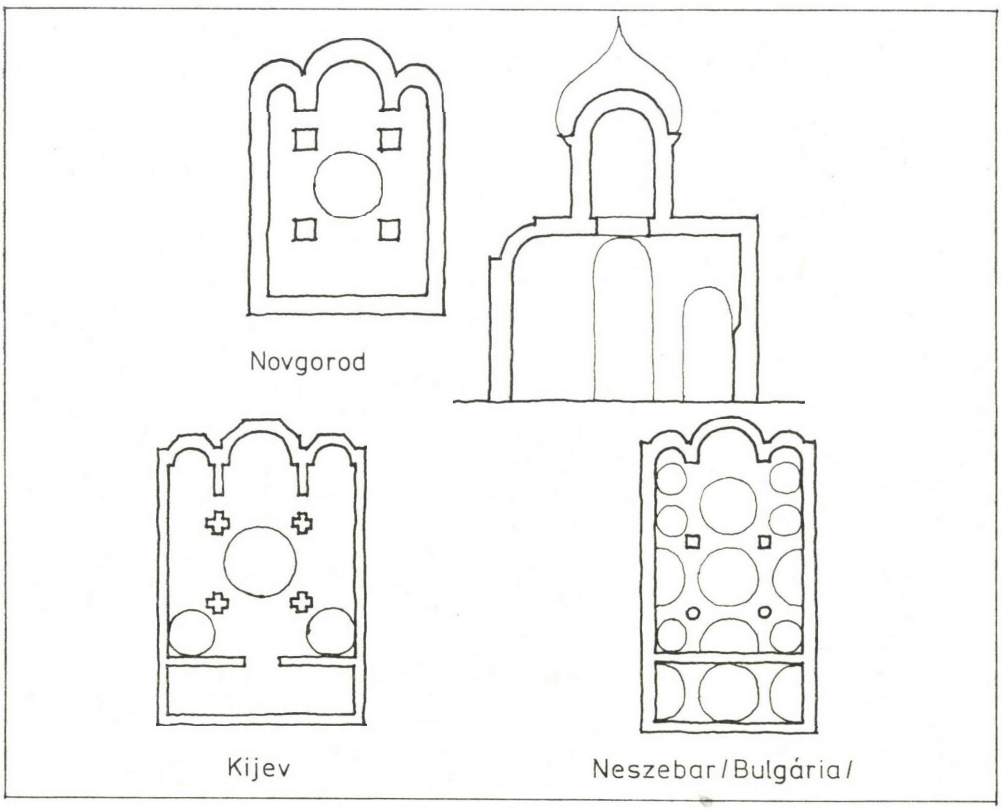

rekonstrukciós lehetőségek

2.

bizánci típus
nyugati típus

3.

Novgorod
Kijev
Neszebar / Bulgária /

4.

régészeti kutatás sem tudott adattal szolgálni. *Módy* a XII. századra datálja. Nem kísérlem meg a lehetetlent, nem célom a pontosabb építési idő és az építőműhely kiderítése és bizonyítása. Mindössze a sokféle lehetőség közül néhányat szándékozom jelezni, amelyek az épület létrehozásában szerepet játszhattak. Ebből következik, hogy *gondolataim a konkrét épületmaradvány kiegészítéséből az általánosabb összefüggések felé tartanak*, melyeket gyakran csak kérdés formájában fogalmazhatók meg. Így vizsgálatom elsősorban építészettörténeti vonatkozású.

Az elemzés kiindulási pontja a *Sőregi—Módy-féle* alaprajz kiegészítése. Eltekintve a megfejtésre váró részletektől (a különálló alapdarab, a főszentély előtti alapozás), megkísérelhetjük az északi hajó tükrözését a tengelyre, amely valószínűleg a*Sőregi* által feltárt toronyalap (?) és a templom alól kiálló sarok helyzetéből határozható meg. Ez a tengely azonban nem felezi a főapszist. Ezt talán magyarázhatjuk beomlással, az alapok eltolódásával. Döntő hiányosság, hogy a belső pilléreket nem ismerjük. Meglehet, hogy a XVIII. században épült református templom északi fala a déli pillérek alapjára támaszkodik. A méretek kétféle pillérállást engednek meg (2. a és b ábra). Így a gondolatmenet két irányban indulhat el.

A 2. a ábrán látható alaprajz közeli rokonságot mutat a bizánci típusú, centrális, kilencosztású templomokkal. Ez a megoldás a hosszhajós bazilikával ellentétben, mely a nyugati egyház általános típusa, alaprajzában az ortodox egyház egyenlő szárú görög keresztjét imitálja. Térszervezése centrális, keresztkupolás: középen az általában 5 m fesztávú nagy kupola, s többnyire a sarkokon 2—4 kis kupola. Az egész épület általában 12 m széles.[5] A kereszt szárait dongaboltozat, míg a sarokmezőket kupola, donga- vagy keresztboltozat is fedheti. Ezek íve a homlokzaton is megjelenhet. Az épület külső formája egy zárt tömb toldalékokkal: kupolák, apszisok, harangtornyok. A keleti oldal félköríves apszisai általában a hajóval megegyező magasságúak. Így a felépítményben a nyugati bazilikatípus ellentéte. A bazilikáknál is a felfelé törekvés érezhető, de ez alá van támasztva a többi épületrész — oldalhajók, apszisok, kápolnák — hierarchikus rendjével, alárendeltségével (3. ábra). A centrális típusnál is érezhető viszont némi irányítottság: a keleti apszisok, a liturgia következtében. Ebből a szempontból nem egyértelmű rendszer. A bizánci kereszténység területéről sok példát sorolhatnánk erre a típusra, már a X—XI. századból is (4. ábra).

Történeti adatokkal indokolható-e kapcsolatkeresés Magyarország és az ortodox kereszténység országai között? Ez néhány tény egyszerű felsorolásával igazolható.[6] Vándorlásunk útvonalának területe , az Uráltól a Kárpátokig a XII. századig Bizánc érdekszférájába tartozott. A magyarok cserekereskedelmet folytattak Bizánccal. Cirill és Method 861-ben és 880 körül találkoztak a magyarokkal. 895-ben Bizánc szövetségesei voltunk a bolgárok ellen, s ezután is állandó, szoros volt a kapcsolat, mivel Bizánc a birodalomhoz tartozónak tekintette Magyarországot. A X. században a magyarok többször támadták Bizáncot. Elképzelhető, hogy a nagyszerű templomokat utánozni akarták itthon. 952-ben Bulcsu, és Árpád egyik dédunokája is megkeresztelkedett Bíborbanszületett Konstantinnál. Gyula, aki hű maradt Bizánchoz, a Maros mentén, a Tisza és az Erdélyi Középhegység között telepedett le törzsével (tehát területünk közelében), s Bizáncból magával hozta Hierotheoszt hittérítőnek, akit a konstantinápolyi pátriárka Magyarország első püspökévé szentelt. Már a X. században állt Marosváron, később Oroszlánoson a görög barátok, a baziliták első kolostora. Gyula unokája, István, vagy valamelyik rokona alapíthatta a veszprémvölgyi görög apácakolostort, bár ennek ortodox rítusát ma többen kétségbevonják. I. Endre királyunk (1046—1060) sokáig élt Kijevben, ott is keresztelkedett, s a fejedelem, Jaroszláv lányát, Anasztáziát vette feleségül. Visegrádnál bazilita monostort alapítottak, majd a

5 *Gerő László:* Régi orosz építészet (Budapest, 1977) 15.
6 *Moravcsik Gyula:* Bizánc és a magyarság (Budapest, 1953.).

tihanyi bazilitákat telepítették le. Görög monostor volt Pásztó, Dunapentele, Szávaszentdemeter is.

Mindezek csak kiragadott példák, de világosan mutatják, hogy a művészetben, elsősorban az építészetben, a X—XI. században döntőnek mutatkozó bizánci hatás történeti adatokkal is megerősíthető. Ez a hatás elsősorban az ornamentális anyagban lelhető fel, de szerencsére fennmaradtak bizánci térszervezésű templomok alapfalai is. Királyi-fejedelmi sírtemplomok lehettek Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár, Kézdiszentlélek templomai, melyek építéstechnikájuk és szerkezetük alapján a kaukázusi építészethez kapcsolhatók elsősorban (5. ábra).

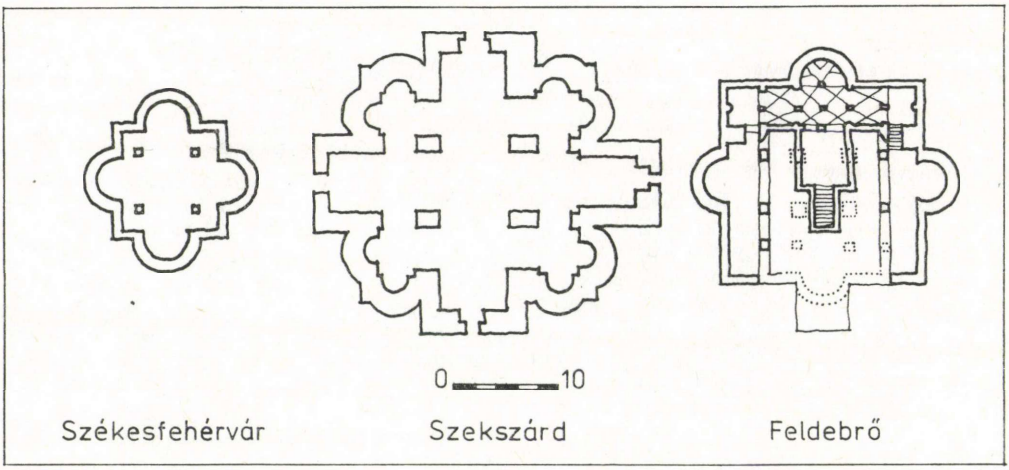
Milyen jelek utalnak Monostorpályi környékén a bizánci kapcsolatokra? Erre vonatkozó okleveles adatok nem ismertek. *Mesterházy Károly* régész azonban már felvetette ezt a kérdést[7] Andaházapuszta-Szentdemeter teplomával kapcsolatban. Érdemes megfigyelni a középkori faluneveket és templomtitulusokat.[8] Ezen a területen is igen elterjedt volt Szent György tisztelete. Az állítólagos ókeresztény vértanú már István korában kedvelt volt. Az oroszlánosi monostor alapításának legendájában is főszerepe volt, ám egyformán tisztelte a keleti és nyugati kereszténység is. Két helyen is feltűnik a másik nagy bizánci katonaszent, Szent Demeter, aki a későbbi Szávaszentdemeter szülöttje volt. Az ő középkori kultusza egyértelműen a bizánci keresztségre utal, a latin egyház csak a késő középkorban kezdi el kisajátítani. Szent Mihály kultusza a bizánci egyházban bontakozott ki először és Miklós ugyancsak eredetileg bizánci szent, de kultuszuk korán elterjedt nyugaton is. Szent Joachim, Szent Anna kultuszával együtt szintén bizánci eredetű, de ünnepe nálunk csak a XII. században jelenik meg. A két híres orvosszent, Szent Kozma és Damján tisztelete is általános volt, bár valószínűbb, hogy nálunk a bizánci szomszédság révén terjedt el. A helynevek, titulusok így mindössze erősen valószínűsíthetővé teszik a bizánci kereszténység jelenlétét a mai Hajdú-Bihar megye területén.

Kézzelfoghatóbb a kapcsolat a közeli, nemrég feltárt, Nagyecsed-Sárvár monostora és a bizánci egyház között.[9] A monostort az a Gutkeled nemzetség emelte, amely a környék egyik leghatalmasabb birtokosa volt már a XI. században. 1040 után építették az első, majd a XI. század végén erre a második, nagyobb templomot. Faragott kőanyaga bizánci iskolázottságú mestert feltételez, s bolgár kapcsolatokra utalnak palmettás díszei. Jellegzetes palmettamotívum látható a tiszacsegei református templom falában látható párkánytöredéken is (6. ábra). Megjegyzendő, hogy a Gutkeledek ellenőrizték a nyírségi keleti kereskedelmi utat, s ez alighanem hatással volt Nyírpályi életére is.

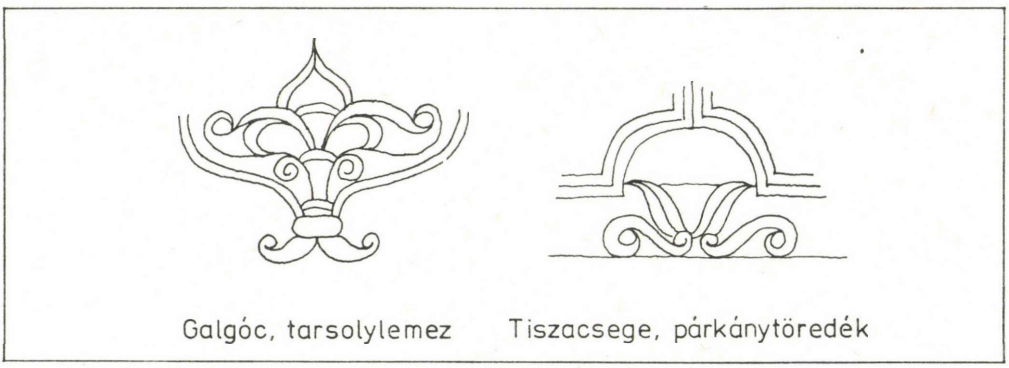
Megemlíthető még a bizánci-kaukázusi építészet hatását mutató tarnaszentmáriai, székesfehérvári templom, mely a háromkarélyos szentély és a hosszház összekapcsolásából áll. Ez a típus igen elterjedt a Moldvai Fejedelemség területén, de szerkezeti hasonlóság mutatkozik a nemrég feltárt herpályi kis templommal is (7. ábra).

Az eddigiekből következtethetünk arra, hogy a bizánci építészet jelentős hatással lehetett Monostorpályi környékének építészetére is. Mennyiben támogatja ezt a vázolt alaprajz? A tér kilencosztású, három keleti apszissal, a nyugati oldalon azonban okkal feltételezhetünk tornyokat. Így kevés a valószínűsége, hogy az épületben kupola is lett volna, ráadásul a tornyokkal szomszédos mezőben. Mégis elképzelhető az épületszerkezetek átalakulása, mely a bizánci centrális rendszerből a hosszházas elrendezéshez vezetett. Hogyan? Mint már szó volt róla, a centrális elrendezés is magában hordozta a longitudinális típus alapelemét, funkcionális szerepét. Ezt az épületfajtát megismerve, érthető lenne a másolására

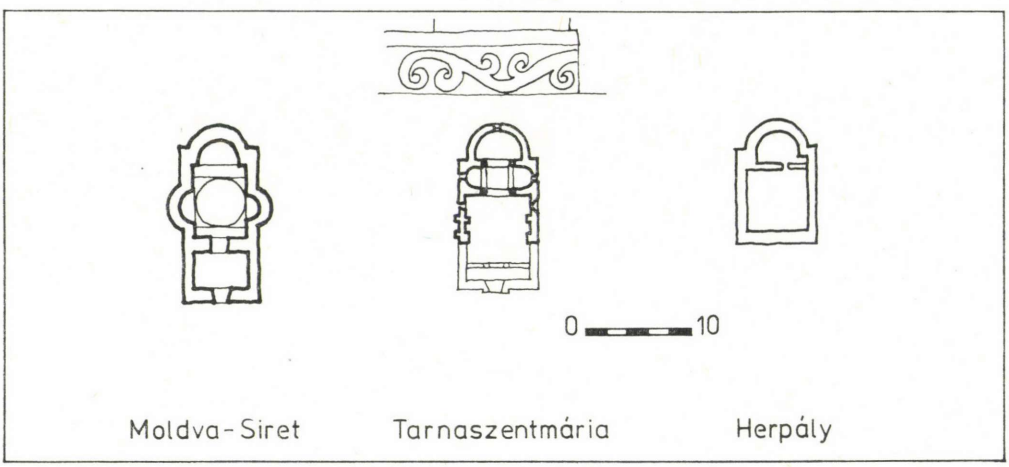
7 *Mesterházy Károly:* Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában, Archeológiai Értesítő 96. (1969) 91—98.
8 *Bálint Sándor:* Ünnepi kalendárium I—II. (Budapest, 1977.).
9 *Magyar Kálmán:* A nagyecsed-sárvári palmettás kövek, Művészet, 1978/5.

0 10
Székesfehérvár
Szekszárd
Feldebrő

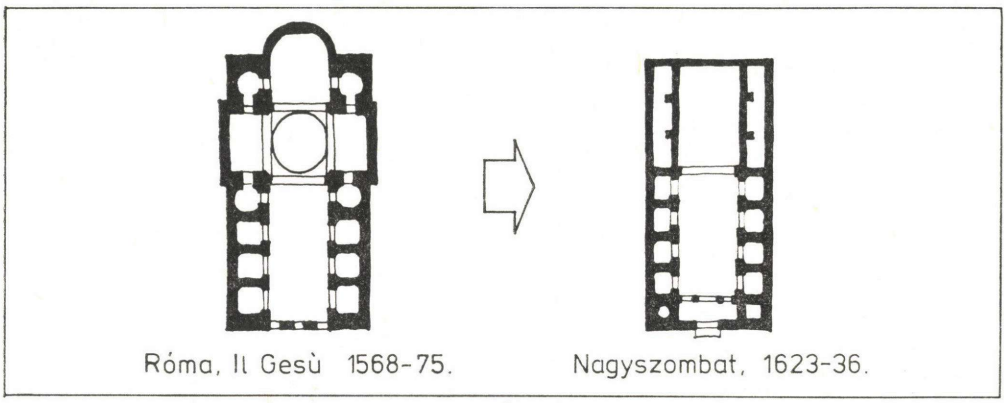
5.

Galgóc, tarsolylemez
Tiszacsege, párkánytöredék

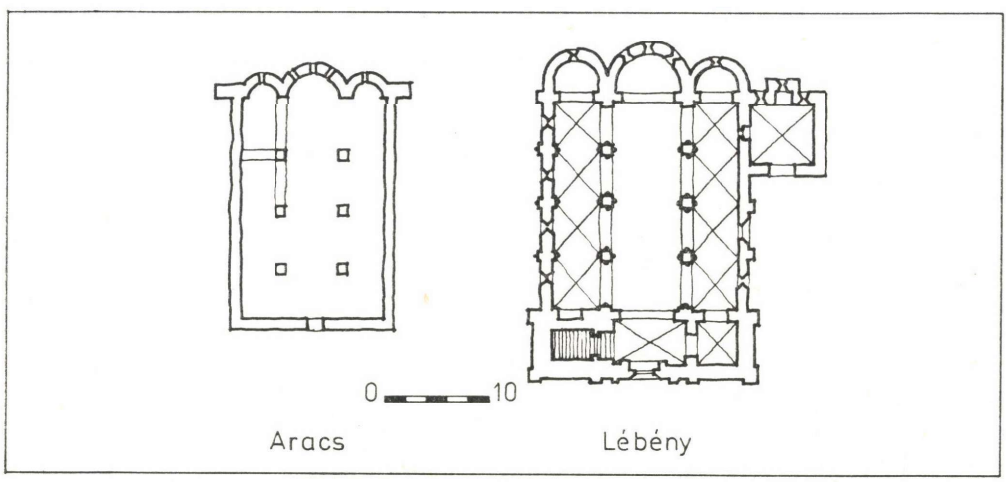
6.

0 10
Moldva-Siret
Tarnaszentmária
Herpály

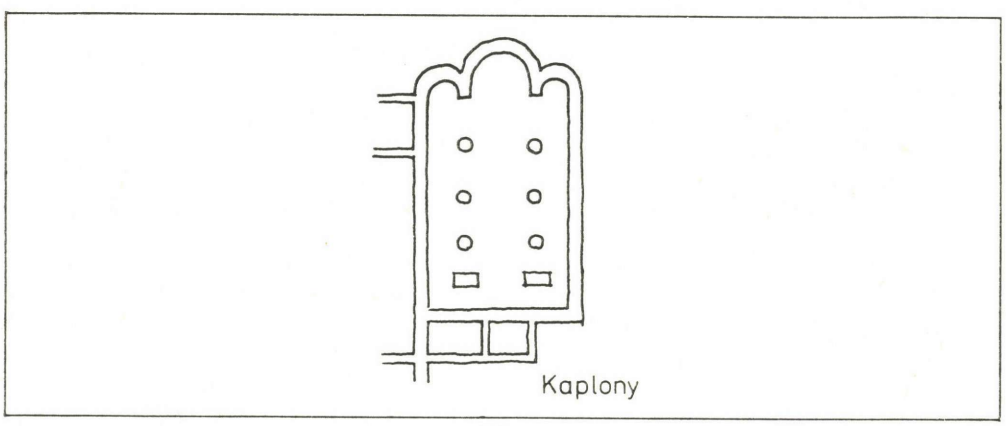
7.

Róma, Il Gesù 1568-75.
Nagyszombat, 1623-36.

8.

0
10
Aracs
Lébény

9.

Kaplony

10.

való törekvés. Ez azonban természetesen szűkebb anyagi lehetőségek között történt, így a nehéz elemeket, a kupolákat, esetleg a technikai tudás kezdetlegessége miatt is, elhagyták. Így történt ez a centrális típus bizánci alkalmazásánál is, ahol a sarokkupolákat gyakran elhagyták, s helyette donga- vagy keresztboltozattal fedték le a teret. A redukált alkalmazás gyakori volt a középkorban, de egy feltűnően hasonló példát ismerünk a barokk építészetből. Vignola barokk temploma, a római Il Gesu, a legelterjedtebb barokk templomtípus kiindulópontja volt (8. ábra).[10] Az elv itt is a centrális és longitudinális tér összekapcsolása volt. A két térforma a bizánci templomban egymásba fonódva található, kicsit ellentmondásosan. Ezt már a moldvai építőmesterek is úgy oldották meg, mint később Vignola: a két tér egymás mellé helyezésével és összekapcsolásával. Az Il Gesu nagy hatású volt, de a felépítését felhasználó délnémet barokk típus már csak a hosszházat és a keresztházat tartotta meg, a tér lényegét, a kilencosztású centrális tér fölött uralkodó kupolát pénz híján már elhagyták. Később a kereszthház is elmaradt, mivel a kupola hiányával értelmét vesztette. Így alakult át a centrális tér a nálunk is elterjedt tiszta longitudinális szerkezetté, melynek hazánkban első példája a nagyszombati egyetemi templom.

A példa alapján talán könnyebben elképzelhető az a redukciós átalakulás, mely a kupola elhagyását, a hosszházas tér kialakulását okozta. Ennek következménye lehet a világítás javítása érdekében a bazilikális kiemelés. Az erősen hipotetikus gondolatsor vége mégiscsak az, hogy találkozott a fejlődés a nyugati építészettel, ennek köszönhető a nyugati toronypár.

Az építészettörténet mai tudásának sokkal inkább megfelelő a 2. ábra b változata, mely az analógiák méretei alapján eleve a nyugati bazilikatípus építését feltételezi, két pillérpárral. Az alaprajz vizsgálatakor elsősorban a bencés rend építkezése vagy hatása jöhet szóba. Mivel Nyírpályi 1235-ben már filiát is bocsátott ki, az épület legkésőbb a XII—XIII. század fordulóján készülhetett. Így helytálló lehet *Sőregi* véleménye, amely az 1210 előtt épült lébényi templommal hasonlítja össze (9. ábra). Ebből a körből, a dunántúli bencés műhely építkezéseiből, legfeljebb a viszonylag korai aracsi vagy boldvai templom említhető még Nyírpályi kapcsán. Az aracsi jóval nagyobb, s nincs nyoma toronypárnak, ami Nyírpályinál feltételezhető. A boldvai azonos méretű s talán szerkezetű, de lényeges, hogy eredetileg keleti toronypárral épült.

Több reménnyel biztat a Monostorpályihoz közeli területek monostorainak vizsgálata. A Gutkeledek sárvári monostora, mely a XI. század végén épült, háromhajós, félkörös apszisú, 16 mx36 m méretű téglabazilika.[11] Ez egyezik a korabeli nagy monostorok alaprajzával, melyeket a bencések építettek, hiszen a premontreiek csak 1130-ban érkeztek hazánkba. A nyírpályi templom hasonló szélességű, ami, az épületszerkezetek fejlődését figyelembe véve, azért lehet, mert egy időszakban készültek. Szintén a közelben állt a Zovárd nemzetség szerepi háromhajós monostora, melyről csak azt tudjuk, hogy 1283-ban már állt.[12] Ismerjük viszont a közeli Kaplony (Capleni, Románia) monostorának pontos alaprajzát, mely XI—XIII. századi, mindenképpen korai bencés alkotás (10. ábra).[13]

Összegzésként megállapítható, hogy a monostorpályi premontrei monostor templomát valószínűleg a bencések emelték a XI—XII. század közepéig, vagy pedig elfogadva a premontrei építkezést, az építési idő a XII. század közepére vagy végére tehető. Ez annál inkább lehetséges, mivel ismeretes a bencés rendi építészetnek a premontreire való erős hatása.

10 *Andorné Tóbiás Judit:* A XVII—XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése, Építés-Építészettudomány VI. (1974) 3—4.

11 *Magyar* i. m.

12 *Mesterházy Károly:* e o. jelentése, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára XVIII. 234/1969.

13 *Németh Péter:* Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori (XI—XIII. századi) földvárai és monostorai, Józsa András Múzeum Évkönyve 1968. 91—102.

Zoltán Rácz

GESICHTSPUNKTE ZUR BEWERTUNG DER KIRCHE AUS DER ARPADENZEIT IN MONOSTORPÁLYI

Im November 1930 stiess János Sőregi auf die Grundmauern einer Kirche aus dem Mittelalter in Monostorpályi. Im Jahre 1975 führte György Módy hier authentisierende Ausgrabungen durch, mit denen er beweisen konnte, dass es sich bei dieser Kirche um die Prämonstratenser Probstei von Nyírpályi handelt, welche auch in anderen Urkunden erwähnt wurde. Nach den archäologischen und historischen Untersuchungen von Sőregi und Módy hat der Verfasser des vorliegenden Artikels einige Gesichtspunkte zur architekturhistorischen Erfassung der Kirche gesucht. Hierbei hat er vor allem die Möglichkeiten einer byzantinischen Wirkung untersucht. Seine Hypothesen gründete er auf die folgenden Punkte:

1. Der nur zu Bruchteilen erhalten gebliebene Grundriss kann auch zu einem in neun Teile eingeteilten Raum ergänzt werden.
2. Schon in der Arpadenzeit und auch schon davor weisen viele historische Angaben auf byzantinische Verbindungen hin. Dies wird auch durch einige Kirchen in Ungarn bewiesen.
3. Auch in der Umgebung von Monostorpályi ist byzantinischer Einfluss zu entdecken, und zwar in Ortsnamen, Steinmetzarbeiten, in sich ähnelnden Grundrissen.
4. Analog zur Entwicklung des Il Gesu-Typs kann die Umwandlung der byzantinischen Zentralkirche zum longitudinalen Typ mit westlichen Längsschiff angenommen werden.
   Dieser reduzierte Typ ist in Nyirpályi vertreten. In der Geschichte des Prämonstratenser Ordens kann auch die Nachkommenschaft von Nyirpályi entdeckt werden. In Kenntnis der Klosterarchitektur aus der Umgebung kann auch die Architekturgeschichte der Kirche näher bestimmt werden.

Módy György

Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult északbihari falu

A debreceni Nagyerdőt és Apafáját a városlakók a XV. század során földesúri adománylevéllel nyerték el, de még nem tulajdonul, hanem csak használatra. A város XV—XVIII. század alatt kialakult hatalmas határán viszont mindig külön birtokrészekként kezelték a településtől keletre fekvő homoki erdőket. Kettős hasznuk volt. A századok során növekvő népesség faszükségletét — tűzifa, építőanyag, szerfa — biztosították, ugyanakkor a ligetes erdőkön jelentős területű kaszálók, majd szántók is voltak. Ezeken a XVIII. század második harmadától egyre nagyobb számban települtek jószáglegeltető szállások. A polgárok az 1820-as évektől pedig már nemcsak aklot, karámot, pásztorkunyhót emeltek, hanem tanyákat építettek.

A XIV. század végétől a XVIII. század végéig megszerzett erdőbirtokok közül *erdőspuszták*-nak nevezték a következőket: Csere, későbbi nevén Nagycsere (eredetileg délnyugati irányban nagyobb volt mint a múlt században), *Fancsika*, Pac (a XVIII. század előtt nyugati irányban még nagyobb területű volt), Haláp, Bánk és a törvényhatóságilag Szabolcs vármegyéhez tartozott külső erdőbirtok, Gut. Nagycsere kivételével történelmükben közös, hogy ezeken az erdőspusztákon a XVI. század derekán mindenütt, némelyiken még a XVII. században is, falvak állottak. Debrecen tartozékaivá csak a falvak elnéptelenedése, pusztulása után váltak. Nagycserét megint nem számítva, megszerzésük története is közös. A pusztabirtokokat a város kisebb részben *örökös jogon* megvásárolta, nagyobb részüket valamikori földesuraik leszármazottaitól, illetve e családok kihalása után a királyi kincstártól *zálogjogon* bírta. Később azután örökvétel vagy zálogelévülés révén Debrecen az erdőspuszták tulajdonjogát is megszerezte. Az állandóan növekvő területű kaszálók és szántók részben 1818, részben 1854 után pedig a polgárok birtokába kerültek.

A debreceni erdőspuszták és a hajdan azokon állott középkori falvak történetére vonatkozóan alapvető és részletes kutatásokat végzett *Zoltai Lajos*, feltárt négy Árpád-kori templomot is.[1] Későbbiekben *Balogh István* egészítette ki

1 *Zoltai Lajos:* Debreczen és vidékének urai az Árpád-kor végén és az Anjou-korban 1200—1400 közt (Db. 1904. Klny. a Debreczeni Képes Kalendárium V. évf. továbbiakban DKK) — *uő.:* Régészeti ásatások. Haláp = Debreczen sz. kir. város Múzeumának Jelentései, továbbiakban DMJ, 1907. 26—29. — Ásatások a nagy- és kisguti templomhelyeken. = DMJ, 1913. 49—53. — *uő.:* Legrégibb határjárások és helynevek a debreczeni pusztákon. I. Szalók-Sámson. A Város. 1912. évf. 3. füzet 4—6. — *uő.:* Debrecen város határának kialakulása és birtokainak megszerzése. (Db. 1916. Klny. a DKK XVII. évf.) — *uő.:* Eltűnt és feledésbe ment helynevek Debrecen határában. = DKK XXIV. évf. (1923) 73—81. — *uő.:* Ásatások, Nagycsere-somai templomhegy. = DMJ 1924. 8—10. — *uő.:* Leletek. romok, régi följegyzések. Barangolások Debrecen határában. = DDK XV. évf. (1924) 65—73. — *uő.:* Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI—XV-ik századokban. (Db. 1925) — *uő.:* Debrecen vizei. Folyók, folyások, völgyek, erek, fokok. — Tavak, fertők, fenekek, laposok, mocsarak, rétek tiszták. Árkok, csatornák, gátak, kutak. (Db. 1935) — *uő.:* Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. (Db. 1936) — *uő.:* Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges emelkedések, un. laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendák és hátak a város határában, valamint külső birtokain. (Db. 1938).

Zoltai eredményeit és ezen kívül feldolgozta az erdőspuszták betelepülését, a tanyasi gazdálkodást, valamint a vákáncsos erdőtelepítők életét.[2] Régészeti-történeti eredményeik részbeni kiigazítását és bővítését magam már 1970-ben elkezdtem, amikor a levéltár gazdag kéziratos térképgyüjteményéből az erdőspusztákra vonatkozóakat külön is tanulmányoztam. Rövid német, illetve magyar nyelvű birtoklás- és településtörténeti összefoglalást készítettem a jelenlegi megyénk területén állott XIII—XVII. századi településekről.[3] 1981-ben pedig a Felsőtiszai Erdő és Fafeldolgozó Gazdaság (FEFAG) által a Diószegi úttól kissé északra, nagyjából Fancsika és Bánk történeti határán megépített szép erdőspusztai bemutatóterem történeti kiállításához készítettem egy illusztrációkkal gazdagított ismertetőt az erdőspusztákról.[4]

Fancsika története külön is felkeltette érdeklődésemet. Részben a rá vonatkozó nagyszámú kéziratos térkép miatt,[5] részben azért, mert a XVI. század hetvenes éveiben elpusztult falu történetében mutatkozott a legtöbb bizonytalanság a korábbi irodalomban. *Zoltai Lajos* az 1920-as években többszöri terepbejárása nyomán sem egyértelműen adta meg a középkori falu belsőségének, templomának és temetőjének helyét, *Balogh István* ugyancsak így.[6] A falu pedig — a szomszédos Haláp-pal együtt — nem került be *Jakó Zsigmond* a török pusztítás előtti Bihar megye településtörténetét, birtoklástörténetét és demográfiai viszonyait feldolgozó alapvető munkájába.[7] Kutatásaimnak újabb lendületet adott, hogy a FEFAG példamutató áldozatkészséggel fedezte 1982 nyár végén a fancsikai Árpád-kori templom régészeti feltárását, majd az év őszén a maradványok műemléki bemutatási szintre történő felfalazását.[8] Jelen tanulmány bevezetésnek készült Fancsika falu középkori története teljes feldolgozásához.

* * *

Kutatott falunk Bihar megye északi részében feküdt, azon a Szabolcs vármegyével határos területen, melyet a korai források *Nyír*-nek neveznek.[9] A falu határának kiterjedése a XV. század első felében még valamivel kisebb volt, mint a XVII. századi forrásokból és egy 1750 körül készült térképről megismert fan-

2 *Balogh István:* Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. (Db. 1936) — *uő.:* A debreceni erdőspuszták betelepülése. (Db. 1936) — *uő.:* Adatok az Alföld középkori régészetéhez — Arch. Ért. 1953. 2. sz. 141—150. — *uő.:* Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV.—XV. században. (Debrecen határának kialakulása) = Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. (Db. 1976) Szerk.: *Gazdag István* 5—23.

3 *Módy György:* Entwurf der Siedlungsgeschichte des heutigen Gebiets des Komitats Hajdu-Bihar im 13. Jahrhundert. = Déri Múzeum Évkönyve 1968. (Db. 1970) — *uő.:* Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárástól a hódoltság megszűnéséig. = Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Szerk. *Komoróczy György,* Db. 1972.) 171—190. — *uő.:* Debrecen város titkos levéltárának iratai. = A helytörténetírás levéltári forrásai I. 1848-ig. (Szerk. *Komoróczy György,* Db. 1972.) 213—225.

4 *Módy György:* A debreceni erdőspuszták története 1945-ig (Db. 1981.).

5 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* (továbbiakban HBmL Térképtár. DvT 36, 88, 523, 533, 555, 630, 664, 679, 687, 753, 757, 765, 805, 822. számú kéziratos térképek.

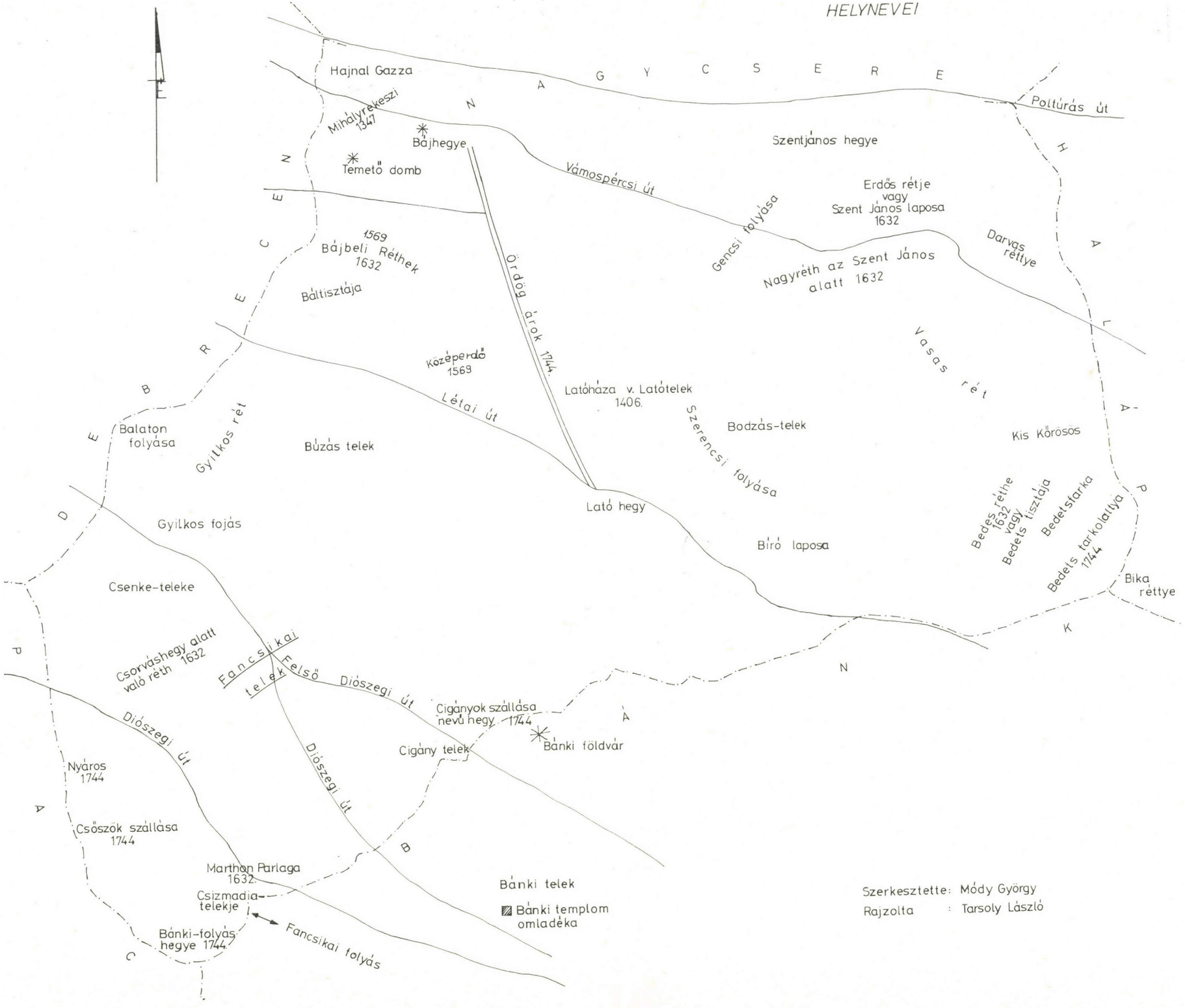
6 *Zoltai:* Ismeretlen részletek. i.m. 109. — *uő.:* Debreceni halmok, hegyek. i. m. 19. — *Balogh:* Adatok. i. m. 147.

7 *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település és népiségtörténeti Értekezések 5. sz. Bp. 1940.)

8 Ezen a helyen is őszinte köszönetet mondok a FEFAG, a *Debreceni parkerdészet* és az *Erdőfelügyelőség* azon munkatársainak, akik messzemenő támogatásukkal biztosították a fancsikai kutató munka sikerét. Illesse köszönet *Takács Péter* ny. építésztanár munkatársamat, aki a templom-maradvány helyreállítását megtervezte és művezette.

9 *Jakó* i. m. 7, 16. — *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. (Bp. 1963) 569—570.

A FANCSIKAI ERDŐSPUSZTA HELYNEVEI

Szerkesztette: Módy György
Rajzolta : Tarsoly László

csikai erdőspusztáé. Ugyanis a XV. század második felében olvadt be végleg Fancsika külső határába a tőle északra fekvő, két elpusztult falu, illetve prédium: *Szentjános* és *Latóháza*, későbbi nevén *Latótelek* határának nagyobb része. Az erdőspuszta első ismert, fent hivatkozott, térképe még ennek a két külön nevet viselő birtokrésznek a *teljes* területét Fancsikához veszi. Viszont a második legrégebbi, 1773-ban készített térkép és ezt követően már a többi is Szentjános északnyugati területét Nagycsere részeként ábrázolja és Latóteleknek is csak a létai út melletti részét számolja Fancsikához.[10] A falu XVI. századi határait szinte teljes bizonyossággal megrajzolhatjuk a fancsikai és bánki erdőspuszták 1774. július 20—21-én tartott határjárásáról szóló jelentés, valamint a szomszédos Bánk, Pac, Haláp és Nagycsere erdőspuszták XVIII. század végi térképei alapján.[11] Dolgozatom térkép-mellékletén feltüntettem azokat a helyneveket, melyeket a fancsikai erdőspuszta összes — tehát különböző korú — térképeiről és az írott forrásokból azonosíthattam. Az írott forrásokból 1750 előttről megismert helyneveket évszámmal láttuk el.

A táj, ahol a kora Árpád-kori falu megtelepedett, igen változatos. Ligetes erdők, rétek, vízállásos laposok, vízfolyások, hegy-nek nevezett dombok és alacsonyabb gerend-ek (hátak) szerepelnek a forrásokban. Fancsika északnyugaton a XV. század elején pusztásodott Szalóksámson-nal és Debrecennel volt határos. A hármas határ összeszögellése a debrecen-vámospércsi vasútvonaltól délre esett Nagycsere és Fancsika határán. Határdomb jelölte és itt volt a *Mihályrekeszi* nevű halászóhely, mint ezt Szalóksámson 1347. évi határjárásából tudjuk.[12] Az 1744. nyári határjárás Pac és Fancsika határán, a debreceni Csere déli szélén indult „egy nagy bugjas tölgyfa" mellől. Innen mentek a *Nyáros* felé, majd a *Csőszök szállása* mellett a fancsikai-paci-bánki hármashatárig, melyet a *Bánki-folyás hegye* jelölt. Közelében volt a *Csizmadia-telekje* határrész. Ezt én azonosnak vélem a fancsikai réteket felsoroló 1632. évi forrás egyik rétjével — „az Marthon Parlagának kit hittek régen, most Czizmacziák bírják és Seres Mihály."[13] Keleten, Bánk felől esett a diószegi és létai utak között a *Cigányok szállása* nevű hegy, a későbbi *Cigánytelek*. A létai út mellett Haláp felé a határ már a Halápon lévő Bika réttye melletti gerenden futott. Ezután következik az a határrész, melyről *„az két Bedéts, Bedétsfarka, Bedéts torkolattya"* elnevezéseket örökítették meg. Ez a későbbi *Bedecs rétje* vagy *Bedecs tisztája*. Már 1632-ben szerepel mint „Bedes réthe". A megismert helynevek világosan mutatják, hogy itt egy két ágra szakadó vízfolyás húzódott. Emellett találjuk a *Kis Kőrösös*-t és északnyugatra a *Bodzás-telek* határrészt, valamint a *Vasasrét*-et. Északkeleten és északon Haláp, illetve Nagycsere felől volt a *Darvas réttye* és mellette az *Erdős rétje*. Ez utóbbit *Zoltai Lajos* az 1632-ben sorolt „Szent János laposa" réttel azonosította.[14] Közelében van ugyanis a *Szentjános hegye*. A létai út melletti részen van a Fancsikának legtöbb térképén feltüntetett *Latóhegy*, mely az elpusztult Latóháza — Latótelek település emlékét őrizte meg. Ettől keletre találjuk a *Bíró laposát*. Az 1744. évi határjárás két határdombot talál az *Ördögárok* északi ré-

10 *HBmL.* Térképtár. DvT. 88. és DvT. 36.

11 A határjárást Szilágyi Mihály szenátor végezte három társával és hét öreg pásztorember mutatta a határt nekik. — *HBmL.* IV. A. 1021/IV./f 77/299. — Haláp, 1771-ből: *HBmL.* Térképtár DvT. 30., Bánk, 1771-ből: *uő.:* DvT. 31. — Pac, 1771-ből: *uo.:* DvT 32. — Nagycsere, 1810-ből: *uo.:* DvT 216. számú térképek.

12 *Anjoukori okmánytár.* Codex Dipl. Hungaricis Andegavensis. (Szerk. *Nagy Imre*, Bp. 1887) V. 46—52. — Az egri káptalan a nádor ítélete alapján határjárás után Battyan-i Szalókfia Mihály fiával Péterrel szemben Újfalu-i Gáborfia Lukácsot iktatja be Szalóksámson és még két falu birtokába. Mint szomszédos birtokosok jelen voltak néhai Debreceni Dózsa nádor Jakab és Pál fiai.

13 *HBmL.* IV. A. 1921/6/I/f. 150. sz. alatt: „Fanchikai Földön az mely kaszálló réthei az városnak vadnak ... Ezeket connumerálta itt az Bíró Uram házánál Kasza János in anno 1632."

14 *Zoltai:* Debrecen vizei. i. m. 10, 31.

szén Csere felől. Az Ördögárok térképen is fel van tüntetve. Fancsika és a Csere északnyugati határa alatt van a *Bájhegye* későbbi nevén *Bálhegye* s ettől nyugatra a *Temető domb*. A Bájhegye alatt feküdtek a *Bájbeli rétek*, illetve a *Báltisztája*.[15] Ezek a helynevek mutatják, hogy a középkor végén a falu határának egész északnyugati részét a Báj-nak hívták, amit bizonyít több XVI. század végi adat is. Fancsika nyugati határa mellett volt található a *Búzástelek*. A létai és diószegi utak közé esett a *Gyilkosrét* s vele majdnem párhuzamosan a *Balaton folyása*.[16] A diószegi úttól délre pedig a *Csenke-teleke* és a *Csorváshegy* esett. A nagycserei vizeket a *Gencsi folyása* és a *Szerencsi folyása* nevű erek vitték át Fancsikán, le Pac felé. A Szerencsi folyását a Cserén Szata folyásának hívták, Pacon pedig már Katika folyása volt a neve. Nem tudtam azonosítani az 1632-ben írt *„Kócz folyása"*, valamint *„az fanchikai gátnál"* levő rét, *„az Sikos réte, az Bodó réthe, az Fekethe réthe, az János György réthe, az Kerekes réthe"* helyét. Az azonosított Szent János alatti nagy rétről forrásunk a tulajdonos nevét is közli: *„az Jakucs örökös réthe"* megjelöléssel. Helyrajzilag a fancsikai gát-nál lévő rét és a Sikos rétje értékesebb. Ezeknél ugyanis nem a korabeli gazda neve, hanem talán az ismert helyű Fancsikai folyásnál emelt gát helyét és egy Sikos (esetleg Csíkos?) nevű folyás nevét őrizte meg a felsorolás, ami így végződik: *„Ezeken kivül kicsis rétek vadnak ugyan sokak"*[17] Ez a helyrajzilag és gazdaságtörténetileg is felbecsülhetetlen értékű korai írott emlék is arról vall, hogy a XVI—XVII. századi Fancsika határán a ligetes erdők mozaikszerűen váltakoztak a kaszáló rétekkel, ami az állattartás jelentőségét hangsúlyozza. Véleményem szerint a debreceniek a fancsikai erdőspusztán a faállomány mellett elsősorban a kaszáló réteket hasznosították már a XVI. század közepétől.

Lássuk most, hogy hol is volt valójában a XVI. századi Fancsika falu belsősége. Bevezetésemben szóltam arról, hogy *Zoltai Lajos* és nyomában *Balogh István* ellentmondásosan határozták meg a faluhelyet, — látszólag. *Zoltai* 1925-ben megjelent összefoglaló településtörténeti munkájában a következőket írja: „(Fancsika) ... *később már templomos falu. Ezt a Horváth József kaszálójában lévő templomhegy téglatörmelékei és faragott kockakövei látszanak igazolni.*"[18] A város határának kialakulásáról és birtokai megszerzéséről 1936-ban közreadott tanulmányában már pontosabb lokalizációt ad: „A falu a diószegi út *északi* (kiemelés tőlem) oldalán, Horváth József kaszálójában feküdt."[19] Utolsó várostörténeti munkájában egészen pontosan megadja az 1750 körül készült térképen feltüntetett *Fancsikai-telek* helyét: „A XVI. század vége felé (1570 körül) elpusztult Fancsika-falva templomának és belső telkeinek területe. Kies fekvésű nagy homokdomb, a diószegi *alsó út szélén* (kiemelés tőlem). 1923-ban Horváth József kaszálójához tartozott."[20] *Balogh István* 1953-ban megjelent tanulmányában — *Zoltai* eredményeit az általa még nem használt oklevelek alapján pontosította és a terepet is újra bejárta — a következőket mondja Fancsikáról: „Je-

15 A múlt századi „nyelvészkedés" érdekes példájaként említjük, hogy a Bálhegy és Báltisztása helyneveket Balkányi Szabó Lajos az ősmagyarok pogány Bál isten tiszteletével magyarázta, míg a Latóhegyet látó (tehát őr)-dombnak, vagy a „tűzimahit papi, táltosi rendjéhez tartozó Látók és Nézők" neve emlékének (Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata. Debreczen, 1865. 8, 30—31.)

16 A Balaton folyása nevére *Zoltai* ad érdekes és helytálló magyarázatot: a szláv származású Balaton szavunk aligha valamikor itt élő szláv népelemektől származik. — „Reá úgy ragadhatott e hivalkodó név, mint az újkerti homokbuckára a *Jerikó hegye* és a parlagi dombra az *Ararát hegye* elnevezés". (*Zoltai:* Debrecen vizei. i. m. 6.) — Valóban, 1773. előtt semmilyen forrásban a Balaton folyása helynév nem szerepel, pedig szokatlan volta miatt nyilván feljegyezték volna.

17 Lásd a 13. sz. jegyzetet.

18 *Zoltai:* Települések i. m. 36.

19 *Zoltai:* Ismeretlen részletek. i. m. 109.

20 *Zoltai:* Debreceni halmok, hegyek. i. m. 19.

lenleg legnagyobb része erdő, a XVIII. századi térképen azonban az erdők között lévő egykori szántóföldek helyei még jól felismerhetők. A falu a mai Diószegi út *É.-i oldalán* (kiemelés tőlem) terült el (4967—4., 200—201 és 4. koord.). Templomának helye egy homokdombon, Horváth József kaszálójában van."[21]

Valóban a fancsikai puszta első térképén a Fancsikai-telek az úttól északra van, de több, későbbi térképen átnyúlik az úttól délre is. Így *Zoltai* és *Balogh* helytállóan írhatták, hogy a falu XVI. századi belsősége a Diószegi úttól északra is kiterjedt. Viszont a Templomhegy meghatározását téves útra vitték. A nagy homokdomb ugyanis az 1920-as években is a Diószegi úttól délre esett. Az *északi* szélén semmilyen dombot nem lehet ma felfedezni. Valóban Horváth József kaszálójában volt a domb 1923-ban (*Balogh* átvette *Zoltai* meghatározását), de egy, az 1910-es években készült térképről, mely a művelési ágakat, a tulajdonosok neveit, a parcellaszámokat és a tanyaszámokat is feltünteti, félreérthetetlenül megállapítható, hogy az úttól délre volt Horváth József apjának Horváth Istvánnak két parcellaszámon nyilvántartott szántója és a 82. számú tanyája. Tőle nyugatra rét, legelő húzódik egy vízjárta mélyedés két partján, mely ma is jól felismerhető.[22] *Zoltai* terepbejárása idején még ezen a szakaszon megvolt a diószegi alsó út, ettől valóban északra esett a hatalmas kiterjedésű homokdomb. Az Árpád-kori falu temploma, temetője és belső telkei ezen helyezkedtek el. A népesség szaporodásával azután a falu áthúzódott arra a területre is, mely az újkori Diószegi úttól valóban északra fekszik. A középkori falu szántóterülete nyilván a belsőséghez csatlakozott. A Fancsikai-teleknek mind a Diószegi úttól északra, de különösen is a délre eső területéről XI—XVI. századi edénytöredékeket gyűjtöttek be a Déri Múzeumba. Amikor pedig a debreceni Béke Tsz. a fancsikai Templomhegyen többször tiltakozásunk ellenére homokbányát nyitott, a domb keleti és déli szélén sok sírt tönkre tettek a markológépek. De miért is nem ásatta meg *Zoltai Lajos* a fancsikai templomhelyet? Hiszen az erdőspusztákon feltárta Haláp, Soma és a két Gut Árpád-kori templomait. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy a Templomhegyen már az ő korában olyan nagymértékű beavatkozás történt (még gyümölcsös alá is rigolirozták egy részét), hogy valószínűtlennek tartotta az eredményes kutatást. Bánk templomhelyét ugyanilyen okokból hagyta el. Mai öregek visszaemlékezései alapján tudjuk, hogy még az 1910-es években is a falak egy részét téglanyerés céljából termelték ki.

De térjünk vissza a falu, illetve az erdőspuszta történetéhez. *Zoltai Lajos* Fancsika falu első írott emlékét Szalóksámson már idézett 1347. évi határjárásához köti. Feltételezi, hogy a Hontpázmány nemzetségbelieké volt, mint a szomszédos Szalóksámson, Szentjános és Latótelek is, mivel később „e nemzetségből kisarjazott Sztáryak és Bajoniak osztoznak, egyezkednek rajta . . ."[23] *Balogh István* részben *Zoltai* nyomán, részben két, Hontpázmánynembeli Szentjános-i birtokost megörökítő oklevelet idevonva, Fancsika korai birtokosait szintén e nemzetség között keresi.[24] *Zoltai* tévesen eredeztette a Bajoni-akat a Hontpázmányoktól. Tudjuk, hogy a Sártványvecse nemből származtak. Ami *Balogh István* két adatát illeti: 1289-ben Torna nevű birtokukat Debreceni Rophoin bánnak Szentjános-i Paznan fiai adták el. Ez a Szentjános nem a Fancsikától északra fekvő településsel azonos, hanem a Nagyváradtól nyugatra lévő Szentjános (Biharszentjános) faluval, melynek apátsága Keresztelő Szent Jánosról volt elnevezve. A tatárjárás után a cisztercieké kezén lévő nemzetségi monostor a Hontpázmányoké volt. 1322-ben pedig ugyanezen nembeli Benedek fia Péter adott

21 *Balogh:* Adatok. i. m. 147.

22 „Debrecen sz. kir. városnak halápi és nagycserei m. kir. erdőhivatalokhoz tartozó területei." = 1 : 25 000. Színezett térkép, év nélkül. — A jelzett tanyatulajdonosok neve alapján 1905 és 1916 között készült. Déri Múzeum Adattára Régészeti Gyűjtemény.

23 *Zoltai:* Települések. i. m. 36, 54, 62.

24 *Balogh:* Adatok. i. m. 147.

át Ubulfia Mihály fiainak Lászlónak és Mihálynak valóban *Bánk* körül fekvő két birtokot — Miklóstelekét és Kozmatelekét — egy évi használatra. Ez a Bánk azonban nem a biharmegyei falu — pusztulása után a debreceniek bánki erdőspusztája —, hanem a Hontpázmány nembeli Bánk-i Lökös unokáinak szabolcsi faluja. A mai Kállósemjén határában állott.[25] A lokalizációban *Balogh Istvánt* az tévesztette meg, hogy az 1322. évi oklevélben nincs kitéve, hogy ez a Bánk település Szabolcsban van.

Falunk első említése a fent idézett 1347. évi határjárásnál jóval korábbi. 1273-ban a *Bajoniak* Heves vármegyében lévő *poroszlai monostorának földje.*[26] Ez a magyarázata a család itteni későbbi birtoklásának is, bár erre vonatkozóan XIV. századi adataink nincsenek. Fancsikát csak mint Pac és Bánk szomszédosát említik 1352-ben. Az 1363. évi adatunk már többet mond. Szabolcs megye Kállóban közgyűlést tartott a tolvajok és gonosztevők kiirtása tárgyában. Az esküdtek és a szolgabírák többek között gonosztevőknek mondották a *fancsikai Tamás varga* (sutor) Mihály, Péter és Miklós nevű fiait.[27]

Fancsika és a vele északon szomszédos Szentjános és Latóháza-Latótelek XI—XIV. századi történetével részletesebben most nem foglalkozom. Ezt ugyanis csak az 1982. évi ásatás feldolgozásával együtt lehet elvégezni.

A XV. század első évéből újból egy határjárásnál találkozunk falunkkal. A váradi káptalan 1400. augusztus 25-én jelenti, hogy Zsigmond király parancsára megtartotta Pércsi Mike fia Mátyásnak Bánkon lévő szántóföldje (particula terre sue arabilis Bonch vocata) határjárását. A bánki birtok délnyugaton *Fancsikával* volt határos.[28] Sajnos, Fancsika birtokosát nem nevezik meg, mint ahogyan Halap-nál megtudjuk, hogy az Debreceni János fia László birtoka. Különben itt jegyezzük meg, hogy a Debreceni család és adományából majd a városlakók az 1370-es évek és 1400 között a későbbi erdőspusztákon is birtokot szereztek, így az elnéptelenedett *Soma* (Nagycsere keleti részén feküdt), *Szata* (Nagycsere középső és nyugati részén) határát, valamint *Latóháza-Latótelek* és *Szentjános* egy részét. Zzigmond király — mint akire a debreceni uradalom a Debreceni család kihalása után szállt — 1406 nyarán utasította Garai Miklós nádort és az uradalom tartozékain alkalmazott officialisait, hogy tilalommal és zálogolással ne háborgassák a debrecenieket a sorolt „régtől fogva Debrecenhez tartozó usualis földek" használatában. Köztük van Soma, Szatateleke és *Latóteleke* is.[29] Utóbbi praediumot azonban nem találjuk meg az uradalom tartozékai között 1411-ben, amikor Zsigmond Debrecent és minden tartozékát Lazarevics István rác despotának adományozta, akitől Brankovics György örökölte.[30] Megtaláljuk viszont az 1406-ban nem sorolt *Szentjánost.* Nyilván a két praedium ekkorra már egy birtokrész lett. A debreceniek által már régóta használt szatai, somai és *latóteleki* birtok határai körül bizonytalanság és vita lehetett. Amikor ugyanis a váradi káptalan 1437 februárjában nádori parancsra Téti Gábor fiát Pétert és Téti Antal fiait Berecket és Györgyöt beiktatta Szalóksámson birtokába, Brankovics György és Debrecen ellentmondtak. Ezt azonban érvénytelennek tekintették.[31] A káptalan a Tétiek részére 1438. június 4-én privilégiális alakban kiadta a beiktatásról való bizonyságlevelét és Szalóksámson 1347. évi határjárásáról szóló ok-

25 A szentjánosi apátságra lásd *Györffy* i. m. 667—668. — A szabolcsi Bánkra lást *Anjoukori okmánytár* I. 402—403. és II. 35.

26 *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I—III. (Nagyvárad, 1883—84) II. 247—248.

27 *A nagykállói Kállay-család levéltára* I—II. (Bp. 1943) II. 13. és 111. Az 1086. és 1482. számú regeszták.

28 *Szabolcsvármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei* (Nyíregyháza, 1901) 11—15. A III. és IV. számú oklevelek.

29 *HBmL.* IV. A. 1021/a. Meo. 11.

30 *A Zichy család okmánytára* I—XII. (Szerk. *Nagy Imre, Nagy István, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál,* Bp. 1871—1931) VI. 146—148.

31 *HBmL.* IV. A. 1091/a. ad Meo 27.

levelet, — ugyanis az ekkor már pusztabirtokot minden tartozékaival Brankovics Györgynek és Debrecen városának örökáron eladták 450 arany forintért.[32]

Szalóksámson esete bizonyítja a debreceniek állandó „terjeszkedését" a későbbi erdőspuszták felé. Fancsika falu és a már régen néptelen Szentjános pusztabirtok legközelebb csak 1451-ben kerül a szemünk elé. A Bajoni család ugyanis ez évben tart igényt mindkét birtok részeihez — korábbi vételre hivatkozva.[33] Ez pedig közvetlen bizonyítéka annak, hogy a XIV—XV. század fordulóján a Bajoniak *nem egyedüli* birtokosai falunknak. Így tulajdonképpen, korábbi álláspontomat módosítva, el kell fogadjam *Zoltai* és *Balogh* véleményét egy Hontpázmány nemből származó család itteni birtoklására. Akkor is, ha az általuk hivatkozott adatok — mint láttuk — nem a mi Szentjános, Latótelek és Fancsika településeinkre vonatkoznak. Ugyanis 1456. április 21-én Garai László nádor előtt Bajoni István és Sztári (Esztári) Imre fia Albert olyan szerződést kötnek, hogy magtalan haláluk esetén egyik a másiknak minden birtokát örökölje. Sztári Albert birtokai fel is vannak sorolva: *Esztár* falu fele a malommal, *Megyer* falu fele (a Sebeskörös balpartján állott, a török hódoltság alatt pusztult el), *Szentjános* falu (a Hontpázmányok régi faluja, a későbbi Biharszentjános) fele, *Marja* falu (Újmarja vagy Nagymarja, ma puszta Kismarjától délnyugatra) negyedrésze, *Fancsika* falu negyedrésze, valamint *Szentjános* és *Latóháza* pusztabirtokok negyedrésze. Megtudjuk azt is, hogy ezeket a birtokokat Sztári Albert unokatestvérétől, a magtalan elhalt Batthyan-i Györgytől örökölte. Bajoni István birtokai nincsenek felsorolva, de a kölcsönös szerződés minden akkori birtokára és részbirtokára, s minden a jövőben szerzendő birtokaira vonatkozik.[34] A kölcsönös szerződés azon alapult, hogy Bajoni István apjának Györgynek Ohati Katalin és Sztári Albert apjának Imrének ugyancsak Ohati lány, Elena volt a felesége. Ez a szerződés volt a kulcsa annak, hogy két nemzedéken belül a Sztáriak kisebb és az Ohati család hatalmas vagyona a Bajoniakra szállt.[35] 1461-ben, amikor Szepesi László alkormányzó hét fia megosztozott az ősi birtokon, Fancsikát még nem találjuk ezek között. Viszont az oklevélből megismerjük a falu akkori birtokosát — vagy egyik birtokosát — Fancsikai Miklóst. Ugyanis a Szepesiek *Boldogasszonyteleke* és *Telesteleke* nevű birtokainak egy része Fancsikai Miklósnál és Szováti Mihálynál volt zálogba.[36] Következő adatunk bizonyítja, hogy Sztári Albert még életében Bajoni Istvánnak adományozta az 1456. évi szerződésben sorolt birtokokat. 1464. április 24-én ugyanis Pálóczi László országbíró előtt örökösen átadta a mondott birtokokat, birtokrészeket. *Latótelek* most *Lacóháza* néven szerepel.[37] A kettős elnevezés esetleg a már korábbi debreceni birtokrész és az Esztári-Bajoni birtokrész megkülönböztetése is lehetett. A szomszédos Pacon ősi birtokos Szepesiek a XV. század második felében valahogyan részbirtokot szereztek Fancsikán. 1495. szeptember 4-én parancsolta meg II. Ulászló király a leleszi konventnek, hogy vizsgálja ki Szepesi Tamás panaszát Szepesi Demeter ellen, mivel több más hatalmaskodása mellett az ő Fancsika nevű birtokát elfoglalta és Demeter fia Tamás még most is birtokolja. A konvent a vizsgálatot megtartotta és megidézte az alpereseket.[38] Az ügy kimeneteléről nincsenek adataink. A század végén más kisebb birtokosnak is része volt

32 *HBmL.* IV. A. 1021/a. Meo 26.

33 *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. (Bp. 1890) 629.

34 A nagy-károlyi gróf *Károlyi család oklevéltára.* Codex Diplometicus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rendezte *Géresi Kálmán* I—V. (Bp. 1882—1897) II. 309—310.

35 Az Ohati és Bajomi család kapcsolatára lásd *Módy Görgy:* Egyek a török hódoltság koráig. = Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. (Szerk. *Nyakas Miklós,* Hajdúböszörmény, 1980) 182.

36 *HBmL.* IV. 1021. d. D. 211.

37 *HBmL.* Okl. Gy. 223. sz.

38 *HBmL.* IV. A. 1021/d. 10. Kápt. más. 96.

falunkban. Ugyanis a váradi káptalan 1499. március 13-án állította ki a bizonyságlevelet, mely szerint Szántai Pártás Imre a Fancsikán lévő egy jobbágytelkét zálogba adta 40 arany forintért Solymosi Lászlónak. Megtudjuk azt is, hogy ez a birtokrész korábban Cibakházi Szaniszlónál és ugrai Mezőgyáni Gergelynél volt zálogban.[39] Ennek a Szántai Pártás Imrének a felesége Guti János Anna nevű leánya volt. Anna apja és fiútestvérei a két Guton birtokosok.

II. Lajos király 1517. ősz elején adott parancsot a budai káptalannak, hogy Bajoni Miklós két fiát Jánost és Benedeket nova donatio (új adomány) címén iktassa be a bajoni uradalom összes tartozékaiba. Következő év júliusában jelentette a káptalan a királynak, hogy a beiktatást ellentmondás nélkül végrehajtotta.[40] Fancsikát megtaláljuk a birtokok között, de sem Latóháza-Latótelek, sem Szentjános nem szerepelnek. Nyilvánvaló, hogy a két pusztabirtoknak a Bajoni család kezén maradt részei beolvadtak Fancsika határába, külön már nem volt szükséges ezeket megnevezni. Nem tudjuk, hogy mi módon — feltehetően a Szepesi részen — valamikor az 1520—30-as években a távolabbi falvakban sok birtokkal rendelkező Parlagi család is szerzett részbirtokot Fancsikán. 1540. november 27-én jelentek meg ugyanis a leleszi konventnél Böszörmény-i Parlagi Bertalan özvegye Báthory Orsolya és Gyula-i Ispán Gál özvegye Krisztina asszony és 400 arany forintért Báthory András szabolcsi és szatmári főispánnak és testvéreinek Györgynek és Miklósnak zálogba adták Parlagi Bertalannak azokat a szabolcsi és bihari birtokokat, melyeket a két asszony a Báthory Andrástól korábban kapott 200 arany forintért váltott magához. Báthory András hitbér, hozomány fejében is tartozott Orsolya asszonynak 200 arany forinttal. A birtokrészek eredetileg néhai Parlagi Miklósé és Ferencé — Bertalan testvéreié — voltak, de hűtlenségbe esésük miatt azokat Szapolyai János király elkobozta és Balkányi Balogh Ferencnek adta. Tőle váltották meg a korábban kölcsönkért 200 forinttal. A sorolt birtokok és részbirtokok között van *Fancsika* is.[41] A későbbiekben azonban sem a Báthoryakkal, sem a Parlagiakkal falunk földesurai között nem találkozunk.

A mohácsi csatavesztést követő első évtizedekről forrásaink hallgatnak. Bár Szolnok várának elfoglalása után Bihar vármegye nyugati része is kénytelen volt vállalni a hódoltsági adót, 1554-ben és 1555-ben nem találjuk Fancsikát a hódolt falvak között. Az 1552. évi dicalis conscriptio szerint 14 jobbágytelke volt és 5 zsellér lakosát írták össze. 7 portája volt Bajoni Ferencnek, a többin Halmosi György és Olgyai José osztoztak.[42] A falu lélekszámát kétszázra becsülhetjük. Sem a Szepesieket, sem a Báthoryakat nem említi az összeírás. 1552-ben Fancsika papját is említik. 1 forintot fizetett a tridenti zsinat költségeire.[43] A falu ezután a lassú elnéptelenedés útjára került s húsz év múlva a török teljesen elpusztította.

A következő évből való adatunk nem birtokosokról, hanem a faluról szól. A debreceni magisztrátus előtt 1553 tavaszán eskü alatt tisztázta magát a szováti Pósa Péter nyolc társával, hogy nem bűnös egy *fancsikai* asszonynak az erőszakos elhurcolásában. Kijelentette, ha legközelebbi alkalommal is latrok között fogják el, minden törvénykezés nélkül feje vétessék.[44] Az 1553. június 13-án kiadott bizonyságlevelében a váradi káptalan özv. Esztáry Jánosné Szepesi Sára vallomására tanúsítja a Sztári Imre és Bajoni István között 1456-ban kötött megegyezést. Az átirt oklevélben a Sztáriak birtokai között szerepel Fancsika rész-

39 *HBmL.* IV. A. 1921/d. 4. Kápt. más. 94.
40 *HBmL.* Okl. gy. 415, 422. sz. oklevelek.
41 *HBmL.* IV. A. 1021/d. Kápt. más. 15/96.
42 *Zoltai:* Ismeretlen részletek. i. m. 18—19.
43 *Schematismus historicus venerabilis diocensis Varadiensis Latinorum.* (Nagyrárad, 1896) 277.
44 *HBmL.* IV. A. 1011/a. 1. Libellus conclusionis et certificationis variarum causarum 1547—1557. 442/4.

birtoka.[45] 1566-ban a Bajoni család fiágon kihalt. A falu még utolsó éveit éli, amikor a debreceniek megszerzik első birtokukat a fancsikai határban. 1569. május elején Szilágyszegi Pál — a Szepesi családból leányágon leszármazott felesége révén lett itt birtokos — 32 arany forintért zálogba adott Debrecennek egy darab erdőt — *Középerdő* — és még emellett „a fancsikai Bájban egy darab rétet erdejével, amelynek határa kezdődik a szállás végén és kimegy a halápi útra, onnét ismét amely út a Bájból kijön a város határára".[46] A falu a speyeri szerződés évében, 1570-ben még 15 portával szerepel.[47] Csukat Péternek 1573. május 8-án Debrecenben kiállított bizonyságlevele derít fényt ennek a Szilágyszegi-részbirtoknak a körülményeire. Szilágyszegi Pál fancsikai birtokából néhány évvel korábban egy részt zálogba adott Lukács Istvánnak, a bajomi vár kapitányának. Ezt Csukat Péter magához váltotta s Szilágyszegi Pál maradék részeivel együtt zálogba vette „az Bájjal egyetemben, az Kardos Klára asszony földétől megválva, mely az Bájba vagyon, és ez képen az egész Szilágyszegi Pál része mindenestül fogva, én kezembe és az én birtokomba volt..." Csukat új zálogoslevéllel ezt a birtokot „szántóföldeivel, szénaréteivel, folyásaival, hegyeivel, völgyeivel, erdejével..." 50 forintért Debrecennek elzálogosítja, fenntartva azt, hogy Szilágyszegi felesége vagy gyermekei kiválthatják.[48]

Úgy véljük, hogy Fancsika falut 1572-ben vagy 1573. év elején érte a török támadás, melynek következtében életben maradt lakosai szétszéledtek, a falu és temploma pusztulásnak indult. Tudjuk, hogy 1573-ban a gyulai bég csapatai Debrecentől keletre-délkeletre egészen Érmihályfalváig elkalandoztak, mindenütt fosztogatva, gyújtogatva a falvakat. 1561-ben már pusztabirtoknak írták déli szomszédját Pacot. Bizonyos, hogy 1573-ban Fancsika már nem volt néptartó hely, hiszen a szolnoki szandzsák újonnan szervezett debreceni náhie-jének 1572—1573.évi defterében (adójegyzék) nem szerepel, ugyanakkor keleti szomszédjait Bánkot és Halápot ott találjuk.[49]

Lukács ispán 1576 tavaszán a kezében maradt Nagy István és Bodó András-féle zálogos rétet 28 forintért Debrecennek elzálogolta, és a közben megözvegyült Szilágysági Pálné Pribék Éva a férje által 1569-ben zálogba adott Középerdei erdőt és rétet 1577 elején örökáron eladta a városnak 37,50 forintért.[50] Ez volt tehát a debreceniek első örökvétele Fancsikán. De ekkor már a falut „régen" pusztabirtoknak tudták. Gáspár Lőrinc debreceni esküdt ez évben vallja, hogy a fancsikai földön régi törvény és szokás szerint a marha Szent Mihálytól Szent György napig szabadon járt, ezután tilalmas a föld.[51] Ettől kezdve Debrecen városa zálogolással, majd örökvétellel igyekezett minél többet megszerezni a fancsikai határból. 1581-ben Kardos Miklós egy erdőrészt és rétet adott zálogba 41 forintért (ugyanakkor egy erdőt Bánkon is).[52] Pribék Éva, aki közben Miskolci Csiszár Jánosné lett, ugyan a korábban zálogolt fancsikai részeket, a Kardos-félével együtt 1582-ben 142 forintért visszaváltotta, mégis 1584-ben „teljes fancsikai földét" 350 forintért eladta a városnak.[53] Így a valamikor Szepesi birtokrésznek a Szilágyszegi vonalon örökölt összes részei az 1569. évi zálogolás-

45 *HBmL.* IV. A. 1021/d. 13. Kam. más. 34.
46 *HBmL.* IV. A. 1021./I. f. 1./58.
47 *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. (Bp. 1918) 133.
48 *HBmL.* IV. A. 1021/I./f. 1./68.
49 *Velics Antal—Kammerer Ernő:* Magyarországi török defterek I—II. (Bp. 1886—1890.) I. 213. s köv.
50 A Bodó család részére Báthory Miklós országbíró 1573. június 5-én bizonyságlevelet adott a Bajoni és Pásztói család birtokaira kötött megegyezés hozzájárulásaként. *HBmL.* IV. A. 1021/d. 13. Kam. más. 44. — Továbbiakra lásd: *HBmL.* IV. A. 1021 IV. f. 77/294.
51 *HBmL.* IV. A. 1021/I. f. 1/68.
52 *HBmL.* IV. A. 1021/IV. f. 77/294.
53 Lásd az 52. sz. jegyzetet.

sal elkezdve 1584-el bezárólag immár örök áron Debrecen kezére kerültek. A valamikori Bajoni részt, annak ellenére, hogy a pusztabirtok 1594-ben nem szerepel a bajomi vár tartozékainak összeírásában,[54] 1608-ban, amikor a várat és uradalmát Nagy András hajdúkapitány tartotta kézben, majd 1615-ben is ott sorolják a bajomi vár tartozékai között Petneházy István borosjenői kapitány és zarándi főispán birtokaként.[55] Valószínűtlennek tartjuk, hogy a valamikor Bajoni részre népesség tért volna vissza az 1572 körüli pusztulás után egy nemzedékkel. Arra kell gondoljunk inkább, hogy Nagy András és Petneházy megadományazásakor felsorolták a bajomi vár összes valamikori tartozékait, a pusztabirtokokat is, a jogigény miatt.

A XVII. században azután az 1552-ben megismert Olgyai család részét, mely később a Körösi-eké lett, 1614-ben, illetve 1634-ben magához váltotta a város Ramocsai János özvegyétől Körösi Sárától 80 forintért, illetve Kapronczai Annától 280 forintért. 1627-ben pedig a valamikor Szepesi birtoknak a Szilágyszegin kívüli, nagyobbik részét Becski László 166,66 forintért adta zálogba Debrecennek. A Becskiek leányágon származtak a Szepesi családtól. Ez évben boldogfalvai, szováti, ebesi, szepesi, paci és bodóházi összes részbirtokukat is zálogolták a városnak. Láttuk, hogy ezek az évtizedek a nagy birtokszerzés ideje. Becski László gyermekei György és Zsuzsánna, Melith Györgyné rövid ideig tartó visszaváltás után 1659-ben újból Debrecennek zálogosítják el a fent írt birtokokat, Fancsikát 83,35 forintért.[56]

A város intézkedései között a XVII. század második harmadától egyre sűrűbben találkozunk olyanokkal, amelyek az erdőspusztákra, köztük Fancsikára vonatkoznak. 1642-ben tanácsi határozat mondja ki, hogy a Nagyerdő, Apafája, Csere és *Fancsika* erdeiben tüzet előidéző személyeket fővesztéssel kell büntetni. 1651-ben megerősíti a tanács azt a régi és bevett szokást, hogy az erdőcsőszök a kidőlt szárazfából részesedhetnek, azokat saját céljaikra használhatják. Öt évvel később úgy rendelkezik a debreceni tanács, hogy a fancsikai, piaci, cserei erdőcsőszök közvetlenül a főbíró rendelkezése alatt álljanak, — „Mivel a pásztorok mind maguk haszna keresésével s mind vigyázatlanságokkal" Pacon és Fancsikán nagy pusztítást végeztek. A jövőben az erdőt károsító pásztorok büntetése egy forint lesz. A pusztítás nagy lehetett, mert 1657-ben a tanács mindkét erdőben megtiltja a fakitermelést, a tilalom megtartásáért az erdőcsőszök felelősek.[57] De úgy látszik, sokszor ebre bízták a hájat, mert az 1669. év elején a paci és fancsikai két erdőcsőszt, mivel az erdők állományát megdézsmálták, a tanács ítélete hóhér által a városból kiűzeti.[58]

A század vége már úgy köszöntött be a fancsikai erdőspusztán, hogy Debrecen az utolsó birtokrészt is zálogolta. A valamikori Bajoni rész örököse losonci Bánffy Gábor 1671-ben a XVI. századi falu határának mintegy egyharmadát kitevő részét 75 forintért zálogba adta a városnak.[59] A család kihalta után Debrecen a kincstártól vette ezt zálogba, majd 1854-ben örökáron megvette. A valamikori Szepesi részbirtok, az 1771-ben Rozgonyi Pál (anyai ágon bírt örökösödési jogot a Becski vagyonhoz) által indított zálogkiváltóper befejeztével, új-

54 *Módy György:* Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. = Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. (Szerk. *Bencsik János.* Hajdúböszörmény, 1973.) 49. sköv.

55 *HBmL.* 1021/d. 13. Kam. más. 55. — *Lukinich* i.m. 346.

56 *HBmL.* IV. A. 1021/IV. f. 77/294.

57 *HBmL.* IV. 1011/a. Protocollum oppidi Debreczeniensis 8—13. 1618—1652.: 1642. febr. 1. pag. 976. — 1651. jan. 7. pag. 262. — *uo.* 14—25. 1656—1705.: 1656. jan. 24. pag. 13. — 1657. jan. 20. pag. 156. — 1657. jan. 25. — pag. 159.

58 *HBmL.* IV. 1010/a. Protocollum oppidi Debreczeniensis 14—25. 1656—1705.: 1669. febr. 7. pag. 459.

59 Losonci Bánffy Klára végrendeletéről — melyben Fancsika birtok is szerepel — 1615. május 5-én adott a gyulafehérvári káptalan bizonyságlevelet. — *HBmL.* IV. A. 1021/d. 2. Kápt. más. 93. p. — A zálogbaadásra lásd: *HBmL.* IV. A. 1021 IV/f. 77/294. — A Bánffy részt 1818-ban 3633 conv. forintra becsülték.

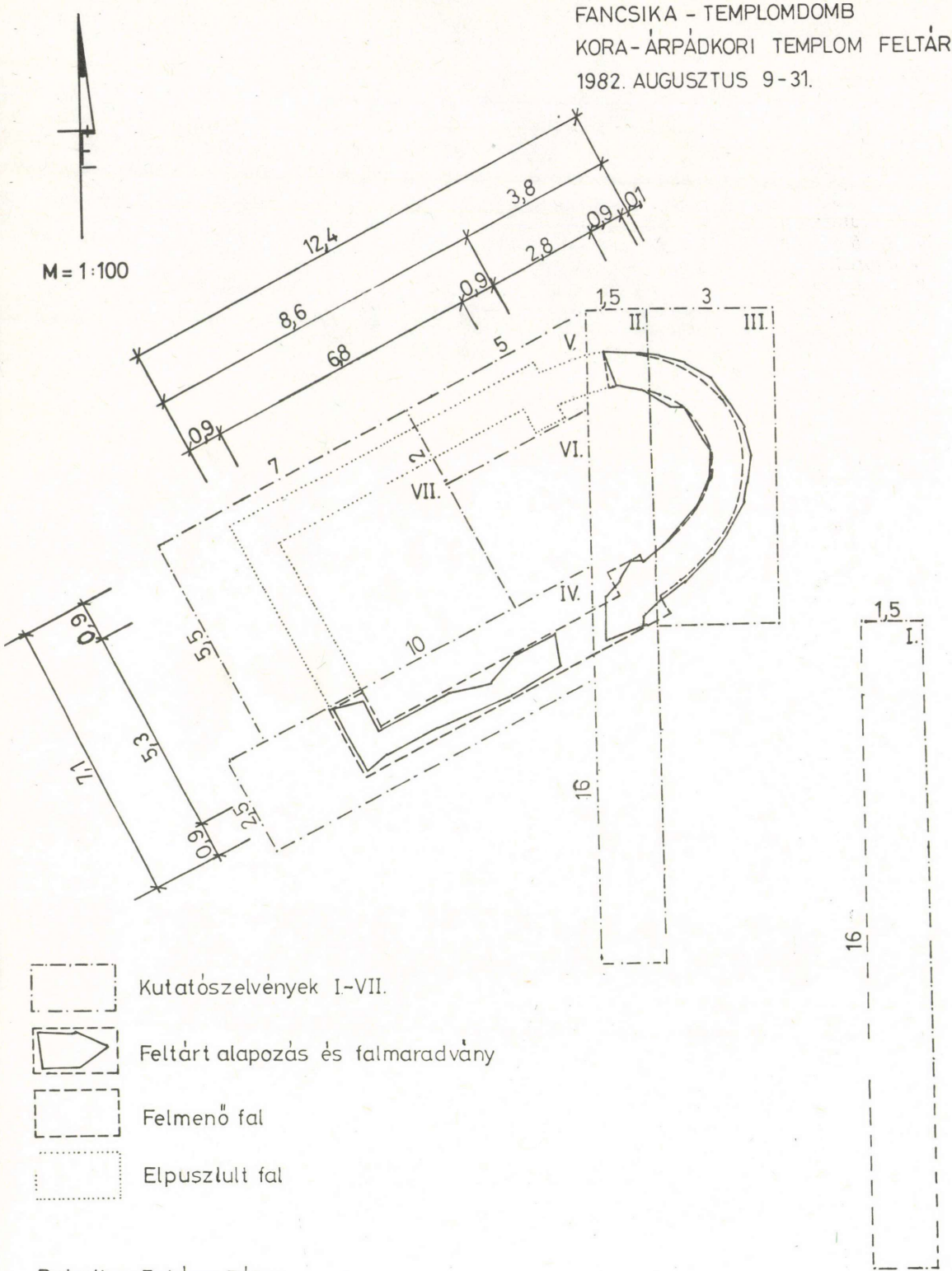
ból a város kezére került, és örök adásvételi szerződéssel 1818-tól 1860-ig a debreceniek meg is vásárolták.

A fancsikai erdőspuszta történetének, a város erdőgazdálkodásának, a legeltetésnek, majd a tanyák betelepülésének vizsgálata már nem e tanulmány feladata.

* * *

Tanulmányom készítésével egyidőben folyt 1982 augusztusában a templomhely kutatása. Sikerült fellelni a kisméretű (hajó belső h.: 6,8 m, szentély h.: 3,8 m, hajó sz.: 5,3 m), félköríves szentélyű templom szentélyének, déli falának és a nyugati fal ehhez csatlakozó maradványait. Az alaprajz, a méretek és a falazási technika ismeretében úgy véljük, hogy a XII. század közepén épült. Ezt erősíti a templom körüli temető déli részén egy feldúlt sírból előkerült S-végű hajkarika és egy másik sír földjében lelt III. Béla (1172—1196) korai veretű rézpénze. Bizton mondhatjuk, hogy a falu az első okleveles említés — 1273 — előtt egy évszázaddal már templomos hely volt. Az ásatás feldolgozásával együtt világítjuk meg Fancsika valamint Szentjános és Latóháza XI—XIV. századi történetét is.

FANCSIKA - TEMPLOMDOMB
KORA-ÁRPÁDKORI TEMPLOM FELTÁRÁSA
1982. AUGUSZTUS 9-31.

Kutatószelvények I-VII.

Feltárt alapozás és falmaradvány

Felmenő fal

Elpusztult fal

Rajzolta: Takács Péter,
Tarsoly László

György Módy

FANCSIKA, EIN ENDE DES XVI. JAHRHUNDERTS ZERSTÖRTES NORDBIHARISCHES DORF

Neben den in Jahrhunderten entstandenen riesigen Gemarkungen Debrecens wurde das von der Stadt östlich gelegene sandige Waldgebiet als gesonderter Besitz verwaltet. Von den in stadtbesitz befindlichen Waldbesitzungen wurden die folgenden als Waldpußta (erdőspuszta) bezeichnet: Csere, *Fancsika*, Pac, Haláp, Bánk und Gut. Ihre geschichtliche Gemeinsamkeit besteht darin, daß hier mindestens bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts überall Dörfer bestanden, einige noch bis ins XVII. Jahrhundert. Das Gebiet wurde erst nach der Zerstörung der Dörfer is Debrecener Besitz übernommen. Die vorliegende Studie zeichnet die Geschichte der einen Waldpußta bzw. des dort bestandenen mittelalterlichen Dorfes *Fancsika* vom XIV. bis XVIII. Jahrhunderts auf. Die Gemarkungen des mittelalterlichen Fancsika sind bekannt aus einer im XVIII. Jahrhundert entstandenen handschriftlichen Landkarte und einer Gemarkungsbeschreibung aus dem Jahr. 1744. Das Dorfinnere lag an beiden Seiten der heutigen Diószeger Straße. Die Kirche aus der Arpadenzeit, der die Kirche umgebende Friedhof ist auf der linken Seite der Diószeger Straße — auf elnem Sandhügel — zu finden. Der Verfasser begleitet — nach einer Zusammenfassung der sich auf Fancsika beziehenden Geschichtsforschung — die Geschichte der Besitzungen und Ansiedlungen, beginnend mit der erster urkundlichen Erwähnung im Jahre. 1273. bis ins XVII. Jahrhundert.

Das Dorf entstand zwischen Waldauen in einem abwechslungsreichen Gebiet, wo im Mittelalter viele Gewässer von Nord nach Süd flossen. Der größte Teil der Felder schloß sich unmittelbar an den Dorfkern an, die Waldlichtungen dienten als Miesen. Die ersten Gutsherren der Siedlung waren die Familien Bajoni und Sztári (Esztári), ab Ende des XV. Jahrhunderts dazu die Familie Szepesi, auch einigen anderen gelang es, kleinere Teilbesitzungen zu erwerben. Die Debrecener vershafften sich schon vor der Zerstörung des Dorfes eine Wiese und einen Wald, durch das Pfandrecht im Jahre 1569. Vermutlich im Jahre. 1572. zerstören die Türken das Dorf und innerhalb eines Jahrhunderts erwirbt die Stadt die gesamten Fluren des Dorfes, entweder durch das Pfandrecht oder über das Erbrecht. Auf den Fancsikaer Ländereien lassen die Debrecener grasen, es entstehen für die Hirten Winterquartiere, der Wald wird nutzbar gemacht. Vom zweiten Viertel des XIX. Jahrhunderts an werden auch Einzelgehöfte zur landwirtschaftlichen Bearbeitung gebaut. Die der Studie beigefügte Karte stellt die Fancsikaer Örtlichkeiten nach Urkunden und handschriftlichen Plänen dar. Im Jahre. 1982. legte der Autor die Überreste der kleinen romanischen Kirche aus dem XII. Jahrhundert frei. Zusammen mit der Aufarbeitung der Ausgrabung werden die Forschungsergebnisse auch die frühere Geschichte des Dorfes ergänzen.

Détshy Mihály

A pocsaji Rákóczi-udvarház

A XVII. század első felének a későreneszánszból a korabarokkba hajló magyarországi világi építészete kevésbé ismert fejezete építészettörténetünknek. A szakirodalom a kornak inkább csak legjelentősebb fennmaradt, és ezért kisszámú alkotását veszi számba, de ezek megépítésének körülményeiről, tervező és kivitelező mestereiről is csak szűkszavúan tájékoztat. Úgy tűnhet, hogy ezek az évtizedek az építészet terén nem voltak termékenyek. Pedig a korabeli források tanúsága szerint a változó politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok szülte sokrétű igények kielégítésére a királyi fennhatóság alatt álló nyugati és északi országrészen a főnemesek, a köznemesség, a papság és a városi polgárság egyaránt sokat építkezett, Erdélyben és az északkeleti részeken pedig Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György a legkülönfélébb rendeltetésű, jelentős és szerényebb építmények sokaságát emeltette, és fejedelmeik példáját híveik is követték. A század második felének török hadjáratai, az ismételt felkelések és leverésük, a felszabadító háború és a Rákóczi szabadságharc viszontagságai azonban megtizedelték az előző félévszázad alkotásait, a XVIII. század újjáépítő tevékenysége, az építtetők megváltozott igényei és ízlése pedig átformálta azokat az épületeket, amelyek épen vagy sérülten elkerülték a pusztulást.

A pusztulás sorsára jutott I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna biharmegyei pocsaji erődített udvarháza is. A mai keleti határszélen, Debrecentől délkeletre mintegy 40 km-re, a Nagyvárad felé vezető úton, onnan alig 20 km-re fekvő Pocsaj község neve ma már emlékét sem idézi fel. De a XIX. sz.-i helytörténeti monográfiákban is alig találjuk említését a falu leírásánál.[1] Pedig szűkszavú, de mégis tüzetes korabeli ismertetése ránkmaradt a fejedelem titkára, Szalárdi János krónikájában, amely a múlt század ötvenes éveiben nyomtatásban is megjelent.[2] Ebben a következőket olvashatjuk a Berettyó és az Ér összefolyásánál épült egykori fejedelmi szállásról:

„Csak közel azért az hídon felül napkeletrül, a mint a Berettyóval az Ér vize egybenszakad, annak szegletiben igen alkalmatos helyen levén egy nagy töltésű régi puszta Földvár, annak jó alkalmatossága nagyon megkedveltetvén, arra be az Éren által híd és emeltsős kapu építtetvén, a földvár közepin igen fris fejedelmi kő épületeket, alól hatalmas jó pinczéket, azon felül tisztességes úriházakat, és azon felül ismét annál frisebb házakat mind boltozatokra, felül mindenestül veres cseréppel héjjaztatván, parancsolt vala építtetni. Négy bástyái azután mind földhantokkal regulariter rakattak, és felépíttettek vala. És azokra Fehérváratt huszonnégy mind egyforma középszerű lövőszerszámok öntettek, s készíttettek vala."

1 *Osváth Pál:* Bihar vm. Sárréti járása leírása (Nagyvárad, 1878) II. k. 538. 34. Pocsaj helység és a Kasza puszta. *K. Nagy Sándor:* Biharország (Útirajzok) (Nagyvárad, 1884) 14—15.

2 *Szalárdi János* Siralmas magyar krónikája. Kiadta *Kemény Zsigmond*, Újabb Nemzeti Könyvtár. (Pest, 1853) IV. 3. r. 142.

De az erődített udvarházról nemcsak az idézett rövid leírás maradt fenn. A fejedelmi házaspár és tisztviselőik levelezésében építésének szinte egész menetéről részletes beszámolókat találunk.[3] Így nemcsak a korszak egyik elpusztult jellegzetes épületét ismerhetjük meg, hanem kivételes részletességgel annak létrejöttét, a korra jellemző építkezések egyikét is.

DT—RGy. Pocsaj, 1642. máj. 4. KM
DT—RGy. Sp. 1642. máj. 19. KM
RGy—LZs. Görgény, 1642. szept. 16. (válasz LZs. Pocsaj, 1642. szept. 13.-i levelére) KM
DT—RGy. Sp. 1643. máj. 29. RL f. 10. N. 131.
DT—RGy. Sp. 1643. aug. 18. RL f. 10. N. 143.
DT—LZs. Sp. 1643. nov. 25. RL f. 10. N. 200.
DT—RGy. Sp. 1644. júl. 21. RL f. 11.
DT—Kl. Munkács. 1654. jún. 10. RL f. 12.
DT—LZs. Pocsaj, 1645. jún. 23. RL f. 12.
LZs—II. RGy. Pocsaj, 1645. jún. 29. RL f. 12.
DT—LZs. Sp. 1646. ápr. 25. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. ápr. 27. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. ápr. 30. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. máj. 13. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. máj. 17. KM
DT—LZs. Sp. 1646. máj. 19. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. júl. 2. KM
DT—LZs. Sp. 1646. júl. 9. RL f. 14.
RGy—DT. Szatmár, 1646. júl. 9. RL f. 14.
DT—LZs. Sp. 1646. júl. 15. RL f. 14.
DT—RGy. Sp. 1646. júl. 16. RL f. 14.
DT—RGy. Sp. 1646. júl. 29. RL f. 14.
DT—RGy. Sp. 1646. aug. 6. KM
RGy—DT. Pércs, 1646. (tévesen 1643.) dec. 7. RL f. 10.
DT—LZs. Sp. 1647. jan. 29. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. ápr. 10. RL f. 16.
DT—LZs. Sp. 1647. júl. 8. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. júl. 10. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. júl. 22. RL f. 16.
DT—LZs. Tokaj, 1647. júl. 31. RL f. 16.
DT—LZs. Sp. 1647. aug. 5. RL f. 16.
DT—LZs. Onod, 1647. aug. 25. KM
Sámuel deák—LZs. Pocsaj, 1647. szept. 6. RL f. 16.
DT—LZs. Sp. 1647. szept. 17. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. okt. 8. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. okt. 30. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. dec. ?. RL f. 16.
HGy—LZs. Pocsaj, 1647. dec. 22. RL f. 16.
HGy—Lzs. Pocsaj, 1648. jan. 14. RL f. 17.
HGy—LZs. Pocsaj, 1648. máj. 1. RL f. 17.
HGy—LZs. Pocsaj, 1648. ? (május közepe) RL f. 17.
HGy—LZs. Pocsaj, 1648. máj. 25. RL f. 17.
DT—RGy. Sp. 1648. jún. 12. RL f. 17.
HGy—LZs. Pocsaj, 1648. jún. 26. RL f. 17.
DT—LZs. Sp. 1648. júl. 19. RL f. 17.
Alvinczy Pál deák—LZs. Örményes, 1648. aug. 26. RL f. 17.
Szénás Péter—LZs. Gyfv. 1648. aug. 29. RL f. 17.
DT—LZs. Sp. 1648. szept. 5. RL f. 17.
II. RGy—DT. Gyfv. 1648. nov. 21. RL f. 17.
RZs—DT. Gyfv. 1649. febr. 8. RL f. 18.
HGy—LZs. Pocsaj, 1649. aug. 16. RL f. 18.
Herczegh István—LZs. Pagocsa, 1649. aug. 21. RL f. 18.
HGy—LZs. Pocsaj, 1649. okt. 25. RL f. 18.
Herczegh István—LZs. Szentmárton, 1650. márc. 2. RL f. 19.
LZs—Szentpáli István Sp. 1650. ápr. 4. RL f. 19.
LZs—Kl. Pocsaj, 1650. szept. 15. KM
LZs—Kl. Pocsaj, 1650. szept. 16. RL f. 19.
LZs—Kl. Pocsaj, 1650. szept. 19. RL f. 19.
LZs—Kl. Szakácsi, 1650. nov. 3. RL f. 19.
LZs—Kl. Munkács, 1653, febr. 22. KM

3 A túlnyomó részében kiadatlan levelezés a *M. Orsz. Levéltár* Kamarai Levéltárak Archívum Familiae Rákóczi de Felsővadász gyűjteményében (a továbbiakban RL). Egyes darabok uo. a Kamarai Missilisek gyűjteményben (a továbbiakban KM). A tanulmányban idézett levelek időrendi jegyzékét az alábbiakban adjuk meg. A gyakrabban előforduló személy- és helységneveket az alábbiak szerint rövidítettük: I. Rákóczi György = RGy; Lorántffy Zsuzsanna = LZs; Rákóczi Zsigmond = RZs; Debreczeni Tamás = DT; Klobusiczky András = Kl; Hetessy György = HGy; Sárospatak = Sp; Gyulafehérvár = Gyfv.

Szalárdi szemléletes leírásában megragadja figyelmünket annak említése, hogy az udvarházat „egy nagy töltésű régi puszta Földvár" helyén építették. Okleveles forrásainkból ismert, hogy Pocsajban a XV. század első fele óta állt egy „castellum", várkastély vagy erődített udvarház. 1425-ben Zsigmond király Csire fia Jánosnak, „a királyné őfelsége katonájának" a maga és testvére, László kérésére hűséges szolgálatai elismeréséül megengedte, hogy valamelyik birtokuk területén, különösképpen Pache birtokukon kőből vagy fából várat építtessenek".[4]

Pocsaj falu az oklevelekből követhetően a XIII. század végétől az Ákos nemzetség két ágának, a Pocsajiak, másképpen pocsaji Pályiak és az álmosdi Csirék birtoka volt.[5] Az idézett királyi engedély a Csiréknek saját birtokrészükön tette lehetővé az építkezést, és a castellum az ő birtokukban is maradt a család férfiágának kihalásáig a XVI. század derekán.

A pocsaji Pályi család utolsó férfisarját, Lászlót 1514-ben a Dózsa-parasztháború során a felkelők ölték meg. Amikor röviddel ezután egyetlen leánya, Ilona is meghalt, II. Lajos király 1516-ban birtokait, közöttük pocsaji részbirtokát Bajomi Jánosnak és Benedeknek adományozta, az adományban pedig a castellumot nem sorolta fel.[6]

Az eladományozás ellen álmosdi Csire András tiltakozott, aki ekkor Istvánnal, feltehetően fivérével a falu másik részének és az ott álló castellumnak bir-

4 *OL DI.* 29234. Zsigmond, Tata, 1425. márc. 28.: „... Quod fidelis noster Strenuus vir magister Johannes filius Chyre de Almus miles reginalis maiestatis in sua et ladislai fratris sui carnalis personis ad nostre maiestatis accedens praesenciam propositis suis fidelitatibus et fidelium seruiciorum gratuitis meritis tam nobis quam eidem domine Regine conthorali nostre carissime Jugiter et indefesse exhibitis et impensis a nostra maiestate humiliter petiuit. Quod nos ipsis graciose annuere dignaremur. vt ipsi in territorio alicuius eorum possessionis et specialiter in facie possessionis ipsorum pache vocate in Comitatu Byhoriensi existentis vbi maluerint Castrum seu fortalicium lapideum vel ligneum pro se et eorum heredibus construendi et edificandi Juxta eorum placitum haberent facultatem. Nos itaque recensitis et in memoriam nostre mentis reuolutis huiusmodi fidelibus et laudedignis seruicys antefati magistri Johannis fily Chyre volentes eiusdem peticioni secundum eius merita nostrum regium beniuolum praebere auditum. Ej speciali nostra annuencia et gracia speciali eidem magistro Johanni et praefato ladislao fratri ipsius eorumque heredibus hoc duximus concedendum ymo annuendum et concedencum. Quod ipsi vbicumque intra limites propriarum possessionum eorum: et signanter in facie praenominate possessionis ipsorum Pache vbi maluerint Castrum seu fortalicium Lapideum vel ligneum sicuti eis placuerit construendi edificandi tenendi et possidendi plenam habeant potestatem facultatem praesencium nostrarum literarum vigore et testimonio mediante."

5 *Bunyitai Vince:* A váradi püspökség egyházai (Nagyvárad, 1884.) III. 287. *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt (Bp. 1940.) 325.

6 *OL Dl.* 29 387. II. Lajos Budán 1516. nov. 5-én kelt adománylevelének szövege a váradi káptalannak Perényi Imre nádor 1518. okt. 13-i felhívására — Álmosdi Csire Andrásnak a Bajomiak birtokba iktatása miatti panasza ügyében — adott 1518. nov. 23-i jelentésében. II. Lajos Budán 1518. dec. 27-én kelt azonos szövegű adománylevelét közölte *Géresi:* Károlyi okl.-tár III. (Bp. 1885.) 120—122. o.: „universa et quelibet bona et iura possessionaria... que alias nobilis condam Ladislai Paly de Pochay praefuissent, sed eodem Ladislao per rusticos in tumultuaria eorum contra universam nobilitatem superiore anno... insurreccione nequiter interempto ad manus nobilis puelle Elizabeth filie eiusdem condam Ladislai Paly... devenissent deuolutaque fuissent, et iam per defectum seminis utriusque sexus tam eiusdem condam puelle Elizabeth quam eciam ipsius olim Ladislai Paly ad sacram dicti regni nostri Hungariae coronam consequenterque collacionem nostram regiam... devoluta esse perhibentur et redacta... Johanni et Benedicto de Bayon ipsorumque heredibus... dedimus, donavimus et contulimus."

tokosa volt.[7] A család utolsó férfitagjának, Ferencnek halála után 1553-ban I. Ferdinánd a koronára visszaszállott castellumot Dobó István egri várnagynak, majd erdélyi vajdának és Tahy Ferenc magyarországi főkapitánynak adományozta, a castellumhoz tartozó birtokokat pedig kettőjüknek és nagymihályi Ödönffy Lászlónak.[8] Ez ellen a korábbi birtokosok leányági leszármazottai tiltakoztak, azonban eredménytelenül.[9] Pocsaj és tartozékai, miután 1554-ben Tahy Ferenc, akkor főlovászmester a maga birtokrészét 3000 forintért átengedte Dobó Istvánnak, a Dobók, majd örököseik és az Ödönffyek tulajdonában maradtak.[10] A castellum további sorsáról nem tudunk. Feltehetően a 15 éves háború éveiben elpusztult, mert a XVII század elejei iratokban már nem említik. Csupán feltételezhetjük, hogy a Szalárdi szerint az udvarház helyén állott földvár e castellum maradványa volt.[11]

7 *OL Dl.* 29 387. Perényi Imre nádor 1518. okt. 13-i, a váradi káptalan 1518. nov. 23-i jelentésében idézett felhívásának szövegében: „dicit Nobis inpersona Egregy Andre Chire de Almosd Quomodo hys diebus Superioribus transactis Egregy Johannes et benedictus de bayon vigore quarundam literarum Regalium patentium(?) seipsos In dominium Totalium porcionum possessionarium Nobilis quondam Ladislaj palj de pochay in possessionibus pochay predicta Necnon feiertho konayr Bagos huzupaly Monostorospaly werthes et chalanos vocatarum omnino In Comitatu Byhoriensi existentium habitarum per Regium et vestrum homines Introduci ac easdem sibiipsis statui fecissent."

8 *OL NRA* f. 297. N. 10. I. Ferdinánd, Grác, 1553. márc. 12.: „Nos Ferdinandus... attentis et consideratis fidelitate et fidelium Servitiorum Meritis fidelium Nostrorum Magnifici Francisci de Thah, Supremi Capitanei Regni Nostri Hungariae ac Egregiorum Stephani Dobo alias Praefecti Arcis Agriensis, et Ladislai Edenffi de Nagy-Mihaly... totale Castellum Pochaj Simul cum Uniuersis ejus pertinentys in Bihariensi alysque Comitatibus dicti Regni Nostri Hungariae ubivis existentibus habitis quocumque nomine vocatis, quod alias Egregy quondam Francisci Chyre praefuisset, sed per mortem, et deffectum Seminis ejusdem in Sacram praedicti Regni Nostri Hungariae Coronam, consequenterque collationem Nostram Regiam... devolutum esse perhibetur et redactum, Totum item et omne Jus Nostrum Regium, Si quod in praedicto castello Pochaj... memoratis Francisco Tahj, et Stephano Dobo Solis praedictum Castellum Pochaj, pertinentias vero Simul ejus, eisdem, ac Ladislao Edenffi... dedimus donavimus et contulimus..."

9 *Géresi:* Károlyi okl.tár III. (Bp. 1885.) 204—205. 1555. febr. 19.

10 *NRA* f. 297. N. 9. Tahy Ferenc, Bécs, 1554. dec. 2.: „Ego Franciscus de Thah Agazonum Regalium Magister fateor et recognosco per praesentes Litteras meas, quod Spectabilis et Magnificus Dominus Stephanus Dobo de Ruszka vajvoda Transylvaniensis et Siculorum Comes in Sortem Solutionis illius Summae Trium milium florenorum hungaricalium cum quibus ego Sibi Dimidiam partem totalis Castelli Pocsaj vocati In Comitatu Bihariensi existentis et tertiam Partem Bonorum Castelli ejusdem aliorumque universorum Bonorum Egregy condam Francisci Csire, tam in eodem Comitatu Bihariensi, quam etiam alias ubivis habitorum, mediantibus Literis Sacrae Regiae Maiestatis Fassionalibus ad normam Fassionum coram praesentia Suae Majestatis factam emanatis vendidi..." *Bunyitai* i. m. szerint János Zsigmond Dobó István hűtlensége miatt 1560-ban annak birtokrészét szécsényi Némethy Ferenc tokaji várnagynak adta. A birtokrész ennek ellenére Dobó és örökösei tényleges tulajdonában maradt.

11. *Fényes Elek* Magyarország geographiai szótárában (Bp., 1851. II. 240.) Pocsaj több váráról ír: „Régi vár van 4 u. m. Leányvár, Hosszúzugi vár, Hídközi vár és az ún. Rákóczy vára." A Hídközi vár feltehetően az Ér és Berettyó hídja között, Szalárdi szerint régi földvár helyén épült erődített udvarház lehet, tehát a „Rákóczy várá"-val azonos. Az újabbkori térképek a községtől keletre jelölik a Leányvárat, amely valószínűleg nem középkori vár. Az idézett oklevelek alapján a községben egyetlen várkastély, castellum volt. *K. Nagy Sándor* Biharország c. írásában *Fényestől* veszi át a négy várról szóló állítást, tőle pedig *Márki Sándor* (Dósa György, Bp., 1913. 363.). Őt követve írják *Barta Gábor* és *Fekete Nagy Antal* Paraszthábóru 1514-ben c. művükben (Bp., 1975.): „A község három megerősített udvarházának birtokosai közül Pályi Lászlót otthon érte a vihar." Három erődített udvarház létezésére nincs adat.

Dobó Ferenc más birtokaival együtt Pocsajt is Perényi Zsófia örökölte 1602-ben. Bocskay feljegyzések szerint lefoglalta az uradalmat, Rákóczi Zsigmond, majd Báthory Gábor erdélyi fejedelmek pedig híveiknek adományozták az egyes birtokrészeket. A pocsaji részbirtokot Báthory egyik hadnagyának, Chonka Gergelynek adta 1608-ban. 1610-ben Lorántffy Mihály a Dobó-birtokok örökösei, felesége Zeleméry Borbála és lányai nevében II. Mátyás királyhoz fordult, hogy a birtokok visszaadására kérje fel az erdélyi fejedelmet.[12] 1619-ben Rákóczi György, mint Lorántffy Zsuzsanna férje valóban vissza is kapta az uradalmat a pocsaji részbirtokkal együtt,[13] és a falu benépesítésére 1629-ben hajdúkat telepített le Pocsajban. Az 1640-es évek elején Rákóczi már erdélyi fejedelemként a fennhatósága alá került partiumban fekvő birtokot erőteljesen fejleszteni kezdte. Megszerezte többek között cserével Pocsajnak Korlatovich Pál tulajdonában állott részét is,[14] majd ugyancsak birtokába került távolabbi falvakkal is kiegészítette az uradalmat, és jövedelmezőségének növelésére részben majorgazdálkodásra szervezte át.[15] Szalárdi minderről a következőképpen számol be: „Hasonlóképen Bihar vármegyében Pocsaj nevű pusztateleknek nagyobb részét a fejedelemasszony ősrül álló igazsággal bírván, több abban való portionatusokat alkuvásképen kit pénzzel, kit jószággal azokbul kielégítvén, elsőben a faluteleket lovak hátán fegyverekkel szolgáló jövevény emberekkel megültetvén, azután hogy az is jó mezejű, mindenféle gabonatermő, és barom- s majorságtartó jó nagy határú föld volna, csak közel is köröskörnyül több faluk is hozzá bírattatnának, és Berettyón által Nagy- és kis Marja felé ha híd építtetnék nagy jó hasznú hely

12 *NRA* f. 297. N. 8. Inquisitionis Extractus (1615.?): „Bona Pocsaiensia in Comitatibus Bihariensi et Szabolcsensi, necnon Periensia in Comitatu mediocri Szolnok existentia possederit Franciscus Dobo... post mortem Francisci Dobo Bona tam Pocsaiensia quam et Periensia possederit Sophia Perényi, dum nupsisset Koloniczio... expost superveniente revolutione Bocskaiana, Bona haec pro Principe Bocskay sunt occupata." *NRA* f. 297. N. 7. Informatio Bona Pocsaiensia et Periensia concernens (1692 után): „in pace autem Viennensi cum Botzkaio Transylvanie principe cautum esset vt magnatibus et Nobilibus bona sua et jura possessionaria tam in- quam extra Tibiscum habita restituantur. Michael Lorantfy vxoris nomine Barbarae de Zelemir apud Suam Majestatem Regiam Matthiam 2dum Litteras requisitorias petyt ad Principem Transylvaniae, quas etiam obtinuit". *NRA* f. 297. N. 3. II. Mátyás, Pozsony, 1610. jan. 4-i levele Bethlen Gáborhoz a Tiszántúli Dobó-birtokok visszaadása ügyében. N. 4. Lorántffy Mihály Supplex libellusa Thurzó György nádorhoz, amelyben idézi Bethlen Gábor 1610. jún. 12-i válaszát II. Mátyás levelére. Mellékelve a Báthory Gábor által eladományozott birtokrészek jegyzéke. Ebben Pocsajra vonatkozóan: „1608 die 16 May... Item Anno die et loco eisdem totalem portionem in possessione Pochiay et dimidietatem portionis possessionis Fejerthoo, in dicto Bihariensi habitas. Egregio Gregorio Chionka, Ductori certorum suorum militum".

13 *NRA* f. 297. N. 14. Simplex Copia Testimonialium Petri Suselich Horvath de Kesserő. Super restitutione et de Manu in Manum assignatione Bonorum Dobojensium Comitis P. Georgy Rakoczy hominibus facta. A° 1619. A Pocsaj possessióban 1619. június 20-án kelt bizonyságlevél szerint a birtokrészeket Bethlen Gábor megbízottai 1619. jún. 18. és 20. között, magát Pocsajt jún. 20-án adták át Rákóczi megbízottainak.

14. *NRA* f. 297. N. 11. Litterarum Concambialium Simplex Copia P. Georgium Rakoczy ab Una, et Paulum Korlatovich partibus ab altera respectu Possessionum Kotliget, Farkaspataka per Principem Georgium Rakoczi et Pochay per Paulum Korlatovich possessis A° 1640 emanatarum. Eszerint Korlátovich a számára átadott Kotliget és Farkaspataka birtokokért cserébe adta „totalem et integram Portionem suam possessionariam aviticam in Possessione Poczaj vocata". *NRA* f. 297. N. 12. Simplex Par Donationis et Collationis super Portione possessionaria in Possessione Pochay a Paulo Korlatovich Cambiata pro Susanna Lorantfy Principis Rakoczy Consorte A° 1642 emanatae. Az adománylevél Gyulafehérvárott 1642. márc. 3-án kelt.

15 *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (Bp., 1954.), 13. és 29.

lehetne, a pataki praefectus Debreczeni Tamás fundálásából a Berettyó parton egy derekas vendégfogadóház, az előtt egy három kerékre forgó főmalom, az előtt ismét a Berettyőn és annak erein hidak, töltések építtettek vala, és nagy hasznú vám is erigáltatott, emeltetett vala. Mellyhez a diószegi hegyeken nagy jó szőlők, és Belényes vidékiről egynehány jó faluk fordíttatván, és több defectusokon nyert jószágokkal is szaporíttatván ott is derekas szántás-vetés, majorkodás, mindenféle barom-, aprómarhatartás, és nagy jövedelmes derék udvarbíróság állattatott vala."[16]

A Szalárdi által leírt gazdasági építkezések 1641 őszén vagy 1642 tavaszán indultak meg malom, majd hidak és gáttöltések építésével. A fejedelemasszony 1641 őszén járt Pocsajban, amint azt Debreczeni Tamás, a fejedelem magyarországi birtokainak Sárospatakon székelő jószágkormányzója, prefektusa egyik leveléből megtudjuk, és ekkor rendelhette el a munkálatokat.[17] Szalárdi értesülésével ellentétben azonban a prefektus — legalább is kezdetben — inkább ellenezte itt az építkezéseket.

Debreczeni 1642 májusának elején ellenőrizte Pocsajban a munkálatokat, és erről május 4-én aggályait részletesen kifejtve számolt be urának: „It Pociajban ... az malomis nem sokara el keszeol, az hidak fajnakis Egi resze keszen vagion. s mostis mindennap horgiák az fajat, de ennekem it ugian semmikeppen az hid nem tecczenék, keozel kell lenni ciak hidnak 200 eolnek, gátnakis kell lenni 100 eolnek, ha fel biriakis megh cinalasat de felette nehezen egez Előzigis, de teob kárt ismerek benne mint haznot, az mostani ideoben az kinek Orzagh utaban vagion iozagais, ha lehetne felfele valo helre vinne, nem hogi Orzagh utát kellene erre hozni, illien dolgokat nézek eleo ebben melliek keovetkezhetnek ez hidakra gatakra walo iárasokbol Pociajtt soha Parazt emberrel megh nem szallitthattiuk mert az uton jaro most mind Istenteleneol jár, Penzen nem él, s, nem hogi ide szallana az iobbagi de az ki it vagionis mind el megien rolla: masik, ha erre Orzagh uta lezen, Fejertonak, hozzu Monostoros Palinak anni jeoweo jaro szalloja lezen hogy azoknakis puztulasok lezen nem gieozuen az jeoweo iarokat harmadik az Vamot senki it megh nem aggia, mert jeoweo jaro inkab mind Nemes ember es haydu azok semmit sem adnak, ciak fizetesnelkvl járják az hidat es gatakat, az hidakat ha egizer nagi munkawal megh cinalhattiák az ugi vagion egi ideigh eltart de az gátak minden aruizeken megh Zakadoznak eginehani heleken, azokat mindenkor cinalni kell, kinek sokzori cinalasa miat az kewes iozag el fogiatkozik 5. Vendeghfogado ha keszwlhetneis, de ez feoldi ember fele sem megien annak, sem hidnak sem vamnak semmi jeouedelme nem fogh lenny, seőt az meni sok roz Chiauargok most járnak, mind major hazat, vendegh fogadot fel fognak vernj. 6. az berettio vizen tul Nagi Mariaygh valameni kaszalo retek leznek, az uton jarok Veztegetik mind el."

Debreczeni tehát elsősorban a közbiztonság teljes hiánya miatt nem tartotta tanácsosnak, hogy töltések és híd létesítésével növeljék a falun keresztül a Debrecen és Várad közötti forgalmat, mert abból hasznot nem remélt, sőt inkább súlyos károktól félt. Patakra visszatérve május 19-én már a hídépítés megkezdéséről értesítette a fejedelmet, de egyúttal megismételte, sőt meg is toldotta korábbi ellenérveit: „Pociay hidak cinalasahoz mingiarast hozza fogtanak mihelt en el jeottem onnet mint vihetik vegben azt el nem tudom gondolni, sok mind az hidalas, s, mind az gatolas", s a birtok jobbágysága, mint később is többször hangoztatta, nem szokott ilyen nagyarányú robotmunkához.[18]

1642 őszén Lorántffy Zsuzsanna újra járt Pocsajban, amint szeptember 13-

16 *Szalárdi* i. m. 142. o.

17 DT — RGy. Sp. 1642. máj. 19. (KM): „az el mult eozzel hogi eo Naga ot vala, megh volt mondwa, de az meli nap eo Naga paranciolt az hidak feleől, azonnap ebed utan Diozegre ment eo Naga, s, nekemis oda kelett mennem".

18 DT — LZs. Sp. 1643. nov. 25. (RL f. 10.): „az dologhoz zokatlan jozagis igen megh idegenedik, ha megh nem futamikis".

án kelt, elveszett levele tanúsítja.[19] A munkák folytatására, talán a vendégfogadó építésére utal Debreczeni 1643 május 29-i levelében: „a hol Eppittetek ... megh varják az serkengetéstt, Sarosra Makoviczarais kellene tekintenem, Onadban es Pociajbannis" Erre utalhat pocsaji zsindelyszállítást említő augusztus 18-i sora is: „Az Pocsiaj goromba Udvarbiro a mely szekerek oda Sindeit vittenek volt azokat eő ott tartotta".

A pocsaji udvarbíró, Hetessy György deák említésével itt találkozunk először. Debreczeni később sem volt jó véleménnyel róla. De az építkezések az ő felügyelete és irányítása alatt folytatódtak és készültek el a következő csaknem egy évtized alatt, és leveleiből ügyszerető, lelkiismeretes embernek ismerjük meg.

Az udvarház építésének szándékáról először Debreczeni 1643. november 25-i levelében olvasunk, amelyben a fejedelemasszony Gyulafehérvárott november 21-én kelt, de elveszett levelére ezeket válaszolja: „Az Eppeolet Zep es iois lenne keglmes azzoniom, s, oda az helre zinten elegseges es haboru ideoben haznosis ciak vihetnenk vegben, de el kezdikis soha Georgi Vram gonduiselesewel azt el nem vegezik, az dologhoz zokatlan jozagis igen megh idegenedik, ha megh nem futamikis, mert ha el kezdj az eppeöletet, ahoz oztan continualas kell, s, ha az eo zokasok felet haytiak, megh idegenedik: nekem tecczenek ez jeoweo eztendeoben ciak kezeolnenek, keowel, Teglawal, mezzel hozza, s, favalis, miuel Nagi dolgokat mutat ki az keowetkezendeo eztendeo Varjonk abbolis melliet az Ur Isten az eo dicieosegere fordicion, s, eozzel oztan Pincejet fundamentumat le tehetik es annak utánna az kinek Isten engedi érni megh éppitheti: mostan penigh minden elmét, ereot ciak Waradnak takaritasara es Eppeoletere kellene forditani Nagodnak ... mindazaltal Nagod kegielmessege".

A prefektus részben megismételte korábbi aggályait, különösen a birtok jobbágyságának teherbírását illetően Az erődített épület előnyét inkább csak abban látta, hogy az akkor már megépült gátakkal és híddal erre terelt útvonal ellenőrzésére, sőt elzárására szolgálhatott háború idején, egyben a környék lakosságának mentsvára is lehetett. Tudott már a fejedelem hadjáratának előkészületeiről, és ezért javasolta, hogy csak annak sikeres befejezése, egyben Várad teljes megerősítése után fogjanak az építkezéshez. 1644 elején Rákóczi valóban megindította hadait a svédek szövetségeseként a Habsburg uralkodó ellen, és ez az építkezés megindítását csaknem két évvel elodázta.

Időközben azonban elkészült az újra benépesített falu Szalárdi által is említett kálvinista temploma, amelynek felszenteléséről Debreczeni 1645. június 10-i levelében tett említést: „Waradra ezen zombaton nem megien azzoniunk azmint nekem paranciolt wala Thokajban hanem az Pociay Templumot ezten Vasarnap fel zenteltetwen hetfeon megien oztan ... Varadra, s, kedden az az 20 Juny lezen az temetes, az utan vizont Pociajba ieo eo Naga".

A prefektus valóban megvárta Pocsajban úrnője visszatérését Váradról, amit június 23-án itt kelt levele tanúsít. A fejedelemasszony még június 29-én innen írt fiának, II Rákóczi Györgynek. A munkák megkezdésére azonban csak a következő évben került sor.

1646. május 17-én jelenti végre Debreczeni úrnőjének, hogy az udvarház alapozásához hozzáfogtak, és az ünnepélyes eseményhez jókívánságait is megírta: „Pociay eppeoletnek fundamentumat hogy immar rakiák (ciak az fundalok nem eggiezhettenek rajta) igen eorvleom hogi az Ur Isten Nagodnak erreis egesseget Zolgaltatwan, megh engette ernj, engedgie eo Zent felsege el vegezesetis es sokaigh keduesen valo azokban az hazakban lakasatis megh erhesse".

Ezt megelőzően a prefektus már több levelében írt az építkezés előkészületeiről, mesteremberek és építőanyagok helyszínre szállításáról. Így már április 25-én jelentette a fejedelemasszonynak Patakról: „Erdely keomivesek a'kik it

19 RGy—LZs. Görgény, 1642. szept. 16. (KM) hivatkozik LZs. Pocsajban 1642. szept. 13-án kelt levelére.

vadnak im neveket irva kvltem Nagodnak, egy hetigh megh leszen it dolgok, egy het mulva Imreh Deak Urammal el mehetnek... Desi Andras Mester ide nem jeot keglmes Aszszoniom azt hiszen oda tartozik Poczaiban" Április 27-én a fejedelmet is értesítette, hogy 30-án útnak indítja Imre deákkal, a fundálóval, tervezővel együtt az ott dolgozó erdélyi kőműveseket Pocsajba, miután nem tudhatta, megérkeztek-e az odarendelt mesterek. Patakon emiatt a loggia és feljáratának építése húzódott el, április 30-án Debreczeni mégis jelentette: „Imre deákot az keőmiuesekkel im mingiarast inditom Pociajban".

Az épület tervezésével, de talán inkább csak helyszíni kitűzésével az idézettek szerint a fejedelem Sárdi Imre deákot bízta meg, aki több erdélyi építkezés fundálása mellett a sárospataki várkastély loggiájának megoldásában működött ekkor éppen közre. Az udvarház kivitelezését a dési András mesterre bízták, aki korábban a levelek szerint mintaképül szolgáló mezőörményesi kúriát építette. Melléje szintén Erdélyből, talán éppen Désről is rendeltek kőműveseket és kőfaragókat, de ezek késlekedése miatt kellett Patakról átirányítani ugyancsak erdélyieket.

Debreczeni következő levelèiben már főként az oda szükséges építőanyagok beszerzésének és szállításának gondjairól olvashatunk, május közepéig tehát valóban csak az előkészületek folytak. Az építkezés Debreczeni idézett május 17-i levele szerint azért sem indulhatott meg, mert „az fundalok nem eggiezhettenek rajta", azaz az alapozás vagy inkább az alaprajz megoldásán vitatkozott Imre deák és András mester, esetleg más fundáló is.

Az 1646. év az alap- és pincefalak építésével telt el, bár a levelekben már a tető építése is szóba került, Patakon pedig az ott dolgozó erdélyi kőfaragók az ablak- és ajtókeretezések faragásához is hozzáfogtak, és az elkészült ajtókeretek méretét csomókkal jelölt cérnákkal mindjárt elküldték Erdélybe, hogy az ajtólapokat is elkészíthessék.

A munkákra Hetessy udvarbíró felügyelt A 80. évéhez közeledő Debreczeni részben betegeskedése, részben a Patakon folyó munkák miatt nem utazhatott Pocsajba. Május 19-én mentegetőzve írja a fejedelemasszonynak: „Pociajba keglmes azzoniom most nem mehetek mingiarast az innepek utan mert giengen vagiok megh az uthoz, s, az hazakatis igi immar nem hagihatom mig eppitesekben veget nem erek... ugi kell oda mennem hogy mulathassak ott, mert harmad negied napig igen kicien igazitast tehetnek auagi semmit sem". Július 2-án megismétli: „Hetesi Georgi Vramat ha el mehetnek innet ez labilintustol (?) megh tekintenem mind Eppiteseben, takarodasaban".

A munka lassan haladhatott ezen a nyáron, és így nagyobb számú kőművesre sem lehetett szükség, mert Rákóczi július 9-én értesítette Debreczenit: „pocaibol 5 keomives fog oda menni", a prefektus viszont ugyanaznap panaszolta a Szatmáron időző Lorántffy Zsuzsannának: „Gorgi deak ide megh semi keomiuest nem kvldeöt nem bannam ha most küldene de talán ottis dolgozhatnak".

Bár az építkezés alig juthatott túl a pincefalakon, tetőhöz szükséges faanyagot már ezen a nyáron is szállítottak Pocsajba, sőt a fejedelemasszony Patakról az előző évben odatelepített újkeresztények közül ácsokat is akart odarendelni, de ezek ekkor építették közösségi épületüket, az újkeresztény udvart. Debreczeni ezért július 15-én így válaszolt: „Uy Kereztien Aciok oda innet nem mehetnek Cierep ala allatni az Szarufakat, mert ezek magokis most eppeolnek es ha azt el hadnák, az magoke el maradna ez eztendeobennis, Vynciek io Epseggel lewen ha Uy kereztien Acsinak iob megh cinalni, onnet mehetnek". Alvincre még Bethlen Gábor telepített anabaptista mesterembereket.

December 8-án Rákóczi Erdélybe visszatérőben Pocsajt is meglátogatta. Előző nap írta Debreczeninek a közeli Vámospércsről: „holnap pocaiban megunk vasarnapra ott lesunk kedden be megiunk varadda". Ekkor kétségtelenül az addig elkészült munkákat is megszemlélte.

A földszinti és emeleti falakat csak 1647-ben húzták fel, és azon voltak, hogy

mielőbb tető alá kerüljön az épület. A tetőhöz szükséges faanyag megszerzése érdekében Debreczeni már január 29-én írta a fejedelemasszonynak: „Szenas Peter Vram most it kin lewen Pociay hazhoz walo fakat megh Vagathattia eo keglme es ha ez mostani ho valamit tart megis hordhattják".

A kőművesek csak április végén érkezhettek Pocsajba, mert április 10-én Hetessy még késlekedésük miatt panaszkodott úrnőjének. Ugyanakkor a falazáshoz szükséges tégla égetésének nehézségeiről is beszámolt és a tető gerendáinak faragásáról. A dési András mester és a kőművesek nem sokkal ezután megérkezhettek és hozzáfogtak a falazáshoz A tető mielőbbi felállítása érdekében olyan elgondolás merülhetett fel, hogy előbb csak a nyílások közötti faltesteket falazzák fel pillérszerűen, mert július 10-én ezeket írja az udvarbíró: „prefectus Vram szenasi Petör vram nagd kegielmes paranciolatiabul Irt volt Eö keglme hogy ha kulenben nem Erkeznemis de az ko falat mint Egy labakra rakatnam, s arra houa hamareb az Gerendakat szarufakat feluonjatnam, mind az altal kegelmes Aszoniom az vgy megh nem leöt volna a'mint Andras mestör maga megh mondgia be rakja fel rakjak es Ez jöuö hetfőn az gerendajt szarufaiat föl rakatom".

Július 22-én már a fedélszék felállításáról számolt be: „Az Epites dolgabul kegelmes Aszoniom Imar megh szarufaztattam, fiok szarufakat czjnalnak hozaja mindgiarast leczeltetem ... az parkanjat most rakja Andras mester es hogy az allas most mellette Egeszen mind feluagion most Miuel az utan nem mindenkor dolgozhatnak ott fön rajta". Hetessy ugyanakkor intézkedett a tetőcserepek égetéséről és a tetőcsúcsok gombjaihoz bádogot és festéket kért. Augusztus vége felé már cserepezték a tetőt. Augusztus 25-én Debreczeni az udvarbíró jelentése alapján írja Lorántffy Zsuzsannának: „Az hazakat azt iria Chyerepezik, melre enis szorgalmaztatom leveleimmel, most legh iob ideje volna az Chyerepezesnek". Szeptember 6-án a pocsaji számtartó, Sámuel deák — az udvarbíró távollétében — meglepő módon már a cserepezés cseréjéről írt úrnőjének: „Az Aczokis ez mastani Csereppel. Uyobban kezdik cserepezni a haz Teteiet le hanyvan a regi rosz cserepet rola". Debreczeni rosszalólag említi ezt szeptember 17-én: „Pociay haznak hogy fél felet megh cierepeztek nekem is megh irta vala az Pociay Uduarbiro, de hogy az Cierep nem jo leott volna, arrol semmit nem írt, mikor ot voltam az kit en lattam azok iok valanak ugian, hanemha az jauat rakták volna kiweol, nem kel le zedni mert nyiari(g) dolgozhatnak alatta a keomiuesek, s, jeouendeore jobbat kel cinaltatni". A korábbi cseréppel készült fedést talán maga is ideiglenesnek tekintette, de arra mégis alkalmasnak, hogy alatta az időjárástól védve folytathassák a munkát.

A belső munkák párhuzamosan meg is indultak. Már július 10-én jelentette Hetessy: „harom hazaknak az pinczejeből a' földet Imar ki hordattam". A pincéket tehát nem az építkezés kezdetén ásták ki, hanem csak a pincefalak árkait emelték ki előbb a gyorsabb munkamenet érdekében, ezekben megépítették a pincefalakat, a pincék helyéről pedig a nagymennyiségű földet csak utóbb, az emeleti falak, sőt a tető elkészülése után hordták ki[20]. Szeptember 6-án Sámuel deák már a pincék beboltozásáról számolt be: „A pinczeknek ketteit be Boltoztak. harmadiknak sem sok heia. hogy el nem vegeztek Immar a többi mind aprobbak, kenyebben. es hamareb el erközhetnek az Boltozasara".

Október 8-án Hetessy a pinceboltozás befejezését jelentette, továbbá a pincenyílások ideiglenes elzárását. Ugyanakkor már a földszint beboltozásán és ablakkereteinek elhelyezésén dolgoztak, hogy az elkészült helyiségekben télre elszállásolhassák a kőműveseket, és ezek folytathassák a belső munkákat: „Az pincze jmar megh boltozua vagion az minemü ablakaj vadnak arra ualo küueket nem keszitettek hanem vas Rosteljt csinaltatok raiok es berakatom a mint lehet az

20 Hasonló munkamenetet ír le *Bethlen Miklós* Önéletírásában (Bp., 1955. II. 78.) gyulafehérvári háza építésénél: „két hét alatt a fundamentumát a pincefala tetejéig kihozák, télben osztán az egész pince földét kihordák".

pinczenek Ajtajatis most az ajtofel kouel nem Erkezem hanem fabul Czinaltatok Ayto felfat es Egy sor teglaual be rakatom miuel az gatorjat is most czak Nad fedel ala kel Czinalatlan vennem ... három Ablaknak az köue volt itt most azt Czinalia Andras Mester Eddigh ket hazat botoztanak megh . . Amigh az ideje leszen vgian rajta miuelnek az kőmiuesek ... Minden tehetsegemel azon vagiok hogy vagy ket hazban benne lakhassanak".

Bár a szokásos építési idény — mint általában Szent Mihálykor — már véget ért, és az időjárás egyre romlott, az udvarbíró nem szüntette be a munkát. Október 30-án részletesen beszámolt az építkezés haladásáról: „Az kő miueseket megh el nem boczattam hanem az ket hazat padimentomozak es Egik ayto felt föl czinaltak a ket Ablakot De az mely köueket ala hoztak azok nem Együue valok fele mas kövek mind Ablakot mind azmint Job ugy kel czinaltatnj ez telre kelue hogj lakhassanak benne".

November 6-án a fejedelem is megfordult Pocsajban, és talán itt is szállt meg.[22] December közepére két földszinti helyiség már fűthető és így lakható is volt, ahogyan Hetessy december vége felé megírta a fejedelemasszonynak: „Az hazakban Egikben vagion kemencze Aytois Czak az Egyen vagion mivel ayto fel ku nem volt, amiert nem Czinalhatok aytot hanem az masfele valo aytajat Egy sor Teglaual be raktak es Ined az mas hazbul melegedhetik valamenjre, Asztalt, padokat czinaltanak benne. Eouegesert most kültem Debreczenben". December 22-i levele szerint „Az otben valo haznak czak az Eouegh Ablaka heja vagion".

1647 tavaszán az udvarház körül az erődítések építése is megkezdődött. Május 11-én a fejedelem a röviddel előbb szerződtetett főtüzérmesterét, Bartholomaeus Maxellt kiküldte több vár erődítéseinek és felszerelésének ellenőrzésére. Instrukciójában Pocsajra nézve a következőkre utasította: „menjen Pocsajban, s. ott az udvarház környékét négy jó reguláris s illendő kasamátás földbástyákra fundálja, s, földből csináltassa itt is jó dispositióval hagyván az Pocsaji épületet"[23].

Rákóczi Pocsajban is az ekkor általánosan elterjedt téglalap alaprajzú, négy sarkán egy-egy kiugró, kazamatás bástyával kiképzett erődítménytípust építtette meg, amilyen például alig 25 km-re innen Székelyhidán is épült, csak éppen kőfalakkal. Maxell május folyamán ki is tűzte az erődítés alaprajzát Ennek nyomán nagy lendülettel hozzáfogtak kivitelezéséhez, amiről Debreczeni már július 8-án beszámolt a fejedelemasszonynak: „Pociaj feold teoltest nagion kezdte ugian az Artelar(iae) Magister, imar mikor viheti vegben nem tudom". Ezt megerősítette Hetessy július 10-i jelentése, de ebből úgy tűnik, hogy a kitűzésnél vagy a földmunkánál hiba történt, amit utólag igyekeztek helyrehozni: „Nekem vgy teczik kegelmes Aszoniom hogy nem leszön nagy (!) miuel cziak az bastyay hogy killjeb kellett szegeletessen Esnj de Egyebüt az oldala helyben marad vgy vagion hogy az linea szerint Egik oldalat belljeb hanniak s masikat ismet killjeb, az masodik bastiatis Ez heten elfogiak keszitenj vgy vagion kegelmes Aszoniom hogy megh azokon feljül a mint Ertem megh Egy hetigh valo munka leszen mindenik bastjan hogy ha arra valo fakat hozathatok". A sáncok és sarokbástyák bizonyára fagerenda vázzal megerősített földtöltésből készültek, tetejükön — mint látni fogjuk — kihegyezett karókból rakott palánkkal, továbbá egyes utalások alapján a külső rézsü aljánál kőtámfallal, felül pedig kő-

21 Bethlen Miklós leírása szerint gyulafehérvári házánál is a tető elkészülése után fogtak a boltozásokhoz (u. ott). Ezzel részben a csapadékos időjárás ellen védelmet biztosítottak a boltozási munkákhoz és az elkészült boltozatoknak is, részben valószínűleg előre biztosították a szükséges leterhelést a boltozatok oldalnyomásának ellensúlyozására.

22 RGy — váradi káptalan. Pocsaj, 1647. nov. 6. *OL* Gyfv-i kápt. lvt. Lymbus VI. 6. Közölte *Makkai:* i. m. A levélben „László deák epeteő mestert" a borosjenői udvarbíróságra rendelte.

23 *Szilágyi Sándor:* Adalék két tűzérszertár történetéhez I. Rákóczi György idejében. HK 1888. 182. A mester neve más forrásokban Maull.

mellvéddel. A sáncokat és bástyákat kívül védőárok övezte, belül pedig vízelvezető csatorna.

Július 22-én az udvarbíró már a második bástya építéséről írja: „az masik bastiatis Imar az Derekat föl raktak, Csak hogy Immar az rajta valo Ellen tarto falat az mint rola az löuö szörszamok ki szol(galnak) es hegyes fakat raknak kernyülette f(öld?) Töltesen megh az heja vagion, illjen szorgos időnnis el kel küldenem az Erdőre afele fairt most az oldalat rakjak az kapu ket felet".

Ez a kapu a négyszögű erődítmény északi oldalán nyílhatott, ahol az Ér fölött hídon át vezetett bejárat a sánccal körülvett udvarba. Erre a kapura utalhat Hetessy október 8-i levele utóiratában: „Az kastelj kapujat most Czinaltatom heljben. be rakatom ma s holnap azon leszök". Kétségtelenül ugyanerről írja december 22-én: „Az hidra az feluono kaput megh Czinaltattam a belső kapurais ket fele nylo kaput czinaltattam". A két kapu a sánc külső, ill. belső oldalára került.

A negyedik bástya megkezdéséről Hetessy szintén október 8-i levelében számolt be: „Az Nemetök az negyedik bastiat 6todik 8bris kezdettek el azon munkalkodnak pinczeje Imar czak Ayto hija Aytofelet fabul Czinaltatok pincze rosteljokatis az Ablakokra most Czinaltatom". A pince a bástya kazamatája lehetett.

Október vége felé a hideg esős idő miatt az erődítési munkát abba kellett hagyni: „a mi azt nezj arokal mind környül vettek" — írja a munka állásáról az udvarbíró október 30-án.

Télen az építkezés szünetelt, de Hetessy szemmel tartotta az elkészült építményeket, és 1648 január 14-én így tájékoztatta a fejedelemasszonyt: „az melj hazat keszitettem Az ajtayara Egy Zar kelletnek Eouegh Ablakaj az ket Ablakara kesz czak fel kel raknj. megh ez ideigh semmj bontakozasa se föld toltesinek se pinczejenek nem ismeröm, semiben" Az említett ház az udvarház földszintjén a korábbi levelek szerint lakhatóvá tett szoba volt.

A munkák 1648-ban is áprilisban indultak meg újra, amiről az udvarbíró május 1-én részletesen beszámolt Lorántffy Zsuzsannának: „Nagodat akaram tudositanj hogy mikarban legien mostan az nagodnak poczaj hazanak Epitese... Andras mester az also hazak boltozasat elvegezte most az felso hazak boltozasara czinalja az Arkusokat Gradicza a mint nagod paranczolta az szerint az felső hazakra kiuül leszen, es vgy Epiti Az szuksegh helynek az vermet most asak mivel az feldet az boltozatokra onand hordottak föl". A „szükség helyet", árnyékszéket már előző évben alapozni akarták, de kő hiányában nem került rá sor, ahogyan Hetessy 1647 július 12-én írta: „Arnjek szeknek az fundamentomaban semmj okal modal köuet az fundamentomaban nem hozathattam hanem ha czak Tegla leszön". Az árnyékszék építmény, amely az emeletet is kiszolgálta, emeletes toldalék alakjában csatlakozhatott az udvarházhoz. Erre utal Hetessy 1648. május 25-i levele is: „András Mestör az Arnyek szeket oljan forman czinalia boltozot kis hazaczka leszön ott czak hogy a mint maga mondgiaia küsebb leszen az Eörmenjesinel Az Haznak az felső boltozatjatis vgy fogia raknj" Május közepén jelentette az udvarbíró csak évszámmal keltezett levelében: „Andras Mester az Arnjek szeket most rakia Es az Eő dolgaban eljar amint Nagtok paranczolt Enis megh mondottam. ha azt föluiszi a kő rakast az fölső Boltozatokat fogia raknj miuel az also hazaknak boltjokat megh rakta imar". Június 26-i levelében már az emeleti boltozásról olvashatunk, továbbá a korábbi levelekben ismételten sürgetett nyíláskeret kövek megérkezéséről Sárospatakról: „Andras mestör most az masodik hazat boltozza... Ablak es Ayto fel koueket nyolcz szekereken hoztanak uolt le... Imar melik dologhoz erkezik Andras mester mindenkor dolgahoz lathat" További nyíláskeretek és „kemencze aljak", azaz cserépkályhák alátét kövei is elkészültek ezen a nyáron, amint Debreczeni szeptember 5-i levele tanúsítja, amiben a fejedelemasszonynak éppen Pocsajból, nyilván a munkák megszemlélése után írt soraira válaszolt. Szeptember 20-án újból említ elkészült ajtókeret köveket és kilenc kályha alátétet, amelyek közül

egy nagyobb „egy eoregh Palotaban valo" volt. A levelekben említett „eoreg", azaz nagy ajtók bizonyára külső, tornácról nyíló bejáratok voltak, a „közep ajtók" pedig a helyiségek közöttiek. Az „eöregh ablakokat" az emeletre szánhatták, és ezek fölé szemöldökpárkány is készült, mert szeptember 5-én megírja: „az ablakoknakis minden kornisiat ... megh küldöttem".

Míg a nyíláskereteket Sárospatakon faragták, az udvarbíró május 1-i levelében említett külső lépcső fokait a fejedelemasszony Erdélyben, feltehetően Örményesen készíttette el, amit Debreczeni 1648. július 19-i levelében megelégedéssel vett tudomásul: „Elsőben hogy az Pocsajban valo gradicz köveket otben Erdelben faragtattja Ngod, mivel ollyan szelessen akarja azokat is czinaltatni mint az Eormeniesi vagyon ... ighen jól esett hogy Ngad ottben faragtattya megh az gradicz köveket, mert az kő faragasban az epületekhez kepest sok munkajok vagyon az kőfaragoknak szinten mostan, könnyebbis leszen onnet ki hozatni, mint az Pataki banjabol vitetni". A nagyméretű, súlyos lépcsőtömbek kiszállítása persze Erdélyből sem volt könnyű, amit Alvinczy Pál deák örményesi udvarbíró 1648. augusztus 26-i válasza a fedelemasszony parancsára is tanúsít: „töb dolgok közöt parancsiol Ngd kegielmesen Gyalubol az Pocsay epületnek valo faragot keowek Percigh aulo szallitasa feleől, mely szinten most hogy lehessen kegielmes Aszoniom nem tudom". A kövek kifaragása azonban erősen elhúzódott. Egy évvel később, 1649. augusztus 21-én írja még Herczegh István az Örményeshez közeli Pagocsáról: „Az poczaiban valo garadicz kuuek meghsem keszek". A kövek kiszállításáról pedig csak 1650. március 2-án értesítette a fejedelemasszonyt: „az Poczai garadicz köuek gongiat immar le töttem kegielmes assonyom, en az josagot aual ugian nem terheltem uolna, de sokra megien vala penzert ki uitetnem mert 16 seker uitte el".

Az udvarházéval párhuzamosan folytatódott 1648-ban az erődítések építése is. A sáncok és bástyák tövében az udvari oldalon a csapadékvíz elvezetésére csatornát alakítottak ki, és ennek a sáncokon át kifolyókat vágtak azokon a helyeken, ahol gazdasági kijáratokat is készítettek. A munkák folytatásáról Hetessy 1648. május 1-én így számolt be: „Az nemetek 27 Mensis Apr. fogtanak az dolgozashoz ez az uta mindennap munkalodnak ... Az fold bastiak alat ahul imar megh raktak Czatornat kőből raknj imar karos fel bontanj hanem az hul el hadtak volt az hant rakast delfelől akarnak kezepben Egy kis Aytot hadnj kj ott az Czatornais megh lehet es az konjhat aban az szegeletben belől a mint az Dinyes kert vagion az malom felel ualo szegeletben megh lehet, ha ayto leszen rajta onend gialogh kapu azt kő bolt hajtasal kel megh raknj, Az nagiob kaputis ha abba maradgion (margón: czatorna ottis lehet) az fa Epuletet auagy kouel keljen meg raknj, Az kornjulette valo arkot ha asnj foghiak akor mingiarast Agiagos foljo föld alola ki ne Jeyen az Epületnek ... Az fold bastjakra es mind köresti környül igen szep egyenes hasitot karo forma hegies kiuantatik vagy hat Ezör".

A meglehetősen zavaros fogalmazásból nem kapunk tiszta képet az erődöv kialakításáról, és az udvarbíró időrendben következő, hiányos keltezésű levelének erre vonatkozó sorai sem nyújtanak jobb tájékoztatást: „az Nemetek az keolseo föld rakason dolgoznak Imar vagy harom nap alat Annira föl rakjak az mint az Töb bastjaj voltanak fel rakva ha feljeb magassaban keljene rakni az Czatornakat penigh imar mas (?) nem czinalhatjuk hanem az mint a kapuia vagion es az Capu ha az maradgion az Fabul Czinalt helyben avagy küből paranczolia Nagd mert Imar ez után azon miuelnenek. Es az kert felol a mint az Arniek szek vagion a kezep arant ottis hattak Egy kis Aytonak valo helyet azis ha kiuantatike Czatorna ottis lehet az föld rakasin kj mert Imar az Ep falt ki bontanj nagy munka lenne es Egy hetigh megh tartana őket Szaz forint Ero munka fizetes lenne hyaban rayta".

Május 25-én Hetessy beszámolt a munka folytatásáról: „Az fold bastiara valo fakat En megh vagattam megh azmas uysagon ... most kultem Erte hogy ha iol lenne amint czinaltak vgian format adtunk az czinalasara". A sánc és bás-

tyák koronájára szánt palánk karóit tehát még az év elején vágatta, mégpedig kiadott minta, „forma" szerint. Majd folytatja: „az külső föld toltese melyet (ti. mellett) ualo ko fal a mint a Czarpaia vagion kő falnak kel lennj mert anelkül nem leszön Jo annak penigh ... hogy miczoda meljsegenek köl lennj az fundamentomanak az koveinek ismegh alab kellene lennj de azon az heljen annj meljen Fogh Epitenj az foldnek mi volta miatt hogy ket olnj legien az uiz benne. Anak penigh feles sok kő kellene". A földsáncok lábát eszerint kívülről a rézsü tövében, „amint a scarpája vagyon", kőfallal támasztották meg az árok felől. A kőfal alapját természetesen az árok fenekénél mélyebbre kellett rakni, az árkot pedig olyan mélyre ásták, hogy két ölnyi, azaz 4 méter magas víz állhasson benne. Az udvarbíró a sánc belső oldalán készült csatorna feltehetően végső megoldásáról is beszámolt ekkor: „Az haznal az Czatorna czinalast azt mondgia az kopral (ti. káplár) hogy az kis ayto aminth vagion ott hadgia es az nagy kapu alatis mas Czatornat".

1648. június 26-ról maradt ránk az udvarbíró utolsó részletesebb beszámolója az erődöv építéséről: „az kapun belől poczaj felől valo bastiat az Eperfaigh föl raktak jmar felieb nemis rakia hanem azt helyben hatta mind Czatorna es Egyeb fajaval az ki ahoz ualo kiuantatot volna most ismegh az Erdőre kultem annak valo fajaer kültem njolcz szekereket aual megh Erkezuin az masik bastiaiais hamar elkeszül czak az hantot giőznem hordatnj". A fentiek szerint ekkor az ÉK-i földbástya utolsó simításait végezték a palánk felállításával és „hanttal", gyeptéglával való burkolásával.

Kétségtelenül a már elkészült erődítés egyik bejáratáról ír még Hetessy 1649. október 25-én: „az kastely kapuiat fabul Czinaltattam meg es egy feluono kaput czináltattam mind Az altal iaro hidat untalan czinaltatom vgian de az nagy sok aruiznek miatta ugian igen baios gatt (?) mert ahul szarazon kellene lenye mint vontato saros igen". A hidakra vezető töltések, gátak gyakori átázása miatt ezeket utóbb hidakkal pótolhatták fokozatosan, mert a fejedelemasszony 1650. április 4-én így ír erről: „Az hidnak nem letele nekünk lenne karos, ha nem csinaltatnankis ... az Pocsay hid ollyan nem volt, mint most, mert az hol Gát voltis mind hiddal csinaltak meg".

Az 1648 után egyre ritkuló jelentések már csak sejtetik az épület fokozatos befejezését. 1649. augusztus 16-án Hetessy a még hiányzó ajtószárnyak készíttetéséről és leendő felszereléséről ír: „Imar az melj Aytok az hazon vadnak azokon az kik ayto felek vadnak Az varadj Aztalosokal kezdettem volt Czinaltatnj hanem Imar vgian ki hozatom had czinaliak aytokat raja. Az Aytohoz sark vasajnak foglalasara On kellene, honnand kiuantatik hoznj".

1650 nyarán az udvarház lényegében már készen, lakhatóan állhatott. September 15-étől 19-ig a fejedelemasszony Pocsajban időzött, és minden bizonnyal az udvarházban szállt meg. Kisebb nagyobb hiányokat azonban még pótolni kellett, mert november 3-án új magyarországi prefektusának, Klobusiczky Andrásnak így ír: „Az Pocsay Vduarbiro itt leuén meg hadtuk neki, hogy az aytoknak és kemenczek allyanak valo keöuekert el külgyön ... kegd azért adasson oda 3. ajtonak, s- ket kemencze allyanak valo keöueket, s- az Uykeresztyen Fazekastis külgye el, oda nem kell kalyha mert elegendeő vagyon". Újabb ajtókra és cserépkályhákra talán utólagos átalakítások miatt volt szükség. Utóbbiakhoz „kályhák", csempék a helyszínen voltak, a pataki „habán" fazekasnak ezekből csak raknia kellett kályhákat.

A levelekből és Szalárdi leírásából sajnos nem kapunk egyértelmű tiszta képet az udvarházról. Több utalásból arra következtethetünk, hogy az örményesi udvarház mintájára épült meglehetősen egyszerű megoldással. Az elnyújtott téglalap alaprajzú épület három szintjén egy-egy helyiségsor húzódhatott, a felsők előtt feltehetően tornác, amelyről a helyiségek nyíltak és amelyre azzal párhuzamos tengelyű külső lépcső vezetett. Az épület hátsó vagy egyik véghomlokzatához kapcsolódhatott a kétszintes árnyékszék. A pince bejáratául az egyik homlokzat elé gádor épült. Egyszerűek lehettek a homlokzatok is, amelyeket csak

az ajtó- és ablaknyílások és kőkereteik, valamint az emeleti ablakok „kornisai", szemöldökpárkányai tagoltak, és kiugró ereszpárkány zárt le. A nyeregtetőt két végén lekontyolták, amire a fiókszarufák és a bádog tetőcsúcsok említése utal. A három szint helyiségei boltozatosak, az ekkor általános fiókos dongaboltozatokkal fedettek voltak. Legfőbb díszük a kőalátétekre rakott, zöld- vagy tarkamázas csempekályhák lehettik. Egykorú inventárium hiányában a helyiségek rendeltetésére és berendezésére csak hasonló korabeli épületek ránk maradt leltárai alapján következtethetünk.

Az udvarházat körülvevő erődítés kelet-nyugat tengelyű téglalap alaprajzon épülhetett, négy sarkán kiszögellő, kazamatás bástyákkal. A bejárat Szalárdi leírásának is megfelelően az északi oldalon nyílt, amelyhez az Éren át híd vezetett. A fából készült, tehát nem kőkeretes kettős kapuzatot kívül, a sánc külső síkjában felvonóhíddal, belül két kapuszárnnyal lehetett elzárni. A sáncöv déli oldalának közepén inkább gazdasági rendeltetésű gyalogos bejáratot hagytak, amelynek nyílását Hetessy beszámolója szerint kőboltozattal hidalták át. Az erődítést kívülről, a sánc kőtámfallal megerősített lábánál valószínűleg vízzel elárasztott árok vette körül. A sáncok és bástyák rézsüit gyepkockákkal, hanttal burkolták, hogy a csapadék ne mossa le a földet. A földművek koronáján szálfákból, karókból rótt palánk emelkedett. Emögött és a bástyák kazamatáiban állították fel a Szalárdi által említett ágyúkat.

Az erődítésekkel körülvett udvarban Hetessy 1648. május 1-i levele szerint külön konyha épült „aban az szegeletben belől a mint az Dinnyes kert vagion az malom felel ualó szegeletben". Szalárdi leírása alapján a malom az udvarháztól nyugatra állt, és így a konyhát az udvar DNy-i sarkában képzelhetjük el. Az idézett helymeghatározás bizonytalanságát Hetessy is érezhette, mert május 25-én úrnőjének ezt írta: „konyha felol hogy hul legien sziluasi vram megh tudgia mondani".

Az udvarház erődövén kívül asztagos kert, csűr és majorság is épült. 1647. július 22-én említi Hetessy először a csűrt és javasol számára helyet: „Czürnek valo heljet megh mutogatom a nekemis inkab teczik kegelmes Aszoniom ideki az viz meljet. Mind az altal ez jden nincz aban mod hogy oda Rakathasson Asztagott mert sok kertelessel kellene Vegben mennj." Debreczeni július 31-i pocsaji látogatása után elvetette ezt a javaslatot: „Az major kert es major az kastel eleőt az Templum fele az Regi falu helen zep lenne es alkalmatos ciak hogy az ok inkab az Telekek nagi resze Edenfieke, azmint nekem tecczik az bastiák ki teriedese feleol az Zigetbennis megh lehetne, hadas es haboru ideokben ott lenne job, s, batorsagosb mind az majornak, s, mind az aztogoknak, hogi sem az mas ember feolden." Debreczeni tehát az Ér és a Berettyó közötti területen érthetően védettebbnek vélte a helyet, mint az Ér északi partján, ahol Hetessy szavai szerint a középkori falu állt, nyugatra az új telepesek faluközpontjától. A prefektus Patakra visszatérve megváltoztatta véleményét, mert augusztus 5-én így ír a fejedelemasszonynak: „haza érkezesem utanis gondolkodwan az mostani Pochiay Eozi Vetesek be takarasa rakasa hol lehetne job, ugian az Templum fele walo tér(?) feoldeon tecczik iobnak hogy rakassak, nem Nagi kert kell annak most, s, megh cinalhattiak mert az Zegesben ha az Nadat le nem verik telben, feleo az twzteol gonduiseletlensegh miatt". Augusztus 25-i sorai szerint valóban az Ér északi partjára rakták az asztagokat: „Pociay Uduarbiro oda az Puztara rakatta az Templom fele az aztagokat es egieb takarmántt, s, el hizem kerttbennis veteti", bekerítteti.

A majorházat csak 1648-ban kezdték építeni. Január 14-én jelentette Hetessy: „Az majorháznak fajat megh faragiak vagiak de az hozatasa szallitasa legh bajosabb mesze földrül." A majort talán az Ér és Berettyó közötti területen, az udvarháztól keletre helyezték el, Május 25-én írja építéséről: „az maior hazatis most czinaltatom", majd június 26-án: „Az Maior hazat most szarufazak a mikora elkeszülhet oda szallitanam a Maiornet."

A pocsaji udvarház, mint említettük, az örményesi kúria mintájára épült. Ennek tervezője, fundálója valószínűleg a gyulafehérvári Kőműves vagy Fundáló Mátyás mester volt, aki a gyulafehérvári palota új részeinek és a sárospataki várkastély új teremsorainak építését is irányította.[24] Az építkezés kivitelezését a dési András mester vezette, mint az örményesi kúriáét is.[25] Az épület helyszíni kitűzését a sárdi Imre deák fundáló végezte, a végleges elrendezést és méreteket ő adta meg, bizonyára András mesterrel együtt. Kettőjükről írhatja Debreczeni 1646. május 17-én, hogy az alapozással azért késlekedtek, mert „az fundalok nem eggiezhettek rajta". Tervrajzot a levelekben nem említenek, de ez nem zárja ki, hogy előzetesen készült ilyen. A részleteket az építés folyamán András mester oldotta meg, amire több idézett levélrészlet utal. A levelekből úgy tűnik, hogy az ablak- és ajtókereteket is terv nélkül, szokványos méretekkel és profilokkal faragták az építkezéstől távol, Sárospatakon, ezért is adódtak a levelekben említett hibák, és rajz hiányában kellett az elkészült keretek méretét cérnákon csomókkal jelölve, az ajtók számát tartalmazó cédulákkal Patakról Erdélybe az asztalosok számára elküldeni.[26]

Az udvarház körüli erődövet Bartholomäus Maxell, a kolozsvári számadási könyvek szerint Maul tűzérségi főfelügyelő fundálta, azaz tervezte, tűzte ki és művezette Rákóczi idézett 1647. május 11-i instrukciójának megfelelően. A kolozsvári sáfárok „az Poczaiban epitő Nemeteknek mesterek", „Poczai epitő mester" titulussal is illetik átutazásainak feljegyzésekor. 1647. május 25-én utazik át először Kolozsváron feleségével és kíséretével Pocsajba menet, majd más várak meglátogatása után július 9-én érkezik ide vissza Pocsajból Örményesre tartva.[27] Július 15-én ismét Pocsajba utazik, majd Patakról augusztus 23-án visszatérve, Fehérvárról szeptember 1-én indul ki megint Pocsajba. Innen november 21-én betegen érkezett vissza feleségével Kolozsvárra, majd hamarosan végleg távozott a fejedelem szolgálatából.[28] A következő évben a kivitelezésnél fel-

24 *Détshy Mihály:* I. Rákóczi György fundálói (Építés-Építészettudomány, 1972. 359—362.). Örményesi működésre utal RGy. Gyfv. 1640. jún. 17-i levele LZs-hez: „Mátyás mestert itt nem értem, elment Örményesre."

25 *Détshy:* i. m. 377. LZs—Kl. Fogaras, 1652. márc. 5. (RL f. 21.): „Désen lakik egy Andras mester neuü kőmives a' ki a' Pocsaj es Eörményesi házainkat építette."

26 DT—LZs. Sp. 1646. aug. 12. (KM): „az aytoknak kiket oda be cinaltak mertekeket vetettem Nagod keglmes paranciolattia szerent es im oda kvltem, az cedula megh mutattia mind hozzát Zelesseget es aztis meni kelletik". LZs—DT. Munkács, 1646. aug. 15. (RL f. 14.): „Az Aytok mértekit el hozták mellyekett Szénás Péter Uram kezéhez bé küldvén megh parancsollyuk hogy mindgyárást megh küldgye az Asztalosnak, hogy arra se halaszthasson". Bár az idézett levelekben nem nevezik meg Pocsajt, valószínűleg az oda készülő ajtókról van szó. A méreteket a megfelelő hosszúságoknál csomókkal jelölt cérnákon adták meg, amelyekre magyarázó cédulákat fűztek. Az udvarház cserépkályháinak méretét is így adták meg a kőtalapzatok faragásához, lásd DT—LZs. Sp. 1648. szept. 5.: „megh mérje minden kemenczeknek hoszszat szelid magasságát es czérnákon czédulakot kötven rea ide külgye".

27 Kolozsvár város számadáskönyvei (továbbiakban Kv. Sz.), Filiala Archivelor Statului Judetul Cluj-Napoca, Fond Primaria municipiului Cluj-Napoca. Socotelilor Orasului Cluj-Napoca. P. 25a. N. I. 92. o. 1647. máj. 24.: „Erkezek Bartholomeus Maul az Poczaiban epitő Nemeteknek mesterek ket koczival felesegevel es eggyetmassaval. 8. Person:"; u. ott, 219. o. máj. 25.: „Erkezék Bartholomeus Maul Vk eő Nga Artelerai Mestere 9nose, ket koczival Felesegestől haza nepeivel szolgáival eggywtt Poczaiban megyen epittetni"; u. ott, 112. o. 1647. júl. 9.: "Erk: Poczaibol B. M. Vk Artelerai Mestere 7mose Vrk utan megyen"; u. ott, 223. o.: „...attam Hintoja eleiben 6 lovat Örmenyesigh".

28 U. ott, 112. o. 1647. júl. 15.: „Erk: B. M. örmenyesrwl, 6tose Poczaiban megyen", lásd még 224. o. U. ott, 499. és 536. o. 1647. aug. 23. U. ott, 120. o. 1647. szept. 1.: „Erkezek Vktol B. M. Poczai epitő mester Poczaiban megyen 4tose", lásd még 228. o. U. ott, 147. o. 1647. nov. 21.: „Erkezet Colosvarra B. M. Feleségestől betegen gazdalkottam usque ad 23 Novembris... mint betegnek".

merült problémák megoldására Hetessy már májusban úrnőjétől kért eligazítást: „az Epitesnek formalia felől houa hamareb tudositczon". Debreczeni június 12-én a fejedelem új olasz fundálójának kiküldését kérte a munka ellenőrzésére: „Az Fundalo ... Pociajtis megh tekinthetne."

Az udvarház építését, mint Rákóczi más építkezéseinek munkáit is nagyrészt Erdélyből kirendelt kőművesek és más mesterek végezték. Ezek késedelmes érkezése miatt Debreczeni 1646 tavaszán a sárospataki loggia építéséről volt kénytelen erdélyi kőműveseket Pocsajba küldeni, amint április 27-én írta: „ez jeöveö hetfeön ugy mint 30. Apr: megh inditom Imreh deak Uramat Pocziaj fele, mindazokkal az Erdely keőmivesekkel kik most it vadnak ... noha keglmes Uram azokban edgyis ninchien Poczaiba rendelve, kettei Brassaj harma Segesuari, ugian ide voltak rendelve, de minthogy nem tudhatom az Poczaiban rendeltettek Andras mesterrel ot lennének vagj nem. ezeket kell el boczatanom: it felben maradvan az gradicz". Kolozsvárt valóban csak május 5-én jegyezték fel két Pocsajba rendelt dési kőműves átutazását, egyikük feltehetően András mester volt, majd május 27-én négy Kőhalomból Pocsajba tartó mesterét.[29] Júliusban, mint említettük, Rákóczi öt kőművest visszarendelt Pocsajból Patakra, de odaérkezésükről nincs adatunk. Viszont augusztus 2-án a brassói Mihály kőműves mester hét társával Pocsajból Kolozsvárra érkezett hazautazóban.[30] De szeptember 5-én az ifjabb Rákóczi György már azt írta anyjának a Pocsajhoz közeli Diószegről, hogy Hetessy az erdélyi hőművesek visszajöttét várja, és szeptember 22-én valóban öt kőműves utazott ki Brassóból Pocsajba.[31]

1647. április 10-én Hetessy az erdélyi szász kőművesek kiküldését sürgette a fejedelemasszonytól: „az Nemet kümjvesek felel nem talalhatam meg Eő nagat, Nagod kegelmessege Imar odabe fognak lönnj most azok. s. onned kelletik Jmár visza Jönjek s ha azok eljönekis leszen más előttök Jaro auagy ha megh tudgyake Czinalnj azt a munkat Andras Mestör nelkül Imar Isten kegielmessegebül szinten ideje volna hozza fogatnj." Július 10-i leveléből tudjuk, hogy addig András mester és a kőművesek visszatértek Pocsajba, majd ott dolgoztak novemberig. Kolozsvárt november 7-én jegyezték fel két dési és négy brassói kőműves hazautazását Pocsajból, miután október 27-én már szebeni kőművesek is érkeztek onnan.[32]

1648. május 1-én ismét Pocsajban találjuk András mestert, de már április 9-én öt brassói kőműves is tovább indult Kolozsvárról Pocsaj felé. Hetessy június 26-án említi utoljára a kőműveseket, de kétségtelenül tovább is ott dolgoztak a befejező munkákon, mert október 27-én érkezett onnan három brassói kőműves hazautazóban Kolozsvárra.[33]

Ugyancsak erdélyiek voltak a kőfaragók is, akik az udvarház nyílásainak kőkeretezéseit készítették, de nem a helyszínen, hanem Sárospatakon, ahol a követ bányászták. 1646 tavaszán Kolozsvárról érkeztek kőfaragók Patakra, akik a loggia és feljáratának faragványai után a pocsaji munkákhoz láttak. Debre-

29 Kv. Sz. P. 24. N. XV. 88. o. 1646. máj. 5.: „Kett kőmwesekis erkezenek Deesről, Mennek Poczaiban"; lásd még 199. o. U. ott, 101. o. 1646. máj. 27.: „Erkezenek 4 keo mwesek Keohalombol Mennek Poczayban"; lásd még 101. o.

30 Kv. Sz. 24. XV. 331. o. 1646. aug. 2.: „Erkezek Poczaibol Brassoban lako Mihali mester keőmies niolczad magaval mennek hazokhoz"; lásd még 437. o.

31 II. RGY—LZs. Diószeg, 1646. szept. 5. Regesztáját közölte *Szilágyi S.*: A két RGy fejedelem családi levelezése (Bp., 1875.) 367.

32 Kv. Sz. 25a. I. 541. o. 1647. okt. 27.: „Szebeni kőmiesek erkezenek Poczaibol". U. ott, 143. o. nov. 7.: „Erkezenek ket Desi kőmiesek, 4. Brassai kőmiesek, es ket Szebeni Aczok Poczaibol, haza eresztettek őket"; lásd még 235. o.

33 Kv. Sz. 25b. VI. 559. o. 1648. ápr. 9.: „feiervarrul erkezenek Brassai kőmiessek, 5. persona ... Poczaiban mennek varad fele"; lásd még 562. o. U. ott, 289. o. okt. 27.: „Erkezének harom Brassai kőmiesek Potsaibol, haza mennek".

czeni július 16-án jelentette úrnőjének: „Keofaragoknak Pociay hazakra hattam faragni mostan", majd 29-én ismét: „ittis az keo faragok mostan az Pociay hazakra faragnak ayto es ablak keoweket."[34] Július végén a fejedelem két brassói kőfaragót is küldött Munkácsról Patakra.[35] Augusztus 6-án a prefektus már így ír: „keofaragok 12 Vannak es az Pociay hazakra walo ayto ablak keoweket ezen heten el vegezik, azert mentem Vala magamis ki az baniaban hozzaiok". A kész keretkövek egy részét csak egy évvel később, 1647 őszén szállították szekereken Pocsajba, ahol október folyamán helyezte el András mester ezeket. Hetessy október 8-án írja: „az Ladaniaknak Irtam hogy fölmenjenek patakra Ablak s Ayto fel köuekert harom Ablaknak az köue volt itt most azt Czinalia Andras Mester. Az ajto fel kouekben, megh semmj sincz it alat". A további szállítmányoknál nehézséget okozott, hogy nem összetartozó darabokat küldtek, amint október 30-án panaszolja az udvarbíró: „az mely köueket ala hoztak azok nem Együue valok fele mas kövek". További köveket szállítottak az építkezésre 1648 júniusában, de ekkor még újabbakat is faragtak. Debreczeni szeptember 5-én számolt be, mit fizetett a különféle méretű elemek faragásáért a mestereknek: „Az ajto feless keőtől az eoregeteol negy-négy forintott fizetettem, a'kik közep ajtok, harom harom forintot, az eöregh ablakoktolis harom harom forintot, a' melljk ighen magos volt, az ott valo keomiuesekis el vehettek volna benne, es ugy czinalhattak volna fel a'mint illendeőnek eösmertek lenni; az ablakoknakis minden kornisiat, es az pinczenekis ajto feleit megh küldöttem, az el mult szerdan, indulva Gavarol megh vele Debreczenben, úgy hiszem hogy ma megh is fordulhattak Pocsaibol a' szekerek, most a' kemenczek allyait faragtatom, de nem tudom hany kell, mert noha hopp mester vramot kertem vala, hogy eo klme oda érkezuen megh mérje minden kemenczeknek hosszat szelit magosságat es czérnákon czédulakot kötven reá ide külgye, mellyet meghis cze(le)kedet ugyan eő keglme, de a' számát el felejtette megh irni menni légyen." Az idézett sorok tanúsítják, hogy az építkezéstől távol végzett kőfaragásnál milyen nehézségek és hibalehetőségek merültek fel, és ezekre utal a prefektus szeptember 20-i levelében is: „Az eöregh ajto fél keövekert, en ugian negy-negy forintot fizettem; mert nem lathattam megh az rosz embereknek faragasokat. Az kemencze allyakat en immar megh faragtattam volt a' mikor Ngod Levele erkezet, nyolczat, s kilenczedik egy eoregh Palotaban valo, ha mi oda nem kelletik benn, masuva is jo leszen." Patakon adataink szerint ebben az évben brassói kőfaragók dolgoztak, és így a pocsaji köveket is ők faragták.[36] Mint említettük, még 1650-ben is készültek Patakon kőfaragványok a pocsaji udvarházhoz, mert elszállításukra a fejedelemasszony — ahogy idézett november 3-i levelében olvasható — utasította az udvarbírót.

Az udvarház külső lépcsőfeljárata köveinek faragásáról és mestereiről Herczegh István 1649. augusztus 21-i levele ad tájékoztatást: „Az poczaiban valo garadicz kuuek meghsem keszek mert harman voltak az kik keszitettek az köueket az egik el keszitete az maga Reszet de az ketei eő Ngnak dolgosznak feieruart Imar mostan masokat egire kesziti ugian az az kü farago az ki othon uagion aszt fogatta Paldeak uramnak hogi Raita leszen s az megh harmaira(?) az hatra maradot Reszetis el kesziti minel hamarab lehet." Az idézett levélrészletekből megállapítható, hogy a munkát az örményesi jószágban, valószínűleg Örményesen végezték környékbeli kőfaragók, akik a gyulafehérvári fejedelmi palotán is dolgoztak, illetve ezek egyikére maradt az egész munka.

Az udvarház tetőzetét készítő ácsok személyére nincs adatunk. A pataki

34 DT 1646. jún. 16-án jelenti: „Colosuari keofaragok it el vegeztek faragasokat". Ezeket Tokajba küldte, majd visszarendelte Patakra a pocsaji keretek faragására, mert — mint júl. 11-én írta: „ha haza mennek, ez eztendeőben ki nem verhetik eoket ide".

35 RGy—DT. Munkács, 1646. júl. 25. (RL f. 14.).

36 Kv. Sz. 25b. VI. 638. o. 1648. szept. 8-i hazautazásukról.

újkeresztény ácsokat, mint idéztük, Debreczeni nem engedte Pocsajba, az alvinciek általa javasolt kirendeléséről pedig a levelek nem tesznek említést. Kétségtelenül szintén erdélyi ácsokról írja Hetessy 1647. július 10-én: „nem kell haza boczatanj ... Az ket Aczokis mig vegben nem uiszik munkajokat". Július 22-i levele szerint ekkor állították fel a tetőt. Kolozsvárott november 7-én két Pocsajból hazautazó szebeni ács érkezését jegyezték fel, majd december 4-én egy — feltehetően alvinci — újkeresztény ács kiutazását Pocsajba, akit a fejedelemasszony házanépével költöztetett oda.[37]

Az asztalosmunkákat váradi asztalosok készítették műhelyükben, a helyszínen az ajtókat és ablakokat csak elhelyezték a kőkeretekben. 1648. augusztus 16-án írja erről Hetessy: „az melj Aytok az hazon vadnak, azokon az kik ayto felek vadnak Az varadj Aztalosokkal kezdettem volt Czinaltatnj hanem imar vgian ki hozatom had czinaliak aytokat raja". A kolozsvári számadások szerint augusztus 24-én Szebenből érkezett öt asztalos a városba Pocsajba menet.[38]

Üvegest Debrecenből hívatott az udvarbíró 1647 telén, hogy az elkészült helyiségek ablakait beüvegeztesse. December elején írta a fejedelemasszonynak: „Eouegesert most kültem Debreczenbe", majd 22-én jelentette: „az Eoueges igen betegh uolt, masat nem talalhat Ember olyan müuest". Sajnos később, amikor az ablakok többségét üvegezték, mestert nem említ.

A cserépkályhák rakására, mint idéztük, a fejedelemasszony 1650. november 3-án Patakról rendelte ki az újkeresztény fazekast, a csempéket viszont Erdélyből szállították, tehát ott készítették vagy ott tárolták a gyakran Lengyelországból hozatott díszes, színes mázú „kályhákat".

A kőművesek és más mesterek mellett dolgozó segédmunkások, aprómívesek nagyobb részt robotmunkájukat ezzel teljesítő uradalombeli jobbágyok lehettek. Fizetett segédmunkásokról 1648. május 1-én ír Hetessy: „kőmiuesek melli Apro miveseknek napiaban Egynek adatik d 15." Ezek is lehettek jószágbeli jobbágyok, akik robotkötelezettségen felüli munkájukért 15 dénárnyi napszámbért kaptak. Aratás idején azonban ezekre sem számíthattak, amint június 26-án írja az udvarbíró: „Eddigh megh az Apromiueseknek napiaban 15 pezt adtam, de Imar az takarodas szinten jelen vagion aniert nem fognak eljönj."

Az udvarházat körülvevő erődítés földmunkáit 48 hadifogoly német muskétás végezte két káplárjuk felügyelete és irányítása alatt. 1647 tavaszán álltak munkába, Hetessy július 10-én írt róluk először egy verekedés kapcsán: „Az nemetek ez elmult vasarnap megh vaddaloztak benn az vduarban rutul uertek Egik az masikat az Egik Copural az masikra tamadot Czak kiczinben mult hogy Egy mast megh nem oltek Egiket altal ütette az Egik Copural szofogadatlansagaert Barbelynal fekszik egik a' masikra irigykedik miuel hogy ketten vadnak de vgian nem kellene ketto. Egy paranczolna nekik mind iob volna, A Kemin Janos felire mind ara haraguznak az Nemetek Ennekem penigh vgy teczik hogy a' uolna job. reja izgato(!) az munkara kezettek magiarulis tud valami

37 Kv. Sz. 25a. I. 143. o. 1647. nov. 7. (lásd 32. jegyzet). U. ott, 641. o. 1647. dec. 4.: „Aszszoniunk vitete edgi Uy keresztien Acziot Poczaiba, háznepesteől". DT—LZs. Sp. 1647. júl. 17. (RL f. 16.) Pocsajban dolgozó cserepező ácsokról ír: „Az Chierepezeok feleol ... irtais eo Naga 4. Jot kwld ... iok kellenenek az kik Pociajban vannak megh latom Isten oda Viuen, de nem remellem hogy azok erre valok legienek".

38 Kv. Sz. 25b. VI. 246. o. 1648. aug. 24.: „Erkezének 5. Szebeni Asztalosok, Potsaiban mennek dolgozni". Az idézett levelek szerint már 1646-ban is készültek asztalosmunkák. Lásd LZs 1646. aug. 15-i sorait a 26. jegyzetben. Asztalosokat említenek még: HGy—LZs. Pocsaj, A 1648. (máj. közepe): „Az aztalosok mint az kümiueseknek fizetesek mint Jar, ökis ugy kiuanjak"; 1648. máj. 25.: „Az ajto fel kowek es Ablak koweket kellene ugian legh szorgalmatossagal, hogy az Asztalosokis tudgianak rajta mivelni kiuansagokat penigh ... az Asztalosoknakis be küldetem"; 1648. jún. 26.: „Az Asztalosok miat vagiok nagy baial Dezkat nem kaphatok az melyk ük szeretnenek ... Asztalosoknak s akar mj fele miueseknek az nyarban nem szunnjeke megh munkaiok".

kiczint de ismegh az Arterlar Magister sem keduelj azt, nem tudom miert vgy vagion hogy maga lassub dolgu de a' paranczolasban gyorsab vigiazob." Július 22-én már dícséri is munkájukat: „Az Nemetekis az ki kezülök Egesseges Jol dolgoznak. sebben most ketto heuer az Barbeljnal Egy maga Degevel holt meg."

A németek napszámbérért dolgoztak, amint Hetessy október 8-án írja: „penz dolgabul prefectus vramnak Irtam volt Eo keglme azt Irta hogj a menji az naponkent valo fizetesek az nemeteknek az Joszag prouentusabul Erkezik anj penz ... penz nelkul penigh czak Egy nap sem dolgozik".

Munkájukat csak október végén szüntették be, amikor az időjárás miatt nem dolgozhattak már tovább. Október 30-án jelentette az udvarbíró: „Egy Ejel vgian nagy hidegh hauas Esső lőn vgy hogy maj napis majd Estigh tartot semi vttal moddal megh nem tarthatam őket hogj oljan ruhatalanok hanem elmenenek dolgokat felben hagyuan, a mi azt nezj arokal mind környül vettek."

Téli szállásukról, valószínűleg Erdélyből 1648. április 27-én érkeztek vissza Hetessy május 1-i jelentése szerint: „Az nemetek 27 Mensis Apr. fogtanak az dolgozashoz es az uta mindennap munkalodnak. Onadbul az mely eleotek jaro volna be hozattam annak mostis napiaban adok d 36 masik az ki onend belol Jott annokis Anit, azon kivul az 48 Nemeteknek d 24 penze." Levele végén még hozzáfűzi: „Az nemeteknel fegyuerek nalok vagion nem vgy mint az elmult Esztendoben hogy el szedtek tülök ... legien keztők erőssegh felelöm tudgianak ki meliktul tartanj. Nemely közülük igen Embertelen. Varadot ők el kerültek hogy fegyvereket ott ne hadgiak." Május 25-én ismét írt munkájukról: „Az musketolios Nemeteknek az föld Epitesen valo dolgozasokat elege Jol mulik allandosagat En nem tudom mint leszön az koprular ők tudgiak." Az erődítés egyes részleteinek megoldásában — talán Maxell korábbi utasításai alapján — káplárjaik döntöttek, mert Hetessy még hozzáteszi: „az kopral mondgia hogy miczoda meljsegenek köl lennj az fundamentomanak", majd ismét: „azt mondgia az kopral hogy az kis ayto aminth vagion ott hadgia és az nagy kapu alatis mas Czatornat". Előző levelében így jellemzi őket: „az Epitesnek formalia felől houa hamareb tudosiczon miuel az nemetök igen fortelios Emberök hogy őket mas dologra forditana Ember hanem czak az mitt akarnak".

A németek 1648 őszén befejezték munkájukat. Valószínűleg közülük valók voltak a „4. Bastya rako Nemetek", akik október 3-án érkeztek Pocsajból Kolozsvárra, Gyulafehérvárra menet. Október 26-án jegyzik fel Kolozsvárt a többi érkezését: „Erkezének valami 50. vagy 60. Nemetek kik Poczaiban dolgoztak ez nyáron." Velük volt „Capitanyok es Szállas osztojok" is.[39] További útjukat nem ismerjük. II. Rákóczi György, most már mint fejedelem, november 21-én Debreczeninek írt levelében így intézkedett további sorsukról: „Az Eötven Muskotelyosokat mys Patakra irtuk, hogy kelletik vinni; El ne boczatassa kgd a Nemet Rabokat hanem inkab jo gondviseles alat küldgie be." Végül is Onodon tölthették a telet, mert 1649. február 9-én Rákóczi Zsigmond utasította Debreczenit: „Az melly nemeth Rabok ott vadnak az kik Onodbol el szeoktek voltt", küldje Gyulafehérvárra.

Az építkezésnél a legtöbb gondot és nehézséget az építőanyagok beszerzése és helyszínre szállítása okozta. Pocsajban és közvetlen környékén a szükséges anyagok egyike sem állt rendelkezésre, többségüket viszonylag nagy távolságról, úttalan utakon kellett ideszállítani. Érthető, hogy Debreczeni már az első tervezgetésekkor megírta: „ez jeoweo eztendeoben ciak kezeolnenek, keowel, Teglawal, mezzel hozza, s, favalis". A későbbi levelek tanúsítják, hogy a nehézkes anyagszállítás gyakran okozott fennakadást.

Legnagyobb tömegben terméskövet használtak, hiszen az alapokat és valószínűleg a falakat is ebből rakták. A kő lelőhelyét a levelekben nem említik,

39 Kv. Sz. 25b. VI. 260. o. 1648. okt. 3.; u. ott, 287. o. okt. 26.

Debreczeni 1646. május 13-án maga is írja: „magam is akarnam latni meni feoldről jeo az keo", majd 19-én ismét: „nem tudom hani melfeoldreol hozzák". Talán a Várad környéki hegyekben fejtették a követ, mert Hetessy 1647 decemberében írja: „bár Varadrul hordananak köuet a meljet oda szalljtottak megis közeleb volna de a banjabul mesze".

A faragott köveket, mint említettük, készen hozták Sárospatakról, ahol a helybeli Nyilazó-bányában fejtették a jól megmunkálható vulkáni tufát, és részben a bányában is faragták meg. A lépcsőhöz Mezőörményes környékén bányászhatták a kőtömböket.

Égetett agyagtéglát falazáshoz is, de főként boltozásokhoz használtak. A téglát Pocsajban helybeli és erdélyi mesterek készítették. 1646 áprilisában Szászsebesről „teglaueteő Rudolfus" érkezett oda negyedmagával.[40] Az általuk vetett tégláról írhatja 1647. április 10-én Hetessy: „Az Teglaban harom kemenczeuel Egettenek kj, Egy kemenczeben nem fogh fernj Az Tegla az ki Egetlen. Annak az Epuletnek nem leszen Elegh. Az kornyul valo falait, s az koz falakat vgian fel rakhatnj vele." Ez nem az udvarházra, hanem egyik melléképületre vonatkozhatott. Az égetést ekkor talán az a meggyesi András téglavető és társa végezte, akinek hazautazását augusztus 31-én jegyezték fel Kolozsvárt.[41] Ezekről írhatta Hetessy június 10-én, hogy „Az Erdélj ket Jobagy Tegla ueto szaszokatis" ne rendeljék vissza. 1647. május 12-én hét szebeni téglacsináló indult Kolozsvárról Pocsajba. Vezetőjük, Cserepes Simon nevéről ítélve egyrészük cserépvető lehetett, és valóban, október 5-én Kolozsvárott csak három szebeni téglavető, továbbá ugyanannyi „cserepező" visszaérkezését jegyezték fel.[42] Ezek munkájáról is jelenthette Hetessy július 10-én: „Teglat mostis Egettetök", javasolva, hogy a kőművesek továbbra is maradjanak ott, „ha teglaiok leszen". Július 22-én kő hiányában az árnyékszék alapozásához is téglát ajánlott. 1648-ban újból két erdélyi téglavető dolgozott itt a helybelieken kívül, amint május 1-én jelentette az udvarbíró: „Tegla vetők kettő vagion Erdelj. Ez itt kinualo Jobagy Tegla vetők kettej betegh a kettej a mint dolgozik." Az elkészült mennyiségről június 26-án írta Hetessy: „Egetöt Tegla uagion huzon harom Ezör: Egetetlen Tegla vagion 71500". A fejedelemasszony még 1653. február 22-i levelében is említ itteni téglavetőket: „Tegla vető Pocsaibanis vagion onnatis vihetni egynehanyat Patakra."

A falazó és vakoló habarcshoz használt mész lelőhelyét sem ismerjük. Debreczeni 1646. május 13-án a mészről is írja: „akarnam latni meni feöldreol jeo az keo, meniről az Méz". Valószínűleg szintén Várad környéki mészkőbányákból hozták már kiégetve a meszet, helybeli mészégetésről a levelekben nem esik szó. Erre utal Hetessy 1647. április 10-i levele is: „Az mész hordassal elnem Erkezem", azaz égetett meszet, és nem mészkövet szállítottak az építkezésre.

A habarcsba való homokot, „fövenyet" is nagyobb részben távolabbról kellett hordatni. Debreczeni 1646. május 13-i levelében „feoueni hordason" is béres szekereket javasolt. A falazó habarcshoz Hetessy 1647. július 22-i sorai szerint helyben termeltek homokot, míg a vakoláshoz való élesszeműt a Körösről akarta hozatni, a hosszabb szállítás azonban nehézséget jelentett: „Vakolnj valo feöuenjet elegh bajos hordatni miuel az ett ualo fouenj nem arra valo hanem az körös fönenjet kell hordatnom ... igen szorgalmatosan kellene s föuenjet az körösrül mi forman hozathassanak mostani szorgos dologh Idejen."

Az építkezéshez tekintélyes mennyiségű különféle faanyag is kellett. A tető-

40 Kv. Sz. 24. XV. 307. és 426. o. 1646. ápr. 20.

41 Kv. Sz. 25a. I. 501. o. 1647. aug. 31.: „Poczaybol tegla ueteő Medgiesi Andras masod magaual erkezik".

42 U. ott, 89. és 216. o. 1647. máj. 12.: „Erkezék Czerepes Simon 6 tarsaival szebenből Poczaiban mennek dolgozni". U. ott, 506. és 537. o. 1647. okt. 6.: „Poczaybol mennek harom Czerepezeők haza Szebenbe, Geörgy, Andras, es Sebestyen ... vgian az czerepezeőkkel jw harom tegla ueteő vgian szebeniek".

szerkezethez gerendákat a Kárpátokban döntött és a Tiszán leúsztatott fenyőszálakból faragtak, valószínűleg a helyszínen. 1646. július 2-án írja Debreczeni: „Feniea fakat most az Tizarol hogi vitethessenek rajtunk lewen az takarodas ciak lehetetlen". Odaszállításuk béres szekerekkel mégis megtörtént, mert július 9-én már említi: „megh az beresek megh jeonek Pociajbol az fenieő Zalak viteleből". A fa minőségével azonban július 15-i sorai szerint elégedetlen volt: „Pociaj Eppeoletekre iob fakat szerettem volna kvldeni de azminemeok voltanak ciak olianokat kwldhettem".

1647 elején Patak környékéről keményfa gerendának való fát is vágtak. Debreczeni január 29-én írja: „Szenas Peter Vram most itkin lewen, Pociaj hazhoz walo fakat megh Vagathattia ... es ha ez mostani ho valamit tart megis hordhattiák".

Deszkát ajtók és ablakok készítéséhez és boltozatok mintadeszkázataihoz, „árkusokhoz" használtak. Hetessy ismételen írja, hogy Debrecenben és Váradon vásárolt deszkát. 1647. július 10-én jelenti: „Füresz Deszkat nem kaphatok harmincat affele Eöregh Deszkat vetettem Debreczenben Jo Deszka vgian Egyet mas mi szerszamnakis io volna, Arkusoknak. Aprobis Job volna; Nagod k:(egyelmessége) varadi varhoz fogh lennj füresz malom Belenes fele Nagd: kentelen volnek onnadis hozatnj vagy pedigh varadrul Annal kezeleb volna". Július 22-én újabb debreceni vásárlásról számolt be: „az Deszka felől Irtam füresz Deszkat mind az altal eddig vettem Debröczenben ket szaz negy Deszkat Eotven ket forinton hatuan Eött penzen miuel szinten ra szorultam". Váradról, annak birtokairól és fűrészmalmaiból bizonyára ingyen kapott deszkát, és ezért továbbra is onnan igyekezett szerezni. 1648. május 1-én írja: „Deszkat vgian vehetnj Debreczenben czak hogy Draga de vgian Asztalosnak jo. Ibranj vramhoz mindgiarast be megiök es Eo kglmetül az Ablak ramajnak valo Deszkakat es ki keröm". Következő levele szerint valóban járt Ibrányi Mihály váradi kapitánynál: „Dezkat kapitan Vram 35 szalat adatot azon kivül Debröczenben vetettem es vetetek miuel hogy masunad nem tudok honand vennj". Május 25-én már újabb vásárlásról számol be: „Deszkakat En hozattam volt Szeplakrol kapitan vram akit adot volt Azon kivül penzenis kell vennem s vettemis". Az addig vásárolt deszka tölgy volt, mert június 26-án megemlíti, hogy az asztalosok inkább hársfát használnának: „Az Asztalosok miat vagiok nagj baial Dezkat nem kaphatok az melyk ük szeretnenek Ablak ramanakis Tőgy fat hozattam En ugy tudom hogy abul leszön job s allandob ők penigh harsfat kiuannanak. Debröczenben sem hoznak most olyan Jo afele dezkat, mind affele vekonj dezkat hoznak Mind az altal vgian szörit teszöm az hars fanak a mi lehett Aytonak valonak".

Az erődítéseket koronázó palánknak a környékbeli erdőkből hordtak fát. 1647. július 22-én Hetessy a hordatás nehézségeiről panaszkodott, utóbb a jószág makkoltatásra alkalmas erdői irtását nehezményezte inkább. Ezért 1648. május 1-én a fejedelemasszony engedélyét kérte, hogy távolabbi erdőkben vágathasson palánknak karókat: „az fatis honnand keljen hordanj mert ha az pali Erdoket rahordatom makot nem teröm mas azis hogy sok roszis vagion ... Az fold bastyakra es mind köresti környül igen szep egyenes hasitot karo forma hegies kiuantatik vagy hat Ezör Erdeje Nagnak az en paranczolatom alat nincz kezel a hul affelenek szerit tennem hanem Varadi nagnak joszagaban a melj falut nem regen foglaltak oda Karbest neuu olah falu Annak az Erdejen föl talalnak nagy Erdejekis vagion". Hasonlóan ír következő levelében is: „Varadj vduar biro Vramnakis az Erdo felől azmely Erdőn afele ahoz valo fakat talaltatok had lenne szabad vagatnj".

Az udvarház tetőfedésére eredetileg fazsindelyt szánhattak, mert Debreczeni 1646. május 19-én már ennek áráról tájékoztatta úrnőjét: „Az Sindel keglmes Azzoniom nem draga ket forinton huz penzen". Utóbb mégis cserépfedés mellett döntöttek, amit Szalárdi leírása is tanúsít. A cserepet részben Nyírábrányban vetették és égették. Helybeli cserépvetőket Debreczeni már 1644. július 21-i levelében említ: „Chierep veteo 3 jeot Pociajbol". De az építkezés megindulása után

Erdélyből is küldtek cserépvetőket. Kolozsvárt 1646. július 9-én jegyezték fel két szebeni mester kiutazását, két segesvári, cserépcsináló Péter és társa hazautazását pedig október 3-án.[43] 1647-ben ismét szebeniek érkeztek, május 12-én Kolozsvárt hét téglacsináló átutazásáról írnak Cserepes Simon vezetésével, de visszautazásukkor október 5-én három téglavető mellett három cserépcsinálót nevezneknek meg, Györgyöt, Andrást és Sebestyént.[44] Hetessy 1647. július 10-én, majd 22-én jelentette munkájukról: „czerepet husz Ezöröt akarnak Egetnj az Czerep vetők ottis az haznal vagion tizenket Ezör". Debreczeni viszont aggódva írta július 31-én: „az Chierepek dolgabanis vagion fogiatkozas mert elegh nem lezen, s, az mi vagionis mégh egetetlen benne, aztis azert hogy mindgiarast egessek magat oda kwldtem az Uduarbirot ne hadgia towab halaztani". Az égetésről csak szeptember 6-án számolt be a számtartó: „A haz Fedelere eggetik immar Abranban cserepet egy kemenczevel. A kemenczeben egy 12000 Csereph ter. Annak felet most el hoztak. Viszontak a maradekiatis most uyobban el hozzak. Az egetetlen cserepet penigh az cserepesek Immar egyvegben es egymas utan naponkent egetik". A cserépvetők talán ábrányiak, de inkább erdélyiek lehettek, akiket több helyre is kiküldtek. Mint az idézett levelekből megtudtuk, a cserép minősége nem volt megfelelő, és ezért ki kellett cserélni.

A cserép elkészüléséig gyékénnyel akarták ideiglenesen befedni az épületet, amint 1647 július 17-én írja Hetessy: „Azon kiuül miuel kelljen födnj magam sem tudom megh, mert gykenjel io volna Czak az Arattatasat tudnam kiuel".

Az építkezésen számottevő mennyiségű vasat is felhasználtak kisebb nagyobb szegektől eltekintve boltozati vonóvasak, rácsok, pántok alakjában. Hetessy 1648. május 25-i levelében is hangsúlyozzza: „az Epiteshez vas kiuantatik ... Anelkul az epulet nem lehet".

A zsindely- és lécszegeket általában készen vették az építkezésekhez. De az udvarbíró 1647. április 10-i levele szerint az ablakrostélyokat is készen szállították ide a Váradtól délre fekvő Vaskoh községből, amely — mint neve is mutatta — a bihari vaskohászat és feldolgozás egyik központja volt a tőle délre található Belényessel együtt. „Az 24 vas Rostelyokatis elhoztak Vaskorul" — írja ekkor Hetessy, majd július 10-én jelenti: „Vaskorul az melj 14 Masa vasat Ennek elotte paranczolt volt adatnj igen keues vagion benne mind az Epületben ment ... honnad kel varnom Jo Idejen tudhassam hozza tartanj. Lecz Szeget megh Ezört adtanak Vaskorul azt Irta az vaskohj prefectus hogy mostan töbnek szerit nem tehette vala". Július 22-én újból jelentette: „Leczszegh vtan is elkültem Vaskohra ... Vaskorul hozattam Leczszeget N 900 ... Az Eöt masa vasatis megh Irom, hogy mjkor küldgiek raja".

Bádogot csak a tetőcsúcsok gombjaihoz használtak, ezek és talán az ablakrostélyok mázolására festék is kellett. 1647. július 22-én ír ezekről is az udvarbíró: „Az gombokra plehet kellene honnad hozassak. Zold fösteket Verösset es mas felet kyuantatik most kellene keglmes Aszoniom szerit tennj ... festeket plehet igen szorgalmatossan kellene".

Az anyagok megszerzésénél is több gondot okozott a szállításuk. Ehhez elsősorban az igás állatokkal rendelkező jószágbeli fogatos jobbágyok munkája jött számításba. Ez azonban meglehetősen korlátozott volt és tovább korlátozódott olyan időszakokra, amikor a mezőgazdaságban nélkülözhették. Az 1644. évi hadjárat következtében az igavonó állatok száma egyébként is erősen lecsökkent. Ezért mindig gondosan mérlegelték, vajon a fogatos robotmunka vagy a pénzért fogadott béres szekerek alkalmazása gazdaságosabb és ésszerűbb-e a szállítások-

43 Kv. Sz. 24. XV. 107. o. 1946. júl. 9.: „Erkezenek Szebenből 2. Chierep Chinalok, Mennek Poczaiban", lásd még 204. o. U. ott, 339. o. 1646. okt. 3.: „Erkezek Segesvarat lako cierep cinalo Peter pociaibol masod magaval megien haza"; lásd még 440. o.

44 Lásd 42. jegyzetet.

nál. Debreczeni már 1643. november 25-i levelében is aggodalmaskodott a jobbágyok túlterhelése miatt: „ha az eo zokasok felet haytiak megh idegenedik". Az építkezés kezdetén a kőhordással kapcsolatban is a gazdaságosság kérdését vizsgálta 1646. május 13-i levelében: „Az ott walo Eppeolet ha penzert Egi eol kewet 25 forintert hordananak, sok penzre menne, az meni jozagh oda vagion Jo dispositiowal alkalmas keowet kellene hordani de az beres Zekereket kellene teobbiteni az kik ciak keo, méz es feoueni hordason lennenek ... En inkab az szeoleoket miueltetnem Penzel addigh migh az iobbaginak az Eppeoletre kellene járni mint keowet hordatnek penzen, nem menne annira fel az Szeoleomw mint az keo hordas".

A fejedelemasszony ennek ellenére Erdélyből béres szekereket rendelt ki, mert Debreczeni május 17-én így ír: „Pociayban az keo hordasra elegedendeo Zekereket rendelt Nagod, ugi mind majorsagh, zeoleo mjueles es Eppeolet egizersmind megien eleo". Május 19-i levelében a fuvarozás árát sokallta, bár a néhány nappal előbb említett 25 forinttal szemben csak 10 forint volt: „az keo hordas tiz forinton eole bezzegh ugian draga iollehet nem tudom hani melfeoldreol hozzák, valamiben most megh alkuznak penigh vellek, ez utannis mind arra neznek, es olcioban nem horgiák, kicien penigh egi eol keo".

Jobbágyfuvarokra, mint több idézett levélrészlet is mutatta, különösen aratás, „takarodás" idején nem számíthattak. Ősszel a vetés és szüret miatt nem jutott jobbágyfogat az építőanyagok szállítására. A palánkkarók hordatásáról írja Hetessy 1647. július 10-én: „mostan illyen takarodas idő leuen mind Egy s mind mas dologal igen sulios hatra maradas az takartatasban", majd július 22-én hasonlóan: „illjen szorgos időnnis el kel küldenem az Erdőre afele fairt". Október 8-án az őszi munkákról írja: „most az Ladániaknak Irtam hogy fölmenjenek patakra Ablak s Ayto fel köuekert ... nem erkezem az vettetes szüret miat hant hordas es töb dologh miat lehozatnj".

Az ökrösfogatokkal való szállításra a korabeli útviszonyok mellett a száraz nyári időszak és a fagyos, havas téli idő volt a legalkalmasabb, hiszen a sártengerré vált utakat csak a szárazság vagy a fagy szilárdította meg, havon pedig szánnal szállíthattak. Télen viszont a nappalok rövidsége jelentett hátrányt. 1647 decemberében Hetessy panaszkodott az enyhe idő miatt akadozó kőszállításokra: „Kő hordasban most semj mod nincz hogy az ut saros hanem ha szanut lenne ... a banjabul mesze az nap röuid Eczaka hoszu".

Az anyagok nagyrészét jelentős távolságról szállították. A két legközelebbi város, Debrecen és Várad átlagban 30 km-re feküdt, de már Patak például 120 km-re. A szállítások gazdaságossága érdekében az építőanyagokat fuvarozó szekereken főleg Patakra menet terményt szállítottak. 1648 májusában írja Hetessy: „czak az harom szaz koböl lisztet vinek föl azon köuet hozna le". 1650. november 3-án Lorántffy Zsuzsánna rendelkezett úgy, hogy az udvarbíró „aytoknak es kemenczek allyanak valo keöuekert el külgyön s- az Szekereken Borsot, Lencset vigyenek".

A szállításokra rendelt jobbágyok elnyomorodását, marhájuk pusztulását Hetessy 1648-ban többször panaszolja. Már január 14-én jelenti: „Az majorháznak fajat megh faragjak vagiak de az hozatasa szallitasa legh bajossabb mesze földrül, az marhaia uesz el az szegen Embernek, Igen elis Marhatlanodott az Jobagy Enek elette valo szüksegre". Májusban ismét említi: „Az Epites alkalmasint menne vegben czak az sok szekeret gyöznem miuel mindenfele hozza valo Ezkoz igen mesze vagion ... czak az vgar szantashoz sem Erkezem Annira el holt marhaiok az Embereknek".

A nehézségek ellenére is elsősorban a jobbágyok fogatos robotját vették igénybe az építőanyagok szállítására, részben mert erre nem kellett készpénzt költeni, részben azért is, mert olcsóbb volt a béres szekereknél. 1647. április 10-én írja erről Hetessy: „Az mesz hordassal el nem Erkezem ha masokkal hordatom Idegen Embörekkel a Jobagi kiuul Dragaban esik". Hasonló meggondolásból hozták Örményesből jobbágyfogatokon a lépcsőköveket is, ahogy 1650. már-

cius 2-án írja Herczegh István: „en az josagot aual ugian nem terheltem uolna, de sokra megien vala penzert ki uitetnem mert 16 seker uitte el".

1650 után az udvarház már lakható volt, és az özvegy fejedelemasszony gyakori utazásai során nyilván sokszor megszállt itt is. 1653. június 10-én nevezetes esemény színhelyévé tette, amint Szalárdi megírja: „Ezen 1653. a méltóságos üdősbik fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna Pocsaj házánál, die 10. Junii, illendő lakadalmi sollennitással adta vala haza néhai boldog emlékezető Bornemissza Pál hajadon leányát, Bornemissza Anna kisasszonyt, néhai nagy emlékezetű apanagyfalvi Apaffy György kisebbik fiának, Apaffy Mihálynak", a későbbi fejedelemnek[45]

Kétségtelenül Pocsaj jelentőségére utal, hogy a fejedelemasszony még 1658-ban a község kizárólagos birtoklása érdekében Ödönffy László özvegyétől, ill. annak kiskorú fiától 17 évre zálogba vette itteni részbirtokát.[46]

A sok fáradsággal és költséggel készült, építtetetői által nyilván évszázadokra szánt épület alig ért meg egy évtizedet. 1660-ban a II. Rákóczi Györggyel való végső leszámolásra készülő török egyik serege a budai pasa vezérlete alatt Pocsaj mellett vonult Várad alá. Az erődített és jól felfegyverzett, biztonságot ígérő várkastély a kortárs Enyedi István beszámolója szerint menekülőkkel telt meg.[47] A vár előrelátóan megerősített őrsége oktalanul rajtaütött a már elvonult sereg utóvédjén, amire a felbőszült pasa visszafordult, és május 9-én ostrommal elfoglalta, kifosztatta, majd lerombolta az udvarházat és erődítéseit, az őrséget pedig lekaszaboltatta. Szalárdi így számol be a pusztításról: „hogy ugyan valóban hírét hagyhassa Pocsaj várán, az föld bástyáit rútul levonatta és széjjelhányatá, az kőből mind boltozatokra építtetett, veres cseréphéjazat alatt levő igen gyönyörűséges fejedelmi fris házakat is egész félig, ha nem alább, maga szemei előtt lehányatá, rontatá"[48]

Várad elfoglalása után a török a környéket is megszállta,[49] és a Debrecen felé vezető fontos útvonal egyik kulcspontját jelentő Berettyó-híd biztosítására a pocsaji várkastély erődítéseit helyreállíttatta, sőt Ortelius krónikájának beszámolója szerint nagyszabású munkálatokkal komoly mértékben megerősítette. A meglehetősen jól értesült krónikás az 1661. év eseményei sorában ezeket írja Pocsajról: „Szinán pasa, most már mint Várad igazi pasája és parancsnoka (két mérföldnyire onnan Jászó felé) Pocsajból, egy egyébként is kis kastélyocskából olyan erősséget építtetett, amihez foghatót vélhetően az egész magyar királyságban nem találni, és ezen naponta 3000 körüli ember dolgozott. Ez elsőben és egy-

45 *Szalárdi* i. m. 277.

46 *NRA* f. 297. N. 13. Copia Litterae Pignoratitiae Sophiae Nagy Mihaly Ladislai Eödenfy relictae viduae quam Fily Sui Ladislai Tutricis pro Susanna Lorantffy... Super portione possessionaria in Possessione Pochay... existenti habita Coram Capitulo Varadinensi A° 1658 Celebr. Várad, 1658. jan. 31.

47 Enyedi István II. RGy veszedelméről. *Erd. tört. adatok* IV. 303.: „legelső gondja kinek kinek a lőn, mint költözhessék igen sietve feleségével, gyermekével és csak hamar felragadható legféltőbb javaival együtt együvé másuvá erősségekbe széljel, Pocsajba, Kis-Várdába, Kállóba, Ecsedbe és a Tiszán tul lévő erősségekbe s városokba".

48 *Szalárdi:* i. m. VII. II. r. 501.

49 Kemény János követi utasítása Bánffy Dénes számára, h. n. 1661. ápr. (*Kemény János* önéletírása és válogatott levelei, Bp. 1959.): „Ali pasa... Váradot elvevé... fogadása ellen egész Bihar stb vármegyéket sok várakkal és kastélyokkal együtt, ugymint... Bajommal, Pocsajjal, Kerekivel... ugy el akarja szakasztani tőlünk, hogy a parasztságot magyar uránk szolgálni nem engedi". *NRA* f. 297. N. 7. Informatio Bona Pocsaiensia et Periensia concernens (1692 után): „Cum autem post mortem ipsius (ti. LZs) filius ipsius Georgius Rakoczi in conflictu cum Turcis habito ante Magnum Varadinum ex vulneribus acceptis occubuisset Turcae cum Magno Varadino haec quoque bona occuparint quae nonnisi post annum 1692 armis suae Maiestatis revindicata... sunt".

részről köröskörül széles, nagy és magas bástyákból állt vizesárokkal. Másodjára van a sánc a maga vizesárkaival. Harmadjára egy külső sánc hasonlóan vizesárokkal. Ekörül fél mérföldnyire csupa mocsár, amelyen át egyetlen járóút, éspedig egy híd készült, amin egymás mellett három szekér mehetett"[50]

Ortelius leírását megerősíti Evlya Celebi is, aki 1664-ben Debrecenből Adorján vára felé itt átutazott. Bár keleties túlzásai csökkentik szavahihetőségét, és a régi magyar fordítás megbízhatósága is kétséges, leírásából mégis ráismerünk a várkastélyra és erődítéseire: „Pocsaj vára. Az építőjét nem tudom, de régidő óta Erdély királyainak uralma alatt állott, most pedig a váradi ejáletben van... Vára egy tó partján, négyszögű erős épület, szép bástyákkal. Jelenleg a várban szép deszkatetejű házak és templomok vannak. Külvárosát is árok és erős kerítés veszi körül"[51].

Pocsaj 32 évig maradt török megszállás alatt. 1690-ben Bethlen Miklós Bécsből hazatérőben itt utazott át, és mint emlékirataiban felidézi: „a váradi török Kis Marjához szállott, a pocsaji hidat csináltatja"[52]. Az első katonai felmérés 1784-ben úgy ábrázolja Pocsajt, hogy a Váradról Debrecenbe vezető út Szalárdi leírásától eltérően a Berettyó és az Ér összefolyásától keletre, a közrefogott földnyelven és az itt álló erődítésen át vezet a két víz fölötti hidakon haladva.[53] Valószínűnek tűnik, hogy az út nyomvonalát és a Berettyó hídját a törökök helyezték át, hogy a forgalmat az erődítésen át vezetve teljes mértékben ellenőrizhessék és szükség szerint lezárhassák.

Pocsaj Váraddal egyidejűleg, 1692-ben szabadult fel a török alól.[54] A felszabadítás után röviddel készült megyei összeírásban ezeket olvashatjuk: „Bocsay nevezetű mezőváros a fenséges Rákóczi fejedelem birtoka, mai napig lakatlan, nem tudni hány év óta. Erőssége ma is fennáll, de már Ófensége fegyvereivel felszerelve. Kocsmáltatása Rákóczi fejedelem joga. Kocsma, mészárszék és malom nincs, mert elpusztultak."[55]

Az 1702 nyarán készült összeírás már elhagyott romként írja le a várkas-

50 Ortelius Continuatus. Chronica deß Ungarischen Friedens und Kriegswesens (Frankfurt, 1665.), 194. o.: „der Sinan Bassa nunmehr würcklicher Bassa und Commendant in Wardein zwo Meilwegs davon gegen Jasso zu auß Pochay einem sonst kleinem Schlößlein eine solche Vestung bauen liesse dergleichen man vermeynte im gantzen Kőnigreich Ungarn nicht zufinden und arbeiteten daran täglich bey 3000 Personen dessen Anfang bestund eins theils umb und umb in breiten grossen und hohen Pasteyen mit einem Wasser-Graben; Zweytens ist die Schantz mit ihren Wassergräben; Drittens ein halber Wall ebener gestalt mit Wassergräben darumb auf eine halbe Meilwegs lauter Morast darzu nur ein einziger Paß nemlich eine Brücke gemacht ward darauf drey Wägen neben einander fahren konnten".

51 *Karácson Imre:* Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. (Bp., 1904.) 241—3.).

52 *Bethlen Miklós* önéletírása (Bp., 1955.) I. 406.

53 Hadtörténeti Intézet Térképtára.

54 *NRA* f. 297. N. 7. Informatio: „bona... quae nonnisi post annum 1692 armis suae Maiestatis revindicata et hucusque inter Neo-acquistica reputata sunt, cum autem horum Neoacquisticorum legitimis heredibus restitutio in vltima dieta fuerit determinata, Aspermontiani haeredes vero et vtpote a suprafata domina Susanna Lorantffy descendentes Legitimi sint heredes Quare Maiestatem vestram..." (így töredékesen végződik). Mellékelve N. 6. alatt Dobó Domokos Anna lányának és Zeleméri Kamarás János leszármazottainak genealógiája II. Rákóczi Ferencig és Rákóczi Julianna, Aspremont Ferdinándnéig.

55 *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején, 1692. Településtört. Tanulmányok 1. (Bp., 1943.) 72. Conscriptio quattuor processuum comitatus Bihariensis 1692. Bécs, Hofkammerarchiv, Conscriptiones oder Urbaria, f. 5. N. 103.: „Bocsay oppidum sic dictum, pertinens ad principem illustrissimum dominum Rakoczy, adhuc usque desertum, ignoratur a quot annis. Fortalitium adhuc exstat, armis jam Suae Majestatis munitum, educillum pertinet pro parte principis Ragoczy, educillum et macellum, mola nulla datur, quia sunt deserta".

Pocsaj és az erődített udvarház az első katonai felmérésen, 1783.
(Hadtörténeti Levéltár)

télyt: „Volt itt egy Rákóczi-féle, kőből való várkastély minden hozzávalóval ellátva és vízzel körülvéve. Számos év óta romban áll, és csak omladékok és falak állnak. A Berettyó folyón egy három kőre járó malom"[56].

A Rákóczi-szabadságharc után a birtokot elkobozták, és kamarai kezelésbe adták. Az 1731. évi összeírás a híd újjáépítésétől eltekintve továbbra is a pusztulás képét idézi: „A templomnak csak romjai láthatók ... A Berettyó folyó fölött van egy híd (amelytől vámot szednek), körülbelül 300 öl hosszúságú, amely még az 1722. évben fából készítve újból épült. Pocsaj várának romjai az említett folyónál, egykor falakkal megépítve és árokkal övezve a hajdan itt állott erősség emlékét őrzik, ahol még felismerhető a kétszintes építmény tágas pincékkel ellátva"[57]

1732-ben Pocsaj a Dietrichstein család birtoka lett.[58] Későbbi híradásokból tudjuk, hogy 1750-ben a Berettyó-híd szomszédságában egy emeletes romépületet a birtokosok vámház céljára újjáépíttettek. *Osváth Pál* írja 1875-ben: „Pocsaji jegyző Pátz Ferencznek 829 évi jelentése szerint a vár 660 után többé fel nem éppíttetett, a vámházat is, amint azt az épületben berakott kőre metszett írás „eruderibus restitutum MDCCL" mutatja, 1750-ben tatarozták ki. A vámház hagyomány szerint egy emelettel magasabb volt, de az a kijavításkor leszedettetett. Találtak az omladékok közt egy Lorántffy Zsuzsanna nevét tartalmazott kőtáblát, mit az építtetők a Berettyóba dobattak. A nép azt hiszi, hogy a Rákócziak kincse e hely körül van elrejtve, azért itt áskádni szoktak"[79]. K. Nagy Sándor útirajzaiban lényegében megismétli a fentieket, majd hozzáfűzi: „Ez emeletes ház valószínűleg előbástyáját képezte azon »Rákóczi-vár«-nak, melyet I. Rákóczi György az Ér és Berettyó összefolyásának szegletében építetett 1641-ben"[60].

Az omladékok között talált feliratos táblából is arra következtethetünk, hogy az egykor emeletes udvarházat állították helyre vámháznak. Az első katonai felmérésen az Ér és Berettyó között jelölt négyszögű sáncerődítményen belül látható épület az udvarházból átalakított vámház lehetett. A két híd között az erődítményen keresztül vezető országútszakasz mellett álló épület vámszedő ház céljára valósággal kínálkozott. A térképen a két folyóvíz összefolyásától északra, az országútból nyugatra kiágazó mellékutak végénél „Post hauss' felirattal megjelölt épület is látható, amely azonban csak posta állomás lehetett, és az országúttól távolabb vámszedésre nem volt alkalmas.

Az udvarházzal azonosította a XIX. sz. derekán a vendégfogadónak is használt vámházat már *Fényes Elek* is, aki *K. Nagy Sándor* leírásával megegyezően emeletesnek ismerte az épületet: „az ún. Rákóczy vára, melly jelenleg is 2 emeletre van, s vámháznak és vendégfogadónak használtatik. E vár 1811-ben rontatott le cs. tábornok Löwenburg által"[61]. A rombolás 1811. évi időpontja azon-

56 MTA Műv. tört. kutatócsop. forráskiadványai XI. Urbaria et conscriptiones 4. füzet (Bp., 1975.) 204. U. et C. f. 36. N. 69.: „Erat hic castellum lapideum cum omnibus appertinentiis aptum aqua circumdatum Rakoczianum, a complurimis annis ruinatum, ubi non nisi rudera et muri extant. Mola una trium lapidum in fluvio Berettyo". (Közreadta Dr. Baranyai Béláné).

57 U. ott, 205. o. U. et C. f. 36. N. 71.: „Ecclesiae rudera cernuntur adhuc loco ... Pons super fluvium Berettyo (a quo telonium exigitur) circiter 300 orgiarum longitudinis reperitur, siquidem anno adhuc 1722 de novo ... lignis exstructus habetur ...Rudera castri Pochay ad fluvium antefatum ex muro olim erecti fossatoque cincti prius existentis ibidem fortalitii memoriam reliquerunt, ubi adhuc structura duarum contignationum cellariis commodis extantibus cernitur".

58 *Osváth Pál:* Bihar vm. Sárréti járása leírása II. (Nagyvárad, 1875.) 541.

59 U. ott, 544.

60 *K. Nagy Sándor:* Biharország (Nagyvárad, 1884.) 14—15.

61 *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára (Bp., 1851.) II. 240.

ban kétségtelenül téves vagy talán csupán elírás, mert az erődítéseket minden bizonnyal a Rákóczi-szabadságharc leverése után, 1711-ben hányták szét. *Fényes* idejében — mint írja — a község felerészben a Zichy-család, felerészben a nagyváradi püspökség birtoka volt. *Osváth* szerint Dietrichstein József 1822-ben adta el pocsaji birtokát Zichy Ferencnek.

Ma már a vámház sem áll, az udvarházat átalakított állapotban sem ismerhetjük meg. Helyén az évszázados út kétoldalán falusi házak sorakoznak. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna erődített udvarházának emlékét már csak a korabeli írások őrzik.

Mihály Détshy

DAS HERRENHAUS DER RÁKÓCZI'S IN POCSAJ

Das einstige Herrenhaus des Fürsten Georg Rákóczi I. und seiner Gemahlin Susanna Lorántffy zählt zu den zahlreichen verschwundenen und vergessenen Werken der Spätrenaissancebaukunst Ungarns der 1. H. des 17. Jh.

Pocsaj liegt in der Tiefebene jenseits der Tisza, heute an der Ostgrenze Ungarns, halbwegs zwischen Debrecen und Nagyvárad (Oradea, Grosswardein). Nach 1425 bauten die damaligen Gutsherren mit Genehmigung König Sigismunds des Luxemburgers hier ein wehrhaftes Schloss oder Castellum. 1553 kam das Gut und das Schloss in den Besitz der Dobó's. Als letzte ihrer Erben erhielt Susanna Lorántffy und ihr Gemahl das Gut um 1620. Das mittelalterliche Schloss scheint schon vor 1600 zerstört worden zu sein. Das Ehepaar machte Pocsaj zum Sitz eines ausgedehnten Gutes, das sie wirtschaftlich aufblühen liessen und beschloss 1642 hier bei dem Zusammenfluss des Flüsschens Berettyó und des Ér-Baches von diesen eingefasst auch ein befestigtes Herrenhaus zu errichten, nachdem schon Brücken und Dämme für den Verkehr zwischen Debrecen und Nagyvárad über die genannten Flüsschen und den umgebenden Morast, sowie eine Wassermühle und ein Gasthaus gebaut wurden. In seiner zeitgenössischen Chronik beschreibt Johannes Szalárdi das Herrenhaus und berichtet, dass es an der Stelle einer alten Erdburg angelegt wurde, die man mit den Überresten des früheren Schlosses identifizieren dürfte.

Die erhaltene Korrespondenz des Fürstenehepaars mit seinen Beamten, vornehmlich dem Präfekten aller Güter in Ungarn und dem Hofrichter von Pocsaj enthält ausführliche Berichte über den Gang des Baues, über die Meister und die Verschaffung der Baumaterialien, und ist damit eine fast alleinstehend reiche Quelle der Kenntnis des Bauwesens dieses Zeitalters.

Der Bau wurde im Frühling 1646 begonnen. Die endgültigen Entwürfe oder Anweisungen gab der vielbeschäftigte „Fundator" des Fürsten, Imre von Sárd. Als Vorbild scheint das kurz vorher durch den Baumeister Mathias aus Alba Julia gebaute Herrenhaus in Örményes (Siebenbürgen) gedient zu haben. Die Ausführung leitete der Maurermeister Andreas aus Dés. 1646 wurden lediglich die Fundamente und das Kellergeschoss ausgeführt, das Erdgeschoss und Stockwerk, sowie das Ziegeldach sodann 1647. Erst nach Abdeckung des Gebäudes wurden die Räume geschossweise überwölbt. Der Grundriss bildete ein gestrecktes Rechteck mit einer Zimmerflucht in jedem Geschoss und vielleicht einem offenen Gang vor den Zimmern. Zum Obergeschoss mit den Wohnzimmern und einem grösseren Saal führte ein äusserer Treppenaufgang.

Maurer wurden aus siebenbürgischen Städten zum Bau bestellt. Auch die Steinmetze kamen aus Siebenbürgen, bearbeiteten aber die Werksteine für die Tür- und Fensterumrahmungen, sowie die Ofenfüsse in Sárospatak, 120 km westlich von Pocsaj, wo auch der Stein gebrochen wurde. Nur die Treppenstufen wurden in Siebenbürgen, vermutlich in Örményes gehauen. Den Dachstuhl sollten die neuangesiedelten anabaptistischen Meister in Sárospatak ausführen, doch kamen schliesslich auch die Zimmerleute und Dachdecker aus Siebenbürgen. Die Tischlerarbeiten wurden bei Meistern in Debrecen und Nagyvárad bestellt.

Um das Gebäude wurde ein Erdwall auf rechtteckigem Grundriss mit vorspringenden, kasemattierten Basteien an den vier Ecken angelegt und mit einer Palisade gekrönt, sowie mit einem Wassergraben umgeben. Zum Eingangstor im Norden führte eine Brücke über den Ér-Bach. Den Wehrgürtel liess der Fürst durch den Oberzeugwart Bartholomäus Maull an Ort und Stelle entwerfen. An der Ausführung

arbeiteten 1647—48 vierzig deutsche kriegsgefangene Musketiere unter der Leitung zweier Korporale für üblichen Tagelohn.

Die grösste Schwierigkeit bereitete die Anschaffung der Baumaterialien, da bei der Baustelle höchtens Sand für den Mauermörtel zur Verfügung stand. Stein, Kalk, Sand, Holz und Eisen mussten aus grösstenteils 50—100 km Entfernung herbeigeschafft werden. Mauer- und Dachziegeln wurden in Pocsaj und in benachbarten Dörfern gebrannt.

Die Bauarbeiten endeten erst 1650. Die Fürstenwittwe bewohnte das Gebäude öfters während ihrer Reisen zwischen Siebenbürgen und ihren Gütern in Ungarn. 1653 liess sie die Hochzeitsfeier einer ihrer Hoffräulein mit dem späteren Fürsten Apaffy hier veranstalten.

Das Herrenhaus wurde bereits 1660 kurz nach Ableben der Fürstin von den Türken bei ihrem Feldzug gegen Georg Rákóczi II. zerstört, weil die Besatzung die vorbeiziehenden Truppen aus dem Hinterhalt angegriffen hatte. Nach der Eroberung von Várad besetzten die Türken auch Pocsaj und liessen die Wehranlagen, wie auch Ortelius berichtet, verstärkt erneuern. Erst 1692 wurden die Türken vertrieben und die Festung besetzte kaiserliches Militär. Bald bekam Ferenc Rákóczi II. das Gut zurück, doch nach Niederschlagung seines Freiheitskrieges wurde es konfisziert und die Wälle 1711 geschleift. 1732 kam Pocsaj in den Besitz der Grafen Dietrichstein, die das Gut 1820 der Familie Zichy verkauften. Nach Berichten aus dem 19. Jh. wurde das stark beschädigte Herrenhaus 1750 als Zollhaus wiederhergestellt. Bei den Bauarbeiten fand man zwischen den Trümmern einem Gedenkstein mit dem Namen der Susanna Lorántffy, was die Identität des noch am Ende des 19. Jh. bestandenen Zoll- und Gasthauses mit dem einstigen Herrenhaus beweist. Heute lassen sich schon keine Spuren auf dem mit Bauernhäusern bebauten Gelände von den früheren Bauten erkennen.

Karacs Zsigmond

Adatok a Földes határába olvadt Mezőszentmiklós birtoklástörténetéhez

Mezőszentmiklós egykori települési helyét és hovatartozását illetőleg máig ellentmondó és téves adatokat találunk a történeti irodalomban. Mindezeket összevetve és levéltári források bizonysága alapján megpróbálom e kérdés tisztázását.

Az első kétségtelenül azonosítható adatot 1311-ből ismerjük, Károly Róbert 1311. november 8. adományozza Debreceni Dózsának a Kék-Kálló folyó mellett fekvő Szentmiklós, Szentlőrinc és Füzestelek birtokokat.[1] *Pesty* kéziratos helységnévtárában ugyan korábbi fennállására találunk utalást, miszerint: „Földes község határában van bekebelezve Pusztaszentmiklós. ... Buday: Magyarország históriája szerént a tüzes vas próbára 1220-ban volt belőle lakos." Azonban a forrásokat összevetve ez nem nyert igazolást.[2] Itt kell kitérnem az e területen folyó Hamvasér kérdésére, mely egyesek szerint[3] azonos az Anonymusnál kétszer is említett Omsó érrel, míg az 1975-ben hasonmás kiadásban megjelent Gesta Hungarorum jegyzeteiben *Pais Dezső* az Érrel azonosítja.[4]

1 *Anjoukori okmánytár* (Bp. 1878) I. 235. Károly Róbert 1323-iki megerősítő okleveléből, amelyben egy masik adománylevéllel együtt van átírva.

2 *Pesty Frigyes* helységnévtára, Szabolcs vm. 100. old. *Országos Széchényi Könyvtár,* Kézirattár Fol. Hung. 1114. — vö.: *Buday Ésaiás:* Magyarország históriája I. (Pest, 1833), valamint *Karácsonyi János és Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom (Budapest, 1903) 276. A Nr. 327 (228) alatt levő villa Sen Niclous nem azonosítható Mezőszentmiklóssal.

3 *Baár Kálmán:* A Földesi Nagy család története és leszármazása, Magyar Családtörténeti Szemle VIII. (1942) 196. „Már Anonymus említi a ma is itt húzódó Hamvascsatornát." — *Szűcs Sándor:* Régi magyar vízivilág (Bp. 1977) 12. „Anonymus krónikája szerint a honfoglaló magyarok egyik serege Tass és Szabolcs vezérletével a Humusoer (a Hamvasér nevű sárréti folyócska) és a Szerep-mocsár mellett vonult ..."

4 *Anonymus.* Gesta Hungarorum (Bp. 1975) 100. „... a Nyír erdeitől egészen az Omsó érig. Így felfelé haladva Zilahig jutottak," 104. „Neki indulva lefelé jöttek egy Omsó-ér nevű víz mellett, s a Szerep mocsárhoz értek." 158. „Omsó-ér (Umusouer) 22; (fluvium nomine Humusouer) 28. ... Ez az Omsó-ér pedig nem más, mint a nagyon ingadozó víztartalmú Ér-meder, amelyről az Érmellék kapta nevét." — vö. *Képes Krónika* (Bp. 1964) II. 143. „Biharba ment; egy ideig az Omsóér (Umsoer) vizénél tartózkodott." — *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről* (Pest, 1860) 34. „Ezen Hómosó éren (Humusouer) a ma egyszerűen Érnek nevezett folyót lehet egyedül értenünk, mely Közép-Szolnok, Szatmár s Bihar vármegyében folyt." — *Kecskés Gyula:* Püspökladány újkori története helyneveiben (Püspökladány, 1974) 237. „Érdekes véletlen, amelyből azonban messzemenő következtetést nem lehet levonni, hogy a név Szereppel kapcsolatban előfordul az Árpád-korban Anonymusnál... Történészek, nyelvészek ... a Szilágy megyében eredő Ér folyóval azonosítják." — Vajon nem állhat-e fönn az a lehetőség, hogy az Umusouer és Umsoer az Érrel, a Humusoer pedig a Hamvasérrel azonos, így lehető az, hogy az előbbi mellett felfelé Zilahhoz, az utóbbi mellett pedig lefelé a Szerep-mocsárhoz értek. (a szerző megj.)

A községet *Bunyitay* felveszi ismert munkájába, a későbbi tévedések okát az ő feltételezésében kereshetjük. „Amazt fentebb a Szentjobb melléki Szentmiklósban kerestük, emez lehet a Derecske melléki, hol, nevezetesen Derecske és Szentkozma közt, a Kék-Kálló ér mentén ily nevű község egykor létezett. . . .egyetlen ismeretes lelkésze, István a pápai tizedszedés egész ideje alatt csak egyszer, 1335-ben fizetett." A pápai tizedjegyzékben szereplő Szentmiklós a Váradi Püspökség bihari főesperesi kerületében állt, viszont a püspökség határvonala Mezőszentmiklós és Derecske közt húzódott egyezően a megyehatárral.[5] Megtaláljuk *Csánki Dezső* munkájában: „Bunyitay szerint Derecske mellett is állt hajdan ily nevű helység.[6] *Borovszky* Bihar vármegye monográfiájában már mint tényt fogadja el, hogy ugyanaz a község a Kék-Kálló menti, mint a pápai tizedjegyzékben Biharban összeírt Szentmiklós.[7] Mindezek következménye *Lukinich* tévedése, amikor nagy munkájának térképmellékletén a megyehatár helyes berajzolása mellett a bihari oldalon tünteti fel Szentmiklóst.[8] *Lukinich* valószínű nem ismerte az e vidéket alaposan ismerő *Zoltai* munkáit, melyekben Szentmiklós, illetve Mezőszentmiklós helyzetét egyértelműen meghatározza.[9] De nem vette figyelembe *Csánki* idézett munkáját sem, aki Szabolcs megyében Csegeszentmiklós mellett egy másik Szentmiklóst is felvesz. „1463-ban és 1465-ben a mai Földes melletti Szentmiklós puszta tűnik fel a falvak sorában, a pápai tizedlajstrom csak az utóbbit ismeri."[10] *Herpay Gábor* a teljes egészében Földes határába olvadt Mezőszentmiklósnak is szentel pár oldalt. E szerint már 1342-ben Sebreth és fia István a birtokosai, különválva a továbbra is a Debreceni család tulajdonában lévő Kék-Kálló menti és később Derecske határába olvadt kis falvaktól.[11] *Jakó Zsigmond* még mindig Derecskébe olvadt faluként emlegeti, megjegyezve hogy: „A részek közül csupán Szentmiklóson lehetett valami állandóbb település, mert ennek a neve szerepel később is. (1465: Dl. 16151)"[12] *Mezősi* a török uralom alól felszabadult Bihar megyét ismerteti. Mezőszentmiklós nem fordul elő a feldolgozás alapját szolgáló összeírásban, de nincs az összeírásból kimaradt és Mezősi által ismertetett puszta helyek között sem.[13] Ez azért érdekes, mert *Mezősi* az egykor kétségtelenül lakott helyeket első okleveles előfordulásuk évszámával röviden ismerteti, Mezőszentmiklós pedig az 1692-es összeírást tíz évvel megelőzően még kétségtelenül lakott volt. *Györffy György* az Árpád-kori Biharban csak Füzesteleket 1311 és Szentlőrincet 1273 ismeri a Kék-Kálló menti

5 *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története (Nagyvárad, 1884) III. 311.
6 *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Bp. 1890) I. 624.
7 *Borovszky Samu* (szerk.): Bihar vármegye és Nagyvárad (Bp. 1901) 68. „Ugyancsak e község közelében, a Kék-Kálló vize mellett, állott hajdan Szent-Miklós egyházas község, mely 1335-ben a pápai tizedlajstromban is szerepel."
8 *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában (Bp. 1918) Térképmellékletek: Bihar megye a XIV. század második felében.
9 *Zoltai Lajos:* Debrecen és vidékének urai az Árpád-kor végén és az Anjou-korban, Debreceni Képes Kalendáriom 1905. 50. „1311-ben kapta ... Bihar vármegyében pedig Szentmiklóst (ma Földeshez tartozik) Szentlőrincet és Füzestelket." *Zoltai Lajos:* Birtokos nemes urak és jobbágy népesség Debrecen város és Hajdú vármegye területén a XVI. század második felében. Debreceni Képes Kalendáriom 1908. 101. „Mezőszentmiklós. Földes és Derecske közt feküdt. ... Ma — mint puszta — Földeshez tartozik."
10 *Csánki* i. m. 526.
11 *Herpay Gábor:* Földes község története (Debrecen, 1936) 244—256. — Anjoukori oklevéltár IV. 226—232. Az egri káptalan jelentése I. Károly királyhoz 1342. május 31.
12 *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt (Bp. 1940) 232. „A közben Szentmiklós, Szentlőrinc, Füzestelek és Peleuka Kékkálló melletti pusztákkal gyarapodott falut Rafain bán halála után a Debreceni család birtokolta."
13 *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692) Bp. 1943.

falvaink közül, míg Szentmiklóst Szabolcsba utalja.[14] *Szendrey István* Derecskével foglalkozó tanulmánya szintén érinti Szentmiklós hovatartozásának a kérdését. Állásfoglalása ellentmondásos; annak ellenére, hogy *Zoltaira* és *Györffyre* is hivatkozik, azt írja: „Az irodalom mind az 5 települést Derecske határába olvadt birtokként kezeli, mi is. ... Szentmiklós végül is Földes határába olvadt, de egy része — ha csekély is — valószínűleg a derecskeieké maradt."[15] Téved abban is, hogy Szentmiklós a török hódoltság előtt pusztult el, ez mint látni fogjuk csak a török uralom végén történt meg. Nem lehetetlen, ismerve a középkorban egy-egy falu hovatartozását illető ingadozásokat, hogy *Bunyitaynak* a pápai tizedjegyzékből vett adata is erre a Földes melletti Szentmiklósra vonatkozik, de a továbbiakban az egri egyházmegyében írták össze és így nem Biharban, hanem Szabolcsban kell megtalálnunk. Jellemző később a török megszállás alatti bizonytalanságra, amikor pedig már nem egyes birtokosok illetősége befolyásolta egy-egy falu hovatartozását, hogy Mezőszentmiklós különböző adatok szerint: 1571: Bihar, 1589: Szabolcs, 1632: Békés és 1648: Szabolcs vármegye része.[16] A török időket megelőző és az azt követő források, ellentétben az irodalom egy részével, Szabolcs vármegyéhez tartozónak vallják.[17] A Szentmiklós és Derecske közti határt mindig pontosan nyilvántartották, ezt bizonyítja többek között az 1768. évi határjárás, mikor Derecskéről Mártha György bíró és Király István jegyző, Földesről Domokos Ferenc hadnagy és mások vettek részt, akik az egész határt végigjárták Szentmiklós és Derecske között, találva és megújítva 101 igaz régi határdombot.[18]

Az egykori Mezőszentmiklós falu területe ma teljes egészében a jelenleg Hajdú-Bihar megyei Földes községhez tartozik. A terület önállóságának megszűnése 1850-ben Földes adóközséghez való csatolással kezdődött.[19] Majd 1871-ben fejeződött be, amikor az 1871. XVIII. tc. alapján jogilag is Földeshez csatolták, mivel a törvénycikk kimondja: „Minden területnek valamely községhez kell tartoznia. A terület azon községhez tartozik, amelyhez eddig is tartozott, vagy amelynél eddig az államadót fizette."[20] 1876. augusztus 31-ig Földessel együtt a Nagysárrét északi széléig lenyúló Szabolcs vármegye része volt, kivéve az ab-

14 *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (Bp. 1963) 670.

15 *Szendrey István:* Derecske a hajdúk letelepítéséig. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve II. (Debrecen, 1975) 6.

16 *Lukinich* i. m. 134, 386, 339 és 386. Ezeket az adatokat, csak kellő körültekintéssel lehet felhasználni. Például az 1571-es defter nem utal a magyar területi beosztásra.

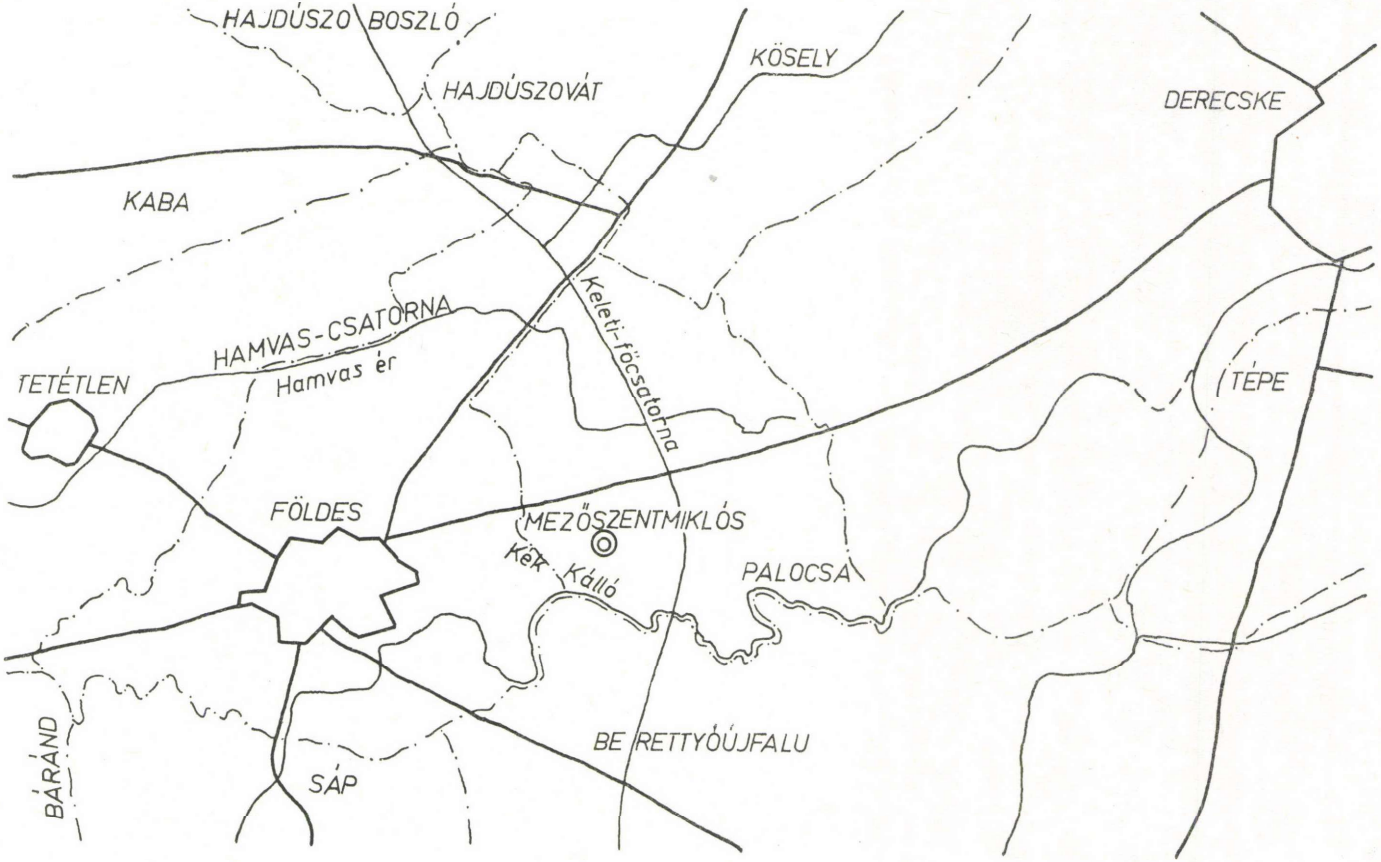
17 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár.* Földes község iratai: V. 625./a. Feudáliskori iratok 1537—1844.

18 Lásd 17. jegyzet: 1. Protocollum seu iuris consvetudinarii copax corpus ... oppidi Földes 1704.-kb. 1786. 101.

19 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár.* Kataszteri iratok: VI. 127/y. Földes község 2. Határleírása Földes adóközségnek 1850. szeptember 22. „A Földesi határ szomszédos Tetétlen, Báránd, Sáp Helységekkel a B újfalui adóközséghez tartozó kis és nagy andaházi s Szent Kozmai pusztákkal s Derecske Szováth községekkel. Körüljárása megkezdetett a tetétleni határ délnyugati szegleténél, vagy is azon pontnál, hová a Földesi határnak Kiss puszta nevezetű része, a vélle összekapcsolt Szentmiklósi puszta északi oldala mellett nyelv alakban hegyesen kirúg... 230 lépésnyire van a hármas határ, mely a Szentmiklósi, Szentkozmai derecskei határok öszve jövetelét jelöli. ... s az utolsónál van a hármas határ, mely a Szentmiklósi Szováti s Földesi határok összve jövetelét jelöli,"

20 *Magyar Törvénytár* 1869—1871 évi törvénycikkek (Bp. 1896) 282. 1871. XVIII. tc. 20—21. §. — *Magyar Törvénytár* 1884—1886. évi törvénycikkek (Bp. 1897) 405. 1886. XXII. tc. A községekről. 148. §. Azon önálló pusztákra és önálló havasokra vonatkozólag melyekre nézve az 1871. XVIII. tc. 20. és 21. §-ai rendeleteinek elég tétetett..."

MEZŐSZENTMIKLÓS KÖRNYÉKE

szolutizmus néhány évét, amikor Észak-Bihar vármegyébe osztották be. Ekkor került át Hajdú megyébe.[21]

„Nevét középkori szokás szerint egyháza védszentjéről vette, mely Szent Miklós tiszteletére volt szentelve." írja *Bunyitay.*[22] Lényegében hasonló véleményt találunk *Pesty* kéziratos gyűjteményében: „A név nyilván azt mutatja, hogy eredetileg itt keleti keresztyének lakván, akkor kapta Miklós Görög szenttől a nevét, mit igazol az, hogy szomszédságában azonnal ott van Szentkozma, nem messzire Szentmárton."[23]

Mint láttuk, Szentmiklós nem maradt a Debreceni család kezében, így nem volt lehetőség arra, hogy sorsa a többi Kék-Kálló menti községekhez hasonlóan Derecskéhez kapcsolja, erre esetleg a több mint háromszáz évvel későbbi részleges elzálogosítás adott lehetőséget, de a földesiek a harminckilenc éves zálogbirtoklás után ezt a területet is maradéktalanul kiváltották a derecskei hajdúktól.

1416-ban már az egyes tagjaiban Szentmiklósinak nevezett Földesi család a birtokosa Mezőszentmiklósnak, mint szomszédbirtokosok szerepelnek a váradi káptalan által Pércsi Mike fiainak és másoknak birtokhatárát megállapító jegyzőkönyvben Szentmiklósról Szentmiklósi András és Szaniszló.[24] 1441. augusztus 1-én adományozza I. Ulászló Tetétlent a Földesi családnak és vérrokonainak, köztük Szentmiklósi Szaniszlónak.[25] A Földesi család birtokában levő Szentmiklóst 1463-ban és 1464-ben Tarkői Rikalf Simon, Rozgonyi János, Báthori András és Losonczi Dezső László szentkozmai és újfalusi jobbágyaikkal megtámadják. Földesi Márton körösszegi várnagy és testvérei panaszolják, hogy szentmiklósi birtokáról az összes szénát elvitték és Palocsa nevű rétjüket, valamint Szombatteleke nevű pusztájuk egy részét hatalmasul bitorolják.[26] Még 1464-ben történt valami, ami a Földesi család romlásához vezetett. Földesi Nagy Szaniszló fia Benedek, Földesi Nagy Imre és Földesi Nagy Tamás megtámadták a földesi határban Tóth Tamás és Sápi Fülöp sápi nemeseket és rövid harc után megölték őket. Mátyás király a gyilkosokat fej- és jószágvesztésre ítélte.[27] Mátyás király 1465. június 23. kelt adománylevelében Parlagi György, Bajomi István és Esztári Jánosnak adományozta az elkobzott jószágokat: Szabolcsban Földes, Szentmiklós és Sáp, Biharban pedig Szántó község.[28] Ezután a kisebb területre szorult Földesi, vagy Földesi Nagy család mellett, az újabb birtokosok leányági leszármazói révén is egyre több család jut birtokhoz, mind Földesen, mind Szentmiklóson, azonban amíg Földes fokozatosan kisnemesi, úgynevezett kuriális községgé alakul, addig Mezőszentmiklós végső kipusztulásáig jobbágy község marad.[29] Mindkét faluban, illetve a későbbi Szentmiklós pusztán egy-két kivétellel

21 *Magyar Törvények* 1876—1880. évi törvénycikkek (Bp. 1911) 130. XXXIII. tc. Némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. 1. §. 20. Hajdú megye Székhelye Debrecen 25. §. Jelen törvény kihirdetése után azonnal életbe lép, de végrehajtása módozatainak, s az erre szükséges időnek meghatározásával, valamint általában az ezen célból szükséges utasítások kiadásával a belügyminiszter, ... bízatik meg. 1877. I. tc. 2. §. 19. Hajdú megye területéről. — vö. *Varga Geiza:* Hajdúmegye leírása. 105., lásd Tisza Kálmán belügyminiszter 1876. aug. 17. levelét, melyben a hó végével felmenti a Hajdú Kerület utolsó főkapitányát.

22 *Bunyitay* i. m. 311.

23 *Pesty* i. m. 101.

24 *Herpay* i. m. 8. — *Makay Dezső:* A mikepércsi Pérchy család Turul. 1887. évf. 125.

25 *Baán* i. m. 198. — *Herpay* i. m. 8.

26 *Baán* i. m. 198.

27 és 28. *Herpay* i. m. 9. — *Baán* i. m. 199.

29 Szentmiklós egyik határrésze a Dézmaszérű is a jobbágyi szolgáltatások emlékét idézi. *Pesty* i. m. 101.

ugyanazok a családok voltak a birtokosok még a XIX. században is.[30] Így a két terület sorsa végül is egybefonódott.

1489-ben már Szabolcs vármegye ítélőszéke előtt perlekedik a Földesen lakó Gelei Lőrinc és Harangi György a bajomi uradalom tiszttartója, az utóbbi hatalmaskodása miatt, ami végül is még az év június 1-én kiegyezéssel végződött.[31] 1516-ban már a földesi nemesek követtek el hatalmaskodást a Harangiakkal szemben, emiatt a Váradi Káptalan által, királyi rendeletre a törvényszék elé idézettek között találjuk Cseli Mihályt és Tamást.[32] Cseli János, aki a Gelei családba házasodott, 1549-ben kap királyi donációt I. Ferdinándtól Szentmiklóson 12 telekre.[33]

Szabolcs vármegye 1549. évi dikális összeírásában Szentmiklós 43 portával rendelkezett, birtokosok szerinti megoszlása: Harangi János 8, Marton Péter 3, Parlaghi György 22, Peterdi Mihály 10 és Szentmiklósi Kelemen 0 telekkel. Adómentes volt 4 bíró, 19 zsellér és 1 pásztor, valamint 1 új és 1 leégett ház. Lakossága *Zoltai* szerint 540—670 fő.[34] Mezőszentmiklós területe a falu elpusztulása óta, Földeshez csatolásáig változatlan maradt, valószínű előbb sem voltak lényegesebb eltérések határvonalában,[35] így bátran vehetjük az 1858-as kataszteri felméréskor 4228 holdban megállapított mezőszentmiklósi területet 1549-ben is a község határának.[36] Az 1549-ben, tehát közvetlen a török pusztítást megelőzően, feltehetően még teljes portaszámmal írták össze, így ha a 43 portát, középutat választva, másodosztályúnak vesszük 30 hold szántóföldet számítva egy portára,[37] körülbelül 1300 holdra tehetjük Szentmiklós szántóterületét, ami a mai viszonyokat tekintve reálisnak hat, mert a múlt század második felében elvégzett vízszabályozás után is még e terület közel egyharmada szántóként nem hasznosítható; elsősorban a Hamvasér mentén és a Kék-Kálló mellett elterülő legelők, ahol a falu egykori templomának alapjait takaró Telekhalom is fekszik.[38] Ezek szerint Cseli János donációba kapott birtoka a szántóföld több mint egynegyedét öleli fel.

Szolnok eleste után 1552-től már ez a terület is fokozatosan török hódoltság alá jutott. Az 1554-ben török által elpusztított Derecske sorsát a szomszédok sem

30 *Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár.* Összeírások: Acta Fasc. 9. No. 633—636. Possessio in. Proc. Nadudvar. Tabella Primo Possessionis Földes Fasc. 9. No. 634. 1793. acclus 2. Nadudvari Processusshoz tartozó Puszták Lajstroma fasc. 9. N. 634. 1793 acclus 2. P. Sz. Miklos. — *Fényes Elek:* Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja... (Pest, 1839) IV. 232. és 236.

31 *Herpay* i. m. 11.

32 *Herpay* i. m. 11.

33 *Herpay* i. m. 244. Ez az irat ma már nem található a Karacs családnál, a nagyváradi levéltárban viszont nem volt lehetőség a káptalani iratok tanulmányozására.

34 *Zoltai* i. m. Debreceni Képes Kalendáriom 1908. évf. 112. old.

35 *Karacs Zsigmond:* Balásházy János Földesen, Honismeret 1977. 6. sz. „A község határa Balásházy idejében két eléggé elkülöníthető részre oszlott, a valóságos földesi és a szentmiklósi pusztára," — *Balásházy János:* A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról... (Pest, 1857) 67. „Földes curiális helységének ahol ezeket írom kb 12000 holdú határa van, fele valóságos földesi, másik fele a tőszomszédságában levő sztmiklósi pta."

36 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár.* Kataszteri iratok: VI. 127/y. Földes község 4. Kataszteri felvételek (Térképek) 1858. a. Croquis b. Összesítés.

37 *Fényes* i. m. IV. 217. Szabolcs vármegye. „Egész jobbágytelkes gazda bír itt első osztályban 28, másodikban 30, harmadikban 32 hold szántóföldet."

38 *Pesty* i. m. 101. „*Telek* melly volt a község helye hol az udvarok, sőt szárazmalmok helyei is tisztán felvehetők, a templom alapjából pedig maig is téglákat áshatni." A földesi adatokat közlő lap kelte 1864. április 29.

kerülték el.[39] Ez meglátszik a lakosság számának a lecsökkenésén. 1555-ben a behódolt Szentmiklóson csak 3 portát írtak össze a dikatorok.[40] Az 1572-es török fejadó defter szerint 35 ház és egy templom van a községben.[41] Elég volt egy kóbor török csapat, hogy a falvak tucatjai lángok martalékául essenek, ha nem sikerült elég gyorsan és maradéktalanul kielégíteni a martalócok igényeit. Mégis a falvak egy része újra és újra felépült, akik túlélték a pusztulást ragaszkodtak lakóhelyükhöz. Ezt példázza Mezőszentmiklós török uralom alatti élete is. 1583-ban Paksi János kap donációt az elpusztult falu egy részére Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemtől.[42] 1594-ben messze vidékkel együtt Mezőszentmiklós is a krími tatárok pusztításának áldozata, 1596-ban a mezőkeresztesi csata idején ismét teljesen elpusztítják a törökök, de hamarosan felépül, mert 1598-ban már 26 háza van.[43] Az ugyanez évben újult erővel megindult háború Biharban és Szabolcs megye déli részében a falvak nagyobb részének kipusztulását eredményezte, ezen a részen a dicatorok az adószedést meg sem kísérelték.[44] Az 1620 után újra települő községben 1629. június 9. adományoz egy telket a református egyháznak lelkészlak céljára Parlagi Albert földesúr.[45]

A Földesről elmenekült lakosok birtokait az ott maradottak szerzik meg. 1595-ben Harangi János özvegye nemesi kúriáját a hozzátartozó szántóförddel, réttel, erdővel, vízzel, halászóhellyel, szőlővel és malmával együtt 75 magyar forintért adja el Nagy Barnabásnak és Cseli Mihálynak,[46] később Földesi László karászi lakos pert indít Cseli Mihály és Nagy János földesi lakosok ellen a birtok visszaszerzéséért, amit elvesztve 1616-ban végleg abbahagy.[47] 1636-ban ismét pereskednek a Harangi kúriáért és birtokért Cseffy János, Nagy Gergely és János, a Cseli István, Mihály és Gergely testvérekkel, melyben úgy egyeznek meg, hogy a Dobozi Mihály által lakott részt 32 forintért átengedik a Cselieknek.[48] 1653-ban Földesen és Szentmiklóson fekvő, már előbb elfoglalt Cseffy András birtokait engedik át az örökösök 150 forintért a Cseli családnak.[49]

A Cseli família a XVIII-ik században jelentős helyet foglalt el Földes birtokosai sorában. Cseli Mihály még 1606-ban részt vesz a szoboszlai lovashajdúk birtokba iktatásán. „... a fejedelmi tanácsból pedig sápi Széki Mihály, földesi Sápi Benedek, Földesi Balázs és Czelli Mihály csatlakoztak. Ezeknek a jelenlétében a beiktatás ellenmondás nélkül meg is történt."[50] A mezőszentmiklósi jószág

39 *Borovszky* i. m. 495. „1554-ben a török is beleszólt a küzdelembe. A szolnoki bég szeptember közepén elpusztította Derecskét, mire viszonzásul Zaberdjei meg a Szolnokkal szomszédos Kengyel rácz várost bevette s az elfogottakért a derecskeieket kicserélte."

40 *Lukinich* i. m. 74. — *Herpay* i. m. 17.

41 *Velics Antal:* Magyarországi török kincstári defterek (Bp. 1886) I. 224. 60. Falu: Mező-Szentmiklós. Mikó Bálint, Bernik Pál, Szabó K. Ács János, Rud Pál, Györ Balázs, Ják Mihály, Éliás Máté, Ják Tamás, Varga János, Rózsa Gergely, Borocska László, Pál diák, Barzó János, Pósa Benedek, Bánó Gergely, Dankos Jakab, Dankos Mihály, Nagy Gergely, Sárándi Demeter, Nagy György, Bán Pál, Balog Ferenc, Ábrám Miklós, Konyári András, Gyákin István, Szilágyi István, Botok István, Rózsa Miklós, Dankó Borbás, Mókus Lőrinc, Ács Balázs, Gardos Benedek, Danka Mihály, Korkon Mihály, 35 ház, templom.

42 Lásd 33. jegyzet.

43 *Zoltai* i. m. Debreceni Képes Kalendáriom 1908. évf. 104, 108. — *Herpay* i. m. 244.

44 *Lukinich* i. m. 386.

45 *Herpay* i. m. 244.

46 *Baán* i. m. 202.

47 Lásd 46. jegyzet. — *Herpay* i. m. 50.

48 és 49. *Herpay* i. m. 50.

50 *Boldisár Kálmán:* A szoboszlai lovas hajdúk címeres nemeslevele 1606-ból. Turul XXIV. évf. 121. — lásd még *u. ő.:* Hajdúszoboszló lovas hadi népe. (Debrecen, 1907)

nagyságát ismerjük, a földesi határban levő területét pontos adatok hiányában meghatároznom nem sikerült. Erre a Karacs család 1799-ik évi „Generális" osztálylevele ad némi támpontot, kik a Bíró és Kemecsei családokkal együtt a Cseliek leányági örökösei Földesen.[51] „... az ősi Jószág pedig vagyon Földes Hejségében telkek, és Szántó Földek, a Földesi és Szemiklósi határon... a belső Curiális négy darabból álló Telkeik u. m. a kin most Öreg Karacs Pál Sándor és Pál Fiaikkal laknak rajta és Kováts Péter és Bálint és Karats János és Jakab és idősb Domokos Mihály laknak rajta."[52] Földesen a nemestelek tartozéka 40 hold szántó körül lehetett, mint a Cseliek alább ismertetett újabb 1658-as birtokszerzéséből kiderül.

Cseli István, Mihály és Gergely testvérek 1657. június 13-án zálogba adják az 1549-ben királyi donációként kapott „... a mi Mező Szent Miklósi Jószágunkat és Portiónkat, mely Mező Szent Miklós Zabols Vármegyében Vagyon, mely megh Specifikált Faluban vagyon szám szerént Tizenkét Ház Telekünk", minden hozzátartozó részekkel és haszonvételekkel, harminc esztendei időtartamra a Bihar vármegyében levő derecskei hajdúknak, közönségesen az egész városnak, ezer magyar forintért. Meghatározott feltételekkel, mely szerint harminc év eltelte előtt ki nem válthatják, viszont harminc év után a derecskei hajdúk kötelesek kiadni a kezükből, viszont ha a Cseliek, illetve örököseik nem fizetnének, úgy végrehajtást tétethessenek Magyarország bármely részén feltalálható birtokukon ezer magyar forint erejéig. A zálogba adás indokaként a Földesen lakó Cseliek hivatkoznak bizonyos és kiváltképpen való okokra, és arra, hogy mi más hasznosabb jószágot akarunk magunknak venni és szerezni.[53] Azt, hogy a derecskei hajdúknak adták zálogba a mezőszentmiklósi birtokot, a szomszédságon kívül más körülmények is befolyásolták. Földes ebben az időben Szabolcs vármegye részeként Erdélyhez tartozott, de a törökök is hódoltatták.[54] Mivel nemesek lakta község, mentes a katonai beszállásolástól, erre nézve többször kap védlevelet a kóborló katonák ellen, az erdélyi fejedelemtől és a szomszédos hajdúkapitányoktól. Ezeket erősíti Gyulai Ferenc váradi várkapitány 1657. szeptember 20-i parancsa is, mely az összes hajdúkapitányokat kötelezi — köztük Fekete Mihály szoboszlai és Kemecsei János derecskei hajdúkapitány — „hogy Földes Községet és nemeseit minden kóborló és rabló katonák ellen fej- és jószágvesztés terhe alatt megvédelmezzék."[55] Tehát az egymásra utalság is szerepet játszott, valamint az a jelentős körülmény, hogy Kemecsei János derecskei hajdúkapitány valamilyen rokonságban állhatott a Cseliekkel. 1686-ban Cselei Zsuzsanna özvegy Kemecsei Mihályné, özvegy Gulácsi Gábornéval 13 parlagi telket zálogosít el Debrecennek.[56] A Kemecsei család mint leányági Cseli örökös éppen az 1657-ben elzálogosított mezőszentmiklósi birtokért folytat pert 1806-ban, a Bíró és Karacs családdal együtt. A Cseliek a kapott pénzből, 200 forintért már 1658-ban zálogba veszik a Parlagi család földesi birtokához tartozó Képhát nevű földet két puszta nemesi kúriával és a hozzátartozó 80 hold földdel együtt.[57]

51 Lásd a mellékletben közölt 1806. évi peres iratot. Az eredeti a Karacs család tulajdonában.

52 Az 1799. december 14-én kelt tizenkét oldalas osztálylevél a Karacs család tulajdonában.

53 A Cseli család zálogszerződése a derecskei hajdú vitézekkel. A mellékletben közölve. A Karacs család tulajdonában. *Szendrey* i. m. 6. Mint a záloglevélből kiderül a Cseli család Földesen lakott, *Szendrey* tévesen helyezi lakhelyüket az oklevél kelte után Újfehértóra.

54 *Lukinich* i. m. 315. „Szatmár és Szabolcsmegye a linzi béke értelmében továbbra is erdélyi joghatóság alatt maradt;" 386. old. „1648-ban kifejezetten hódoltsági községek: Eszlár, Lök, ..., Tetétlen, Szentmiklós;"

55 *Herpay* i. m. 46.

56 *Zoltai Lajos:* Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése, Debreceni Képes Kalendáriom 1917. évf. 107.

57 *Herpay* i. m. 50.

A derecskei hajdúk azonban nem sokáig élvezhették az új zálogos jószágot, mert II. Rákóczi György újbóli fejedelemmé választása miatt a török bosszuló hadjáratot indított. 1658. szeptember 21-én a tatárság átkelt a Berettyón és Derecskét is felégette.[58] Lakosainak egyrésze a nagy hajdú városokba menekült, ahonnan még 1631. június 23-án kelt adománylevelével telepítette őket I. Rákóczi György.[59] Ott sem maradhattak azonban sokáig nyugalomban, mert Szejdi basa 1660. április 28-án először Kabát és Szoboszlót dúlja fel, a férfiakat kardélre hányva, a nőket, gyermekeket rabszíjra fűzve, majd végig pusztítja az egész Hajdúságot.[60] Ez a szomorú história még ugyanez év augusztus 27-én Várad török uralom alá jutásával végződött.[61] Derecske hajdú lakossága az ezt követő három vérzivataros évtizedben nagyon megfogyatkozott. 1692-ben a török uralom alól való felszabadulás után, már csak öt hajdút és 27 jobbágy családot találnak itt az összeírók, 3 tépei és 4 komádi menekült családdal.[62] A török Várad visszafoglalása után (1692. június 5.) ismét dúlta Derecskét,[63] míg utoljára 1693. október 17—18-án pusztították el teljesen.[64] Ezután vidékünkről végképp kitakarodott, maga után kihalt vidéket, elpusztított falvakat hagyva. Az általános pusztuláshoz hozzájárult még az 1679 július—szeptemberi döghalál, mely Földes lakóinak több mint a felét pusztította el.[65] Bizonyára nem kímélte Derecskét és Mezőszentmiklóst sem, mely utóbbi 1684—85-ben végleg elpusztult.[66] Thököly császáriaktól üzött, töröktől elárult végsőkig elkeseredett kurucai 1685 elején szállták meg a vidéket, az ő védelmükre épp úgy nem számolhattak, mint akár az osztrák vagy török csapatokéra sem.[67] Mezőszentmiklósnak valószínű a kuruc csapatok garázdálkodása jelentette az utolsó, életben maradáshoz szükséges lehetőség elpusztulását, mert 1685. november 27-én már az egyházmegye rendelkezik, hogy a lakossággal együtt elmenekült lelkésznek a járandóságát kötelesek megadni.[68] A Caraffa-féle 1686-ban kivetett 80 forintnyi hadisarcot már a földesieken vették meg, két év múlva Parlagi György kötelezi magát, hogy a rá eső hányadot, 40 forintot megfizeti, s ha meg nem tenné, egész mezőszentmiklósi birtokát elfoglalhatják a földesiek.[69] Még ugyanez évben 1688-ban a megszűnt szentmiklósi egyház javait hatósági személyek veszik át.[70]

A Szentmiklós felét kitevő Parlagi birtok, vagy legalább egy része a leányági örökös Budaháziaké maradt, Budaházi Dániel 1768-ban cseréli el a Bikazugban levő birtokát, a Derecskei útra dűlő földért, melyet azóta Budaházának is neveznek.[71]

A Cseli családnak a török uralom végén már csak leányági leszármazói él-

58 *Borovszky* i. m. 513.
59 *Dankó Imre:* A körösköz-bihari hajdúság (Gyula, 1959) 40.
60 *H. Fekete Péter:* Hajdúszoboszló és a hajdúság pusztulása 1660-ban (Hajdúböszörmény, 1960) 18.
61 *Horváth Jenő:* Váradi Freskó, Nagyvárad története (Bp. é. n.) 88. „... augusztus 27-én a várat rommá lőtték. Ezrével feküdtek körötte a török katonák, mikor a bástyák tetején megjelent a fehér lobogó." — *Borovszky* i. m. 516.
62 *Mezősi* i. m. 76—78. 1692-ben Derecskén élt hajdú lakosok: Gabey György, Fazekas István, Ördős János, Tott István és Szalonta István.
63 *Borovszky* i. m. 522.
64 *Dankó* i. m. 40.
65 *Rápóti Pap Mihály kéziratos naplója.* Debreceni Református Kollégium Anyakönyvtára R. 540.
66 *Herpay* i. m. 255.
67 *Borovszky* i. m. 520. „Thököly kurucai már 1685. év elején ellepték Várad vidékét és a Berettyó mellékét. A lakosság nem fogadta őket szívesen, sőt Berettyó-Újfalu ellenállott, de legyőzetett." — vö. Thököly Imre gróf levelei, sajtó alá rendezte *Deák Farkas* (Bp. 1882)
68 *Herpay* i. m. 255.
69 *Herpay* i. m. 59—60. és 245.
70 *Herpay* i. m. 255.
71 *Herpay* i. m. 248. — *Karacs Zsigmond:* Földes község helynevei II. Külterület (kézirat a szerzőnél).

nek Földesen: Gálos Gergely fia Péter és Karacs Pál.[72] A viszonyok rendeződése után 1696-ban került sor a zálogos Cseli jószág kiváltására. Az hogy a kiváltás a szerződésben és a törvényes kiváltási határidőn túl történt, több körülményre vezethető vissza. Az eredeti határidő betartását a háborús viszonyok nem tették lehetővé, ez mindkét felet sújtotta. A török kitakarodása után a földesiek Földes határán kívüli birtokai a neoaquistica comissio működésének estek áldozatul. Az ennek ellenére meglehetős anyagi körülményekkel rendelkező földesi nemesek a megszerezhetőnek vélt szomszédos birtokokkal próbálkoztak. A szintén elpusztult Tetétlen esetében ez nem sikerült,[73] viszont Mezőszentmiklóson már többen birtokoltak kisebb-nagyobb területet, ezen kívül a Caraffa féle hadisarc kifizetése arra ösztönözte őket, hogy a terület minél nagyobb részét megszerezzék. A derecskei hajdú családok szerényebb körülményeik[74] miatt sem tudhatták a hadisarc rájuk eső részét megfizetni, a kiváltás esetén viszont tetemes összeghez juthattak és mivel ekkor még elegendő területtel is rendelkeztek — nem sejthették a hat évvel későbbi Eszterházy herceg javára történő adományozást — így könnyen lemondtak a zálogos jószágról,[75] a földesiek pedig kapva kaptak rajta. Az örökösöknek valószínű nem volt elég pénzük, vagy más célra fordították, mert amint láttuk Kemecseiné épp 10 évvel előbb ad újabb birtokot zálogba, Karacs Pál pedig 1693. július 25-én adja árendába királyi kisebb haszonvételi jogait — kocsmáját és mészárszékét — a földesi nemes tanácsnak és kommunitásnak, egyelőre három évre és nem is csekély összegért. Végül is Gálos Péter beleegyezésével váltották ki a Domokos, Jenei, Karacs, Kemény, Nagy (Földesi), Pércsi és Török családok tagjai, részt ígérve Gálos Péternek is a kiváltott birtokból, de amikor már a kezükben volt, semmit sem adtak, mivel nem volt benne pénze. Az új birtokosoknak is csak 600 forintja volt benne, a további 400-at a község pénztárából fizették ki,[76] annak ellenére, hogy például csak Karacs Pálnak a regálék bérbeadásából volt 130 forint évi jövedelme.[77]

A földesiek nem elégedtek meg a Cseli birtok megszerzésével, szemet vetettek a Parlagiak jószágára is, mire Parlagi László maga és a rokonai részére 1729-ben nádori adománylevelet kért az egész Mező, vagy Kisszentmiklós pusztabirtokra. A december 16-i birtokbaiktatáson ellent mondott a báró Bánffyak nevében Boross László, a Nagy család nevében Nagy János, a Cseli család örökösei Karacs János és György, végül Földes község közönsége és nemesei nevében többek között Boldogh Ferenc bíró.[78]

1736-ban az egykori Cseli birtokot kiváltó birtokosokat felszólíttatja a földesi birtokosok egy csoportja, hogy fizessék vissza a 400 forintot, vagy osszák szét a birtokot, mire azt a választ kapják: ha igazolják, hogy őseik fizettek, hajlandók őket kielégíteni, de a negyven év óta beköltözötteket nem ismerik el szer-

72 Inkvizíció Tasnádi Erzsébet leszármazásáról, lásd a mellékletben. A Karacs család tulajdonában.

73 *Herpay* i. m. 141. és 246—7.

74 *Mezősi* i. m. 77. Az összeírás adatai szerint az öt hajdú család Derecske legszegényebb rétegéhez tartozott, csak kettőnek volt 2-2 ökre. Közelebbi adatok hiányában azt nem tudtam megállapítani, hogy az öt, esetleg több hajdú család, vagy pedig a község egyetemlegesen hasznosította-e a zálogváltásból befolyt ezer forintot.

75 Eszterházy Pál herceg 1702. március 14-én még zálogbirtokul kapta a derecskei uradalmat, melyre csak 43 év múlva szerzett örökjogot a családja. — vö. *Szendrey István:* Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Bp. 1968)

76 *Herpay* i. m. 251. old.

77 A Földesi Tanátstul és Communitastul adódott Contractusnak párja Karats Pál Urnak. A Karacs család tulajdonában. — Karacs Pál a zálogbirtok kiváltásában való érdektelenségét látszik magyarázni a földesi I. jegyzőkönyvben *(Hajdú-B. Ltár.* V. 625/a.l. Protocollum seu iuris consvetudinarii copax sorpus) található adat, mely szerint úgy megharagudott a földesiekre (az okára a bejegyzés nem tér ki), hogy nem kívánja a községet többször látni.

78 *Herpay* i. m. 248.

zőtársul.[79] Karacs János mindenesetre több 65 éven felüli tanú vallomásával megerősített jegyzőkönyvet készíttet, a Cseli család Szentmiklósi birtokváltásának körülményeiről.[80] Pedig már a kezében volt egy jegyzőkönyv, amit atyja Karacs Pál készíttetett a Cseliekkel való vérségi összeköttetésről és birtokaikról, 1721-ben.[81] 1754-ben most már a földesiek kérnek nádori donációt az egész szentmiklósi pusztára, Nagy Gergely, János és Mihály, Domokos István és János, Kőrösi György, Pércsi Mátyás és György, Török János és Thuri Gergely neve alatt. A beiktatás most sem végződött simán, a tömeges ellentmondás hatására az érdekeltek 1755-ben nyilatkozatot adtak ki, mely szerint az összes Szentmiklóson birtokos földesi lakos érdekében és háborithatatlanságáért kérték a nádori donációt.[82]

A Cseli család örökösei Bíró Sándor, Kemetsei Mihály és Karacs Sándor, mivel az egész szentmiklósi Cseli birtokra számot tartottak, nem nyugodtak bele a kialakult helyzetbe, ezért 1806-ban pert indítanak[83] az 1754-ben nádori donációt kapott birtokosok utódai, idős Domokos Mihály, idős Török János, Pércsi János és idős Nagy Mihály ellen, kérve a régi állapotba való visszahelyezést. Azonban mivel 1754-ben a szentmiklósi birtokba iktatáskor jogaikat ellentmondással nem biztosították, a pert elvesztették.[84] Az ősiség eltörléséig Mezőszentmiklóson már nem változtak a birtokviszonyok.[85]

79 *Herpay* i. m. 251.
80 Tanúvallomási jegyzőkönyv a Cseli család birtokáról és örököseiről. Kelt kb. 1740—42. Hiányos. A Karacs család tulajdonában. A mellékletben közölve.
81 Lásd 72. jegyzet. A dátuma helyesen 1721, a Karacs család osztálylevele és a tanúként szereplők adatai alapján.
82 *Herpay* i. m. 249.
83 Nyomtatott irat 1806-ból. A Karacs család tulajdonában. A mellékletben közölve.
84 *Herpay* i. m. 245.
85 Lásd 30. jegyzet.

FÜGGELÉK

I.

A földesi Cseli család és a derecskei hajdúk záloglevele

A Szentmiklósi Contractusnak párja.

Copia.

Mi Földes nevű Faluban Zabolcz Varmegyében lakozó Czeli István, Czeli Mihály, Czeli Gergely fel vévén elsőben Terheket fijainknak, Leányinknak mind azon mostaniaknak mind azután Isten áldásából lejendőknek, adjuk emlékezetül ez Levelünkben, hogy mi bizonyos, és kiváltképpen való okokra nézve, és a végre is hogy mi más hasznosabb Jószágot akarván magunknak venni és Szerezni adtuk a mi Mező Szent Miklósi Jószágunkat és Portiónkat, mely Mező Szent Miklós Zabols Vármegyében Vagyon, mely megh Specifikált Faluban vagyon szám szerént Tizenkét Ház Telekünk, azokat Mezejével, Szántó földeivel, Kaszálló Réttyeivel, halászó Vizeivel, Barom legeltető helyeivel, és minden ahoz tartozandó Pertinentiáival, haszna vételével Bihar Vármegyében levő Nemes Deretskey Hajdú Vitézeknek, és közönségesen az egész Városnak Zálogban, Ezer Magyar Forintokban ily Conditiokkal, hogy mi sem mi magunk, sem két ágonlévő Maradékink harmincz Esztendők a ... prasentium Computalván, valamig a Harmincz Esztendők el nem tel(ten)ek a Deretskei Hajdú Várossától és abban lakó Hajdú Vitézektől ki ne (vá)lthassuk semmi uton módon (sem) magunk Sem két ágon lévő Maradékunk, Eő Kegyelmek tartozzanak remittálni, hanem Szabadosan bírhassák a felül meg írtt Számos Esztendőkig; fel veszszük az Evictiót az Ország Törvénye szerént magunkra és mind két Ágon lévő Maradékinkra minden Törvény szerént való háborgatók ellen, hogy ha valaki Törvény Szerént a Nemes Deretskei Várostól, és Hajdú Vitézektől elnyerné Pénz nélkül, hogy az Eő Kegyelmek Pénzét az Ezer Magyar forintokat, Országunkban jó folyó és elkelhető Pénzül nem tenné, tehát é mi Levelünknek erejével akkor időbéli egyik Ispányát és ezen Járás béli Szolga Bíráját cumfibi adjunctis Judicibus, Csak Házokból és Gyülésből Törvény Székiből a Nemes Zabolcz Vármegyének Deretske Várossa és abban lakózó Nemes Hajdú Vitézek ki hihassák, és minékünk felül meg írtt Czeli Istvánnak, Czeli Mihály és Czeli Gergelynek, és mind két Ágon lévő Maradékinknak Jószáginkból ingóbingó Marháinkból, és minden Jószágunkból az Ezer Magyar forintokról Executiot tétethessenek. Nem használván, és ellenek nem állván Hadnák Ország Gyülésének, aratásnak, Szüretnek idején, hanem minden Törvényy Remediumok, és ellen vetések és fogások Semmit nem használjanak, hanem Ezer Magyari forintokról Executiót is tétethessenek. Ezt is hozzá tévén, ha mindenikőnk, és mind két Ágon lévő Maradékinknak Zabolcs Varmegyében Ezer forint erő Javunk és Jószágunk nem találtatnék, tehát valahol az egész Magyar Korona alatt avagy az Erdélyi Birodalomban találtatik, tehát a felül meg írtt mód és rend Szerént az Ezer Magyar forintokról Executiot is tétethessenek Eő Kegyelmek .Végezetre el telvén a Harmincz Esztendők, Isten a kinek azt adja érni, Magunk, mind két ágon lévő maradékink, mindenkor szabadossan ki válthassuk, le tévén az Ezer Magyar forintokat Országunkban akkori jó elkelhető és folyó Pénzül tartozzanak Eő Kegyelmek is kezkből Városul kibotsatani minden Per-Patvar nélkül. Melyet ha Deretske Városa ki nem akarna(k) magunknak mind ké(t) ág(on) levő Maradékinknak kezekből botsátani, le (t)évé(n) az Ezer Magyar forintokat tehát mi is ezen Levél(ünk)nek erejével, a felül meg írtt mód szerént akkor időbéli Vice Ispánnyát a Nemes Szabolcs Vármegyének cum sibi adjunctis Judicibus evocalhassuk, és mindjárt a felül meg írtt Jószágunkat magunknak s maradékinknak kezünkbe adhassák, abscissis omnibus Juridicis Remedys, nem használván Semmi Törvényes fogások, a felül meg írtt Törvényes idők is a Jószágnak viszsza adásában.

Melynek bizonyságára adtuk ez mi petsétes kezünk írása alatt költ Levelünket. Nztes Baji István Urunk a Ns Zabolcs Vármegyének Vice Ispánya előtt. Szunyogh István Urunk ezen Nemes Vármegyének egyik Szolga Bírája előtt. Szunyogh Sighmond Ur Juratus Assessora előtt azon Nemes Vármegyének. Datum in Possesione Ujfejértó die 13-a Juny Ao 1657. Coram me Stephano Baji V. Comite Comitatus de Zabolcs m.

pr. Loco O. Sigillo Coram me Stephano Szunyogh Judlium Cottus de Zabolcs m. pr. Loco O. Sigillo Coram me Sigismundus Zunyogh Jurat Assessor Cottus de Zabolcs m. pr. Loco O. Sigillo

Prasens Par cum Sua antiqua Copia perme collatuma, & ni omnibus conforma esse prasentibus recognosco Pestini die 19e May 1800. Carolus Benyovszky m. pr. S: Tabula Rea Judrice Jur. Notar. L. S.

II.

Nemes Karats Pálné Tasnádi Ersébet inqvisitiója

Nos Infra Scripti Nobiles N: N Judex et Jurati Loci Privilegiati Földesiensis in Inclito Cottu de Szabolts Situati Recognoscimus Presentium per vigorem Quod cum Nos ad Instantiam Nobiles Elisabethee Tasnádi Conthorátis Egregii ac Nobilis Pauli Karats Certos ac fidelignos mox infra. De nominatos Nobiles Loci hujus Specificati Incolas in Praesentiáni Nostri citassemus ac evocassemus; et Secundum Sub inserta Nobis de et Super eo assignata utri paneta firmisso adhibito juramento fideliter examinassemus talem quee sequitar peregimus Inquisitionem, et Conscripsimus Testium fassiones quarumetiam tenor et Verbalis Continentia Sequitur in hune modum. Dattum Földess Die Nona Mensis Marty Anno Domini 1724 Utrum Deco.

Tudgyaé lattaé a vagy hallottae a fatens bizonyosson és nyilván? I. mo Hogy ha Nemes Thasnádi Ersébeth Aszszonynak Nemzettes Vitézlő Karats Pál Ur hites Társának édes Annya Néhai Gálos Ilona és Gálos Péter mind ketten egy testvérek néhai Gálos Gergelynek az Földessi nemes Cseli Familiábólvaló Házas Társától Cseli Borbála Aszszonytól Született édes Gyermekek lettenek volna. 2. dó Hogy ha Néhai Nemzetes Vitézlő Földesi Gálos Péter Ur édes Annya néhai Nemes Cseli Borbála Aszszony itt Földesi Nemes Helységben Lévő örökös Nemesi portióját a Memoria Hominum örökké Szabadosson Usualván úgy ezen felyebb Specificalt Nemes Thasnádi Ersébeth Aszszonyt édes Annya Néhai Gálos Ilona után igaz vér szerént való és azon Nemes Cseli Familia Jószágában osztályos Atyafinak esmérvén minden Contradictio nélkül adott részt nékie azon Jószágból. 3. tio És hogy ha a régiektől is örökké úgy hallotta volna az fatens hogy ezen Thasnádi Ersébeth Aszszony régi igaz vére Cseli familiából való vér volna, az kinek mind itt Földessi Nemes Határon bizonynyos Nemesi portiója vólt mind pedig Mező Szemmiklósban is igaz régi örökös Possessionatus Nemes emberek voltanak, ha mit ezekben tud az fatens tartozik hiti után igazán meg mondani.

Testis Imos Gasparus Szeghi Nobilis Annor Circit 82. Jurat examinut fide mediat fatetur ad I. mum Ez fatens az Utrumban Specificalt Tasnádi Ersébeth Aszszony édes Annyát Néhai Gálos ilona aszszonyt nem esmérte de azon Gálos Pétert mind magát mind pedig az édes Attyát Néhai Gálos Gergelyt jól esmérte, és nyilván tudja hogy azon Gálos Gergelynek felesége vólt Cseli Borbála Aszszony az mely Cseli Borbála Aszszony és Földessi Néhai Cseli István Cseli Gergely és Cseli Mihály mind az Négyen egy testvérek voltanak, és azt is tudja nyilván hogy az meg nevezett néhai Gálos Péter ugyan azon Cseli Borbála Aszszonytul Született édes gyermeke vólt Gálos Gergelynek. ad 2dum Azt is nyilván valya ez fatens hogy hogy bizonyosson tudgya hogy néhai Földessi Gálos Péter Ur mind maga mind pedig az édes Attya Néhai Gálos Gergely úr örökké a memoria Hominum Szabadosson bírták és élték azon Cseli Borbála Aszszony portióját, és azt is hogy igaz vérszerint való Attya fijának esmérvén Néhai Gálos Péter Ur az Utrumban meg Nevezett Thasnádi Ersébeth Aszszonyt, úgy adott részt nékie Minden Contradictio nélkül adott édes Annya Cseli Borbála Aszszony Földesi örökös Portiójából az mellyet bírnak mind ez mai napiglan. ad 3tium Nem tsak hallotta ez Fatens hanem bizonyoson is tudgya aszt hogy azon felyeb megnevezett Nemes Cseli Familiának mind itt a Földesi Nemes Határon bizonyos Nemesi portiója volt mind Pedig hogy azon Mező Szemmiklósban is igaz örökös Possessionatus Nemes emberek Vóltanak és hogy mind azon Nemes Cseli Familia Mind pedig az Gálos Familia az Utrumban Specificalt Tasnadi Ersébet Aszszonyt még mais hasonló örökös vérnek agnoscálják

2dus Michael Szabó Annor Circit 70 jurat examinatus fatetur etiam Nobilis Tudgya bizonyoson ez Fatens hogy Néhai Gálos Péter Ur az Néhai Földesi Nemes Czeli Familiából való Aszszonytól Születtetet édes fija vólt az Utrumban Specificalt Gálos Gergelynek de az Fatens is az meg nevezett Tasnádi Ersébet Aszszony édes Annyát Gálos Ilona Aszszonyt nem esmerte. ad 2dum Secundum utri tenorem fatetur. ad 3tio Tudgya hogy azon Nemes Czeli Familia Régi Örökös Földesi Nemes Familia de hogy

Mező Szemmiklosban bírtak vólna ara nem emlékezik és hogy mind azon Czeli Familia mind pedig a Gálos Familia még mais igaz Vér szerint való attyafijának agnoscályák azon Tasnádi Ersébet Aszszonyt nyilván tudgya.

3tius Martinus Körtvelyesi Nobilis Annor circit 70 jurat examinatur Fatetur ad Imum nihil. ad 2dum Utri tenorem ad 3tium Utri precedens Festis Michael Szabó Fatetur Fassusest

4tus Francisci Domokos Nobilis Annor Circester 60 jurat examinatur Fatetur ad que libet Utri puncta ficuti antecessor Martinus Körtvélyesi Fassusest

5tus Johannes . . . . . Nobilis Annor Circit 72 jurat examinát Fatetur ad que Utri puncta ficuti ante cedestes 4no et 5tius Festis Martinus Körtvélyesi et Francisci Domokos fassisunt . . . . omnibus aequali tenore fatetur

6tus Michael Körösi Nobiles Annor Circit 58 jurat examinat fatetur. ad I mum Hallotta ez Fatens Néhai Nemzetes Kemény István Ur Édes Annyától az ki vólt azon Cseli Mihály Ur Házas társa bizonyoson tudgyák hogy az Utrumban Specificalt Tasnádi Ersébet Aszszony édes Annya és Gálos Péter Ur mind ketten egy testvérek vóltanak és az édes annyok azon Nemes Cseli familiából való Leány ág vólt. 2dum Utri tenorem ad 3tium Hallotta ez Fatens a régiektől is hogy azon Tasnádi Ersébet Aszszony tulajdon azon regi Nemes Cseli Familiából való vér vólna és kinek mind itt az Földesi Nemes határon igaz örökös Nemesi portioja vagyon mind pedig Mező Szemmiklósban is igaz régi Possesionatus Nemes emberek Voltanak az mind hogy mind azon Nemes Cseli Familia Mind pedig, a Gálos Familia igaz örökös vérnek még mais agnoscállják azon Tasnadi Ersébet Aszszonyt.

7. Stephanus Földesi Nobilis Annorum Circit 60 jurat examinat Fatetur ad Imum ez Fatens is Hallotta az édes Attyától Földesi Gáspártól hogy az Utrumban Specificált Tasnádi Ersébet Aszszony édes Annya és Gálos Péter mind ketten egy testvérek az Földesi Nemes Cseli Borbála Aszszonytól Születtetett édes gyermekek Lettenek vólna az attyok vólt azon Gálos Gergely. ad 2dum et 3tium uti proxime precedens Testis Michael Körösi fassus est Fatetur.

8. Johannes Ványi Nobilis Annorum Circit 56 jurat examinat fatetur. ad I-mum Hallotta ez Fatens az édes attyától Ványi Mihálytól . . . . . ad 2dum et 3tium Uti praecedentes 6tus et 7mus testis fassi sunt In omnibus punctis Simoliter fatetur. J. Michael Tóth Nobilis Annor Circit 46 Jurat examinat fatetur Imum Ez Fatens is mindenekben hasonló képpen hallotta az édes Attyától Tóth Istvántól valamint Szintén ez előtt levő hét tanuk hallották.

10. Andreas Földesi Nobilis Annor Circit 45 jurat examinat Fatetur ad I-mum Hallotta ez a Fatens az Utrumban megnevezett Gálos Pétertül hogy azon Tasnadi Ersébeth Aszszony édes annyával egy testvér Vólt azon Gálos Péter Ur. ad 2dum et 3tium Nihil.

Super qua praevio modo per nos per acta Inquisitione et Testi um Fassionibus Collectione Literas Nostras Testimonales Sigillo nostro usuato Authentice Corraboratas pro futura prae Specificata Elisabethae Tasnádi Controralis Egregy ac Nobilis Pauli Karats et Posteritatis Jurium Sucrum Canteta Necessaria Fide Nostra Mediante extradandos duximus et Cocedendes Communi ita Svadenter Justitia aequistate Dátum Anno Die et Loco Ut Supra notat:

Judex Nobilium Földesiensium Johannes Pértsi et Jurati Gregorius Nagy, Stephanus Biro, Gregorius Pariter Nagy, ... Paulus Domokos, ... Nobiles Possesiones Loci hujus Privilegiati Földesiensi.

Lecta Publicata extradata et correcta Perme Johannem Pásztor Loci . . . . Juratus Notarius manu propia.

L. S. Földesi pecsét

Praesentem Copiam eum suo vero et genuino originali per me . . . . eideneque in omnibus punctit et . . . lausulis conformem esse testor . . . . Szoboszlovie die 10. Mensis Augusti 1814. (pecsét) Ioannes Foghtüy m. p. Tabule. . . Jur. Notarius 1724. Költ Ns. Karats Pálné Tasnádi Ersebet Inquisitója.

III.

Inqvisitió a zálogos Cseli birtok kiváltásáról

Infra Scripti Inclyti Comitatui de Szabolts Judlium et jurassor recognoscimus praesentium pervigoren quod nos . . . . . mense infra notatis penes Comissionem Spectabilis ac Generosi Domini Francisci Jármy de eadem et Szolnok Praelibati In-

clyti Comitatus Substituti Vice Comitis pro pante et ad instantiam Egregy Johannis Karacs emanatam in nos sonantem et directam in Possesione Curialio Földes Cottui de Szabólts ad jacente habita juxta nobis exhibita Deco Utra puncta talem uti Sequenetur Peregimus Collateralem Inqvisitionem.

Deco Utrum.

Primo Tudgyae Láttae vagy hallottae a Tanu hogy Nemes Cseli Familia Szemmiklosi Predimon Lévő bizonyos Telkeit Zalogba adta Volna Deretskei Lakosoknak ennek előtte regi időkben. Secundo Tudjae Láttae vag hallotta a tanu midőn a Földesi Lakosok kiváltották a Deretskei Lakosoktól azon el Zálogosított Jószágot kik váltották ki és hány Száz Forintokon váltották ki, hány ház Telekbül álló azonkiváltott rész és portio.

Tertio Tudjae Vagy hallottae a Tanu Hogy az akkoron a kiváltó Személyek Néhay Gálos Péter Uramat Vérnek Fogták azon Jószág kiváltásakor ugy váltották annak erejével.

Quarto. Tudgya vagy hallottae a Tanu hogy Karats János Ur Edes Annya Tasnadi Ersebet vólt és ennek az annya Gálos Ilona ki is egy testvér vólt Gálos Péterrel és ezen két Atyafijak osztalyos atyafijak voltanak.

Primus Testis Egregius Valentinus Karmasin Földesiensis Annorum Circiter 65 Juratus examinatus Fassus est ad 1. mum. Hallotta az Fatens hogy az Nemes Cseli Familia Szemmiklósi Prediomon Lévő Telkeit adta vólna Zálogban az Deretskei Lakosoknak. ad 2dum Tudja bizonyosan az Tanu az Földesi Lakosok váltották ki az Deretskeiektől az Felyebb el Zálogositott Jószágot denem tudja bizonyoson hány Forintokon váltották vólna ki hanem hallotta az Fatens hogy hat Száz Forint . . . . . és Négy Száz Forintott az Puszta portiojért . . . . . puszta portio . . . . . valyon hány Telekből azon kiváltott portió nem tudja az Fatens. ad 3tio Hallotta az Fatens hogy az midőn ki akarták váltani a Földesiek azon meg irt Portiót az Deretskeiektől Gálos Péter Vérnek tartván magát Cseli Familia uton azon Jószághoz az Gálos Péter örvével váltották ki azon Jószágot az Földesiek és részt is igért neki Foldes Mikor ki akarta váltani deaz midőn már kezekben vólt az Földesieknek az meg irt Portio Semmit nem adtak belőlle mivel hogy penze nem Vólt benne. ad 4tum ... hallotta az Fatens az Deutralis Gálos Ilonának az ki is Predikátornál vólt Férjnél de anévét nem tudgya Leánya Vólt vólna az Deutralis Karats János Uramnak édes Annya az ki is Gálos Péterrel egy testvér lett vólna. Secundus Testis Egregius Senior Stephanus Biro Foldesiensis Annorum Circiter 83 Juratus examinatus Fatetur ad I-mum Nihil ad 2dum Confirmatin omnibus Precedentis Testis Fassionem ad 3tio Hallotta az Fatens hogy az Deutralis Gálos Péternek igérte vólna részt a Földesiek az Deretskeiektől kiváltandó Jószágból demikor asztán kezekben eset az Földesieknek semmit sem adtak belőlle Cocter nihil. ad 4to Hallotta az Fatens az Deutralis Karats János Ur edes annyátul magátul hogy Tasnádi Ersébetnek hivták ő kegyelmét. Cocter Nihil. Tertius Testis Nobilis Johannés Ványi Földesiensis Annorum Circiter 75 Juratus examinatus ad ... puncta Nihil est Confessus.

Quartus Testis Nobilis Stephanus Domokos Földesiensis Annorum Circiter 78 Juratus examinatus ad Imum 2dum et reliqua Deutri puncta nihil est Confessus.

... (az irat további része hiányzik)

IV.

FRANCISCUS SECUNDUS DIVINA FAVENTE CLEMENTIA, ELECTUS ROMANORUM Imperator, semper Augustus, Haereditarius Austriae Imperator, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Galliciae, Lodomeriae, & Hyerolimae Rex Apostolicus, Archidux Austriae, Dux Lotharingiae, Venetiarum, & Salisburgi, Magnus Princeps Transylvaniae, Dux Stiriae, Carinthiae, & Carnioliae, Vürtenbergae, Superioris & Inferioris Silesiae, Comes Habsburgi, Tyrolis & c. & c. Fideli Nostro Egregio Josepho Pétery, Tabulae Nostrae Regiae Judiciariae Jurato Notario Salutem, & Gratiam. EXpositum est Majestati Nostrae Nominibus, & in Personis Fidelium aeque Nostrorum Egregiorum Alexandri Biró, Michaelis Kemetsei, & Alexandri Karats, qua etiam reliquorum suorum Congenerationalium Jura sustentantium; qualiter Anno adhuc 1657. die 13-tia Junii antenati eorundem; Egregii condam Stephanus, Michael & Gregorius omnes Csely, Avitam suam Portionem Possessionariam, in Possessione antiquitus, nunc autem jam Praedio Mező- Szent- Miklós, Comitatui Szabolchensi adjacente, habitam, Oppido Deretske, & Hajdonibus praefatum Oppidum incolentibus, in & pro florenis Hungaricalibus 1000. oppignoraverint, qui

pignoratitii praetacta bona intermedio tempore ad alios fimili (ut credi par est) Jure temporanco transmiserint, eademque actu per egregios Seniorem Michaelem Domokos, Seniorem Joannem Török, Joannem Pirtsi, Seniorem Michaelem Nagy, & alios coram Te uberius denominandas possiderentur. Suplicatum itaque exstitit Majestati Nostrae, Nominibus, & in Personis antelatorum Exponentium debita cum Instantia humillime; quatenus Iisdem de condigno Juris, Benigni videlicet Mandati Nostri Evocatorii Remedio clementer providere, Tibique eatenus mandare dignaremur, nec pateremur Eosdem justis suis Juribus improvise destitui. Cum autem Justa petentibus non esset denegandus Assensus, & alioquin juxta Titulos 80. & 82. 1-mae, ac alias ubi e re fuerit uberius citandas Leges, pignora ad Successores impignorantium non abstantibus quibusvis involutionibus accassorialiter rescindendis redire deberent; in sensu autem Articulorum 26. 1723. in causam adtractis certus, ac determinatus Terminus praefigi deberet. Pro eo Tibi harum Serie firmiter praecipientes, Benigne committimus & mandamus; quatenus acceptis praesentibus, praefatos Egregios Seniorem Michaelem Domokos, Seniorem Joannem Török, Joannem Pirtsy, Seniorem Michaelem Nagy, ac alios coram Te uberius denominandos, praetactorum Bonorum Pignoratitiorum Actuales Possessores penes alsignationem Parium Praesentium pro Termino Diei 18-vae Mensis Septembris anni currentis infrasripti, in Liberam Regiamque Civitatem Nostram Pestiensem, in praesentiam Tabulae Nostrae Regiae Judiciariae, ad extraserialiter agendum evocare, solitasque super tali Evocatione Testimoniales Exponentibus extradare noveris, debeas, ac tenearis. Communi suadente Justitia. Nec secus facturus. Datum in Lubera, Regiaque Civitate Nostra Pestiensi, Die Secunda Mensis Junii, Anno Domini Millesimo Octingentesimo Sexto.

L. S.

Lectum & extradatum per me Andream de Semse, S. C. R. & A. Majestatis Personalis Praesentiae Regiae in Judiciis Locumtenentem & Consiliarium, nec non Comitatus de Ugocsa Supr, Comitem m. pr.

A hátoldalán:

Anno 1806. Die 3- tia Junii Praesens Benignum Suae Majestatis Sacratissimae Mandatum Evocatorium mihi praesentatum est, cujus Benignis Tenoribus, & Continentiis homagiali cum devotione memet conformare non sum intermissurus. Signatum Pestini, Anno, Mense, & Die, ut supra.

Josephus Pétery
I. Tab. Reg. Jud. Jur. Notarius.

Zsigmond Karacs

ANGABEN ZUR BESITZTUMSGESCHICHTE VON MEZŐSZENTMIKLÓS, DER IN DIE GEMARKUNG VON FÖLDES EINGEGANGEN IST

Die erste schriftliche Angabe über Mezőszentmiklós stammt aus dem Dokument von Róbert Károly, datiert vom 8. November 1311, in welchem er diesen Ort zusammen mit mehreren Dörfern an der Kékkálló Dózsa von Debrecen vermachte. Über den einstigen Platz von Mezőszentmiklós haben sich in der historischen Literatur mehrere einander widersprechende Meinungen herausgebildet. Borovszky, Lukinich und Szendrey lokalisieren ihn in Bihar, während Zoltai, Herpay und Györffy ihn in Szabolcs erwähnen, inwieweit man die Grenzlinie, die bis 1876 zwischen den Komitaten Szabolcs und Bihar bestanden hat, als Grundlage annimmt. Dies wird auch durch die von authentischen Personen durchgeführte Feldbegehung von 1768 im Gebiet zwischen Derecske und Mezőszentmiklós bekräftigt. Gegenwärtig gehört dies ehemalige Dorf gebietsmässig zu der Gemeinde Földes im Bezirk Hajdu-Bihar. Sein Name stammt dem mittelalterlichen Brauch nach vom Schutzheiligen seiner Kirche. Schon im Jahre 1342 war dieses Dorf im Besitz von Sebreth, und sein Schicksal trennte sich von der Herrschaft der Debrecener. 1416 gelangte es in den Besitz der Einwohner von Földes, doch da einige Mitglieder dieser Familie 1464 in einen Mord verwickelt waren, vermachte König Mátyás im Jahre 1465 den Besitz der zum Verlust von Kopf und Vieh Verurteilten den Familien von Parlag, Bajom und Esztár. János Cseli, der in die Familie Gelei eingeheiratet hatte, erhielt 1549 eine königliche Donation über zwölf Fronhöfe in Szentmiklós. Einer Dikalkonskription des Komitats Szabolcs aus dem Jahre 1549 zufolge verfügte Szentmiklós über 43 Gehöfte. Die sich nach 1554 auch bis in diese Gegend ausbreitende Türkenherrschaft zog eine allmähliche Verwüstung des Gebietes nach sich. In den letzten Jahren der Türkenherrschaft ging dieses Dorf dann 1685 wahrscheinlich schon infolge des Unwesens, das die nach hier zurückgedrängten Truppen von Thököly hier trieben, völlig zugrunde. Am 13. Juni 1657 übergaben die Geschwister Cseli ihre zwölf Höfe in Mezőszentmiklós mit allen dazugehörigen Anteilen und Nutzen den Heiducken von Derecske für 1000 Forint als Pfand. Doch schon in dem darauffolgenden Jahren fiel Derecske dem Rachezug der Türken zum Opfer und war infolge der Einnahme von Nagyvárad drei Jahrzehnte lang ständigen Verheerungen und Verwüstungen ausgesetzt. So konnten die Konskriptoren im Jahre 1692 nach Beendigung der Türkenherrschaft hier nur auf fünf Heiducken- und 27 Leibeigenenfamilien treffen. Das verpfändete Besitztum von Cseli wurde 1696 wieder ausgelöst. Von der Familie Cseli waren einzig weibliche Nachfahren hinterblieben und diese legten kein besonderes Gewicht auf die Einlösung des Besitzes. Daher lösten die Adligen von Földes, welche durch die neoaquistica comissio um ihren Besitz gebracht worden waren, mit Zustimmung der Nachfahren den Besitz ein. In ihrer Habgier hatten die Leute von Földes auch ein Auge auf das Szentmiklóser Viehzeug der Parlager geworfen. Diese baten zu ihrem Schutz im Jahre 1729 um eine Palatinaldonation für den gesamten Pusztabesitz von Mezőszentmiklós. Danufhin baten im Jahre 1754 die Földeser um eine Palatinaldonation für die gesamte Puszta von Szentmiklós. Da die Registrierung auch dann noch nicht glatt von Szatten ging, gaben die Personen, die in der Schenkungsurkunde erwähnt worden waren, 1755 eine Erklärung ab, wonach sie im Interesse aller Einwohner von Földes mit Besitz in Szentmiklós um eine Palatinaldonation baten. Die Erben der Familie Cseli, namentlich Sándor Biró, Mihály Kemetsei und Sándor Karacs, konnten sich nicht in die neue Lage finden und strengten somit 1806 einen Prozess an, Damit wollten sie erreichen, dass die alte Lage wiederhergestellt wird. Da sie ihre Rechte von 1754 nicht durch Widersprüche gesichert hatten, verloren sie den Prozess. Hiernach änderten sich bis zur Streichung der Avitizität die Besitzverhältnisse in Mezőszentmiklós nicht mehr.

Csatári Bálint

A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai

A Sárrét — hazánk keleti peremén — az Alföld legjellegzetesebb süllyedékterülete. A Berettyó és a Sebes Körös által táplált kiterjedt lápi mocsárvilág népe a IX. századtól a folyószabályozásokig a természeti környezethez szorosan kapcsolódó, alkalmazkodó településformákat, településhálózatot hozott létre (1. kép).

Ma, a korábbi mocsarak peremén, mintegy 2000 km^2 területen 28 falu éli megváltozott, de az eredeti állapot által részben még mindig meghatározott életét. Az egykori és az ármentes szint közötti különbség már eltűnt, de a települések belsőségének és határának alaprajzában még ma is kirajzolódik az ártérhez viszonyított egykori fekvésük. A mai falukép nem egy sajátos vonását csak akkor érthetjük meg, ha áttekintjük a fejlődés és a változás menetét. Komádi például a múlt század elején még „egyutcás" belsőséggel ült egy ártérből kiemelkedő térszíni formán, vagy Szerep szántóföldjei mint keskeny, sarló alakú foltok ismétlődtek több sorozatban, pontosan igazodva az egykori folyók övzátonyainak hasonló elrendeződéséhez.

„Bár a települések funkcióit és arculatának jellegét a természeti földrajzi környezet nem határozza meg mindenfajta fejlődéstől függetlenül egyszer s mindenkorra"[1] a falvak topográfiai fekvése, az úthálózat napjainkban is lényegében változatlan alapot nyújt a településhálózat mai fejlesztéséhez.

Ezért szükséges ismerni és áttekinteni a településrend változásának történeti folyamatát, a települések helyi és a helyzeti energiáinak törvényszerűségeit.

A települések térfoglalása és számuk alakulása a XVIII. század végéig

A topográfiai fekvésnek az egész Alföldön gyakori típusát képviselik az árvízmentes térszínek. A kis falvak zöme a neolitikumtól a XIX. század elejéig ennek a térszínnek az ártérre néző peremére települt. Így a belsőség védve volt az árvíztől, ugyanakkor közel feküdt a gazdaságilag jól hasznosítható szántóföldekhez, a legelőkhöz és az ártéri halász — pákász „munkahelyekhez".

Már a túlnyomórészt állattenyésztést folytató honfoglaláskori magyarság — téli szállásainak telepítésével is jelzi — észrevette azt a lehetőséget, hogy ez a perem ideális telephely. A tavaszi árvíz elvonulása után, a nyári szárazság idején az állat az ártéren talált friss legelőt, árvíz idején viszont az ármentes szinten lehetett legeltetni.

A peremvonal értéke tovább nőtt, amikor a legeltető állattartás kiegészül a földműveléssel, de megmaradnak az ősi zsákmányoló foglalkozási ágak is. A halász — pákász tevékenységnek az ártér, a földművelésnek az ármentes szint, a legeltetésnek felváltva mindkettő a színhelye. Így maga a falu belsősége ott fekszik, ahonnan legcélszerűbben elérhető mindkét terület.

1 *Mendöl Tibor:* Általános településföldrajz. (Bp., 1963.)

A Sárrétek helyzete és települései

1. kép

Mindezek alapján megállapítható, hogy a falvak kialakulását, fejlődését a természetes környezettel való állandó és igen szoros kölcsönös kapcsolat jellemezte a település az emberi lakó- és munkahelyszerves, elválaszthatatlan térbeli együttese volt.

A régi vízrajzi viszonyok ismeretében a Nagy-Sárrét a Kis-Sárrétnél is fiatalabb, „esetleg csak a honfoglalást követő évszázadokban keletkezett mocsárvilág volt".[2] E megállapítás feltételezi azt, hogy a terület *Osváth Pál* által említett gyors elmocsarasodása is hatott arra, hogy vidékünkön a tájba jól beillő, az Alföld középső részétől elütő, apró- és kisfalvas faluhálózat alakult ki.

1. táblázat

A települések számának alakulása a vizsgált területen (*Győrffy, Jakó* és *Mezősi* alapján.[3] *Dávid Zoltán* (3d) munkájában kritikával illeti a forrás, az 1692. évi összeírás megbízhatóságát.

Évszázad	Települések száma
X—XI. század	21
XII. század	46
XIII. század	64
XIV—XV. század	69
XVI. század (1552. összeírás)	49
XVII. század (1692. összeírás)	7
XVIII. század (1773. összeírás)	20

A településterület kiteljesedésének jelenségét megfigyelhetjük a Sárréten is. Ez a három-négy évszázados folyamat a lakás és megélhetés szempontjából az egyre kedvezőtlenebb területekkel való megalkuvás jegyében ment végbe.[4] Amíg az őskor, vagy a népvándorlási kor hazai népessége számára még a védelmet nyújtó erdők, alacsonyabb hegyek elhagyása jelentette a problémát, később a helyzet a Sárréten is megfordítva jelentkezett; az erdőkbe és a mocsarakba kellett egyre mélyebben bemerészkedni.

Történeti források szerint a XIII. század közepe előtt zavartalan és erős ütemű népszaporulat jellemezte hazánkat. A területünkön is — ahol a szigetszerű települések csak szűk életteret jelentettek a Sárrét népessége számára —, fokozottan gyorsult fel az újabb hátságok birtokba vétele.

Összhangban a magyar történeti demográfiai kutatás által leírt, nyugatról kelet felé mozgó "terjeszkedési feszültség" hullámokkal az Alföld keleti részén, s így a Sárréten is a XII—XIII. században keletkezett a legtöbb új falu. Valószínűsíthető, hogy a XV. századra elért faluszám a terület eltartóképességének akkori maximumát jelentette.[5]

Jelzi ezt az is, hogy a török hódoltság előtti utolsó összeírás (1552) idejében már újra csökkent az összeírt falvak száma.

Ebben az időszakban jelentkeznek új telepítő tényezőként az utak. Szeghalom, Csökmő és Iráz urai például osztozkodáskor állapodtak meg abban, hogy a közös utat e három község közepén kell átvezetni.[6] Szerepük a későbbi száza-

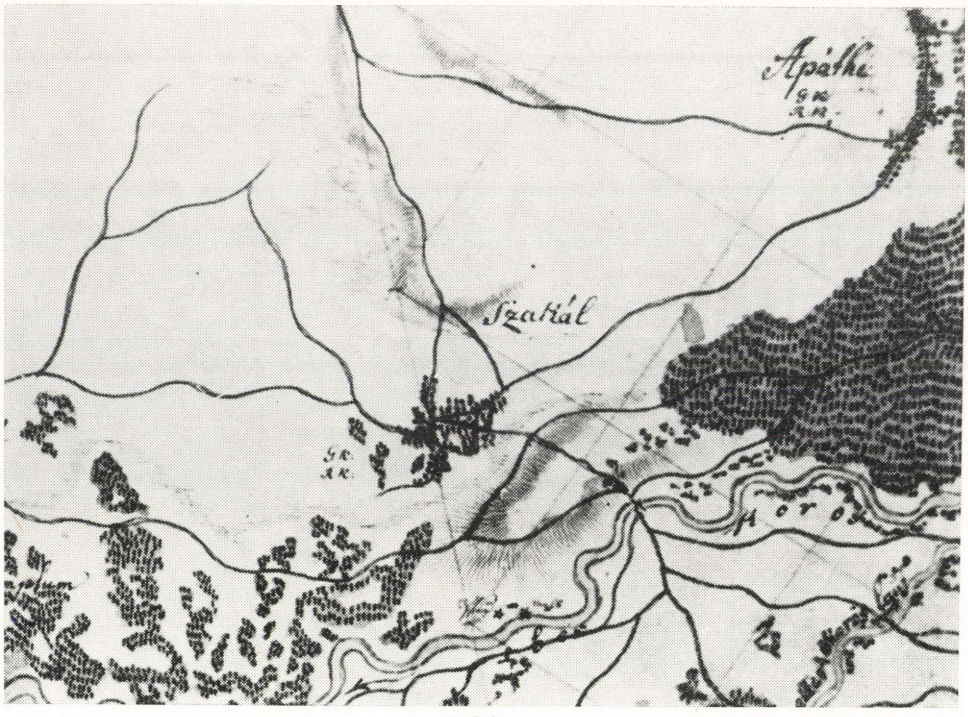
2 *Papp Antal:* Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése. (A Bihari Múzeum évkönyve II., Berettyóújfalu, 1978.)

3 a) *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp., 1940.) b) *Győrffy György:* Az árpádkori Magyarország történeti földrajza I. (Bp., 1965.) A—CS c) *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnésének idejében. (Bp., 1943.) d) *Dávid Zoltán:* Sarkad népesedéstörténete. In: Tanulmányok Sarkad múltjáról (Szerk.: *Komoróczy György,* é. n. Sarkad.) 277—296.

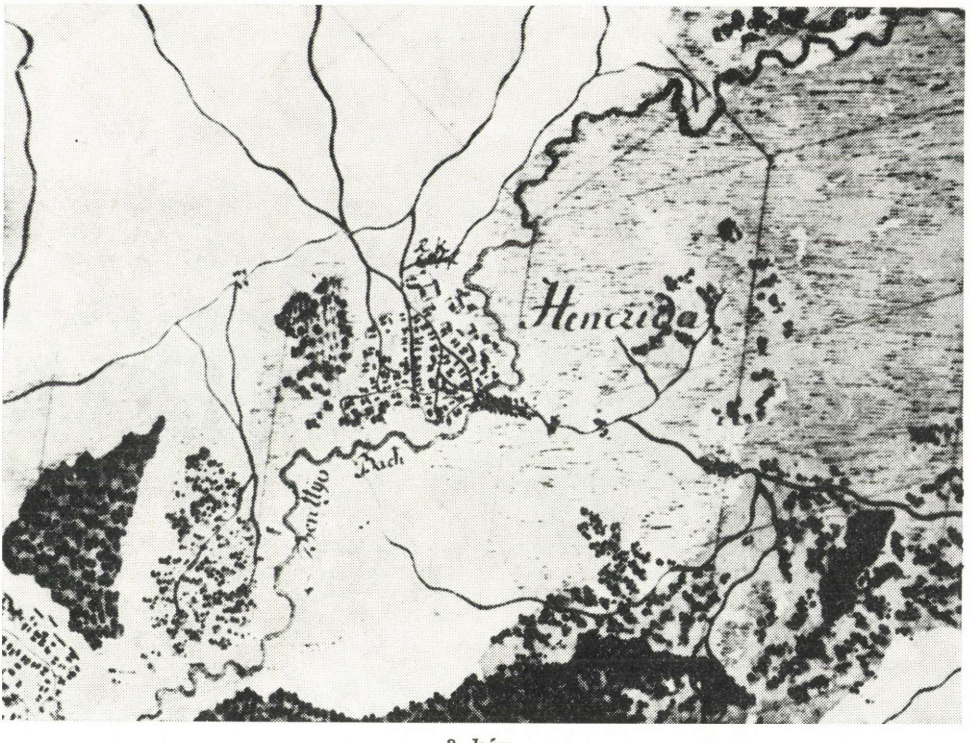
4 *Maksay Ferenc:* A magyar falu középkori településrendje. (Bp., 1971.)

5 *Szabó István:* A magyarság életrajza. (Bp., 1941.)

6 *Csáky* oklevele alapján.

2. kép

3. kép

dok során fokozatosan növekedett, s jónéhány esetben túl is élték a melléjük települt egyutcás falvakat (Oros, Bócs stb.).

Az útifalvak (2. kép) mellett vidékünkön is gyakran húzódtak el egyes települések — fontos utak közvetlen közelségéből (3. kép). Szerepük ott volt a legjelentősebb, ahol a mocsarak peremén regionális utak futottak Erdély felé (Homorog, Szakál, Apáti).

A következő századok társadalmi, gazdasági változásai a népesség megtelepedésének is új irányt adtak. Már nem nőtt tovább a falvak száma, a kedvező fekvésűek megerősödtek, az életképtelen falumagvak eltűntek.

A török hódoltság, amely az egész Alföld faluhálózatát tönkretette, vidékünkön — a természeti környezet védelmet biztosító szerepe miatt — csak részlegesen pusztította el azt.

---

2. táblázat

A települések helye és településük, illetve megszűnésük ideje közötti összefüggések

Idő	A települések helye közvetlenül víz melletti		időszakosan vízzel borított		száraz hátsági	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
X—XI. század	21	100%	—	—	—	—
XII. század	23	50%	10	21%	13	29%
XIII. század	27	41%	20	31%	17	28%
XIV. század	30	43%	22	31%	17	26%
XVI. század	22	44%	16	34%	11	22%
Török után	5	71%	2	29%	—	—
1773	11	55%	5	25%	4	20%

A vizenyős, illetve az időszakosan vízzel borított terület magasabb térszínén fekvő települések részaránya ugyan minden időszakban meghaladja a 70%-ot, a pusztítás után azonban csak a védelmet nyújtó falvak maradtak fenn és éledtek újjá a leggyorsabban. A mocsárba visszavonult népesség, ha faluja el is pusztult, az állatállomány tekintélyes részét megmentette.

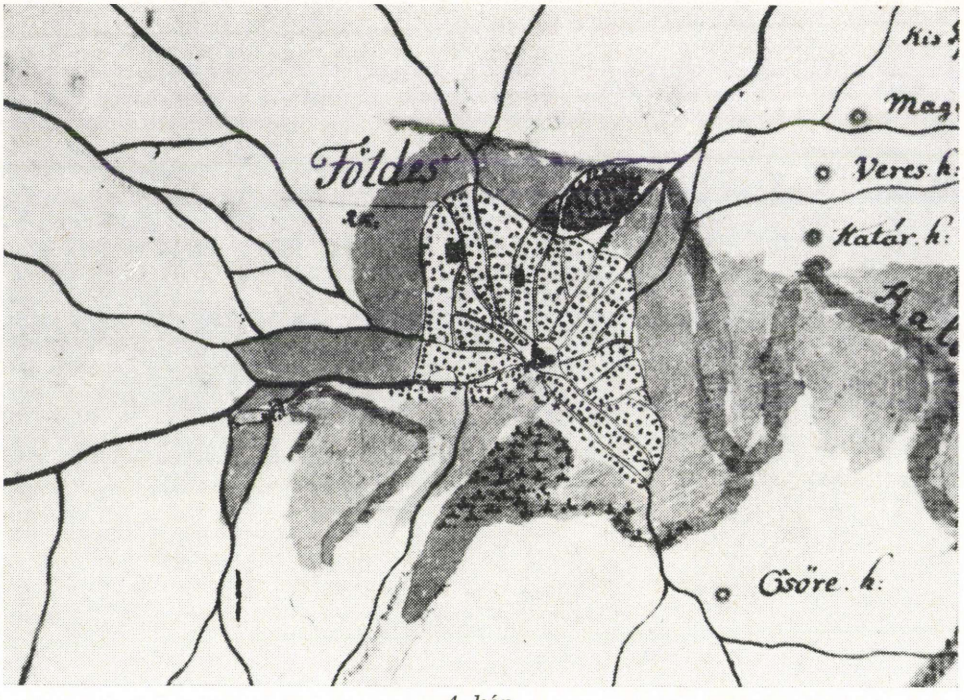
A váradi kamarai kerület 1692. évi összeírása alapján a II. (sárréti) járás állatállománya Bihar vármegye döntő részét adta, jelezve, hogy a Sárréten átvészelték a hódoltság másfél évszázadát, megőrizték korábbi gazdálkodási módjukat.

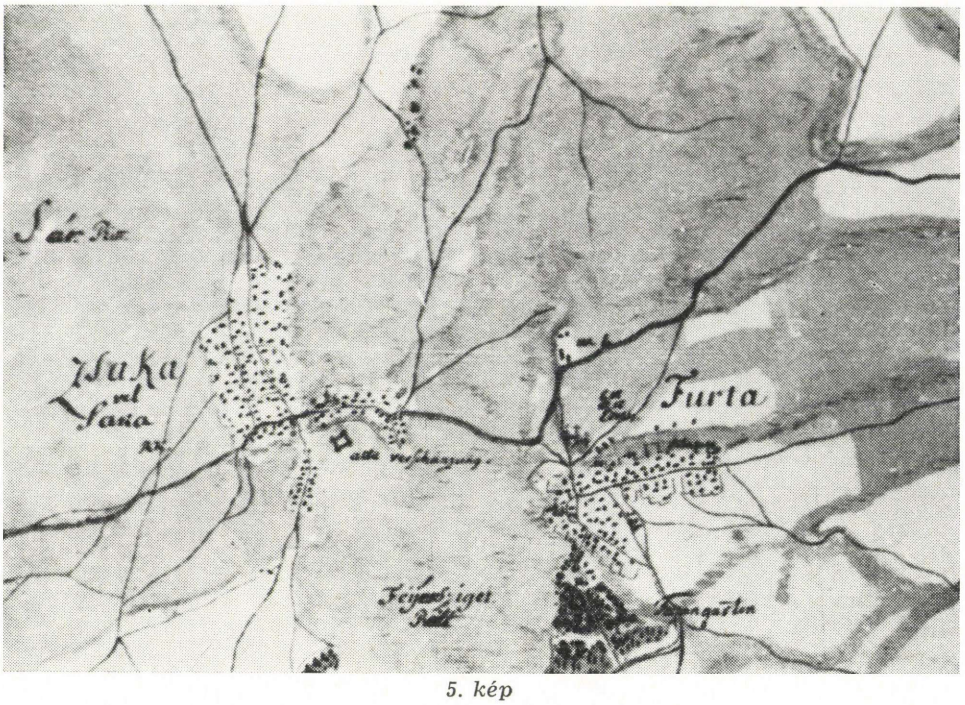
3. táblázat

Szarvasmarha- és sertésállomány a török pusztítás után (3c)

szarvasmarha		sertés	
76	I. járás	791 db	
476	II. járás	1392 db	!!!
43	III. járás	577 db	
8	IV. járás	168 db	

4. kép

5. kép

A Sárrét települései az első katonai felmérésen

Hazánk első térképészeti felmérését Mária Terézia 1766-ban kiadott rendelete alapján — elsősorban hadászati érdekek figyelembevételével végezték el. A teljes felmérés befejezése már II. József nevéhez fűződik, s a sok pontatlanság ellenére is számtalan érdekes megfigyelésre, megállapításra ad lehetőséget. A felvétel időpontja (országosan 1782—1785, a Sárréten 1783) megelőzte azt a dinamikus fejlődést, amit a szabályozások váltottak ki a XIX. század második felében.

A szelvények méretaránya 1:28 880, tehát egy felvételi lap mintegy 200 km^2-nyi területet ábrázol. A területünkről készült tíz térképlap — bár nem egységes jelkulcs alapján készült, mert a jelölések megválasztásában a felmérést végző tisztek meglehetősen nagy szabadságot kaptak — számos településtörténeti érdekességet tartalmaz.

A felvételezés során alkalmazott jelzéseket, jelkulcsokat I—VII. alapkategóriákba (I. Közigazgatási beosztás és határjelzés, II. Közlekedés, III. Vízrajz, IV. Helyrajz, V. Lakóhelyek és egyéb építmények, VI. Művelési ágak, VII. Egyéb jelölések) lehet sorolni.[7]

Mi most a II., III. és V. jelkulcsok területünkre vonatkozó néhány fontos jellemzőjét tekintjük át.

A közigazgatási beosztás alapján a Sárrétek vízzel borított területén 4 megye osztozott. Heves, Szabolcs, Békés és Bihar. Ez az egyébként is kedvezőtlen természeti adottságú vidéket további hátrányba hozta. Minden jelentősebb központtól (Nagyvárad, Gyula, Debrecen) távol esett, területén nem alakulhatott ki igazán jelentős település. Ez a periférikus jelleg és elszigeteltség egészen napjainkig érezteti hatását, bár a vidék mai központjai már akkor is a területen átmenő utak keresztezési pontjain voltak megtalálhatók. Berettyóújfaluba 8, Szeghalomba 7 jelentősebb út futott be.

A települések formái, az utcák futása, a telkek rendje alapján két alapvető típusba sorolhatók. A szárazabb, időszakosan vízjárta területeken (pl.: Váncsod, Mezősas, Báránd, Földes stb.) a halmaztelepülés a jellemző, (4. kép) a mocsarak közelében, a folyók mentén a térszín magaslatait követő egy- vagy többutcás, szabályos települések alakultak ki (Bakonszeg, Zsáka, Csökmő stb. (5. kép). Ez utóbbiak nem zárt településformát alkottak, hanem a terep tagoltságát maximálisan követő házak, telkek, házcsoportok voltak, melyeket esetenként gátak, hidak kötöttek össze. Esetünkben a felszínhez közeli talajvízszint is behatárolta építkezési lehetőségeiket.

A két fő forma egyesülése, összetett hatásaik megjelenése is előfordul, éppen a kétféle terület határán (pl.: Berettyóújfalu esetében).

Néhány tipikus településű terület

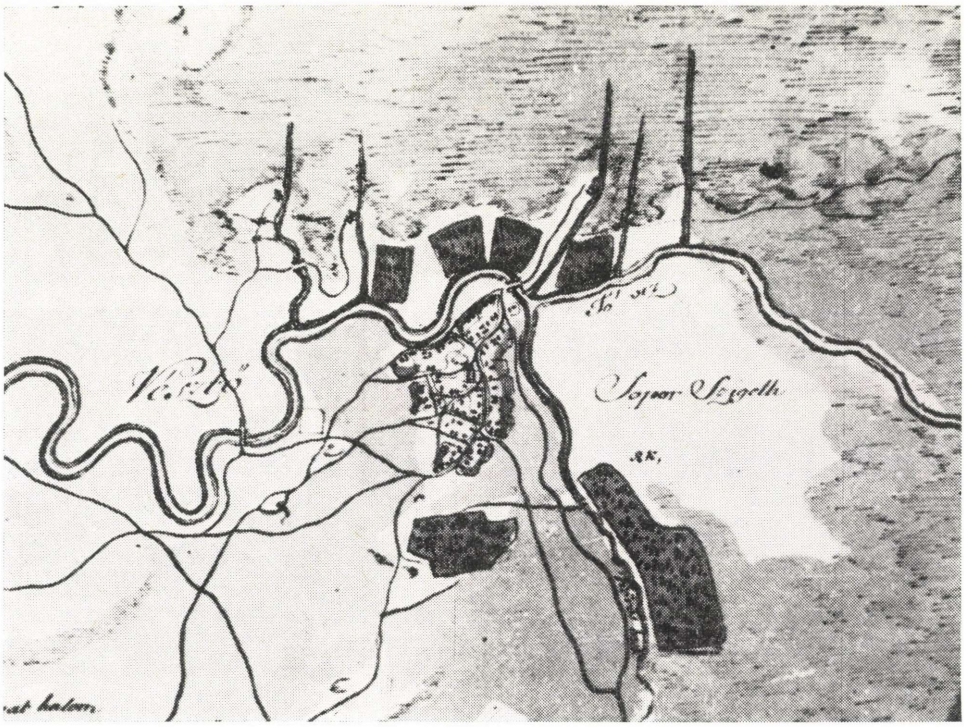
A Berettyó mentén, Pocsaj és Gáborján között, az ősi ártéri gazdálkodás a „fok gazdálkodás" településfejlesztő hatását figyelhetjük meg. (XXV. szelvény 20. sectio 6. kép.) Ez az ártéri gazdálkodási forma azon alapult, hogy a Berettyó évi áradásai során a víz a néhány méter széles „fokokon" keresztül a folyótól délre eső ártéri területekre áramlott. Ez adta az alapot a halászathoz, hiszen a folyók apadásakor az ártérből visszaáramlott vízből, rekeszekkel szűrték ki a gazdag halászzsákmányt.[8] A déli, időszakosan vízzel borított rétek az állattenyésztést tették lehetővé, északra, a magasabb térszínen földművelést folytattak.

7 *N. Ipoly Márta:* Ipartörténeti források az első katonai felvétel térképén (1782—1785), Honismeret, 1981/2. 19—23.

8 *Bél Mátyás:* Bihar megye leírása. Bihari Múzeum Évkönyve II. 51—107.

6. kép

7. kép

A korábban az Ér folyó fokjához simuló Pocsaj települése, a Nagyvárad—Debrecen útvonal felé indult fejlődésnek, ahol a folyók átkelőhelyénél posta és vámház működött, de szerepet játszhatott a folyó kanyarulatának elmozdulása is (6. kép).

Hasonló, bár kisebb települések voltak a Kis-Sárrétet délről övezők — Vésztő, Zsadány. A fokokon kiáramló vízzel számos vízimalmot is működtettek.[7]

A térképekhez tartozó, mintegy 500 oldalnyi terjedelmű leírásban Vésztő malmairól a következőt olvashatjuk: a településben négy malom található épülettel . . ." a vésztői kommunitás (helység) háromkerekű malmát, mely ugyancsak a Tekerő-érből és a komádi Nagy-lápból veszi vizét, aztán Pap Józsefnek háromkerekű és a komádi Nagy-lápból folyó vízzel forgó malmát . . ." ezen négy malom okozta az áradásokat.

Így ezeket még a XIX. század elején lerombolták, de több társuk a szabályozás elindulásakor is működött, nehézségeket okozva a munkák megkezdésekor (7. kép).

Az állandóan vízzel borított mocsaras területek (a Nagy-Sárrét, Bakonszegtől Túrkevéig, a Kis-Sárrét Komáditól Szeghalomig) települései a gazdagon felszabdalt, vizes területeket az állattenyésztésre jellemző településmóddal hasznosították. Az erek, semlyék, morotvák és folyók között lévő magasabb területeken, szigeteken szállásokat létesítettek, amelyek jól járható úttal csatlakoztak az anyatelepüléshez (8. kép). Így Vekert szállás a mai Vekerdhez, Kymedi puszta (Körmösdpuszta) Homoroghoz és Komádihoz, Toldy-szállás Biharkeresztesthez tartozott. Rajtuk kívül még 20, három-négy házból álló szálás, településmag figyel-

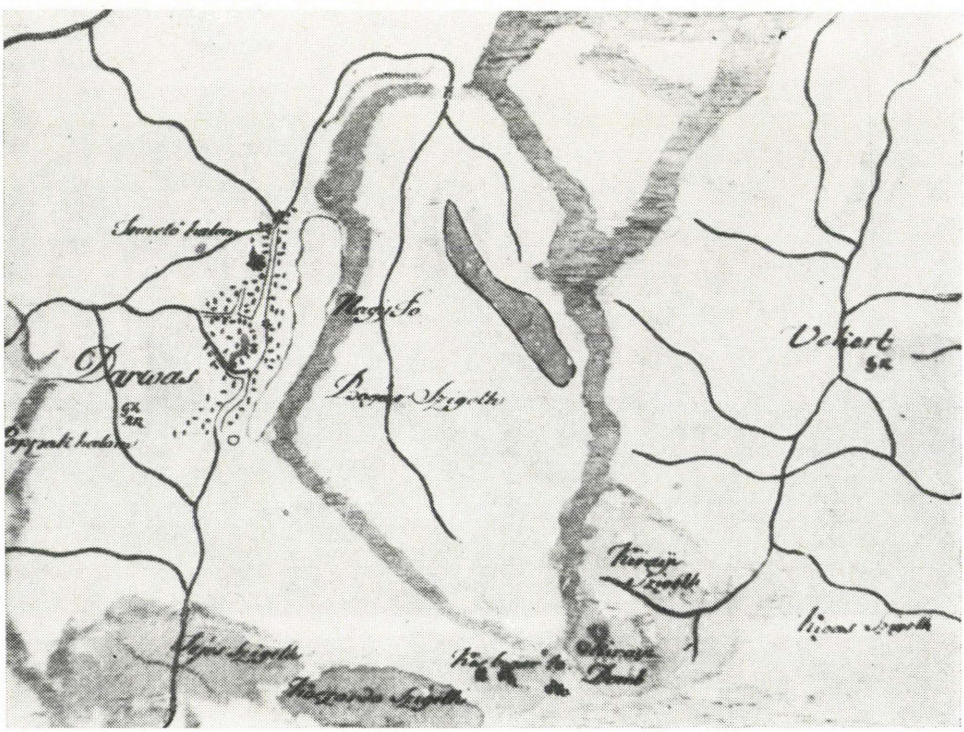
hető meg, melyek egy része a török előtt már meglévő falvak helyén alakult ki (pl.: Niesta-puszta — Nyésta helyén).

A lápok közvetlen peremén tipikus láptelkes sorfaluk találhatók (Csökmő, Darvas 8. kép, Vekerd, Komádi). A településtörténeti szakirodalom sokáig vitatta e jellegzetesen útifalunak is tekinthető formát. Igen nehezen igazolható, hogy az út vonzotta-e ilyen szabályos rendben ezeket a falvaknak a telkeit, házait, vagy a magasabb övzátony kiemelkedő térszíne, s később az út is ezeken haladt keresztül. Kétségtelen azonban, hogy valamennyi falu szalagtelkes formájú. Miután e falvak mindegyike távol esett a legfontosabb útvonalaktól (a két Sárrét közötti hátság főútvonala Berettyóújfalu—Zsáka—Füzesgyarmat vonalon haladt), s Csökmő és Szeghalom között állandóan járható útösszeköttetés nem is volt, inkább az utóbbi valószínűsíthető.

Speciális, a tájtól elütő, csűrös településformája volt Szentpéterszegnek, ahol a telkek végén az úttal párhuzamosan az állatok téli takarmányának őrzésére csűröket építettek (9. kép).

A települések gazdasági tevékenységének, amelyet *Bél Mátyás* olyan szemléletesen ír le[8] fontos színterét adták a gyümölcsösök, a külsőséget a belsőségtől elválasztó kertek. Több településnél (Furta-Furtagarden 5. kép, Bakonszeg, Berettyóújfalu) is felfedezhetők, s jelzik azt, hogy a gazdálkodás minden területén a népesség tudatosan alkalmazkodott a természeti környezethez (10. kép).

A lápi fokgazdálkodás, az állattenyésztés és a zsákmányoló, ősi lápi foglalkozási ágak — a csikászat, a pákászat, a nádvágás stb. — a termelőerők és ter-

8. kép

9. kép

melési viszonyok akkori színvonalán a legtökéletesebb földhasznosítást jelentették.[9]

Bizonyítja ezt a térképeken összeszámlálható házak, épületek száma is.

4. táblázat

Lakó- és melléképületek száma néhány sárréti településben, a települési hely szerint

Kis-Sárrét (a mocsár belsejében)		Nagy-Sárrét (tőle északra)		A Berettyó mentén (fok-gazdálkodó település)	
Komádi	83	Sárrétudvari	188	Bakonszeg	140
Darvas	88	Biharnagybajom	170	Szentmárton	118
Csökmő	72	Nagyrábé	122	Péterszeg	114
Zsadány	59	Torda	106		
Vekerd	34				
Biharugra	89				

9 *Frisnyák Sándor:* Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához (Ősi ártéri gazdálkodás Szamosszegen), Alföldi Tanulmányok (Békéscsaba, 1980.) 217—223.

Köztes vízjárta területen

Úthálózat központjában		Időszakosan vízjárta települések esetében	
Berettyóújfalu	359	Zsáka	163
Szeghalom	153	Furta	115
		Váncsod	174
		Mezősas	109

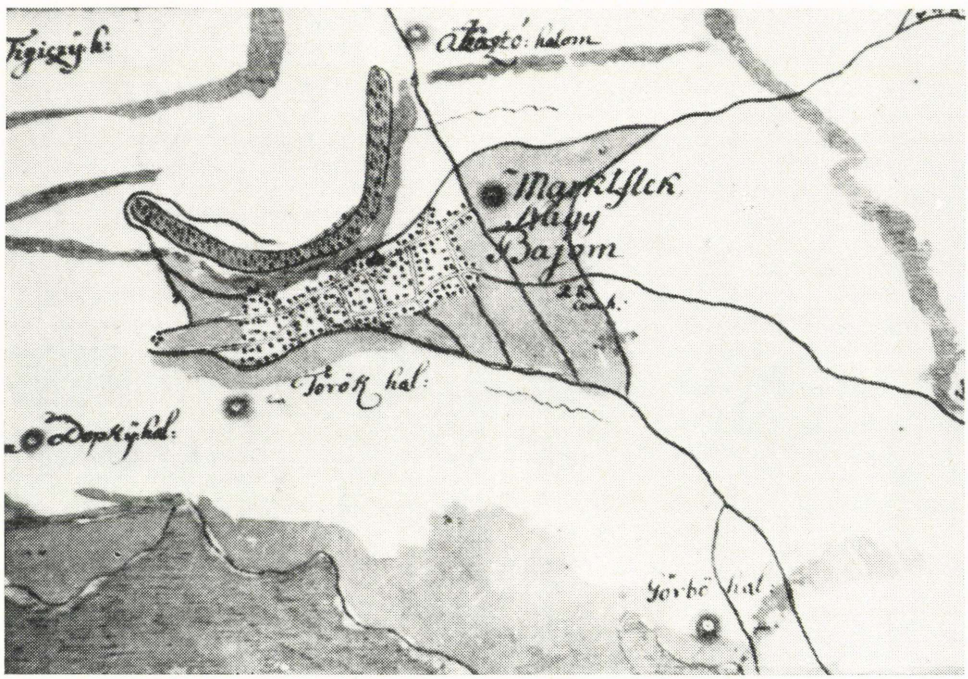
A szabályozások után az élettér megnövekedésével az arányok lényegesen megváltoztak. A mocsárvilág belsejében elhelyezkedő települések lélekszáma nőtt a leggyorsabban, rövid idő alatt megháromszorozódott a népességszámuk (Komádi, Csökmő).

Az út- és vasúthálózat kiépülésével pedig a jó forgalmi helyzetű Berettyóújfalu és Szeghalom tájszervező szerepe vált egyre jellemzőbbé.

Összegzés

A Sárrét mai településhálózata tehát magán viseli a természeti környezet korábbi állapotához való alkalmazkodás számos jellegzetességét.

A falvak autarch gazdálkodása laza településközi kapcsolatokat, zártságot

10. kép

eredményezett, ami az úthálózat kiépítettségében, a településsűrűségben és a szállások rendszerében is jelentkezett.

A természeti tényezők jellegzetes településformákat, tipikus alaprajzú falvak létrejöttét eredményezték, amelyek figyelmen kívül hagyása a mai falutervezés és építészet súlyos hiányossága.

A társadalom és a természet viszonya a fejlődés során változik ugyan, s a gazdasági fejlődés a természeti feltételektől való függőséget megváltoztatja, de nem csökkenti azok jelentőségét. Ez a jelentőség — új módon — költségtényezőként, az élet minősége formálójaként jelentkezik.[10]

10 *Enyedi György:* Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza (Bp., 1978.) 37.

Bálint Csatári

DIE MITTELALTERLICHE SIEDLUNGSORDNUNG DER DÖRFER VON SÁRRÉT UND DEREN VERÄNDERUNGEN

Die Landschaft Sárrét — ganz am östlichen Rande Ungarns gelegen — gilt als das charakteristischste Niederungsgebiet in der Grossen Ungarichen Tiefebene. Das Volk dieses einstigen, von den Flüssen Berettyó und Fehér Körös, Fekete Körös sowie Sebes Körös genährten Sumpfgebietes brachte ganz eigentümliche, mit den Landschaftsgegebenheiten notwendigerweise eng verbundene und sich ihnen anpassende Siedlungsformen hervor, welche in Hinsicht auf die Grundrisse auch heute noch gewisse Merkmale der Vergangenheit bewahren.

Der in der gesamten Grossen Ungarischen Tiefebene häufige Typ der topographischen Lage der Siedlungen wurde durch die überschwemmungsfreien Gelände bestimmt. Nach der Staatsgründung hatte sich das ungarische Siedlungsgebiet allmählich über das gesamte Land verbreitet, was von den Wohn- und Lebensmöglichkeiten her gesehen die Einnahme von Gegenden mit immer ungünstigeren Gegebenheiten bedeutete.

Die Hügel und Bodendellen der Sárrét boten auf ganz besondere Weise Möglichkeiten zur Herausbildung der Siedlungen. Die Dörfer bildeten hier keine geschlossene Siedlungsform, sondern hier gab es Häuser, Höfe und Hausgruppen, die sich der Gliederung des Gebietes maximal anpassten und zeitweise durch Deiche und Brücken miteinander verbunden waren. Als der idealste Siedlungsplatz liessen sich die Randgebiete in den Flussbiegungen an. Für die Fischer und Wilderer boten die Überschwemmungsgebiete gute Möglichkeiten, während für die Bodenbearbeitung die überschwemmungsfreien Gebiete und für die Weidehaltung abwechselnd alle beide Gebiete günstig waren.

Im 14./15. Jahrhungert erreichte die Zahl der Siedlungen ihren Höhepunkt, doch nach der Türkenherrschaft erwachten nur die am meisten lebensfähiigen Dorfzentren von neuem zu Leben.

Die Besonderheiten in den Grundrissen der Dörfer standen zum Teil mit hydrographischen Bedingungen und zum Teil mit der Art und Weise der Wirtschaft in enger Verbindung, doch auch die Ansiedlungskraft der das Gebiet durchziehenden Strassen wuchs ständig.

Die Militärkarten aus dem Jahre 1783 sind — nachdem das Gebiet vor der Flussregulierung vermessen worden war — zur Feststellung zahlreicher Siedlungseigenschaften geeignet. Entlang der Berettyó können die Merkmale der sogenannten „Stufen-Wirtschaft" ausgemacht werden. Die Unterkünfte und die sich ihnen anschliessenden anfänglichen Gebäude stellten die typischen Siedlungformen dieser ständig von Wasser bedeckten Sumpfgebiete dar. Diese Siedlungsformen gehörten zu je einer Muttersiedlung.

Am Rande der Sümpfe bildeten sich die als Reihendörfer ausgerichteten „Moorsiedlungen" heraus, während auf höherer Ebene auch die gewundene Siedlungsform zu finden war.

Der durch die natürliche Umwelt gegebene Lebensraum bestimmte auch die Grösse der Dörfer; so enstanden innerhalb einzelner Kleingebiete Dörfer von annähernd gleicher Grösse. (Tabelle 4.)

Obwohl die Flussregulierungen das natürliche Bild der Landschaft völlig umgestalteten, bewahren die weitaus länger bestehenden Siedlungen auch heute noch zahlreiche Merkmale der alten Form.

Und obgleich sich das Verhältnis von Gesellschaft und Natur im Laufe der Entwicklung verändert, und obgleich der wirtschaftliche Fortschritt den Grad der Abhängigkeit von den natürlichen Bedingungen mindert, so lässt er dennoch ihre Bedeutung nicht geringer werden. Diese Erscheinung macht sich — auf neuse Weise — als Kostenfaktor und in der Formung der Qualität des Lebens bemerkbar. Und aus diesem Grunde sind die Kenntnis und die weitere Anwendung gewisser Siedlungscharaktere ebenfalls begründet.

Balassa Iván

Adatok Báránd XVIII. századi történetéhez

Püspökladány szomszédságában Báránd, ha nem is esett olyan mértékben a hadak útjában a törökvilág alatt, mint más községek, mégis sokat szenvedett. Többször is felgyújtották, kirabolták, lakói közül sokat rabságba hurcoltak. 1694-ben azt vallja a szenátorokkal egyetértve a bárándi bíró, hogy Tatár- és Törökországban száz személy sínylődik a faluból fogságban. Nagy károkat szenvedtek állatállományukban és ingóságaiban is.[1] Sárrét az a vidék volt, melynek sorsa szorosan összefüggött Nagyváraddal, sőt bizonyos mértékben Gyulával is. E várak a XVII. század végén a török uralom legfontosabb bástyáinak számítottak.

Nagyvárad visszafoglalása hosszas hadművelet eredményeként 1692. június 6-án született meg. A háború a még megmaradt lakosságra újabb szenvedéseket zúdított, megtizedelt embert és gazdaságot egyaránt. Bár Jenő (Arad m.) és Gyula (Békés m.) csak 1693—94-ben szabadult fel, ennek ellenére 1692. október 1-én már megalakult az új kamarai kerület és Nagyvárad középponttal meg is kezdte működését. Ennek az összírásában Báránd nemcsak mint lakott hely szerepelt, hanem más faluból menekültek számára is menedéket nyújtott.[2]

1692. október 19-én az alábbi eredménnyel írták össze Báránd lakosságát:

	Fi	Leány	Ló	Ökör	Tehén	Borjú	Juh Kecske	Sertés	Méhes	Őszi vetés köbölben
1. And. Sarkezű	—	—	—	2	2	3	—	—	1	1,5
2. Erüs Andras	2	2	4	6	5	8	25	2	3	3
3. Ungy Miklos	1	1	—	2	2	2	—	—	—	2,25
4. Dienes Istvan	1	1	3	4	3	2	—	5	2	2,25
5. Francsos Mihaly	1	—	—	4	2	4	—	—	—	2,25
6. Szülüs Mihály	1	1	—	2	1	—	—	1	—	—
7. R. Halmi Peter	2	—	—	6	4	7	—	2	—	2,5
8. Kadas Istvan	1	1	2	2	2	2	—	2	—	1,5
	9	6	9	28	21	28	25	12	6	15,25

Tehát összesen 8 háztartás volt állandóan Bárándon és azokban 9 fiú és 6 leány, és ha a szokásos legmagasabb szorzószámot is használjuk, akkor sem lehetett több állandó lakosa községünknek, mint 40—50. Feltűnő azonban az, hogy még ilyen nehéz körülmények között is 9 lovat, 28 ökröt, 21 tehenet és 28 borjút meg tudtak őrizni, amihez még 25 juh (kecske) és 12 disznó járult. Majdnem

1 *Gonda Ferenc:* Kaba története (Kaba (1981.) 47.
2 Ez más szomszédos község esetében is előfordult; a szomszédos Kaba a mezősasi (Bihar m.) menekülteknek adott szállást. *Gonda* im. 46.

mindegyik család méhészkedett is, mert összesen 6 méhest rögzítettek. A 15,25 köböl terület az akkori számítás szerint három magnál nem igen adhatott többet, ami átszámítva 20—22 mázsa őszi terményt jelenthetett.

Ez volt tehát az az alap, melyből Báránd fejlődése kiindulhatott. A nyolc családból hét, mint az összeírók megjegyezték, személyükben nemesek voltak. Ezek a török világban tized helyett 50 magyar forintot és egy tehenet adtak. Ebben az időben ugyanis szokás volt az, hogy a régi jobbágyok helyére települő „új lakosok" taksás nemesként telepedtek meg, bár a legtöbb esetben a régi lakhelyükön jobbágyként szolgáltak. Az ilyeneknek nem volt udvarházuk, földjük, hanem a birtokbavett jobbágytelek fejében megfelelő taksát kellett a földesúrnak fizetniök. Így lehetett ez a bárándi „taksás nemesek" esetében is.

Úgy látszik azonban, hogy Bárándot valamelyest megkímélték a felszabadító háborúk, éppen ezért (Bihar) Keresztes hat családja is itt keresett már 1688-ban menedéket, amikor megindult Észak-Bihar felszabadítása. Ezek lényegesen szegényebbek, kevesebb állatállománnyal rendelkeztek, kevesebb földet műveltek meg, mint a bárándiak. Egy gazdagabb volt köztük (Olas István), aki 4 lovával és 4 ökrivel 6 köböl földet fogott fel és még 2 tehenet és két borjút is tartott. Ezek a nehéz idők elmúltával visszaköltöztek, azért magukat az összeíráskor (bihar) keresztesinek vallották.

1692-ben megemlítik még azt is, hogy Báránd a nemesi urak jogán Jenei Lászlóhoz, Gyárfás Jánoshoz és Szabó Ivánhoz tartozik. A falu eredetileg a Borossi család birtoka volt és 3/6 részben női ágon a fentiek örökölték. A továbbiakban azonban nem hallunk róluk. Ebben az időben a Latinszertartású Váradi Püspökség, mint azt Benkovich Ágoston püspök a császárnak megírta, teljesen elpusztult és szervezetét teljesen újonnan kellett felépíteni. Ekkor került sor bárándi birtokának újraszervezésére is.[3]

Bárándot 1694-ben tatár, majd 1703—1707 között rác pusztította, de a Rákóczi szabadságharc után többé-kevésbé zavartalanul fejlődhetett. Ezért 1766-ban a hét éven felüli református lakosok száma 906, így kb. 1100-ra lehet tenni a teljes számot, melyhez a feljegyzések szerint még kb. 40—60 katólikus vallásút is hozzá lehet számolni. Érdemes még megjegyezni, hogy 1821-ben csak a reformátusok lélekszáma 2893 fő, ami a község erőteljes feljődését bizonyítja.[4]

1770-ben a Mária Terézia-féle urbárium azt mutatja, hogy jelentős földállománnyal rendelkezett Báránd lakossága. 137 jobbágy háztartás írtak össze, melyek 4147 pozsonyi mérő szántófölddel és 228,5 pozsonyi mérő kaszálóval rendelkeztek. A zsellérek száma (házas, házatlan) összesen 66, akiknek 98 pm szántóföldjük és 23 pm kaszálójuk volt. Midehhez járult még a község 190 pm számtója és 100 pm kaszálója. Így a falu kezén összesen 4435 pm szántó és 351 kaszáló volt. Ehhez járult még 190 pm belsőség, mely 172 telekre oszlott és így kb. ugyanannyi házat feltételezhetünk rajta.[5] Mindezen kívül még 166 darab szőlőt is műveltek, mely 98 tulajdonos között oszlott meg.

Mária Terézia által elrendelt nagy összeírás idején, vagyis 1770-ben már komoly gazdasági erővel rendelkezett a falu, és azt a földesúr részére jelentős szolgáltatások terhelték. Az összeírást a megadott kérdésekre a község tanácsa adta meg és ők is írták alá: Kádár András főbíró, Berde János másodbíró, továbbá az esküdtek: Matkó János, Nagy István, akik valamennyien maguk írták alá a nevüket, de a többiek csak keresztet raktak, éspedig Baranya Mihály, Oláh Gergely, Bakonszegi Ferenc, Farkas Gergely, J. Deli János, Varga Mihály

3 *Mezősi Károly:* 1943. 14. 61. 62. 124. 201. 207. 261.

4 A község, de különösképpes a református egyházközségre vonatkozó adatokat elsősorban *Szabó József:* A bárándi református egyház vázlatos története (Báránd 1912. Ref. Egyházkerületi Levéltár. Debrecen.), veszem. *Szabó József* (nagyapám) 1882—1936 között volt Bárándon református lelkész. Adatait elsősorban egyházi irattárból merítette, melyet magam is használtam.

5 Országos Levéltár

esküdtek, míg az írást és a pecsételést a helység nótáriusa, Mathias Szeőnyi végezte. Végül az egészet aláírta a kiküldött összeíró Kölgyesi Ferenc és segítsége Szachvay István az adott év november 12. napján.

Az 1770-ben összeírt jobbágyok házas és házatlan zsellérek nevének gyakorisága a következő: Andre (1), Bakonszegi (6), Balku (1), Balla (2), Barabás (1), Baranya (3), Barát (1), Baris (1), Benedek (1), Berde (5), Bereczki (1), Bíró (3), Borus (3), Bodnár (1), Böszörményi (1), Bujdosó (1), Cseh (2), Csomós (1), Deák (1), Deli (5), Deme (1), Dienes (2), Duduma (1), Eperjesi (1), Erdélyi (2), Erdős (1), Falas (1), Farkas (4), Feke (1), Fekete (1), Futó (7), Galgóczi (3), Görbe (1), Gulyás (1), Gyenge (1), Gyöngyösi (1), Hajdú (1), Halmi (4), Horváth (1), Igó (1), Juhos (5), Kabai (2), Kádár (2), Karajos (3), Kardos (2), Kasza (1), Katona (8), Kerékgyártó (7), Kiss 15), Kolosi (1), Kompa (1), Kondás (1), Kóti (2), Kovács (6), Kővári (1), Kövér (1), Kun (1), Lakatos (1), Lévai (4), Lovas (1), Lukács (1), Marázi (1), Matkó (1), Mester (4), Mosolygó (4), Nagy (3), Németi (1), Nyéki (2), Nyisztor (1), Oláh (1), Pál (1), Pálfi (3), Pap (5), Polyik (2), Rákosi (1), Ruczu (1), Sárközi (1), Somogyi (1), Szabó (7), Szántó (1), Szathmári (2), Szegi (2), Szekeres (2), Szentes (1), Szilágyi (3), Szűcs (2), Takács (3), Tariska (5), Tiszai (1), Tokai (1), Tóh (1), Török (4), Ungi (1), Vág (1), Varga (12), Várkonyi (1), Vekerdi (5), Vesszős (2), Zágonyi (5), Zagyva (2).

A nevekből néhány következtetést, ha megfelelő óvatossággal is, de le lehet vonni. Először is a török alóli felszabadulás után eltelt csaknem nyolc évtized alatt a családok fele megmaradt (Dienes, Halmi, Sárközi, Ungi), sőt esetleg még egyre (Kádár, Kádas) lehet gyanakodni. A vissza, de még inkább a beköltözködés inkább kis családonként történt, nagy nemzetségek nemigen alakultak ki. Van ugyan 15 Kiss-család, de ezek származása különböző: Szent-Miklósi Kiss, Cs. Kiss, S. Kiss, F. Kiss. Feltűnően sok a falu, megye, táj nevekből alkotott név, ami esetleg az illető családok származáshelyét jelöli. Néhány név az erdélyi románok irányába utal: Andre, Balki Duduma, Ruczu, míg esetleg török származás a Deli. Feltűnően sok a foglalkozás név. Mindezek alapján azt hiszem nem járok messze az igazságtól, ha megkozkáztatom annak megállapítását, hogy Bárand lakossága a XVIII. század első kétharmadában rendkívül nagy területről verbuválódott.

A bárándiak büszkén vallották, hogy *„Szabados menetelűek, és nem örökös jobbágyok vagyunk"*, vagyis esztendőnként kötöttek megállapodást a földesúrral, a Nagyváradi Püspökség képviselőjével. *„A' Jobbágyi kötelességet avagy szolgálatot, mind vagyonos Gazdák, mind a' zsellérek az Urasággal esztendőnként Contractusbeli alku szerént, a' mint meg egyezhetünk, azon módon tesszük, melly alkut nem tsak 1759dik Esztendőtől fogva, de még az előtt is szoktuk tenni a' Földes Urasággal"*. Ez jobb helyzetet biztosított számukra ezért írhatták, hogy *„Puszta telek Helységünkben nintsen". időben rajtok állani meg szokott víz, kárt szokott tenni, az holott lapossabbak. — Ka-*

A határban lévő földeket, melyeket a jobbágyok rendszeresen használtak így írják le: *„Szántó földeink három fordulóban vagynak, mellyek is termékenyek kétszeri szántás után, mellyeket ki tiszta búzával Lakossaink közzül, ki pediglen rososal szokta bévetni"*. Ez azt jelenti, hogy a szántóföldek kétharmad részét vetették, míg egyharmad része pihent vagyis ugarnak hagyták. *„Az Lakossaink pediglen Szántó földjeit ki öt ki hat marhával szokta tehettségéhez képest szántani, kettővel pediglen nem, a' földnek keménységéhez képest. Vagyon azon három fordulón kívül negyedik fordulónk is Tavasz vetés alá való, mellyet egyszer szoktunk megszántani"*. Ebbe vetették elsősorban a tengerit, mely ugyan már a század elején megjelent a határban, de igazában ebben az időben kezdett hódítani.

Arra a kérdésre, hogy az egész telkes jobbágynak mennyi a területe így válaszoltak: *„A legjobb Gazda az egész határon lévő fordulókban el vethet 52 Posonyi mérőt"*, ami kb. 26 kh-nak felel meg. *„Szénát pediglen takarhat esztendőnként három szekérrel, sarjútt is kaszálhatnánk, ha marháink számára nem fordítanánk"*. Vagyis az első kaszálás után felszabadították a kaszálókat és azt utána egész évben a jószág járta.

Legelő mezőnk vagyon közép szerűen, úgyhogy ahoz képest, mind szarvas marháinkat, mind Juhainkat szaporithattyuk Marha itató vizeink határunkon vagynak elegendők". „Kevés kerti szőllője határunkon Lakossainknak vagyon".

„Mind épületre, mind tűzre való nádunk terem határunkon, mellyel fa hellyett a' tüzelésben élünk." A további közösségi haszonvételekről ilyen formán vallanak:

„Három hónapig való szabad korcsma-árultatásunk vagyon. A földes Uraság engedelméből, mellyet közönséges szükségre bé szoktunk vetni, vagyon 190 köböl alá való földünk az három fordulóban, ebből szoktunk Predikatornak, Mesternek, Tanító Embernek, Helység kocsissának vetni, de mind ezeket egyszeriben bé nem szoktuk vetni, hanem tsak a' sor szántás szerint a' mint vagyon a' fordulóban. Kaszállója is vagyon az Helységnek közönséges szükségre való, 80, néha 100 szekér termő, mellyet száz jó kaszás egy nap meg kaszálhat, mellyekért a' földes Uraság tőllünk semmi adózást nem kíván, hanem a' Mlsgos Uraság Tiszteinek, ottan ottan, mikor az Uraság szolgálattyában meg fordulnak a' szomszéd faluig szoktunk forspontot adni.

Kender áztató vizeink is vagynak határunkon. Három száraz Malom vagyon Helységünkben, kinek ketteje közönséges Lakossainké, egyike pedig az Helységé". Megjegyzik azt is, hogy vízimalom nincs a községben és mivel ilyenek távol esnek, így azokhoz nem is szoktak eljárni.

De a határral kapcsolatban sok nehézség is adódott, melyek közül az alábbiakat sorolták fel: *„Szántó-földeinknek némelly részét az árvíz, mind pediglen a' sűrű essőző időben rajtok állani meg szokott víz, kárt szokott tenni, az holott laposabbak. — Kaszállóinknak is némelly része sásos, és iszapos, az hol az essővíz meg szokott állani, vagy pediglen az árvíz megönti.*

Debreczen Várossa, hová is el adni való Naturálékat szokott a' Szegénység hordani négy mértföldnyire vagyon hozzánk". Jellemző tehát, hogy a túlnyomóan református lakosságú község gazdaságilag is Debrecen irányába kötődik és Nagyváradra csak akkor járnak, ha azt az uraság valamilyen okból megkövetelte.

„Legelő Mezőnk, marháinkhoz képest nem szinte elegendő, és azon okból is nem szoktuk sarjuinkat meg kaszálni, hogy marháinknak alkalmasabb Legelő Mezőt szabadíthassunk.

Sem épületre, sem pedig tűzre való fánk határunkon nem terem, hanem a' helyett náddal és szalmával tüzelünk".

Lássuk ezek után, hogy mi mindennel tartoztak a bárándiak ebben az időben a földesuruknak.

1759-ben „Uublicáltatván azon Urbariom, az nállunk véghez nem ment, hanem a' következendő mód és rend szerint: Először: Census vagy Taxa fejében fizetünk a Mlsgos Földes Uraságnak 179 RS-ftokat, 13xd. Helységünkben való három száraz Malomnak bériben, vagy is Taxájában adunk Esztendőnként 4 RSftokat 30 xrokat, melly három Malomnak ketteje különös Gazdáké, egyike pedig a' Communitásé, mellyből 1 RSftot és 30-xrt fizet a Communitas. Robottáink váltságáért adunk 488 RSftokat és 42 xrokat; hosszú útra adunk hét szekeret. 1500 kéve nádat vágunk, és annak némelly részét Váradra is szállittyuk, mikor az Uraság parantsollya, mellynek nagyobb része az itt való szükséges épületeknek Conservatiojára szokott maradni. Ezen kivül 20 köböl zabot és 60 köböl árpát esztendőnként szoktunk az Uraság számára el vetni, mellyet fel szoktunk takarni és Váradra bé hordani. E' mellett száz ezer téglát Mlsgos földes Uraság Tégla vetőjéből Váradon az Új épülethez hordunk; A' Kis Rábai Pusztán takarunk az Uraság számára hol húsz, hol harmintz, hol 40. szekér szénát, a' mint a' fűnek termése vagyon. Ide való Plébános Uramnak teszünk 12 köböl Búza vetést minden Esztendőben, és két öll fát adunk az Uraság erdejéből, mellyet házhoz tartozunk vinni. A' Plebania körül némelly Correctiora való reparátiot is tartozunk tenni alkunk szerént. Ezen kivül adunk 4 Pulykát, 10. Ludat, 5. Katsát, 150 Tyukot 2380 tojást, két Mázsa halat, három borjut, ezer rákot, hat Cseber Csikot, mellynek Csebri annak idejében nállunk 34 xrt ér. Ötven Teknős békát, egy nyúlat, egy bárányt, egy sütni való malaczot, 40 ittze vajat, 70 öll Tüzi fát az Uraság részére az Uraság Erdejéről, mellyet tartozunk Váradra bé szállítani, de magunk könnyebbségére a' nevezett öllfákat egy egy RSfrjával és 25 xrjával szoktunk fel váltani".

A fentebb felsoroltakon kívül „A rendes és törvényes Kilentzedet ezen Nemes Vármegyében régi szokásban vett mód szerént mindenből kiadjuk a' földes Uraságnak. Ugymint: Buzából, Árpából, Zabból, Kölesből, szalmáúl, Tengeriből csőstől. A' mi pedig a' Királlyi Dézmát illeti, azt is mindenkor meg adtuk Buzából, Árpából, Zabból, Kölesből, szalmáúl, kender és Len kilentzed Dézma helyett 15. zsákot adunk esztendőnként. Ezeken kívül a' földes Uraságnak egyéb ajándékot és adózást nem teszünk".

Ebben az időben még vitatott volt, hogy a viszonylag új jövevénynek számító tengeriből kell e kilencedet és tizedet fizetni. Községünkben is ez látszik,

mert dézsmát adtak ugyan, de úgylátszik, hogy a kilencedet nem követelték meg.[6]

A fenti adatok érzékeltetik azt, hogy az ezer főt meghaladó falu viszonylagosan jómódban élt, hiszen e korszakhoz viszonyítva meglehetősen kiterjedt szántóföldde rendelkezett, állattartása is megfelelő volt, éppen úgy, mint a falu alatt meghúzódó szőlőskertek már ekkorra kialakultak. Halásztak és gyűjtögettek a lápokon, nádat vágtak, mely ugyancsak jövedelmet biztosított számukra. Így egyre gyakrabban felmerült a templom és az iskola kérdése, mely a megnövekedett igényeknek semmiképpen sem felelhetett már meg. De Mária Terézia fenntartotta a jogot magának, hogy a protestáns templomok építéséhez, sőt kibővítéséhez is személyesen adja meg az engedélyt. Kérvényező utat kellett megjárniok a bárándiaknak is. Az eredetileg latin nyelvű felterjesztés magyar fordítása azért is érdekes, mert a korábbi templom idejére is fényt vet, és a falu lakosságának életével kapcsolatban is sok mindent megvilágít. Ezért közlöm teljes egészében.[7]

Császári királyi Felség!

Ezen részek lakosságának nagy része bajt és kényelmetlenséget kénytelen eltűrni azért, mert olyan imaházaik vannak, amelyeket őseink a lakosság csekély számához szabva szerfölött kicsire építettek, mi is ugyan eppen a bajban és kényelmetlenségben szenvedünk már hosszú idő óta. Kegyelmes Úrnőnk! Mert az őseinktől kapott és égetett téglából épített imaházunkat olyan szűknek találjuk, hogy még azon toldalék ellenére, amely az elmúlt időkben fából készítve, kb. 3 ölnyire hozzácsatoltatott, sem képes a lakosság nagy részét befogadni.

Kegyelmes Úrnőnk! Nyilvánvaló felkent Felséged előtt, hogy mennyire kényelmetlen az Isten iránti ájtatosságot, amely a lelket minden haszontalanságtól elvonja úgyvégezni szabad ég alatt, esőben, hóban, kitéve az időjárás minden viszontagságának. És mégis az imaház szűk volta miatt lakosságunk nagy része ezen kényelmetlenséget igen gyakran kénytelen eltűrni, vagy ha ezt nem akarja, akkor azon időben otthon tunyaságban tölteni idejét, vagy olyan haszontalan dolgokkal, amelyek messze állanak az isteni tisztelettől, míg a többiek, akik az imaházban befférnek, ájtatosságukat végzik.

Ezen a kényelmetlenségen és bajon könnyen lehetne segíteni azzal, ha imaházunkat, amely a nálunk élő lakosság sokaságához képest annyira szűk, azokból az anyagokból, amelyekből egykor épült, úgymint égetett téglákból kibővíteni engedélyt nyernénk.

Mivelhogy ezt az engedélyadást Felségéd az 1745-ben kiadott kegyes Resolutiója értelmében egyedül magának tartotta fenn, alázatosan kérjük Felkent Felségedet, hogy nekünk ezt a császári-királyi kegyet adja meg: s legyen szabad nekünk az említett imaházat a fatoldalék megszüntetésével, az imaház testének anyagából, mégpedig égetett téglából annyira bővíteni, amennyire a nálunk élő népesség száma kívánja.

Felkent Felséged ezen kegyét a biharmegyei Báránd község helvét hitvallású legalázatosabb örökké hűséges alattvalói...

Alulírottak a jelenlevők erejével tudatjuk, hogy mi ezen Bihar megye jeles egyetemének kegyéből, az 1766. júl. 14 és következő napjain tartott gyűlésén, amely folytatólagosan Váradolasziben tartatott, a magas magyar kir. helytartótanácsnak Pozsonyban a fentérintett év júl. 12-én keltezett kegyes bizalmas rendelkezésére ugyanazon év folyó aug. havában Báránd községben összehíván azon hely bíróit, úgymint Futó András főbíró gondnokot, ugyancsak Kis Jánost, Baranya Mihályt, Deli Jánost, Kerékgyártó Jánost, Futó Istvánt, Futó Mihályt, Bakonszegi Ferencet és ifjú Varga Andrást helybeli esküdteket, megmagyarázván a magas tanács bizalmas rendelkezését a helvét hitvallásúak imaháza ügyében, a következő vizsgálatot tartottuk, mégpedig: 1.) Az imaház mely évben, ki által, kinek a költségén és kinek az engedélyével épült. Erre a felsorolt bírák, a helység vénei és lakosai megfeleltek, és pedig Varga András 92 éves, aki 16 éves kora óta lakik itt helyben, azt mondja, hogy az imaház azon része, amely égetett téglából készült, már akkor megvolt, sőt az ő emlékezetét mghaladó sok évvel előbb épült. Ugyancsak a 49 éves Bakonszegi Ferenc említi, hogy

6 OL.
7 Ref. egyház irattára, Báránd,

ezelőtt kb. 39 évvel hallotta bizonyos Erőss Pétertől, ezen helység lakosától, aki akkor 99 éves volt, hogy az nem emlékezett arra, hogy az imaház mikor épült. A 66 éves Deli János, ezen helység szülötte azt mondja, hogy ő egyáltalában nem tud visszaemlékezni, sem másoktól nem hallotta, de már az ő ideje előtt az imaház fennállott. Ami pedig ezen imaház fatoldalékát illeti, amivel megnövelték, azt a lakosság közös javaslatára először kb. 60 évvel ezelőtt helyezték oda; erre jól emlékeztek azok, akik abban az időben éltek. Ezt a toldalékot felállításának ideje óta, amennyire emlékeznek rá, ők maguk 3 ízben javították ki. — Arra azonban közülük senki sem emlékezik, hogy kinek a költségén, engedélyével és ki által építtetett az a falazott rész. Az imaház karbantartása és kijavítása mostanáig egyesek adományaiból történt, de hogy a csatolt toldalék kijavítása kinek az engedélyével történt, arra nem emlékeznek. A legutóbbiról tudják, hogy a tek. vármegye bizottsága által, mégpedig ugyanazon tek. vmegye kiküldöttje, az akkori szolgabíró Naményi Ignác úr által rendeltetett el.

Másodszor: milyen annak az imaháznak a fekvése? Milyen anyagokból van, milyen a hosszúsága, szélessége, vajjon van-e karzata, előcsarnoka, tornya, kerítése és milyen anyagból való, mekkora a befogadóképessége; vajjon famennyezete van-e vagy bolthajtásos és hogyan van fedve? Ezekre a következőket állapítottuk meg: Ezen imház hátsó kapuja a hajóval nyugat felé, a szentély kelet felé nyúlik, két oldala délnek és északnak fekszik. Az a rész, ahol a szentély van, valamint a hajó, vagyis az imaház teste szilárd anyagokból, úgymint égetett téglából van építve. A szentély szélessége két öl és egy tenyér, hosszúsága egy ölet és 3 és fél mértani lábat tesz ki. A hajó szélessége a fatoldalékig három öl, hosszúságban pedig háromölnyire és két mértani lábra terjed. A szentélyt valamint a hajót alkotó falak szélessége két mértani láb és egy hüvelyk. Amint fentebb említtetett, az ezen falakhoz csatolt anyagból és fából készült toldalék szélességben, valamint hosszúságban is egyformán három öl. Az imaháznak az a része, amely a szentélyt foglalja magában, felülről bolthajtásos, a többi része pedig, amely a hajó, egyrészt az, amelyet fal vesz körül, másrészt a fából hozzácsatolt rész régi famennyezettel, amaz 1696-ból, emez 1751-ből van befedve. Az imaházon két ajtó van, az egyik nyugatra, a másik keletre tekint. Feletük fából készült karzat van, mégpedig a nyugati ajtó feletti három öl hosszú, szélessége pedig egy öl és két mértani láb. Ugyanilyen szerkesztésű karzat az északi ajtó felett három és fél mértani láb szélességű, három öl és két mértani láb hosszúságú. Úgy találtuk, hogy az ajtókhoz csatolt faanyagból készült csarnokok a déli kapunál két öl hosszú és öt és fél mértani láb széles, a nyugatihoz csatlakozó pedig 3 és fél mértani láb széles, s ugyancsak 3 és 1/2 láb hosszú. A torony faanyagból való, az imaháztól három ölnyire van ugyan külön, de belül összekötő kerítése van. Ez a torony az imaházzal nádkerítéssel függ össze, amely 10 öl és 5 geom. láb szélességben, 24 öl és 3 geom. láb hosszúságban öleli át. Ami a tetőt illeti fazsindelyből van mind az előcsarnokoké, mind az imaházé, már régi, ugyanis az 1750 évből való, közel a pusztuláshoz.

Harmadszor: Milyen az imaház alakja kívülről, valamint belülről s milyen befogadó képességű? Ez az imaház a szentélyt és hajót tekintve négyszögalakú.

Negyedszer: Milyen számmal találhatók ref. vallású lakosok ebben a helységben? A fentemlített számból hányat fogad be a jelenlegi imaház, hánynak kell kintmaradnia? Az előbb említett községben ámbár 906 személy található, ezekből mégis a felnőttekkel a 14. életévükig, mindkét nembeli fiatalokat is hozzászámítva vannak 627-en, a többiek pedig, akik az előző számban benne foglaltatnak a 7. életévüktől a 14. évükig értendők. Ezekből az említett imaház 341 felnőtt személyt bír befogadni; mivel mindenkinek ott kell lennie, kint kénytelen maradni 565.

Ötödször: Mekkora bővítést kívánnak annakokáért, hogy a népet befogadhassa, s vajjon a kívánt bővítés szükséges-e? Ezeknek a lakosoknak az volna a kívánságuk, hogy akkora terület, amekkorán a tényleg fennálló imaház fekszik, olyan módosítással engedélyeztessék, hogy a hajó akként szűkíttessék össze szélességében, miként jelenleg van, ne legyen több három ölnél, ebből következik, hogy az engedélyezendő kiterjedés által módfelett meg kellene hosszabbodnia; ezért a hosszúságot az építésben arányos szélességgel akarják pótolni. Hogy ezen kiterjedés szükségképpen elegendő-e, a személyek fentebb felsorolt nagy száma világosan mutatja.

Hatodszor: Vajjon ezen vallás gyakorlását prédikátorral, vagy anélkül, vagy iskolamesterrel szokták-e tartani? Ha úgy van, mikor és kinek oda szóló engedélyével gyakorolják azon a helyen? Az előző prédikátoroknak és iskolamestereknek hivatallba lépését nem tudják, egyedüli tény az, hogy a debreceni jegyzőkönyv 1624. évből a bárándi és udvari illetményről is említést tesz. A jelenlegi prédikátorról azt mondják, hogy a debreceni tractus által rendeltetett oda s a püspök őméltóságának, mint

a terület urának a helység lakosai által jelentetett. Beismerik, hogy ezt nem cselekedték az iskolamesterrel, akit a debreceni kollégium tanárai szoktak odarendelni, mivel a terület ura ezt eddig nem kívánta.

Hetedszer: Vajjon milyen messze vannak más helyek, ahol az ő vallásuk gyakorlását tartják? Ennek a községnek legközelebbi szomszédai: 1.) Kaba egy órajárásnyira, 2.) Udvari ugyancsak egyórányira, 3.) Bajom hasonlóképpen egy és egynegyed órányira, mindezekben ugyanezen vallás gyakoroltatik.

Nyolcadszor: Vajjon más és jelesen mely helyekről szoktak vallásuk gyakorlása végett odamenni a lakosok? Ha ugyan a fentemlítettekből mindenik község el van látva saját imaházzal és szolgálattal, azokból ide senki sem látogat el.

Kilencedszer: Milyen számban találhatók azon a helyen katolikusok? A helység lelkészének összeírása szerint 60.

Mindezeket az előző módon kinyomozván és megvizsgálván a tek. vármegyének ezen alázatos jelentést tesszük V. Olasziban 1766. aug. 18-án Bimbó Elek sk. egyházmegyei kiküldött ph., Hölgyesi Ferenc szolgabíró sk. ph., Bagossi Pál aljegyző sk, ph.

Nagyságos és Főtisztelendő stb ...

Apostoli ő szent felsége kegyesen méltóztatott beleegyezni abba, hogy a Biharmegyébe kebelezett Báránd község helvét hitvallású lakosai imaházukat az előbbi anyagokból, az előző alakjának megőrzésével további királyi döntésig kijavíthassák és ugyanakkora kiterjedésben.

Annakokáért magas uraságtok ezen kegyes királyi engedély végrehajtására a szükséges intézkedéseket tegye meg:

Kelt a magyar királyi helytartótanácsnak az Úr 1769. esztendejében, május 18-án Pozsonyban tartott üléséből. Magas Uraságtoknak jóakaró és szolgálatra legkészségesebb: gr. Pálffy Miklós sk., Balogh László sk., A. Szalay József sk.

Bihar megye kegyes gyűléséből, amely 1769. jún. 22-én folytatólagosan tartatott kiküldetett a szolgabíró bírótársával és a kegyes egyházmegye kiküldöttjével, hogy legyen jelen s őrködjék azon, hogy a kegyes királyi engedélyt egy hajszállal se lépjék át.

Felolvastatott és kiadatott Ferdinyi János jegyző által sk.

Mi alulírottak a legfelsőbb kegyes királyi helytartó tanács megbízásának engedelmeskedve, a tek. Biharmegye kegyes gyűlésén történt megállapítás szerint, a kegyes egyházmegye részéről is jelenléttel, a püspöki consistorium által kirendelve Báránd községbe azért küldettünk ki, hogy az említett község helvét hitvallású lakosai imaházunkat felkent apostoli Felségtek legkegyesebb engedélye mellett az előbbi anyagokból kijavíthassák más terjedelemben, de az előbb említett legkegyesebb engedélyt áthágni semmi módon meg ne kíséreljék.

Ezért mi folyó év júl. 14-én ugyanazon községben összegyűlvén, szem előtt tartván az előzetes vizsgálatot, mely szerint a mondott imaház szélességben 3 ölnyire, hosszúságban 6 öl és 3 mértani lábnyira terjed, annakokáért szélességben oly nagyot, úgymint 3 ölnyit, hosszúságban más ugyanakkorát, hat ölet és 3 mértani lábat kimérvén, cövekekkel kijelöltük.

A ránk bízott ezen tisztség végrehajtásáról a tek. vármegyének ezen kettős és részletes legalázatosabb beszámolót tesszük. Aláiratott Bárándon 1769. júl. 14. Hölgyesi Ferenc szolgabíró sk., Hebel Pál bíró sk., Bimbó Elek sk. kegyes egyházmegyei kiküldött.

A tek. Bihar vármegye 1769. aug. 25. és 26-án Várad Olaszi püspöki városban folytatólagosan tartott kegyes gyűlése jegyzőkönyvének sorszáma:

Hölgyesi Ferenc szolgabíró a maga mellé vett bírótársával Hebel Pállal jelentést tett a legkegyesebb királyi engedély végrehajtásáról, hogy az előbbi kegyes gyűlésen eszközölt megállapítás szerint főtisztelendő Bimbó Elek kanonok egyházmegyei kiküldött jelenlétében, júl. 14-én megállapíttatott, hogy Báránd község helvét hitvallású lakosainak imaháza szélességében és hosszúságában engedélyezett terjedelmű.

Felolvastatott és kiadatott a fentemlített megye aljegyzője Bagossy Pál által sk."

A fentiekből megpróbálhatjuk rekonstruálni azt a régi templomot, melynek készítési idejét nem tudták még a legidősebb emberek sem megmondani. Először is feltűnő, hogy egy szentélyt (sanctuarium) említenek, mely bolthajtásos és keleti irányú (mérete: szélessége 2 öl 1 tenyér, hossza 1 öl 3,5 mértani láb), melyhez egy megfelelő méretű hajó csatlakozik (3x3,4 öl vagy kb. 5,70x6,60 m). Ez a méret egy kis középkori (talán román) kápolnára emlékeztet, hiszen a reformáció idején, főleg pedig a 17. század elején egészen valószínűtlen, hogy szentéllyel

ellátott templomot építettek volna. A hajót deszkamennyezet fedte, amit 1696-ban javítottak ki első ízben a török uralom után. Körülbelül ebben az időben, vagy nem sokkal ezután történhetett meg a templomnak agyagból és fából csaknem kétszeresére történt megnövelése. Ugyanebben az időben épülhetett meg teljesen fából a harangtorony, mely kb. hat méterre emelkedett az imaháztól, de azzal kerítés kötötte össze. Ez éppen úgy nádból készült, mint ahogy az egész templomkertet hasonló módon kerítették körül.

Azt a feltételezésemet, hogy a fenti leírás alapján Bárándon egy kisméretű románkori templom maradhatott fenn a XVIII. század közepéig, mely égetett téglából készült, alátámasztani látszik az a tény, hogy hasonló méretűekkel és anyagúakkal a közvetlen környéken, így Berettyóújfalu határában találkozunk. Ilyen az, melyet *Zoltai Lajos* részben feltárt a Földes—Berettyóújfalusi országút közelében, ott ahol annak Sáp felé indul egy leágazása. A falak anyaga égetett tégla, az építmény hossza 12 m, szélessége kb. 7,5 m „*... egyszerű félkörives szentélyzáródású románkori építmény, amelynek északi oldalához két helyiséget építettek: a kisebbik egy előtér, a másik a sekrestye lehetett.*" Ez utóbbit az apszishoz ragasztották. Ennél sokkal kisebb az a valószínűleg XII. század elejéről származó 8,5 m hosszú és 5 méter széles ugyancsak égetett téglából emelt templomocska. Ezt belül egy fal oszthatta, úgyhogy így belső tere 3x3 méter négyzetes tér lehetett.[78]

Mindehhez még azt fűzöm hozzá, hogy a fenti két templom vastagsága nagyjából megegyezik a bárándiéval, mely körül a középkorban ugyancsak temető lehetett. Ez utóbbi azonban a feljegyzések szerint valamilyen formában beleépült az új templomba, ami a kutatást nagymértékben megnehezíti.

A harangtorony és a benne lévő harangok a XVIII. század közepére nagyon rossz állapotba kerültek, ezért „A fatorony építésének előmozdítására gyűjtést rendeznek 1757-ben, amelyre 148 váltóforint és 67 dénár jött be. 1761-ben tovább folytatták a gyűjtést, úgyhogy az összeg 337 váltóforintra emelkedett. De gyűjtöttek a harangok újraöntésére is 357 váltóforintot. Ebben az évben a régi harangot Budára szállították és azt a harangöntő mester fontját 8 garasával bevette, majd a 3 mázsa 56 font új harangot fontonként 12 garasával számolta el, és így az egész az eklézsiának 89 forint 76 dénárba került. A régen átöntött harangon a következő felirat volt olvasható: „Ezt a harangot füleinek romladozása miatt a Bárándi Rfta z. Ekklésia a maga költségével mindenekben a régi formára újonnan öntette 4 In. Hon. S.S. Trin. Eccl. Helv. Conf. Báránd suo sumota fieri fecit. Jud. Mich. Deli Past. Joh. Bökönyi." Itt jegyzem meg, hogy a végleges kőtoronyba 1801-ben még egy 7 mázsás harangot öntettek, de ez már Nagyváradon Horner Jakab mester munkája és bevett hozzá a bárándiaktól egy 190 fontos kis harangot.[9]

Ezek után érdemes a templom és torony építéstörténetéről néhány szót szólni annál is inkább, mert azt a régebbi és újabb kiadványok nemcsak másként, hanem pontatlanul is jelölik meg.[10] A Mária Terézia féle engedély ugyancsak a templom javítását írja elő és engedélyezi, de minden valószínűség szerint a bárándiak ennél jóval tovább mentek. Mivel ez tilos volt, ezért az írott forrásokat sem fogadhatjuk el mindig hitelesnek, ezért inkább forduljunk a pénzbeli elszámolásokhoz, mert azok sokkal megbízhatóbbaknak látszanak.

Jellemző, hogy az egyház képében elsősorban a község főbírája jár el, aki az egész eklézsiát képviseli. Ezért 1769-ben szerződést köt Holik Bertalan (nagyvá-

8 *Mesterházy Károly:* Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Berettyóújfalu története (Szerk.: *Varga Gy.* Berettyóújfalu, 1981.) 56—7.

9 A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen. A Bárándi Reformáta Ekklési a Javainak Számba vétele.

10 Így pl. *Osváth Pál:* Bihar vármegye Sárréti Járása leírása (Nagyvárad, 1875.) 189. — Műemlékjegyzék (Bp., 1960.) 240. — Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete, (Debrecen, 1972.) 120. stb.

radi) építőmesterrel a templom hajójának megépítésére. Ennek ára 1750 rénesforint, továbbá 3 köböl búza és 10 icce vaj, ezenkívül tisztességes ellátás, ami sorkosztot jelentett. A szerződés előírja, hogy a régi templom dereka megmarad (ezt azért vették bele, mert így nem új építkezésnek lehetett feltüntetni) és ahhoz egy prédikáló széket építettek. Az építőmester ezenkívül minden lakatos és üveges munkát is elvégez.

A továbbiakban biharnagybajomi téglavetőkkel kötnek szerződést, akik 1000 darabonként 5—5 máriást és kosztot kaptak. „Tibai János asztalossal megegyezik az Elöljáróság, hogy a templom nyogoti részébe csinál egy Chorust, elegendő új székeket, a prédikáló szék felé egy jeles szuperlátot, ajtókat, számrakó táblákat. Fizetése 320 váltóforint, 6 köböl búza, tisztességes ellátás".

Mindehhez a hatalmas kiadáshoz azonban nem volt elegendő pénze a bárándiaknak, és ezért Kádár András főbíró, Zilahi János lelkész, Futó János kurátor Madas Istvánné debreceni özvegyasszonytól 800, az ugyancsak debreceni lakos Körösy Mihálytól pedig 300 váltó forintot vett kölcsön. Az 1770—72. évi gondnoki számadások szerint az összes építési költségek 3780 Ft 14 dénárt tettek ki. Ennek megfelelően ki lehet mondani, hogy a templom egy része, amely kb. a mainak fele lehetett, 1772-ben fejeződött be. Ekkor tüntették el végleg az előbb feltételezett középkori részek, de továbbra is megmaradt az elkülönítve álló fa harangláb.

II. József a Türelmi Rendeletet 1781-ben adta ki, melyben a templomépítést megengedte ugyan, de a torony emelését továbbra is tiltotta. Minden esetre bizonyos türelmesség a protestáns vallásokkal, így a reformátussal szemben is megmutatkozott. Ezért a bárándiak 1787-től már gondolhattak a templom megnagyobbítására és a hajóhoz hozzáépült tégla torony építésére. Ezért 1787. ápr. 29-én Gyökös István debreceni téglavetővel egyességet kötöttek, hogy 100 000 téglát készít, mégpedig ezrét 2 rénesforintért, amihez még 2 font hús, 1/2 font szalonna, minden 10 000 után 4 véka liszt és 4 font só járult. A gyalog napszámosokat az eklézsiának kellett biztosítani. Úgy látszik 1787 nyarán a téglaégetés nagyrészt megtörténhetett, mert ez év október 5-én egy debreceni kőművesmesterrel kötöttek megállapodást: az újonnan építendő toronyra és a templom bővítésére. Köblenként 4 rénesforint 30 krajcárt és 4 köböl búzát fizettek és embereinek sorkosztot.

Ez a jelentős építkezés nagyon nagy megterhelést jelentett a falunak, hiszen 1788—1790. között erre a célra 1055 rénesforintot adtak össze, de ezenkívül még jelentős mennyiségű búzát, árpát és tengerit, nem is számítva a sorkosztokat. 1787—1791. között azt is kimutatták, hogy mennyit kellett gyalog és fuvarral szolgálni, hiszen el kellett menni Debrecenbe, máskor fáért a Tiszához vagy mészért még nagyobb távolságra. Ez általánosan egy-egy egyháztagnak 8—13 napi munkát jelentett évenként.

Úgy látszik, hogy a falak felhúzása szépen haladt és ezért 1788. július 6-án már a torony faanyagáról tárgyaltak először is Hadan Ferenc csomonyai (Bereg m.) lakossal, aki vállalta, hogy a templomhoz és a toronyhoz szükséges fát akár Tiszafüredre, akár Tiszacsegére leúsztatja, és onnan kell majd a bárándiaknak azt elszállítaniok. 150 rénesforintért az alábbiakat adta 55 szál 6 öl hosszú, 8 coll vastag, 85 szál, 5,5 öl hosszú 6 coll vastag, 20 szál 7 öl hosszú 8 coll vastag gerendát és 25 szál deszkát: „mind egészséges jóféle tölgyfa". Ez minden bizonnyal a jelenlevő Orbány Mihály és István derecskei ácsok kívánsága lehetett, akik az új torony mindennemű ácsmunkáját 140 rénesforintért vállalták. Ez a munka feltehetően 1789. év végére elkészülhetett.

1789. december 11-én Jéger János debreceni lakossal kötöttek szerződést: „... az újonnan építendő toronynak tetejébe egy nagyobb és 4 szegeletre való gombot készít. A nagyobb gomb 9 vékás legyen, a 4 kisebb a nagyhoz proporciózva légyen. Formájokra nézve pedig épen a *mostani Debreczeni veres tornyon lévőhöz alkalmaztassanak*" (Kiemelés B. I.)

A debreceni Veres-torony a középkori eredetű Szent András templom egy

későbbi tartozéka, melyről *Entz Géza* a következőket állapítja meg: „A dél-nyugati részén áll az 1640—42-ben Kerekes Ács Tamás által tervezett, téglából kékészült, különálló harangtorony, az úgynevezett Veres torony."[11] Az 1788-ból származó metszeten világosan látszik a négy fiatornya, mely a XVIII. század második felében, de még a XIX. század elején is mintául szolgált messze vidéken, ahol a toronyépítésekre a református templomokhoz sor kerülhetett. Így 1786—88 között Rachbauer József debreceni kőművesmester építette a püspökladányi református templom tornyát. „A torony fala 1 öl vastag, a kőrakás magassága 16 öl (a mai sétálóig ért). Rajta a zsindellyel fedett torony 18 öl magas, négy szegletén egy-egy kisebb toronnyal. A középső kimagasló tornyon lévő gömb 5 köblös, a négy kisebb tornyon lévő 1—1 köblös térfogatú volt." A berettyóújfalusi templom 1765-ből származó toronysisak rajzán is jól látszik, hogy a négy sarkába fiatornyot állítottak, ami a későbbi átalakítások során ugyancsak eltünt.[12] A XIX. század elején a debreceni Veres-tornyot lebontották, és az többé nem szolgálhatott példaképül, ezért egy-egy javítás, átépítés alkalmával a fiatornyok máshol kezdtek eltünedezni és a mai napig alig néhány maradt meg belőle. Így történt ez Bárándon is 1872-ben, amikor a torony tégla részét megemelték és arra új sisakot (sudárt) raktak.

A torony sisakja készítésével egyidejűleg 1790 tavaszán-nyarán Baur József debreceni mester csengettyűs órát készített a toronyba. Minden anyagot a mester adott, csak a festés terhelte az egyházat. Ennek az ára 450 rénesforint, 10 köböl kétszeres búza, 10 icce vaj, 100 csirke, 600 tojás. „A gondozást évi 3 köböl búzáért élte fogytáig magáravállalja."

1791 tavaszára már csak a belső berendezés maradt. Ezt Harangi János derecskei asztalos végezte. A templomnak azt a darab mennyezetét, vagyis azt a részt, amely a régi templomnak a toronnyal való összeépítéséből állott elő, deszkából megcsinálta, a keleti felében kórust épített és az új részben padokat állított fel. Mindezért a munkáért 100 váltóforintot és 2 köböl búzát kapott.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a templom bővítése és a téglából készült torony emelése 1787—1791 között történt és a mostani formája 1791-ben alakult ki. Ezen csupán már csak annyi változtatás történt, hogy 1872-ben egy emelettel megemelték és a fiatornyokat lebontották.

A templomot és tornyot 1809-ben egy összeírás a következőképpen mutatja be: *„Templom melly 1772dik esztendőben épült, mellynek belső világának hoszsza 13 3/6 öll szélessége pedig 5 5/6 öll, nagyobb része stucaturára, az 1789-ben, napkeleti végén tett toldás pedig mennyezetre van, mind két végibe kar... Ezen templomhoz ragasztott Torony, az 1789-ben épült kőből, a teteje pedig vagyis sugárja fából és zsidelyezéssel 4 fijókra 5 rézgombokkal. Kő rakásának magassága 12 öll, sugárjának is hasonlóul 12 öll, szélessége pedig egyformán 4 öll. Mellyben vagyon egy jól elkészült csengetős óra..."*[13]

Fentebb már utaltam rá, hogy gazdasági vonatkozásban is Báránd sokkal inkább kötődött Debrecenhez, mint Nagyváradhoz, annak ellenére, hogy az utóbbi helyen volt a földesúri központ, megyeszékhely, stb. A kapcsolódásnak kétségtelenül a vallás lehetett az alapja. Ez más vonatkozásban is megnyilvánult, hiszen elsősorban innen hozták a különböző mestereket, sőt a készítéshez is a debreceni „veres templom" adta a mintát. Ide kötötte a falut az is, hogy az iskola oktatóit a debreceni Kollegium küldte két-három évenként a faluba rektorokat. Így Bárándon (1776—78) tanított *Földi János* (1755—1801) a jeles költő és botanikus.

11 *Entz Géza:* A debreceni Szent András templom. In: Hajdú-Bihar megye műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. (Szerk.: *Szőllősi Gyula* Debrecen, 1973.).
12 *Kozák Károly:* A herpályi apátsági templomrom építéstörténete. In: Berettyóújfalu története. (Szerk.: *Varga Gy.* Berettyóújfalu, 1981.) 135—7.
13 Ref. Egyházkerületi Lt. idézett irat.

Iván Balassa

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DES DORFES BÁRÁND (KOM. BIHAR) IM XVIII. JAHRHUNDERT

Die Siedlung in der Umgebung von Püspökladány hat während der Türkenherrschaft nicht so viel gelitten, wie die anderen Dörfer, trotzdem sie mehrmals in Brand gesteckt, ausgeplündert und viele der Bevölkerung in Gefangenschaft geschleppt wurde. Der Befreiungskrieg in dem Jahr 1692. hat neue Prüfungen und Leiden dem Volk gebracht; Mensch und Gut wurden dezimiert. Der ersten Conscription nach der Befreiung von der Türkenherrschaft nach, lebten in Báránd 8 Familien, was ungefähr 40—50 Menschen bedeutet. 9 Pferde, 28 Ochsen, 21 Kühe und 9 Kälber, sowie 25 Schaafe, (Ziegen) und 12 Schweine sind im Dorf geblieben, sowie 8 Bienenfamilien. Das Dorf war im Besitz der Borossi Familie, im weiteren hören wir aber von diesen nichts mehr. In 1694. haben die Tataren, zwischen 1703—1707. die Ratzen Báránd zerstört. Nach dem Freiheitskrieg von Rákóczi konnte sich aber das Dorf mehr-minder ungestört entwickeln. Im Jahre 1766. wissen wir bereits von 906 erwachsenen Protestanten, das bedeutet ungefähr 1100 Seelen und wir können noch 40—60 Katholiken dazu rechnen. In 1821 betrug die Bevölkerungszahl nur der Protestanten schon 2893, dies beweist also, dass Báránd sich kräftig entwiskelt hat. Die von der Königin Maria Theresia verordnete Conscription im Jahre 1770. bewist, dass Báránd eine Siedlung mit bedeutender wirtschaftlichen Kraft war und dem Fronherrn bedeutende Abgaben geleistet wurden. Das Volk von Báránd bek annte sich stolz für „freie Fronbauern", die mit dem Gutsherrn — in dieser Zeit das Bistum von Grosswardein — jährlich neuen Kontrakt schliessen. Die Dreifeldwirtschaft war allgemein, Weizen und Roggen wurde angebaut. Es ist charakteristisch, dass die überwiegend protestantische Bevölkerung sich wirtschaftlich der Stadt Debrecen anschliesst und nach Grosswardein nur dann geht, wenn es die Herrschaft erfordert.

Wenn wir die Abgaben eingehend untersuchen, dürfen wir feststellen, dass die mehr wie tausend Seelen zählende Bevölkerung von Báránd in relativem Wohlstand lebte; sie verfügten über ausgedehnte Äcker, die Viehzucht war entsprechend und die Weingärten neben der Siedlung entwickelten sich auch zu dieser Zeit. Fischfang und Sammeltätigkeit im Moorgebiet, sowie das Schilf sicherte ihnen auch beträchtliches Einkommen. Sie durften also daran denken, ihre Kirche und Schule zu vergrössern.

Mit dem Gesuch mussten sie sich unmittelbar an die Königin Maria Theresia wenden, die dann im Jahre 1769. erlaubte, die alte Kirche zu erweitern. Von verschiedenen Beschreibungen dürfen wir annehmen, dass in Báránd bis Mitte des XVIII. Jahrhunderts eine kleine romanische Kirche aus gebrannten Ziegeln erhalten geblieben sei. Die Arbeiten haben noch im selben Jahr begonnen, nach vielen Schwierigkeiten ist die neue, erweiterte Kirche mit dem Turm und den Glocken zusammen in 1791 fertig geworden. Die Kirche hat ihre alte Form bis zu unseren Tagen bewahrt, nur hat der Turm in 1872 noch einen Stock bekommen.

Wie schon erwähnt, war Báránd mit Debrecen viel enger verbunden, wie mit Grosswardein, dem Sitz der Gutsherrschaft. Diese Tatsache dürfen wir auf die Religion zurückleiten. Handwerker aus Debrecen arbeiteten an der Kirche und das Beispiel der neuen Kirche war die sog. „rote Kirche" in Debrecen. Der Schulmeister in Báránd ist immer vom Debrecener Kollegium gekommen. So unterrichtete z. B. in Báránd zwischen 1776—78 der namhafte Dichter und Botaniker János Földi (1755—1801.)

Nyakas Miklós

A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről

A Báródság a történelmi Bihar vármegye központi (váradi) járásában elterülő, sajátos jogokkal és kötelességekkel, valamint jelentős közigazgatási autonómiával felruházott területet jelenti, amelynek pontos kialakulása máig nem tisztázott ugyan, de amelynek tanulmányozása számos katonai, közigazgatástörténeti, társadalomtörténeti és nem utolsósorban nemzetiségtörténeti eredményekhez vezethet.

E helyen nem áll módunkban vállalkoznunk a báródsági nemes kerület történeti kialakulásának bemutatására, s tanulmányunkban csupán arra törekedhettünk, hogy bemutassuk az említett kerület XVIII. század végi közigazgatásának és jogviszonyainak szerkezetét.[1]

Fontos ez már csak azért is, mert történetírásunk alig-alig tud valamit a

1 Annyi tény, hogy a Váradról Kolozsvárra — tehát Erdélybe vezető hadiút őrzése, amely a Báródság területén vezetett keresztül, már a magyar államalapítás korában fontos szempont kellett hogy legyen. Bunyitay vetette fel azt a gondolatot, amelyet ugyan azóta nem is bizonyítottak, de nem is cáfoltak, hogy az itteni első határőrök székhelyek lehettek. Báród neve élénken emlékeztet a székelyföldi Barótra, a közelében levő Telegd pedig Telegdibaconra. Bihar megyében egyébként sok székely nyomot találhatunk; Székelyhíd, Székelytelek. Annyi mindenesetre tény, hogy első lakói magyarok voltak, s Nagybáród 1465-ben Magyarbáród nevet viselte, sőt még a XIX. század első felében is a templom melletti utcát magyar utcának nevezték. A Báródság katonai szempontból Sólyomkő várához tartozott, s a terület első román lakói a XIV. század folyamán jelentek meg. Döntő fordulatot Magyarbáród elrománosodása jelentette. A vlach telepek létesítése valószínűen a Drágfiak telepítéseivel függhet össze. Az egyik legjellegzetesebb báródsági nemzetségnek — a Ventereknek — I. Mátyás adományozott nemességet, de ők már románok voltak (pro parte fidelium nostrorum nobilium valachorum). A báródsági nemességet katonai szempontból Szapolyai János 1532 táján szervezte újjá — teljesen érthető okokból —, s feladatuk volt Sólyomkő várának védelme, illetve az utazók biztonságának szavatolása, mivel az országút Feketetótól kezdve Sólyomkőig a Réztetőn keresztül mindenütt rengeteg erdőségeken vezetett keresztül. 1633 táján Csomaközy András — a híres hajdúkapitány — volt Sólyomkő és egyben a Báródság kapitánya. V. ö.: *Bunyitay Vince:* Biharvármegye oláhjai és a vallási unió (Bp., 1892), *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. k. (Bp., 1890.), *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt (Bp., 1940.), *Miskolczy Károly* kéziratos munkája a Báródságról, 1834. Bihari Múzeum IV. 75. 141. Nyomtatásban: *Gombos, Dan.:* Polgári élethez való lexikon, melyben főként a Magyarország s az erdélyi fejedelemség geographiájára, statisztikájára, nemzetségi leírásra ... tartozó nevezetesebb dolgok és szók különbféle s arányos írókból az rendbe szedve magyarázva találtatnak, l. Aba-Blatnik. (Debrecen, 1837.) Megjegyzendő, hogy *Fényes E.* geográfiai szótárában *Miskolczy* leírását vette alapul, s azt tulajdonképpen rövidítve közölte. Egyébként *Miskolczy* leírása sem önálló munka; a kéziraton olvasható: „Írta Nábráczky Antal, bóvítette Miskolczy Károly. Nábráczky a magáét kiadta a Társalkodóba. Jakab Mihály úr is adott Értekezést a Báródságról a Hon Művészben." Magam *Miskolczy* eredeti kéziratát használtam.

Báródság létezésén kívül, s az a vélemény gyökeresedett meg, hogy annak szerepe a Rákóczi-szabadságharc bukásával gyakorlatilag teljesen elenyészett, s megléte merő formalitássá vált. Mint látni fogjuk, e megállapítás csupán katonai téren állja meg a helyét, egyéb vonatkozásban azonban lényegesen árnyaltabb valósággal kell számolnunk.

Témánk további taglalásánál mindenekelőtt szükséges tisztáznunk a Báródság fogalmát, illetve a nemes kerület területi kiterjedését. Ezt már csak annál inkább is fontos elvégeznünk, mert a mai történeti-néprajzi irodalmunk álláspontja némileg ellentmond a korabeli valóságnak, azaz nem fedi teljesen azt a területi egységet, amelyen a kortársak a Báródságot értették. Egy nemrégiben megjelent — egyébként kitűnő — munka a Báródság alatt az Élesdtől a Királyhágóig nyúló területet nevezte a Sebes-Körös völgyében, s közöttük tartotta számon például Élesdet és Révet is.[2] Nincs szándékunkban vitába bocsátkoznunk a felett, hogy e területi meghatározás mennyiben fedi néprajzi szempontból a valóságot, könnyen lehetséges, hogy igen, de történeti, s főleg közigazgatástörténeti szempontból semmiképpen sem állja meg helyét.

Természetesen csak az egykorú adatokat tekinthetjük irányt adónak, s éppen ezért teljes mértékben el kell fogadnunk *Miskolczy Károly,* Bihar vármegye és Háromszék, valamint a báródsági nemes kerület táblabírájának, majd Bihar vármegye főszolgabírájának és alispánjának, 1848—49-ben a megye országgyűlési képviselőjének és a tiszántúli református egyházkerület gondnokának (1804—1867) véleményét, amelyet 1834-ben vetett papírra. E szerint a báródsági nemes kerület Bihar vármegye váradi (központi) járásának a Sebes-Körös völgyében elterülő részében fekszik — amelyet hajdan *Sólyomkő vidékének* is neveztek — s amelynek határa kelet felől a feketetói erdő és a Királyhágó csúcsa, ahol a Kolozsvárra vezető országút is keresztülhalad. Nyugatról *Lok, Gégény* és *Rév,* délről pedig *Brátka* és *Bánlaka* helységek, északról pedig a „Szilágy rengeteg erdős bértzei" határolják. A nemes kerület központja *Nagybáród,* itt tartották a nemesi gyűléseket is, s ahol *Miskolczy* tudósításának időpontjában a kerületnek új székházat is építettek. Nagybáródon kívül a kerülethez tartozott még *Kisbáród, Cséklye, Nagypatak, Kornicel, Beznye, Köröstopa* és *Brátkának* egy része.[3]

2 *Kósa László — Filep Antal:* A magyar nép táji-történeti tagolódása (Bp., 1975.) 68.

3 Vö.: *Miskolczy K.* i. tudósításával. E községekről röviden csak a következőket. *Cséklye* (Cetea) 1392-ben bukkan elénk *Chechyas* alakban. Ekkor Zsigmond Komorzowan fia, Péter vajda koronára szállott birtokai között Kaplai Jánosnak, Sólyomkő akkori gazdájának adományozta. A XVI. században a báródsági nemes kerület része lett. Lakott helyként újra csak 1715-ben említik. Román nyelvű község (1773). *Kornicel* (Cornitel) szintén 1392-ben szerepel először *Chormel* alakban, és Zsigmond ugyancsak Sólyomkő akkori gazdájának, Kaplai Jánosnak adta. Román neve és felbukkanásának körülményei alapján Péter vajda vagy apja telepítése lehet. 1406-ban Sólyomkő vlach községei között említik. Nem szerepel az 1552-es portaösszeírásban. 1773-ban román nyelvű község, *Beznye* (Beznea); 1406-ban említik először a sólyomkői uradalom vlach falvai között, s bár neve szláv eredetű, mögötte mégis vlach lakosságot kell keresnünk. *Brátka* (Bratca) községet először 1435-ben említik Bratca alakban, mint a losonci Bánffyak sólyomkői jobbágyait. Neve szláv eredetű ugyan, de lakói románok lehettek. 1470-ben Újbrátka néven szerepel, 1552-ben mindössze három telekből állott, birtokosa ekkor Drágffyné. A XVI. században része a báródsági nemes kerületnek. Először az 1715-ös összeírásban szerepel, 1773-ban román nyelvű község. Báródot magát 1291-ben említik, papja ekkor 21 kepe tizedet szolgáltatott, lakossága tehát római katolikus magyar volt. Köröstopa három településből — Alsó-, Felső- és Kistopából olvadt össze, s a Telegdi család birtoka volt, amelyre István kincstartó 1503-ban új adományt eszközölt ki a királytól. Később a Báródság része lett. Kisbáródot és Nagypatakot 1599-ben a kisnemesi birtokok közt sorolják fel. V. ö.: *Györffy György:* Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza. A—CS. (Bp., 1966.) *Csánki D.* i. m. passim., *Jakó Zs.* i. m., *Mezőssi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (Bp., 1943.) Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. (Bp., 1920.) *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában (Bp., 1918.) 147.

A kerület földrajzi viszonyairól e helyen csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy földje sovány és meglehetősen terméketlen. A múlt század elején az itt élők termeszthettek ugyan tavaszbúzát, tengerit, zabot, burgonyát és babot, de különösen az igénytelen gyümölcsfák voltak nevezetesek, így a szilvafa, almafa, diófa, mogyoró.[4] Lakói nagy többségben románok voltak, nagyobb részben azonban nemesi joggal rendelkeztek. Miskolczy leírása szerint a kerület lakosainak száma 1834 körül 5200 fő volt, s közülük 3000 fő (férfi és nő) saját nemesi telkein lakott és birtokos nemesi születésű volt. Számos család egyéni nemesi kiváltságlevéllel is rendelkezett, így például a Kába (vagy Kaba), a Venter, a Czipelle famíliák, amelyek korszakunkban olykor már rendkívül szerteágaztak és igen sok tagot számláltak. A még Mátyás király alatt megnemesített Venter nemzetségnek Fényes Elek mindkét nemen 356 tagjáról tud.[5] A birtokos nemesség létszáma tehát igen magas volt ugyan, a nagyobb földterülettel rendelkezők száma azonban már lényegesen kisebb. Ide egyébként a következő családokat sorolhatjuk: gróf *Batthyany*, gróf *Kornis*, *Topay*, *Venter*, *Kuk*, *Kába*, *Kakuczi*, *Ispán*, *Hár*, *Ló*l, *Menszáros*, *Szathmáry*, *Nábráczky*, *Zámbó*, *Katona*, *Miskolczy*, báró *Rudnyánszky*, *Szlávy*, *Czipelle*, *Bélteki*, *Muntyán*, *Ugray* és *Sztojka*.[6]

A többség azonban vagy anyai ágon *(agilisek)* vagy pedig a Báródság hajdani katonai szerepével összefüggő régi szokásjog alapján tarthatott számot a nemesi kiváltságokra. Éppen ezért a nemesség igazolási perek száma magas volt![7]

Mint már jeleztük, a Báródság katonai szerepének végleges megszűnésével annak szervezete és funkciója is gyökeresen átalakult! Sólyomkő várának kapitulációja (1711) után — amelyhez a báródsági nemesség katonai szempontból tartozott — a nemes kerület gyökeresen átalakult. Katonai szerepe véglegesen megszűnt ugyan, de az élén a polgári perek, a rend és a vagyonbiztonság szavatolása végett meghagytak egy főhadnagyot. Ezt a funkciót töltötte be például 1717-ben *Szabó György*, 1723-ban *Pór Gáspár*, 1732-ben *Ispán János*, 1750-ben *Székely Ferenc*, 1760-ban pedig *Székely László*.[8]

A báródsági nemes kerület átszervezésére az 1790-es években került sor, s ezt azzal indokolták, hogy lakóit — akik a nemesi szabadság birtokában sokszor indokolatlan és törvénytelen dolgokat engedtek meg maguknak, a peres ügyek könnyebb, gyorsabb, hatékonyabb és nem utolsósorban olcsóbb elintézése végett lényegesen kedvezőbb helyzetbe hozhassák. Anélkül, hogy e korabeli megállapításban rejlő igazságot kétségbe vonnánk, két megjegyzést mégis indokolt hozzá fűznünk. Egyrészt utalnunk kell arra, hogy II. József halála után a nemesi felbuzdulás szellemében országos jelenség volt a nemesi szabadságjogok élesztése, megerősítése és körülbástyázása, másrészt pedig magának Bihar vármegyének is rendkívül lényegesnek bizonyult a bárósági nemesség szemmel tartása, az ottani rend és biztonság fokozott védelme. S nem utolsósorban az ottani adóalap védelme! Mint már említettük, kisebbségben bár, de adófizető jobbágyok is éltek közöttük. Itt csak jelzésszerűen említhetem Böszörményi Jó-

4 *Miskolczy* leírása megjegyzi, hogy „Sovány és terméketlen földjüket nem elegendő szorgalommal mivelik", s majdnem mindent maguk készítenek, amire szükségük van. I. m.

5 *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára. I—.IV. (Pest, 1851.) I. 94.

6 Uo. 95.

7 Így például az egyik legjellegzetesebb báródsági nemesi família, a Kaba család nemességigazolási perének iratait lásd *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* (továbbiakban *HBmL)* IV. A. 11., 19. cs. Fasc. 36. No. 639. A család János Zsigmondtól kapott kiváltságlevele 1687-ben pusztult el Torda vármegyében „az Peterdi Lyukban, melyet Balyika Várának hívnak". Beöthy László alispán indoklása szerint (1808) „az úgynevezett Báródságon sokan találtattak olyanok, kik tsak a Házasság vagy Anyai Jus után jutván az ősi Jószágnak birtokába", s ez a Tripartitum értelmében nemesi jogot nem jelenthet. Uo.

8 *Miskolczy K.* i. leírása.

szef helyettes szolgabíró panaszát, amelyet a vármegye nemesi közgyűléséhez nyújtott be 1799-ben, s amelyben arról tett jelentést, hogy a „Bárósági Nemesek között a vérengzések, Tolvajlások és más külömféle excessusok annyira el hatalmasodtak, hogy miattok a köztük lakó adó fizető nép a lakófölgyét el hagyni szándékozik". A vármegye közgyűlése erre azt a határozatot hozta, hogy a járásbeli főszolgabíró az „ezen Nemesség regulatiójára ki dolgozott régi statutumot" keresse ki, s mivel az ottani dolgokat és a nép természetét jobban ismeri, a jövő közgyűlésre véleményezésre adja be, hogy azon megfelelő határozatokat hozhassanak.[9]

Mivel dolgozatunk tárgya a bárdósági nemes kerület rendtartásának ismertetése, e téren nincs módunkban további vizsgálódásokba bocsátkozni.

A már említett nemes kerület szervezésére vonatkozóan Bihar vármegye nemesi közgyűlése Váradolasziban tartott generális congretatiójában már 1791. december 28-án végzést hozott, magam azonban azt a rendtartást vettem alapul, amelyet 1798-ban gróf Haller Pál főkapitánnyá választásakor a jegyzőkönyvhöz mellékeltek.[10]

A báródsági nemesség regulációját egyébként a következőkkel indokolták; szükséges, hogy „Nemes Uraimék", akiknek több tisztjük vagy hadnagyuk van ugyan, mindnyájan egy főtől függjenek. Erre a tisztségre a mindenkori járásbeli főszolgabírónak áll jogában az *„Írástudóbb Földes Urak"* közül hármat kijelölni, s a köznemesség e három személy közül választhat. A közakarattal megválasztott főhadnagynak aztán jogában állott alhadnagyokat kijelölni, mégpedig a következő helyekre; egyet Nagybáródra és Kornicelbe, egyet Beznyére és Brátkára, egyet pedig Kisbáródra, Cséklyére és Topára. Az alhadnagyok mellé tanácsbelieket *(assessor)* is választani kellett, mindegyikhez hármat-hármat, következésképpen a Báródságon számuk összesen tizenkettő volt.

A peres ügyeket az alhadnagyi széken lehetett elindítani, mégpedig azon a helyen, ahol az alperes *(incotta)* kívánta, de mindannyiszor, ahányszor azt a felperes kérte. Az egész Bárósá̧gra érvényes főhadnagyi székek tartása pedig kéthavonta vált esedékessé, mégpedig január, március, május, július, szeptember és november hónapok első heteiben. Az alhadnagyi székek tartásakor természetesen maga az alhadnagy elnökölt, abban az esetben azonban, ha az érintett peres fél éppenséggel maga az alhadnagy lenne, akkor helyette a főhadnagy mást — a perben érdektelent delegálhatott az assessorok közül, esetleg más helységbelieket is. A főhadnagyi székek tartásakor természetesen kötelesek voltak megjelenni az alhadnagyok, sőt az assessorok is. Ebből az alkalomból közakarattal *actuariust* választottak, aki lényegében a jegyző szerepét töltötte be, s akinek kötelessége volt a panaszosok ügyeit, illetve az ezekre hozott megegyezéseket vagy végzéseket *(decisio)* írásba foglalni, tehát jegyzőkönyvet — protocollumot — vezetni.

A nemes kerület főhadnagyának és alhadnagyainak, illetve assessorainak nélkülözhetetlen segítőtársa volt az az altiszti személyzet, akiket régi idők óta *káplárok*nak hívtak, s akiknek az volt a feladatuk, hogy tizenkét krajcár napidíj mellett az idézéseket (citatio) írásban vagy szóban közvetítsék, az alhadnagyokat és az assessorokat hívják össze, a hadnagyi székek döntéseinek értelmében pedig apróbb ügyekben zálogolásokat és végrehajtásokat (executio) eszközöljenek.

A rendtartás szerint a fent megnevezett tisztviselők hivatali ideje egészen addig tart, amíg azok arról önként le nem mondanak, de fontos és nyomós ok nélkül ezt három esztendőnél hamarabb nem tehetik. A rendelkezés alól csak

9 *HBmL* Bihar vm. kgy. jkv. IV. A. l. a. 61. 1799.

10 *HBmL* IV. A. l. b. 181. cs. Fasc. V. No. 200. 1798. Az Báródsági Nemességnek Gróf Haller Pál Úr Fő kapitányi hivatalába való be iktatásába Pünkösd Havának 18-ik Napján 1798. Esztendőben tartott közgyűlésének Jegyzőkönyve. A rendtartás mellékelve.

akkor lehetett és kellett kivételt tenni, ha a tisztségviselők ellen komoly és súlyos panaszok merültek fel. A főhadnagy leváltása ügyében azonban csak a járásbeli főszolgabíró tehetett intézkedést, az alhadnagyokat és az assessorokat pedig a főhadnagy elnöklete alatt válthatták le. Az új tisztségviselő megválasztásának joga azonban — a fentebb már ismertetett módon — továbbra is a nemesi kommunitások jogában állott.

A tisztségviselés azonban nem volt egyértelműen népszerű feladat! A báródsági statutum ugyanis arról is rendelkezett, ha a törvényesen megválasztott tisztségviselő megbízatását nem akarná vállalni, akkor pénzbüntetésre kell ítélni. Erre egyébként az analóg példák tucatjait lehetne felsorakoztatni. A büntetés a hadnagy esetében négy rénes forint, az assessoroknál két rénes forint, a káplároknál pedig egy rénes forint volt. Abban az esetben pedig, ha a hadnagyok által a gyűlésbe hívott assessorok kellően nyomós ok hiányában nem jelennének meg, büntetésük fél forint legyen, amelyet a „köz Cassába" kell befizetni.

Egyértelmű következménynek kell tartanunk, hogy a büntetéspénzek ügyében felmerült egy báródsági közös pénztár kezelésének szükségessége is. A rendtartás e kérdésben úgy határozott, hogy az *írástudó* hadnagyok és assesorok közül kell a pénztárost megválasztani, a jelölés joga azonban a főhadnagy hatáskörében maradt. A választott tisztségviselőnek kötelessége volt — kellő számadás terhe mellett — a pénztárból a tanácsbeliek utasítására a közszükségletek fedezésére bizonyos összegeket kifizetni, illetve a jegyző (actuarius) járandóságát kielégíteni.

A báródsági statutum a polgári perek lefolytatásának rendjét a következőképpen határozta meg! Apróbb ügyekben és kisebb panaszokban az első fórum és egyben az ítélőbíró is az alhadnagyi szék volt, az alhadnagynak tehát jogában állott döntéseket, ítéleteket hozni, de csak abban az esetben, ha azt a kerületi *actuarius* (jegyző) írásba foglalta, s azt a legközelebb tartandó főhadnagyi széken ismertette. Amennyiben az itt hozott ítélettel az egyik fél elégedetlen volt, jogában állott azt a főhadnagyi szék elé terjeszteni, amely így tehát a másodfokú bíróság szerepkörét is betöltötte.

A súlyosabb esetekben azonban az első fórum már a főhadnagyi szék kellett hogy legyen, s itt mind a felperes, mind pedig az alperes minden kibúvó keresése nélkül köteles volt megjelenni. Amennyiben az alperes az idézés ellenére a törvényszéken nem jelent meg, a haza törvényei értelmében a felperes egyik vádpontjában mint *makacskodó* (contumax) eleve elmarasztalódott.

A per tárgyát képező vagyontárgyat — az esetleges fellebbezéstől függetlenül — a bírósági döntés meghozatala után a nyerteseknek át kellett adni, huszonöt forinton felül azonban, fellebbezés esetén, végrehajtást nem lehetett eszközölni, hanem az egész ügyet a fellebbező *(apelláns)* fél költségével Bihar vármegye törvényszéke elé kellett terjeszteni. Ha az érdekelt fél az ottani ítélettel sem volt elégedett, az ügyet a királyi ítélőtábla elé terjeszthette.

Az erőszakosság és a rágalmazás *(violentia* és *dehonestatio)* büntetését a rendtartás huszonöt forintban állapította meg, úgy azonban, hogy mindkét fajta peres ügylet esetében a költségek a báródsági közös kassza javára megtérüljenek. Az erőszakosság vagy bármely más sérelem ügyében intézkedőknek díjat állapítottak meg, a sérelmet szenvedő pedig négy rénes forintot kapott. Az összeg viszonylagos alacsonyságát a rendtartás azzal indokolta, hogy a nemesség felesleges megterhelése ezáltal is csökkenjen. A kisebb büntetések esetében az összeg fele részben a felperesé, fele részben pedig az ügyben intézkedőké kellett hogy legyen.

Kiskorú személy azonban a hozott ítélet ellen nem fellebbezhetett — a báródsági statutum ezt tizenöt éves korban jelölte meg — s ha mégis ezt cselekedte, akkor vesszőbüntetésre (!) ítélték.

A rendtartás bizonyos előírásokat tartalmazott a határhasználat terén is, így tehát annak gazdasági vonatkozásai is vannak. Akik ugyanis a *tilalmast* a nemes vármegye parancsolata ellenére megrontanák, a vetésekben, kaszálókban

kárt tennének, azokat Bihar vármegye nemrégiben nyomtatásban is kiadott statutuma szerint kellett megbüntetni. Így tehát megállapíthatjuk, hogy e téren a Báródság előírásai teljes mértékben fedték a vármegye követelményeit.

A kor erkölcsi felfogásának és közgondolkodásának megfelelően szigorúan büntették a káromkodást. A szabályrendelet ugyanis arról intézkedett, hogy akik másokat káromkodással megbántanának, azok két rénes forint büntetést tartoznak fizetni, azok ellenben akik az Úristen és a szentek ellen káromkodnának, már súlyosabb elbírálás alá essenek. Őket egyenesen Bihar vármegye törvényszéke elé állítsák.

Amint láthattuk, a büntetéseket a szabályrendelet mindenütt pénzben állapította meg — egyetlen kivétel a fiatalkorúak pálcázása volt — gondoltak azonban arra is, hogy ez a büntetésmód a vagyontalanok esetében, a kiszabott büntetéspénz behajthatatlansága miatt eleve hatástalan maradhat. Ezért arról intézkedtek, hogy ebben az esetben — ha „nem lévén értékek, nem félnének a büntetéstül és így gonoszságot bátran követnek" el — azok börtönnel *(árestom)* és egyéb „testi sanyargattatással büntettessenek".

A hadnagyi parancsot megtagadók büntetését három forintban állapították meg, s ha valaki ennek az összegnek a befizetését megtagadná, annak nagyságrendjét hivatalból kétszeresére emelték. Ekkor már újabb peres eljárás lefolytatását sem írták elő, hanem azt csak rövid úton, szóbeli citáció *(idézés)* mellett hajtották be.

A büntetéspénz kifizetését a rendtartás szerint két törvényes módon lehetett megtagadni, mindkettő azonban kifejezetten csak a bírói ítélkezés hibája folytán állhatott elő. Az egyik esetben erre az érintettnek akkor volt joga, — ha nyilván tévedésből — a perre nem is idézték meg, s mégis büntetéspénz kifizetésére kötelezték. A másik esetben pedig jogában állott a tulajdonosnak a végrehajtást megtagadni minden olyan jószágában, amely per alatt még nem állott.

Amint már említettük, a büntetéspénzeket külön megbízott pénztáros kezelte, s azt általában a közös kiadások fedezésére fordította. A korabeli életmód és közgondolkodás világába enged bepillantást a statutum ama rendelkezése, amely a büntetéspénz kifizetését természetben is engedte leróni, kizárólag azonban csak pálinkában és boritalban, amelyet a hadnagyi vagy főhadnagyi székeken nyilván testületileg fogyasztottak el.

A perbeli idézésről még annyit kell megjegyeznünk, hogy azt az érintettnek elegendő volt akár szóban, akár írásban közvetíteni. Feltételként csak annyit szabtak meg, hogy azt a hadnagy a káplár útján hivatalosan közvetítse, s pontosan tudassa, hogy az alperest mely napra és hova idézték meg. Polgári perek esetében a határidőt az idézéstől számított tizenöt nap előtt nem lehetett hamarabb kitűzni, bűnügyek esetében azonban igen.

A fentiek ismertetése után joggal vetődhet fel az a kérdés, hogyan helyezzük el a báródsági nemes kerületet a feudális magyar társadalom meglehetősen bonyolult szerkezetében. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy véleményalkotásunk csak a XVIII. század végi és a XIX. század eleji állapotokra vonatkozik.

Azt az első pillantásra is megállapíthatjuk, hogy a Báródságot nem vethetjük össze a magyar királyság területén lévő egyetlen tulajdonképpeni értelemben vett szabad kerülettel sem.[11] Talán egyedül a horvátországi túrmezei nemesség

11 A szabad kerületek csoportosításánál *Fényes E.* a következő típusokat állapította meg: 1. Olyanok, amelyeknek egyes lakosai személyesen is nemcsak (pl. Túrmező). 2. Olyanok, amelyeknek lakosai személyesen tesznek egy nemest, s a vármegyétől független tisztikarral, országgyűlési székkel és szavazattal bírnak (pl. Hajdúkerület). 3. Olyanok, amelyek tulajdon portákkal és független tisztikarral bírnak, de országgyűlési szavazatuk nincs (pl. a 16 szepesi város). 4. Olyanok, amelyek sem külön portákkal, sem független tisztikarral nem dicsekedhetnek, de rendes jobbágyi szolgáltatásokkal sem tartoznak) pl. a korona nagykikindai kerülete). Fényest idézi *Ereky István:* A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek I. A vármegyék (Bp., 1908.) 22.

kiváltságai nyújthatnak analóg példát — amely szintén a vármegye (Zágráb) fennhatósága alatt állott — nemesei viszont a vármegyei közgyűlésen és választásokon fejenkénti szavazati joggal rendelkeztek. Az 1840-e s években azonban e kiváltságuktól megfosztották őket, s ezután már csak a túrmezeiek élén álló grófjuk révén szavazhattak, amely viszont mindössze egyetlen voksnak számított.[12]

Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha a Báródságot az ez idő tájt szerveződő, illetve újjá szerveződő nemesi kommunitásokkal vetjük össze. Ebben az összefüggésben nem árt egy pillantást vetnünk a magyarországi nemesség számbeli megoszlására és területi elhelyezkedésére, amelynek évszázadokra visszanyúló történeti gyökerei vannak, s több vonatkozásban is szoros összefüggésbe hozhatók a XVI. és XVII. század tragikus eseményeivel, a török hódítással, illetve az ország három részre szakadásával.

A magyar nemesség zöme ugyanis még ekkor is a volt királyi Magyarország határvidékén, az egykori végvári határvonal mellett, illetve az itt benyúló folyóvölgyekben és a magasabb hegyvidékeken helyezkedett el. Még 1846-ban is — *Fényes Elek* adatai alapján számítva — a magyar királyság nemességének negyedrésze Borsod, *Bihar*, Heves, Pozsony, Szatmár megyékben helyezkedett el, a további negyedrésze pedig Máramaros, Szabolcs, Veszprém, Vas, Zala és Zágráb megyékben. A nemességgel rendelkezők fele tehát mindössze tizenegy vármegyében élt, sőt huszonöt százalékuk mindössze öt megyében, s ezek közt volt Bihar vármegye is.[13] Szemmel látható tehát, hogy a bihari nemesség számaránya lényegesen magasabb volt az országos átlagnál, hozzá kell tennünk azonban, hogy ennek döntő hányadát a kisnemesség jelentette.

Tudjuk azonban, hogy Werbőczy Hármaskönyve és a Corpus Juris szerint a kisnemesség jogai — természetesen csak elvben és nem a gyakorlatban — megegyeztek a közép- és a főnemességgel, a polgári peres ügyekben, a büntetőügyekben, birtokjogi vitákban és más természetű esetekben is a nemesi joggyakorlat szerint kellett velük szemben eljárni. Részint számarányuk miatt, részint pedig vagyoni helyzetük következtében ez azonban jórészt csak a nemesi kommunitások felállításával volt megoldható, amelyeknek létezése elsősorban ott mutatható ki, ahol a különben meglehetősen differenciált kisnemesség nagyobb számarányban élt.

Amint a báródsági nemes kerület rendtartása esetében is láthattuk, a csekély vagyonú, sőt sok esetben gyakorlatilag vagyontalannak tekinthető nemesség esetében a peres és más természetű jogi ügyek intézése a vármegye törvényszéke előtt olyan anyagi megterhelést jelentett, amely meghaladta a nemesi háztartások teherbíró képességét. Éppen ezért jobbnak látták, ha a kisebb horderejű peres ügyeiket egymás között, természetesen a törvényes követelményeknek megfelelően intézik el. Mindez egybevágott a nemesi vármegye érdekeivel is.

A bárósági nemes kerület rendtartásához jó párhuzamként kínálkozik a biharnagybajomi, illetve a szerepi nemesi kommunitás szervezeti felépítése és közigazgatási-ítélkezési gyakorlata, annál is inkább, mert ez utóbbi is Bihar vármegyéhez tartozott, s megszervezése időben is egybeesett a báródsági nemes kerület újjászervezésével.[14]

A biharnagybajomi statutum bevezető szakasza a nemesi kommunitás felállításának szükségességét a következőkkel indokolta; „minthogy a Vármegyén

12 A különbséget viszont aláhúzza, hogy a báródságiak nem közvetlenül a vármegye, hanem a járásbeli főszolgabíró fennhatósága alatt állottak. A túrmezeiekre lásd: *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1488-ig. I.—III. (Pest, 1868.) II. 418—420.

13 Vö.: Magyarország története 1790—1848. 5/1 k. (Bp., 1980.) 485—487.

14 *Rettegi Istvánné:* A szerepi „Nemes Communitas Protocolluma" (Adatközlés). A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1971. (Debrecen, 1972. *Módy György* és *Orosz István* közreműk. szerk. *Dankó Imre)* 91—122.

való perlődés sokkal terhesebb, és sokaknak azért kell az igazságtól elmaradni", mert a per folytatására költségük nincsen, ezért a kisebb ügyeket célszerűbb helyben elintézni. A biharnagybajomi nemesi kommunitás is több községből — háromból — állott, úgymint *Biharnagybajom*ból, *Szerep*ből és *Dancsházá*ból. A központ Biharnagybajom volt, s itt lakott maga a főhadnagy is, Szerepen és Dancsházán a nemesek élén pedig hadnagy állott. A három helység közös nemesi tanácsa huszonnégy emberből állott, s ebből tizenkettő biharnagybajomi, hat szerepi és hat dancsházai nemes volt. A főhadnagynak egyébként okvetlenül biharnagybajominak kellett lennie, hiszen erre a tisztségre közülük jelöltek ki hármat, s a nemesség közülük választhatott. A szerepi és a dancsházai hadnagyságra szintén három-három embert jelöltek, s a tisztséget szintén választás útján töltötték be. Akárcsak a báródsági nemesség esetében, itt is pénzbüntetés kiszabását helyezték kilátásba arra az esetre, ha a megválasztott tisztségviselő kellően nyomós ok hiányában a tisztségét fel nem vállalta. A jövedelmeket itt a választott tisztségviselők kezelték, amelynek felhasználásáról a nemes tanácsnak kellett számot adniuk.

Az 1798-ban létrehozott szerepi nemesi kommunitás felállításának szükségességét azzal is indokolták, hogy itt, akárcsak Dancsházán a nemesek száma oly csekély, hogy az nem tette lehetővé külön, önálló szervezet létrehozását. Ezért kellett egyesülniük a biharnagybajomiakkal.

A Biharnagybajom székhellyel létrejött nemesi kommunitás — akárcsak a Báródság — az illetékes járásbeli főszolgabíró felügyelete alá tartozott.

Tekintettel arra, hogy a fenti községekben igen jelentős számú jobbágyság is élt, akik külön tanács és bíró hatásköre alá tartoztak, a nemesek és a jobbágyok közötti vitás kérdések megtárgyalására úgynevezett vegyes törvényszékeket (*mixta sedes)* tartottak, amelyen a nemesi kommunitás, illetve a falu elöljárói vettek részt.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nemesi kommunitások létezése, különösen ott, ahol ezt számarányuk indokolta, meglehetősen gyakori volt. Bihar megyei példát említve itt csak Derecske mezővárosa, az Eszterházyak derecskei uradalmának központjára hivatkozom, ahol a helybeli nemesek ugyancsak nemesi kommunitást alkottak.[15]

A biharnagybajomi példánkhoz visszatérve megjegyezzük, hogy az 1795. évi széképítésnél a hadnagynak megválasztott Mile Péter mellett öt *esküdt* és két ármás felsorolása következett, s ezeknek funkciója erősen emlékeztet a báródsági *assessorok* és a *káplárok* feladatkörére.

Miben különbözik tehát végül is a báródsági nemes kerület a biharnagybajomitól, illetve a szerepitől. Mindenekelőtt kialakulásában és történetiségében. A Báródság kezdetben katonai szervezet volt, amelynek pontosan katonáskodásából fakadóan különféle kiváltságai léteztek, s ezek egyrésze személyekhez, családokhoz kötött volt, más része viszont kollektív. A katonai szerepkör megszűnte után e kiváltságok nem enyésztek el, hanem a megváltozott viszonyoknak megfelelően átalakultak, magukban hordozva egy sor olyan tendenciát, amely az 1790-es években a báródsági nemes kerület lényeges átszervezését vonta maga után.

Lényeges különbség az is, hogy a Báródságban a nemesek többségben voltak, míg a példaként említett esetünkben nem. Éppen ezért a báródsági kerület felépítése lényegesen tagoltabb és jobban megszerkesztett volt a biharnagybajominál, s ez nem indokolható csupán azzal, hogy három falu helyett itt héttel állunk szemben, bár ez utóbbi tényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A báródsági kerület főhadnagyi, vagy ahogyan a későbbiekben nevezték főkapitányi tisztsége egyben vármegyei méltóság is volt, amelyre a biharnagybajomi esetében nem találhattunk példát. Nem szabad természetesen elfelejtenünk,

15 *Szendrey István — Nyakas Miklós:* Derecske története (Debrecen, 1980.) 124.

hogy a báródsági főkapitányi tisztségre kivétel nélkül jómódú vármegyei középnemeseket vagy egyenesen arisztokratákat választottak, igaz ugyan, hogy ezek a Báródság területén nemesi birtokkal rendelkeztek.[16]

A különbségeket természetesen tovább is sorakoztathatnánk — így például vallási, nyelvi, műveltségbeli eltérések —, de úgy érezzük, hogy tárgyunk szempontjából ez most felesleges.[17]

A fentiekből egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a báródsági nemes kerület XVIII. század végi szerkezeti felépítési, funkciója és ítélkezési gyakorlata szerves részét képezte a magyar kisnemesség, közelebbről pedig Bihar vármegye autonóm, önkormányzati életének, s tanulmányozása segít megérteni a kisvagyonú vagy éppen gyakorlatilag vagyontalan kisnemesség növekvő befolyását, amely elsősorban a különféle követválasztásokon volt érezhető, s amely ellen pedig a reformok irányába tapogatózó köznemesség egyre inkább fellépett.

A báródsági nemesség esetében legalábbis a szervezet egyfajta testületi fellépést tett lehetővé, s amelyet a nagyfokú rokoni összefonódottság csak még jobban elmélyített. Az 1824-es főkapitányválasztás alkalmával például — amelyen egyébként *Domokos János* helyettes szolgabíró győzött gróf *Haller János*sal szemben, a nemesség részéről már feltételek is elhangzottak,[18] 1843-ban pedig, amikor *Beöthy Ödönt* Bihar vármegye országgyűlési követévé választották, a báródsági nemesség testületileg tiltakozott a bihari követi utasítások ama pontja ellen, amely a közteherviselés bevezetését szolgalmazta.[19]

A kisnemesi szervezeti keretek tehát itt is, akárcsak országosan, retrográd, a köznemesi reformprogrammal szembeforduló vagy legalábbis azzá válható tendenciák kútfejévé válhattak.

16 *Miskolczy K.* i. leírása a következő főkapitányokat említi: Gróf Haller Pál, Miskolczy (raglitzai) Mihály, gróf Haller János, Miskolczy (mezőtelegdi) Lajos és Beöthy Ödön.

17 A Báródság román lakossága a XVIII. század végén görögkeleti vallású volt. Vö.: Magyarország helységeinek... i. m. 57—60. Egyetlen faluban, még Nagybáródon sem volt iskolamester, s ezért nem is csodálkozhatunk azon, ha az írás tudományát az egyes tisztségek betöltésénél, mint a rendtartásból láttuk, követelményként szabták, amelyet azonban igen gyakran nem tartottak be. A lakosság vallási téren a XIX. század elején szakadt ketté, amikor a többség görög katolikussá lett. Nagybáród áttérésére lásd *HBmL* IV. A. 1. b. 252. cs. Fasc. 1. No. 7. 1814.

18 *Uo.* IV. A. 1. b. 329. cs. Fasc. 8. No. 487. 1824. A feltételekből megtudhatjuk, hogy az ismertetett statutum a gyakorlatban nem teljes mértékben valósult meg, legalábbis évi két kapitányi szék tartását kérik.

19 *Uo.* IV. A. l.a. 138. Bihar vm. kgy. jkv. 1843. I. k. 680. s köv.

Miklós Nyakas

DIE ORDNUNG IM ADELSBEZIRK BÁRÓDSÁG VOM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS AN

Mit der vorliegenden Studie stellt der Verfasser die Ordnung in Bárósdág vor, welches im Tal der Sebes-Körös gelegen, einst zum Zentralkreis des historischen Komitats Bihar gehörte und heute zu Rumänien zählt. Gleichzeitig weist er in dieser Arbeit darauf hin, dass das Studium dieses über spezifische Rechte und Pflichten, sowie über eine bedeutende Verwaltungsautonomie verfügende Gebiet zu zahlreichen Ergebnissen auf dem Gebiet der Militärgeschichte, der Verwaltungs- und Gesellschaftsgeschichte und nicht zuletzt der Nationengeschichte führen kann.

Die Herausbildung dieses Adelsbezirkes stand in engem Zusammenhang mit jener Militäraufgabe, die den Schutz der Strasse von Nagyvárad nach Kolozsvár bedeutete. Die Einwohner von Nagybáród, dem Zentrum dieses Gebietes, waren zuerst Ungarn, während die umliegenden Dörfer walachische Siedlungen aus dem 14./15. Jahrhundert waren. Später nahm auch in Nagybáród die rumänische Bevölkerung zahlenmässig überhand. In den Dreissiger Jahren des 16. Jahrhunderts wurde Bárósdág von Zsigmond János neu organisiert und militärisch gehörte es der Burg von Sólyomkő an.

Mit dem Zusammenbruch des Rákóczi-Freiheitskampfes verlor die militärische Rolle des rumänisch sprechenden Kleinadels von Bárósdág vollends an Bedeutung, dennoch gelang es ihm — infolge seines adligen Rechtsstandes —, eine spezifische Verwaltungsautonomie auszubauen. Zur Neuorganisierung des Adelsbezirkes kam es dann in den 1790-er Jahren, angestrengt sowohl durch den dort ansässigen Adel als auch durch das Komitat Bihar. An der Spitze des Bezirkes stand der Oberleutnant (später Hauptkapitän), ihm folgten in Betrachtnahme des Gebietsprinzips drei Unterleutnante. Der Unterleutnantssitz setzte sich neben der Person des Unterleutnants aus Assesoren (Räten) zusammen, und das Adjutantenpersonal wurde Korporalschaft genannt. Der Adel von Bárósdág stand unmittelbar unter Beaufsichtigung des Oberstihlrichters des Kreises. Die Ordnung regelte die Wahl der Dignitare bis ins einzelne ebenso wie die Ausführung von Prozessen und die Art und Weise in der Sachbearbeitung. Diese Ordnungsregelung schrieb vor, in Bárósdág eine gemeinsame Kasse zu errichten, einen gemeinsamen Notar (actuarius) zu zenennen. Letzteres lässt mit aller Wahrscheinlichkeit darauf schliessen, dass Bárósdág auch über ein eigenes Archiv verfügte, von dessen Schicksal heute aber nichts mehr bekannt ist.

Der Verfasser hat eine Parallele zwischen dem organisatorischen Leben des Adels von Bárósdág und den sich zu jener Zeit organisierenden beziehungsweise sich neu organisierenden Adelskommunitäten gezogen, wobei er eine starke Übereinstimmung feststellen konnte. Er betonte aber die sich aus den Besonderheiten des historischen Weges ergebenden Unterschiede, die eigentümliche Gliederung von Bárósdág sowie nicht zuletzt die sich auf sprachlichem, religiösen und kulturellen Gebiet zeigenden Abweichungen.

Sándor Mihályné

Két szőlőskerti törvény- és jegyzőkönyv Berettyóújfaluban

Két írásos dokumentum került elő nemrégiben Berettyóújfaluban. Mind a kettő zártkerti jegyzőkönyv, a „kertség" törvényeivel s azokkal az esküformulákkal, amelyekkel a kertgazdák, a bírák („esküttek"), és a csőszök („kerülők") éltek. A jegyzőkönyveket a Sárostókert esetében 1851-től 1969-ig, míg a Kis Hérnek-Cserekert gazdái 1878-tól 1934-ig vezették. A Sárostókert könyve épségben maradt meg, 20x40 cm nagyságú, kemény kötésű könyv; Pozsár Eszter, illetve Szatmári Antal adta át további őrzésre. A Cserekert-Kis Hérnek kert könyve méreteiben az előzőhöz hasonló, nagy alakú keménypapír kötésű, de rongált állapotú; több lap hiányzik belőle; Vásárhelyi István őrízte mostanáig. Mindkettő a berettyóújfalui Bihari Múzeumban nyert elhelyezést.

Fel kell figyelnünk ezekre a dokumentumokra, nemcsak mint az elsüllyedt múlt kiemelkedő, a népi kultúrára erősen ható, az egykorú társadalom tudatformáló tényezőire, hanem mint gazdasági és társadalomtörténeti ritka forrásokra is, melyek elősegítik a paraszti kultúra teljesebb, jobb ismeretét. Továbbá felhívják a figyelmet a még lappangó falujegyzőkönyvek keresésére és vizsgálatára.

A sárostókerti jegyzőkönyv elsőrendű bizonyíték arra, hogy gazdái mennyire a hagyomány hívei; nemcsak emlékezetükben rögzítették a hagyományaikat, de az új jegyzőkönyvükbe másolják a „Kertség" régi könyvéből a korabeli törvényeket, melyek kiadattak az 1794-ik esztendőben:

1-ször. A Szöllős kert gondviselésére Vox szerint előállítandó Kert Bírák Hittel legyenek kötelesek Mely szerint tartoznak szorgalmatosan Gondot viselni Mind a Kerítésre, mind azon belől lévő minden javakra. A Gazdaság pedig illendő becsületbe tarcsa a Kert Bírákat.

2-szor. A Kert bíró mellett mindenkor Becsületes kertes gazdák eskettessenek meg, Kik a kertnek nagyobb terhét viseljék.

3-szor. A Csőszök is hittel legyenek Kötelesek a Kert Bírák parancsolatjának engedelmeskedni.

4-szer. A Kert bírótól ki hirdettetett, kiválképpen Háromszori Gyűlésre, úgy mint Kertbírótételre, Gyepü Kerülésre, a Szüret felől való végzésre minden gazda tartozik megjelenni. Ha a gazda maga meg nem jelenhetne a feleségére vagy valamely biztos emberére bízza dolgát. A ki az ellen vét meg büntetődik 30 Xerig.

5-ször. Minthogy nemes Embereknek is vagynak Szöllőlyök a Gazdaság szöllőjeik között, azok is tartoznak magukat a Társaság törvényéhez szabni, sőt ha kertbírónak választódnak is, azt elviselni kötelesek.

6-szor. Minden gazda a maga kiszakasztott gyepűjét, árkát és határgödrét úgy elkészítse, hogy amidőn megvizsgáltatódnak, hibásoknak ne találtassanak, mert a ki a gyepűjét el nem készíti 30 Xera, az árokért is 30 Xera a Gödrökért is 15 Xera büntetődik.

7-szer. Minden gazda a maga fájait a Hernyóktól, Varjú, Szarka más ár-

talmas madarak fészkétől idejében megtisztítsa, különben 30 Xerig büntetődik, vagy a fálya kivágatik.

8-szor. Minden gazda a Szomszédja felől való fájait úgy nevelje s tartsa, hogy azoknak sűrűségekből származó árnyékok a szomszédgya szőlőjébe, veteményfölgyébe kárt s alkalmatlanságot ne okozzon, különben az olyan sűrű árnyékot s akadályt okozó fák kivágatnak.

9-szer. A Dűlők arra valók, hogy mindenek azon járjanak, azért is senki is a más barázdáján fel s alá ne járjon a közönséges Dűlőkre. Kapuba, ajtóba senki, semmiféle csúnyaságot ne tegyen s ne hánnyon, a ki e féléket Cselekszi, azon kívül, hogy onnan elhordjgya 30 Xerra Büntetődik.

10-szer. Minden gazda a maga Szöllője alatt szűrjön, a szomszédja földgyére engedelem nélkül semmit ne rakjon, a Jószágát más Szöllője alá s földgyére ne pányvázza s szabadon ne bocsássa, hanem a magáén vagy megkösse vagy a kertből kikülgye, különben 40 Xerig, azonkívül, ha a jószágával kárt tétetett, a kárt becsű szerint fizesse.

11-szer. Senki a maga kertjének két oldalán vagy két végén a szomszéggya kárára vagy botránkozására fákat ne neveljen, az ilyen fák kivágattatnak, a Gazda pedig 1 azaz Egy Rénes forintig büntetődik.

12-szer. Valaki a szomszégya fáját, — ámbár az nem jó helyen volna, kivágja, vagy Barázdáját, ámbár az annak kárával volna maga ckta, kert bíró híre nélkül megigazítja, Egy Rénes forintig büntetődik.

13-szor. Ha valakinek igazításra való dolga lészen a háromszori gyűlésen kívül, a Kertbíróknak tartozik előre Egy Rénes forintot letenni oly móddal, hogy ha a panaszosnak panasza méltó leend a Vádoltatott személy ellen, a panasz okozó ember azt a Panaszkodónak viszsza fogja fizetni, azonkívül hibás cselekedetiért különösen büntetődik.

14-szer. Aki lopásba esik. akár gyümölcs, akár szöllő, csemetefák. Fűzfák. Karók vagy vetemények legyenek, amit lopott az olyan ember akár külső akár belső Gazda, 2 Rénes forintig büntetődik. Ha cseléd egy forintig. A kárt becsű szerint fizetik.

15-ször. A Szöllőskert Gyepűjén bé vagy azon ki menni senkinek sem szabad, aki ott jön s megyen ki és be, akár külső, akár belső legyen, annyiszor amennyiszer cselekszi 2—2 az az Két-két forintig, a Cseléd 1 Rénes forintig büntetődik.

16-szor. Akár mely aprólékos büntetésre méltó dolgot tapasztal a kerülő, a Kertbírónak adja be, magának legkisebbet sem szabad büntetni vagy elengedni. Ha a kerülő effélébe tapasztaltatik, a cselekedethez képest, kétszeresen büntetődik. Minden lopásért vagy büntetésre méltó hibáért fizetendő büntetésnek a harmadrésze, ha azon dolgot a kerülő adta légyen be, a Kerülőnek adatik.

17-szer. Ha valamelyik Gazdaságnak a Kertbe, Javaiba a Kerülő vigyázatlansága, Gondatlansága, Restsége miatt esik kár, akkor a Kerülő az egész Kárt fizeti. De ha akkor, amikor a kár esett, a kerülő a kertben volt és mégis amellett, hogy észre nem vette megesett, akkor a kerülő a kárnak a felét fizeti. Ha pedig a Kerülő a kárt vagy a lopást maga tette, megpácáztatik és Hivatalától mindenfizetés nélkül kicsapatik.

18-szor. A Szöllő munkának leg első kezdetétől fogva, annak elfedéséig Senki kutyával ne járjon. Aki azon idő alatt magával kutyát viszen a kertbe, a kutya azon helyen meglövetik vagy a Gazda 30 Xerig büntetődik.

19-szer. A Tallózás és Puskázás még szüret után is a Kertben tiltatik, és ha valami külső ember a kertben puskázik puskája elvétetik és egész áron adatik vissza.

20-szor. Mikor a kertkapuknak vagy Kisajtóknak romlása esik és a társaság azoknak csinálásokra vettetik, mivel a dolog közönséges, aki a Kertgazda híre s megegyezése nélkül el mulasztja 1 Rénes forintig büntettetik.

21-szer. Senki Szöllőjét vagy Füzessét a Kert gazda híre nélkül el ne adja, 1 Rénes forint büntetés alatt. Aki az ilyen hír nélkül eladott jószágot megveszi, a Pénze vissza adatik, a mellett a Társaságból kitiltatik. Az eladó minek előtte kertbeli jószágát másnak eladná, minden szomszédját, sőt az egész kertséget is tartozik az eladó jószággal megkínálni.

22-szer. Aki kunyhót akar építeni a maga földjén, oly helyre építse. hogy szomszédjainak vagy a közönségnek panasza ne légyen. Különben a kunyhó, akármilyen sokba került is földig lerontatik.

23-szor. Minden Szöllős Gazda a gyűlésekbe még akkor is mikor bor ital között vagynak, a szükségtelen esküvéstől, káromló beszédtől, mások oknélkül való becsmérlésétől magát kemény büntetés alatt óvja.

24-szer. Mivel minden Gazdák megkívánják, hogy a kerülő minden javaikat felelet alatt a kártól megőrizze, tehát minden gazda, a kirendelt fizetést s bért alkalmatos életül időnek javában, amikor a kerülő azt szedi, megadni tartozik. Különben a fizetni nem akaró, másik esztendei borát, míg mindent amivel tartozik meg nem fizeti, a kertből ki nem viszi.

25-ször. Ha olyan uraságnak számára, akinek a közönség hasznát veszi, a Város Elöljárói Gyümölcsöt vagy szöllőt szedetnek, azt adni vagy szedni csak a Kert Gazdának vagy az esküt társának Szabadsága, a kerülőnek magának a Város cselédjével együtt és csak a legkisebbet is szedni s kiadni az akkor meghatározandó büntetés alatt nem szabad. Ha egyszer ilyen szedés kiadódik, többízben szedni és adni akárkinek csak legkisebbet is, a Kert Gazdának meg nem engedődik.

26-szor. Aki a Kert Gazdasággal egyet nem ért, annak törvényének akár nemes személy, akár adófizető, alája nem adja Kétszeri vagy legfeljebb háromszori engedetlenségei s viszálkodási után, a Méltóságos uraságnak Érdemes Tisztjeivel az olyan Köztársasággal torsalkodó Embernek dolga közöltetvén, Szöllője Becsűszerint eladatván, az ára kezébe adatván, maga pedig a Kertség Társaságából örökre kizáratik."

Kitűnik e törvényekből a közösség belső egysége, a hagyományait, szokásait s földjét védő, maga körül rendet tartó és követelő gazda látásmódja, felfogása. A későbbi jegyzőkönyvek és a „hit" tanúsága szerint, ezekhez a törvényekhez igazodott a kertgazdaság vezetősége és tagsága. Minden esztendőben az őszi közgyűlésen felolvasták, hogy mindenki által ismertek, felújítottak legyenek, tudván tudják jogoikat és kötelességeiket. A közösség a törvények szavával és szigorú büntetéssel nevelt.

Zártság jellemezte a „kertséget": pontosan megjelölték mit szabad, mit kell tenniük s mit ne tegyenek, hogy elkerüljék a büntetődést, az amúgy is mindig szűk-pénz kiadását. Az utolsó sárostókerti gazda[1] visszaemlékezve gyermekkorára elmondta, hogy 10—12 éves lehetett, amikor először vett részt egy „szenmihálynapi" gyűlésen, ahol a megválasztott új gazda, pohárral a kezében fogadta meg, hogy a régi törvényeket megtartja. Elbeszélését ezzel zárta: „Akkor a szónak nagyobb volt a hitele."

E törvények keletkezésének idején, Berettyóújfalu előbbi szabad hajdúi ... „hol több, hol kevesebb terhű szerződés mellett az (Eszterházy) hercegi ház adó-

1 Szatmári Antal 61 éves berettyóújfalui lakos visszaemlékezése, 1975.

zói, míg végre az 1785. évben kelt királyi rendelet folytán, állandó és örökös úrbéri szerződésre kellett lépniük."[2]

A XVIII. század végén, az állami „jobbágyvédelem", Mária Terézia úrbérrendezésének korában, Berettyóújfalu mezővárosának paraszt lakóit, az 1792-ben megírt Urbarium alapján „misera plebs contribuens" névvel illethetjük, bár már megindult a parasztság differenciálódása.[2]

Az egész országra egységesen megfogalmazott Urbarium-keret meghatározza a jobbágytelkek nagyságát, a jobbágy jogait, kötelességeit, de az utólag kézírással történt bejegyzések, csupán e községre vonatkoznak.

Ezek szerint élt itt 6, házzal bíró szabadmenetelű jobbágy, 1/8 sessió belsőséggel; továbbá 336 olyan család, akiknek ... „házhelyes mivoltja vagy appertinentioja nyolcados házhelyet fel nem ér" ... s akik ... „házzal bíró zsellérnek tekintetnek." Ezeken kívül 20 család tartozik ... „a más házában lakó zsellérek" közé.[3]

Az Eszterházyak derecskei uradalma (ide tartozott Berettyóújfalu), a fentieken túl ... „19 nemesi kúria lételét is elismerte.[4]

A szabadmenetelű jobbágyok összesen 8 pozsonyi mérőre való belsőséggel, 23 pozsonyi mérőre való szántóförddel és 5 embervágó réttel rendelkeznek. A házzal bíró zsellérek belső házhelye (336 családé) 153, 3/4 pozsonyi mérővel egyenlő, s még 605 3/4 pozsonyi mérő szántóval és 28 embervágó réttel rendelkeznek. A más házában lakó zsellérek szántója 18 2/4 pozsonyi mérővel mért terület csupán.

A lakásért évi 1 forint árendát fizetnek a földesuraságnak, ... „ellenben a más házánál lakó, ... több földeket, réteket bíró subinquilinor, amíg tulajdon háza s belső fundusa nem lészen, az 1 forint esztendős árendát az uraságnak fizetni nem tartozik, de földei mivoltához képest szolgálattal és más adózásokkal az szerint tartozik, mint az házhelyes jobbágy", akik évi 6048 napi kézirobottal tartoznak „napkelettől napnyugodtig" dolgozni. A szabadmenetelű jobbágyok 40 marhás robottal, 81 napi kézi szolgálattal, 1 itze kifőzött vajjal, 2 kapannal, 2 csirkével és 12 tojással tartoznak.

Szerepel még az Urbariumban a város területéhez tartozó 123 kapás szőlőföld, 93 birtokosával, akik között telkes jobbágy, zsellér és házatlan zsellér egyként szerepel. Nem úrbéres nemesi föld 15 9/11 hold belsőség, 79 8/16 hold szántó és 4, 11/16 szőlő. A communitás külön 36 embervágó réttel rendelkezik (Malomzugi kaszáló) és 39 marhás robottal adózik.[3]

Ha tekintetbe vesszük, hogy Berettyóújfalu területileg a Sárréten fekszik, nagykiterjedésű nádasok, mocsarak vízjárások között; s időben XVIII. század végén vagyunk: a Tisza, Körösök, Berettyó szabályozása előtt, megállapíthatjuk, hogy a gazdasági létalapot képező 440 holdnyi szántó és 80 holdnyi kaszáló, 60 holdnyi szőlő semmiképpen sem nyújt megélhetést a kb. 1900 személy (családonként 5 főt számítva) eltartásához. Feltétlenül az állattenyésztés, méhészkedés, korcsmálás egészíti ki a családok jövedelmét.

A fentiekből kitűnik, hogy a volt szabad-hajdúk gazdasági helyzete nagyon különböző: curiális nemesek, szabadmenetelű jobbágyok (akik között jómódú is akad), házas és házatlan zsellérek, néhány iparos és kereskedő, valamint a paraszttársadalom legalsó fokán élő szolgák, cselédek élnek. Az iparosok kézműves zsellérek, beszivárgó menekültek lehettek, a kereskedők pedig részben görögök voltak; róluk a „Kandia" nevű városrész (ma Wesselényi utca) árulkodik.[5]

2 *Osváth Pál:* A sárréti járás leírása (Nagyvárad, 1875.) 108.
3 „Berettyóújfalu nevű mezővárosnak Urbariuma, 1772." Ismeretlen jelzés az Urbariumon: ad. 135. (1857.) Bihari Múzeum Adattára.
4 *Szendrey István:* Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Budapest, 1968.) 70.
5 Berettyóújfalu város belső telkei és környékének rajzolatja 1818-ban. Hiteles földmérő, Gasparits Ferenc összesen 716 apró telket tüntetett fel a nemesi kúriák mellett. Hajdú-Bihar megyei Levéltár: Bmt. 40.

Nem érdektelen idézni itt a „Sárrét" c. újságból *Kádár Jenő* közlését, mely szerint a „Csillagos" nevű csapszékben nádcsövön szívták az italt egymás után illedelmesen: elébb a mesteremberek, azután a hajdúk, majd a csőszök, végül a nyesték. Aki a sorrendet megzavarta, azt kusán vágták.[6]

Bár város Berettyóújfalu, iparilag fejletlen. 1728-ban csak 2 molnár, 3 szabó, 1 vasmíves, 2 takács és 1 csizmadia említődik, városiasodásban nem fejlődött, csak korcsmálhatott Szt. Mihály naptól Szt. György napjáig.[7]

Ilyen kötöttségek, a feudális termelési-társadalmi viszonyok mellett (a vásárok jövedelme, nemkülönben a mészárszék, a vám és rév pénz a földesurat illeti), amikor a szolgáltatások terhe, a különböző megváltási taxa nyomja — (a mezővárosok joga az, hogy közös összegben róhatják le tartozásukat) van ereje, belső ellentétei közepette — valószínű ismerve a hazai jakobinusok célkitűzéseit is — létrehozni a Sárostó-kertséget és annak törvényeit.[8]

Minden önkormányzatnak és közösségi életformának a bíráskodási jog az alapja. Ez, általában az alföldi és bihari községek XVIII. századi jogi helyzete eléggé ismeretlen. Szabó István ugyan azt mondja: „Az új parasztönkormányzatok ... a pusztulás földjén, az Alföldön virágoztak fel; a megduzzadó mezővárosok itt a parasztpolgárságnak sajátos formáit építették ki."[9]

Tudjuk — Berettyóújfalu Urbariuma is tanúsítja —, hogy pl. a bíróválasztás a földesúr (vagy tisztjei) akarata és irányítása szerint történt,[10] de nem eléggé tisztázott a kétféle communitás (nemes és úrbéres) egymás mellett élése sem.[11]

Van Berettyóújfaluban a fentiek szerint, az oppidumon belül két tanácskozó testület. Ezek mellett működik a „kertség" közössége, 26 pontból álló törvénnyel, mely mindkét társadalmi osztály tagjaiból tevődik össze. (T. 5. p.) Ez a közösség is határoz, intézkedik a kertbíró (a kertgazda) és az esküttek vezetésével. Ezek vox szerint állíttatnak és a csősszel együtt „hittel" tartoznak szorgalmatosan mindenre gondot viselni. (T. 1—3. p.)

„Kert Gazdának az hite:

Én ... esküszöm az élő Istenre ... hogy, amely kert gazdai hivatalomra mostan előállíttattam, abban teljes tehetségem szerint eljárok, nem nézvén atyafiságot, sem nagyra, sem kicsire, hanem valaki valamit törvénytelenül cselekszik, el nem hanyagolom, hanem érdeme szerint megbüntetem.
Isten engem úgy segéljen.

Kert Bíráknak az hite:

Én, esküszöm az élő Istenre, ... aki tarcson meg bennünket a mi igaz hitünkben, hogy mi kertgazda urunknak és a kertségnek minden bajaiban, úgy a nagyokban, mint a kicsinyekben igaz segítő társai leszünk. Isten minket úgy segéljen!

Az csősz hite:

Én esküszöm az élő Istenre, ... hogy amely csősz hivatalra mostan előállíttattam, abban igazságosan eljárok, úgy, hogy valakit valami hibában találnék, mennél

6 Nyeste az, aki a szabadságáról lemond, önként szolgaságot vállal. „Sárrét" nevű hetilap, 1901. IV. 18-i száma.
7 *Szendrey* i. m. 157. p.
8 Berettyóújfalu földkönyve (1865—66.) az Eszterházy hercegek uradalmi jogához tartozó birtoknak mondja a Sárostót. A Sárostó-kertről nem tesz említést. *HBm Levéltár:* VI. 127. j. 4.
9 *Szabó István:* A magyar parasztság története (Budapest, 1940.) 43.
10 Urbarium, 9. punctum.
11 *Magyar Országos Levéltár. Rep.* 33/B. Fasc. B. No. 83. és *Szendrey,* i. m. 71.

hamarabb Kert Gazda uramnok előadom úgy a nagyokat, mint a kicsinyeket annyival inkább magamat minden kártól megoltalmazom, úgy hogy senkit is egy pénzig meg nem büntetek, hanem azt mentől hamarabb Kert Gazda uramnak előadom. Isten engem úgy segéljen."[12]

A vezetőség választásának időpontja és a kertgazda elszámoltatása az őszi időszakra, Szent Mihály napjára vagy ez időpont környékére esik.

A csősz fogadást és a gyepű-kerülést Szent György napján, vagy valamelyik tavasz vasárnapon tartják. Majdnem minden évben tartanak rendkívüli közgyűlést is, határkiigazítás, bejáró barázda meghatározása vagy viszálykodás elhárítása céljából.[13]

Lássuk tovább részleteiben ezt az önalkotta paraszttörvényt, mely hordozója a hagyományokhoz való hűségnek, bizonyítja az önkormányzathoz való ragaszkodást, a szokásjog megtartását. A mindennapi élet súrlódásait, hibáit és a hibák, bűnök büntetését is bemutatja. Megfogalmazói e szabadelvű törvényeknek a fennálló feudális szerkezetű társadalmi rend ellenzői; a jövendőbe tekintve foglalkoztathatja őket a jobbágyrendszer felszámolásának kérdése is. Ezért kívánják egységes elbírálás alá vonni a nemeseket, telkes jobbágyokat, zselléreket egyaránt. Tehát a politikai érettség emelkedő fokán állanak.[14]

Látjuk a törvényekből, hogy a gyűléseket komolyan veszik, a közösség dolgainak elintézését fontos dolognak tartják, a távolmaradást büntetik. De a felesége, vagy valamely „biztos embere" helyettesítheti a gazdát. (A nőket egyenrangúaknak tekintik; ez a későbbi jegyzőkönyvekből is kitűnik.) (T. 4. p.)

A kert-közösség tagjai közt nemesek is vannak, akik nem gyakorolnak uralmat a tagság felett, de — úgy látszik — annak gondját nem vállalták szívesen. Ezért mondják ki: ... „ha kertbírónak választódnak is, azt elviselni kötelesek." (T. 5. p.) Viszont a gazdák között is tekintélyes emberek vannak, akiknek ítéletét a nemesek elfogadják.

A zselléreket és telkes jobbágyokat nem említik külön-külön, mind gazdák, tehát társadalmi helyzetükben, vagyoni állásukban nem is lehetett túl nagy különbség. Nemesnek és úrbéresnek azonos jogi helyzetet biztosít. Különbséget csak a szolgák (cselédek), a parasztság legalsó rétege, a nincstelenek esetében tesz: büntetésük feleannyi, mint a külső vagy belső gazdáké. (T. 14., 15. p.)

A különböző társadalmi osztályok, rétegek érdekellentéte itt kiegyenlítődik; egyformán tartoznak magukat a társaság Törvényéhez szabni.

A 6., 7. és 8. pont a kert gyepűjére, árkára, a gyümölcsfák tisztítására, a kártevők pusztítására és az ezen szabályok ellen vétők büntetésére vonatkozik. Megtudjuk ezekből azt is, hogy a szőlő és gyümölcs mellett veteményföldjük is van, ami jövedelemforrásként is felfogható.

A 9—12-ig terjedő pontok a kertszomszédok egymáshoz való viszonyát, magatartását szabályozzák. Az önbíráskodás büntetendő cselekmény. Aki kárt, „alkalmatlanságot" okoz s hibásnak ítéltetik, azonkívül, hogy a kárt megtéríti, 30 krajcártól 1 Rénes forintig büntetődik.

A 13. pont a panaszos ügy megvizsgálásának körülményeit szabja meg. Elő-

12 Eskü formulák. Kis-Hérnek- és Cserekert könyvének 1901. évi bejegyzése.

13 Sárostókerti jegyzőkönyv, 1869. május 18-án tartott közgyűlés: „A barázda négy sukk legyen úgy, hogy egy 10 csebres hordó az illetők által akadály nélkül gördittessen."
1 sukk = 32 cm, szembefordított ököl nyújtott hüvelykujakkal, Vásárhelyi István 80 éves berettyóújfalui lakos közlése.
1 cseber = 80 liter, Lisztes Mihály 82 éves berettyóújfalui lakos közlése. V. ö.: *N. Kiss István*, 1960. 389.

14 *Orosz István:* Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szervezetének 18—19. századi történetéhez. 32. Megjelent: A Néprajzi Társaság szolnoki vándorgyűlésének anyaga: Paraszti társadalom és műveltség a 18—19. században, II. Mezővárosok. (Szolnok, 1974.) A továbbiakban: Szolnok, 1974.

re kell fizetni 1 forintot, amit „ha a panasza méltó leend", a vádlottól kap vissza. A hibás cselekedet „különösen" büntetődik.

A 14. pont azt bizonyítja, hogy a lopást nagy hibának tartják, de nyilván előforduló vétség. Aki lopásba esik (gyümölcs, szőlő, vetemény, karó vagy fűzfa) — ez utóbbi jelzi, hogy kosárfonással is foglalkoznak — azon túl, hogy a kárt „becsű szerint fizeti" 2 forintra büntetődik. Ez az összeg a kertgazda által kiszabható legnagyobb pénzbírság, azéval együtt, aki a gyepűn „bé vagy azon ki megy". A cseléd a fenti összeg felét fizeti, jeléül annak, hogy anyagi helyzete a gazdákénál sokkal rosszabb lehetett.

A 16. és 17. pont a „kerülő", a csősz magatartását határozza meg. Anyagi felelősséggel jár e foglalkozás. A legkisebbet sem büntethet, sem el nem engedhet. „Minden aprólékos hibát" a kertbírónak jelent be. Érdekeltté is teszik abban, hogy ne legyen elnéző: „a hibákért fizetendő büntetésnek harmadrésze őt illeti. De ha gondatlansága, restsége miatt esik a kár, az egész kárt fizeti. Ha ő maga „tette" a lopást, megpálcáztatik és hivatalából minden fizetés nélkül kicsapatik. Ezt a büntetést (a pálcázást), a kertség törvénye máshol nem említi. Az Urbariumban azonban szerepel: ... „a bűnnek mivoltához képest legfőlebb 24 pálcaütéssel, az asszonyi állat pedig szinte annyi korbács csapással büntettessék."[16] *Osváth* is említi ezt, mint szokásos súlyos büntetést: 1780. július 3-án Varga Mihály uram Berettyóújfalu városát falunak nevezte; „ezért a prostitucióért bűnhődése lesz 24 pálca."[17]

A kertség törvénye máshol nem említ testi fenyítéket és a jegyzőkönyvekben sem szerepel.

Kutyával járni, puskával lövöldözni, tallózni még szüret után is tiltatik. (T. 18., 19. p.) Ezek a törvénypontok valószínűleg az uraság vadászjogát tartják tiszteletben; nem akarnak mint testület, a majorátussal összeütközésbe kerülni.[18]

A közösen végzett munkáról szól a törvény 20. pontja: a kertkapukat, kisajtókat együtt javítják. Mivel a dolog „közönséges", aki igazolatlanul mulaszt 1 forintra büntettetik.

Szabályozzák a kertbeli tulajdon elidegenítését is. Sem szőlőt, sem füzest senki el nem adhat a vezetőség és tagság tudta és beleegyezése nélkül. A közvetlen szomszédoknak fel kell ajánlniuk; övék az elővásárlás joga, ami valószínűleg az ősi „jure vicinitatis" maradványa (T. 21. p.)

Kezdenek ez idő tájt kunyhókat is építeni a szőlős-kertekben, amelyek a későbbiek során állandó lakóhellyé válnak. Berettyóújfaluban több mint hat szőlőskertet „ültek be". Kivétel csak az éppen itt vizsgált Sárostókert. (T. 22. p.)[19]

Vigyáznak a gyűlések jó rendjére, a közerkölcsre: mindenki, még italozás közben is, „kemény büntetés alatt' nyelvét megtartóztassa. (T. 23. p.) Mikor kerül sor italozásra? Áldomásivás az év utolsó közgyűlésén, az új kertgazda választásának alkalmával történik.[20]

A közös vagyonra vigyázó kerülő (csősz) bérét — mondja a 24. törvénycikk „pontosan, időnek javában" kell megadni, különben „borát a kertből ki nem viszi".

A communitásban olyan uraságok, valószínű pap, tanító, jegyző is élnek, „akiknek a közösség hasznát veszi". Számukra egyszer egy évben (!) a község elöljárói gyümölcsöt vagy szőlőt szedhetnek, de csak a vezetőségnek „szabadsága" mellett. (T. 25. p.)[21]

16 Urbarium 8. punctum, IV. §.
17 *Osváth* i. m. 266.
18 Urbarium 8. punctum, XII. §.
19 *Hoffmann Tamás:* Néprajz és feudalizmus (Budapest, 1975.) és 263., 317.
20 V. ö.: *Magyarság Néprajza* (Budapest, 1937.) II. 286.
Imreh István: A rendtartó székely falu (Bukarest, 1973.) 100.
21 *Bellon Tibor:* A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe. (Szolnok, 1974.)

Ez a cikkely bizonyos feszültséget mutat a kertség és a kívülállók, illetve a városi tisztségviselők között.

Végül kimondják, hogy aki a törvényekkel egyet nem ért, akár nemes, akár adófizető — „a köztársasággal torzsalkodó ember" bejelentődik az uraság tisztjeinek, „szöllője becsűszerint eladatván, az ára kezébe adatván, maga pedig a kertség Társaságából örökre kizáratik". (T. 26. p.)

Tehát a törvényeket a közösség közös akarata tartotta fenn. Bár a hagyomány szerint a Sárostókert (48 849 négyszögöl) soha nem tartozott a hercegség birtokához, mégis — úgy látszik — az uradalmi tisztek éreztetve a hajdúkkal a függőséget, jogot formálnak ahhoz, hogy tudtuk nélkül ne történjen földbirtokcsere a dominium területén, holott az Urbarium is kimondja, hogy ...„ha a jobbágyoknak valamely irtásai vannak, azokat a földesúr tőllek el ne vehesse,[22] vagyis házhely után való földek közé ne számlálhassa."

Osváth is úgy tudja, hogy „A hajdúk közt a hgi ház uralomra jutásakor is, az ingatlan birtok közössége megmarad; a felfogott földeknek ki-ki birtokában maradván, azokra nézve a nemesi birtokhoz hasonlóan, szabadon adhatja, veheti."[23]

A korábbi adás-vételről, zálogosításról az úgynevezett „Szentmártoni öreg könyv"-ből értesülünk.[24]

Amint látjuk, e „törvények" a közhatalom jogforrásaihoz is igazodnak. Az örökösödésről nem esik szó bennük. Lényeges vonás, hogy magukat soha nem említik jobbágyoknak, zselléreknek, csupán egy esetben adófizetőknek, minden más esetben gazdának.

Áttérve a jegyzőkönyvek tartalmi vizsgálatára, lássuk, milyen problémákkal foglalkoznak a kertségek gyűlésein. A hagyomány és az előírás szerint pontosan megtartják a három rendes közgyűlést: a kertbíró tétel, a gyepűkerülés és a szüret felőli végzés tárgyában.

A gyűlést a kertgazda hívja össze, a csősz járja végig a tagokat s közli, hogy hol s miről tanácskoznak.

A kertbírókat (kertgazdákat), esküttteket, csőszöket választják; olyanokat „állítanak", akikben megbíznak, akik jól ismerik a tagság társadalmi, gazdasági helyzetét, gondolkozásmódját, erkölcsiségét, tisztelik az írott és íratlan hagyományokat.[25] A beléjük helyezett bizalom alapján eljárásaikat, ítéleteiket elfogadják. Bennük a közösség megbízik, de évenként elszámoltatják a közös vagyon felől és a legtöbbször újra is választják. Akadt közöttük hűtlen vagyonkezelő is, aki nem tud pontosan elszámolni a reábízott pénzzel vagy terménnyel; az ilyen „megkisebbítetett", mint például Sz. A. kertbíró, az 1880. évi szentgyörgyi gyűlésen, aki a megszégyenülésen túl 1 forint pénzbírságot is fizetett.[26]

Rendszeres járandósága, fizetése nem volt a kertgazdának; „előállítása" megtiszteltetésnek számított.

A „gyepű-kerülésre" helyszíni szemlére az esküttekkel, többször a teljes tagsággal kivonultak. A kert „gerágyá"-jának rendbentartása, illetve ellenőrzése céljából. Ilyenkor intézik el a szomszédok közötti egyenetlenséget is. (Most a gerágya rendben tartását Szatmári Antalra bízták, aki azt a benne növő fákért vállalta. Már nem tartanak gyűléseket és kerülőt sem fogadnak.)

„Aranyi Mihály kertbirtokos panaszképpen jelentette, hogy ámbár több évek óta azon dűlőn, mely vagyon a Bagosi József és Magyari Demeterné szöllőik között, minden megháborítás nekül járt birtokához s mégis most Bagosi József őtet, azon dűlőn való járástól elkívánná zárni." A panasz megvizsgálásához a

22 Urbarium, II. punctum.
23 *Osváth* i. m. 110.
24 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* T/2. C. XIII/4. 206.
25 *Szilágyi Miklós:* A békés-megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszere. (Szolnok, 1974.)
26 Kis Hérnek—Cserekert jegyzőkönyve, 1880.

helyszínén a közösség hozzáfogott, által is látta, hogy Aranyi Mihály oknélkül háborgattatna; mielőtt ezen dologban ítéletet mondott volna, a vádlottak önként nyilvánították, hogy ennekutánna a panaszost nem akadályoztatják." Vagyis „megbékéltek". De a későbbi viták elkerülése végett „azon dűlő .. egy és fél öl szélességbe ki is méretett jövő időre állandó dűlőnek a közönség részére, azon világos kitétellel, hogy ... soha sem szélesebb, sem keskenyebb nem lehet.[27]

Máskor elsimítják a vitát: „Kenyeres Sándorné és Lisztes Mihályné beleegyeztek, hogy a szöllőjükben a pusztaföldjük mesgyéjét egyenes vonalba vegye a Kertgazdaság."[28]

De úgy is határoztak, hogy „a járó barázdát belátásuk szerint igazítsák ki."[29]

Kitűnik az egyes tagok igazságérzete is (de ehhez a közösség nyomása is hozzájárulhatott): A kataszteri felmérés során a hatóság F. Nagy Bálintnak ítélte a szőlő birtoka alatt levő negyven ölnyi füzes birtokot. De ő ... „az egész kertség előtt élőszóval kijelentette, hogy ő a kérdéses kis füzes birtokot, saját kertbirtokának megvétele alkalmával nem vásárolta és így jogot nem is formálhat."[30]

A csőszt a Szent György napi gyűlésen fogadták. Bére kezdettől fogva mindig 8 és fél köböl, vagy 8 köböl és 2 véka búza, 32 literjével (1 véka = 27 kg), esetleg rozs, a dűlők nyári haszna (tehát állattartással is foglalkozott a csősz) és a büntetések egyharmada.

A kenyérgabona mennyiségét csak 1936-tól jelölik métermázsával. Továbbra is 8,5 q a csősz bére. Megjegyzik egy esetben ... „ha a csőszünk el akar hagyni ok nélkül, akkor tartozik embert állítani, akit a nagy kertség helyben hagy"[31] (ez a szokásjog máig is él: a tejet házhoz hordó, ha valami ok miatt nem tudott tovább tejet hozni, állított maga helyett más „tiszta" gazdát, aki elhozta a tejet).

A bért a „bérszedő bádoggal" a csősz szedi össze, ami a birtokosok földjének nagysága szerint volt „kivetve". (1946-ban még 49 tag fizetett kerülő-bért. Ugyanekkor a földbirtok-rendező tanácshoz kérvényt nyújtanak be, hogy a kertség a tulajdonukban maradjon továbbra is.[32])

A beszedett bérből kifizették a csőszt. A megmaradt „életet" kölcsön adták „gyümölcsözőleg" a rászorultaknak, amit ennek az „újból" kell visszafizetnie, kamattal.[33] (Íme a kapitalizmus kezdete!) Így gyarapodott a vagyonuk, amiből a közös kiadásokat fedezték.

A büntetéspénzt az „áldomás"-ra fordították; a kiadásokban utalnak rá: elfogyasztott bor ára stb. 1905-től a búza nagyrészét eladják és a pénzt helyezik ki váltóra, a gazda belátására bízva, hogy kinek mennyi kamatra, vagy kamat nélkül adják-e. Érdekes, hogy 1930-ban kikötik: ... semmiféle „boletta" itt nem érvényesülhet; búzát viszen, búzát hoz, boletta nekül.[34]

Az ősök által szabott rendhez, a gyakorlatban jól bevált normákhoz ragaszkodtak, de ez a későbbiek során, az új életkörülmények folytán bővül új szokásokkal, hatósági rendeletekkel, munkarenddel, az igás állatok pihenő helyének megjelölésével stb. Például: „sajtót" vásárolnak s ezzel kapcsolatosan lejegyzik, hogy ki mekkora összeggel járult a vételárhoz. Még azt is meghatározzák, hogy kik kötelesek és mikor, elmosni a szőlőprést. (Ezt nem mondják ki, de kitűnik a

27 Sárostókerti jegyzőkönyv, 1851. május 10-én tartott közgyűlés.
28 Kis Hérnek—Cserekert jegyzőkönyve, 1885. év, Szentgyörgyi gyűlés.
29 Sárostókerti jegyzőkönyv, 1893. június 18., rendkívüli közgyűlés.
30 Sárostókerti jegyzőkönyv, 1896. április 25-i rendes közgyűlés.
31 Kis Hérnek—Cserekerti jegyzőkönyv, 1886. Szentgyörgyi gyűlés.
32 Bihari Múzeum adattára, ltsz. n. Berettyóújfalu.
33 *Dankó Imre:* Egy tiszántúli mezőváros — Püspökladány — önkormányzatának gazdasági szabályozó tevékenysége. (Szolnok, 1974.)
34 Sárostókerti jegyzőkönyv, 1930. szept. 29.

feljegyzésből: azok, akik csak öt-öt krajcár hozzájárulást fizettek. A többiek 40—60 krajcárt adtak.)[35]

Ilyen új vonás az 1933-ban a vértetű elterjedésének megakadályozására hozott határozat, vagy az, hogy 1934-ben kutakat ásnak, ami a permetezés gyakorlatával vált szükségessé.

Amikor igazságuknak nem tudnak érvényt szerezni az egyik új birtokossal szemben, a kert-gát és a víz lebocsátását illetően — a járásbírósághoz fordulnak, annak ítéletét elfogadják, annál is inkább, mert nekik ad igazat — s a továbbiakban ehhez szabják intézkedéseiket: a füzes gazdák a víz lefolyását úgy szabályozzák, hogy „az víz széjel ne terüljön a veteményre" hanem ... „az rétben egy kapavágás kis fojót csinájjanak". Aki ehhez nem alkalmazkodik, azt 5 új forintra büntetheti a kertség. Tehát büntető-jogukban még nem csorbíttattak.[36]

A többi nem idézett jegyzőkönyv általában sematikus: az elszámoltatást: bevételeket, kiadásokat, a megválasztottak neveit, a csőszök bérét stb. tartalmazza. Miért keletkeztek és miért maradtak meg ezek a jegyzőkönyvek? Kellett hozzá a hagyományt, az önkormányzatát megőrizni akaró nép, az írás használatának kialakultsága (Berettyóújfaluban már 1621-től működik a debreceni kollégium kihelyezett iskolája) és az az igény, hogy életük egy-egy darabját írással rögzítsék, hogy az utódaik ahhoz igazítsák javaik ügyvitelét, magatartásuk, elveik, igazságaik zsinórmértékül szolgáljanak maradékaiknak: ... „megállapítódott, hogy aki a Törvin könyvbe belefirkál, vagy ami benne van azt kikaparja vagy kivágja, az az ember, ha kitudódik, megbüntetődik 5 forint, azaz öt új forintra."[37]

A jegyzőkönyveket maguk a kertgazdák vagy családtagjaik jegyezték le, az esküttek és azok, akiket érintett a tárgyalt ügy, aláírták, ritkán aláírásukat kezük keresztvonásával helyettesítették.

Összegezve az elmondottakat: Mind a két „kertség" külön zárt egységet alkotott. Csak dűlő-közösség volt, a termést és a tulajdont védte.[38] Közös vagyonuk: szőlőprés, bérmérő bádog és 1-2 rossz puska (amiket folyton javíttatni kellett) a csősz béréből fennmaradó gabona, vagy annak az ára. 1921-ben pl. betétkönyvük van, 767 korona 80 fillér összeggel. Termelésre, értékesítésre nem szövetkeztek.

Tájszavak, kifejezések és mértékek jegyzéke

alá adja magát = engedelmeskedik
alá nem adja magát = nem engedelmeskedik
által látta= meggyőződött
árenda = évenként fizetendő használati díj
bead = bejelent
becsmérel = megszól
boletta = gabonajegy, Magyarországon az 1929—33-i gazdasági válság idején alkalmazták
cseber = Biharban 80 liter, N. Kiss István szerint 1 tinna 42,5 l
dűlő = kertek, szántóföldek közötti út,
a dűlő nyári haszna = egy nyár folyamán termett fű (széna, sarjú)
ember vágó rét = kb. 1 hold, akkora terület, amekkorát egy ember egy nap alatt lekaszál
élet = kenyérgabona, búza, rozs
alkalmatos életül = kenyérnek való gabona
éltek vele = használták
élő szó = kimondott szó (mindenki által hallott kijelentés)

35 Kis Hérnek—Cserekerti jegyzőkönyv, 1878. szeptember 1.
36 Kis Hérnekben levő füzes gazdák pere Militzer Jónással, 1878. évi tavaszi jegyzőkönyv.
37 Kis Hérnek—Cserekert jegyzőkönyve, 1880. Szentgyörgyi gyűlés.
38 *Varga Gyula:* Gazdasági testületek és társulások Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban. (Szolnok, 1974.)

gerágya = földből, gallyakból (régen trágyából), élő fából készített kerítés
gyepü = kerítés, leginkább élő sövényből
hit = eskü
hold = különböző nagyságú területmérték:
1000 négyszögöl = kishold
1200 négyszögöl = magyar hold
1600 négyszögöl = kataszteri hold
időnek javában = amikor annak az ideje.
járó barázda = olyan széles földhatár, amelyen el lehet járni.
jószág = nagy háziállat, de földbirtok is
kapás szőllő = akkora területű szőlőültetvény, amekkorát egy ember egy nap alatt megkapál
kivetve = kiróva, meghatározva, hogy ki-ki mennyit fizet,
köböl = űrmérték, 4 véka gabona (1 véka 32 liter)
(1 köblös föld akkora, amekkorába 4 véka gabonát elvetnek, 1520 négyszögöl.)
1 vékás földbe 1 véka, azaz 32 liter magot szórnak.
kusa = fej
kusán vágta = nyakon ütötte
megesett = megtörtént
megkisebbítetik = megszégyenítődik, tekintélyéből veszít
megtartóztat = visszatart
nyelvét megtartóztatja = nem beszél megbotránkoztató módon
nekül = nélkül
nyeste = uradalmi cseléd, aki önként szolgaságra adta magát
(Pozsár Bálint 81 éves berettyóújfalui lakos közlése)
öl = hosszúság mérték, 1 öl = 180 cm
pányváz = kiköt
pozsonyi mérő = területmérték, kb. 1/2 holdnyi terület
puszta föld = be nem ültetett földdarab
rest = lusta
sukk = hosszúság mérték, 32 cm
szabadság = engedély
a vezetőség szabadsága mellett = engedélyével
szenmihálynapi = Szent Mihály napi
szűr = bort készít, ritka szövésű kender vásznon, borzsákon átszűr
terű = teher
torzsalkodó = veszekedő
végig járja a tagokat = minden taghoz elmegy
véka = űrmérték, 32 liter, 27 kg

IRODALOM

Bellon Tibor: A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe. A Néprajzi Társaság szolnoki vándorgyűlésének anyaga: Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században II. Mezővárosok (Szolnok, 1974)
Dankó Imre: Egy tiszántúli mezőváros — Püspökladány — önkormányzatának gazdasági szabályozó tevékenysége (Szolnok, 1974)
Erdei Ferenc: Magyar város (Budapest, 1940)
Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus (Budapest, 1975)
Imreh István: A rendtartó székely falu (Bukarest, 1973)
N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek (Budapest, 1960)
Kovách Géza: Erdélyi jobbágyok panaszlevelei (Bukarest, 1971)
Orosz István: Hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18—19. századi történetéhez (Szolnok, 1974)
Ortutay Gyula: Magyar népismeret (Budapest, 1937)
Osváth Pál: A sárréti járás leírása (Nagyvárad, 1875)
Magyarság Néprajza, II. (Budapest, 1937)
Szabó István: A magyar parasztság története (Budapest, 1940)
Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után, (Budapest, 1968)
Szilágyi Miklós: A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszere (Szolnok, 1974)
Varga Gyula: Gazdasági testületek és társulások Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban (Szolnok, 1974)
Wellmann Imre: A paraszt nép sorsa Pest megyében 200 évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében (Budapest, 1957)

Frau M. Sándor

ZWEI WEINGARTENGESETZE UND EIN PROTOCOLL IN BERETTYÓÚJFALU

In dem vorliegenden Artikel macht der Verfasser mit zwei erst vor kurzem entdeckten Schriftstücken bekannt und gibt Erklärungen dazu ab. Die Protokolle zu den zu Berettyóújfalu gehörenden zwei Weingärten wurden von 1851 bis 1969 beziehungsweise von 1878 bis 1934 geführt. Diese Dokumente stellen seltene Quellen der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte dar. Ihre Veröffentlichung trägt dazu bei, die bäuerliche Kultur umfassender kennenzulernen. Gleichzeitig ist dies aber auch ein Aufruf, weitere noch nicht entdeckte Dorfprotocolle zu suchen und zu untersuchen. Diese Protolle sind Beweisstücke dafür, wie sehr die Landwirte den Traditionen anhingen; so übertrugen sie in das neue Protokoll die Gartengesetze vom Jahre 1794. Beide Gartengelände bildeten für sich geschlossene Einheiten; sie hatten nur eine gemeinsame Flurscheide. Die Gesetze stellten die Ernte und den Besitz unter Schutz. Anbau und Umschlag wurden nicht gemeinsam betrieben.

Péter Imre

A Sárréti Népfőiskola

I.

Alig másfél évszázada a bihari Sárrét még a határtalan mocsarak és nádasok világa volt, ahová a tavaszi hóolvadás idején a Berettyó, a Körösök, és a Hortobágy vízi útjain a Tisza és a Kraszna is ellátogatott. A nádban, halban, madarakban gazdag óriási víztükör évszázadokon keresztül, szinte munka nélkül terített asztalt adott lakóinak: a mocsári sárból vert, vagy vetett vályogból épített házaikat, a nádat — mellyel házaikat fedték, a gyékényt — melyből használati tárgyaikat fonták, a füzet — melyből halászati szerszámokat készítettek. Földműveléssel csak az úgynevezett szántószigeten lehetett foglalkozniuk, ezért inkább a szilaj-réti pásztorkodás vált jellemző foglalkozássá. Amikor 1829. július 8-án megkezdődött a vízszabályozási és lecsapolási munka helyszíni szemléje, a gróf Zichy Ferenc vezette Királyi Bizottságnak szinte keresni kellett a Sárrét eltűnő folyóit, melyek erekre szakadva tűntek el a mocsarakban.[1] A szabályozást kiváltó kényszer a XVIII. század békés évtizedeiben megnövekedett lakosság volt, amelynek megélhetését csak e táj intenzívebb kihasználása biztosíthatta. Az áradozó folyók szabályozásával, az ármentesítéssel, a mocsarak kiszáradásával megváltozott a táj természeti jellege és ennek következtében a lakosság életmódja is. 23 vízimalmot helyreállítva, sokszáz kilométernyi védtöltést készítve több mint harminc esztendő kellett a végleges szabályozásig. Az eddig nádrengeteg, járhatatlan lápok fogságában élő emberi települések megközelíthetővé váltak, eljutott Biharba a vasút is. A lecsapolás átformálta a tájat, megváltoztatta az itt élő embert. A vízivilág lassan eltűnt, a kiszáradó mocsarak helyén legelők, szántóföldek alakultak ki. A sok évszázados elzártság az itt élő emberek életére, műveltségére, hagyományőrző tulajdonságaira is kihatott. A régmúlt idők hagyományait, történeteit, emlékeit *Birtalan Szilágyi János, Osváth Pál, K. Nagy Sándor, Vendl Aladár, Ecsedi István, Győrffy István* és *Szűcs Sándor* könyveiben olvashatjuk. Ma már csak e könyvek lapjairól léphet elő a múlt darvászó, halászó, jószágot terelgető, nádaló, kecskebőr dudánál mulató sárréti embere.

A folyamszabályozás, a lecsapolás sem történhetett büntetlenül: a természet megbillentett egyensúlya a bihari Sárrétet Közép-Európa talán legaszályosabb területévé változtatta.

Az eltelt évtizedek alatt a sárréti ember állandó küzdelemben állt az elemekkel, az időjárással, a szikkel és a földnélküliséggel.

A magyar nemzet viharos évtizedei a bihari Sárrétet sem kímélték a XX. század első felében. A magyar társadalom igazságtalanságai még érezhetőbbé váltak a szikes, szélsőséges időjárástól sújtott Sárréten. A társadalmi változások sokáig várattak magukra. Az első világháború, a gazdasági világválság még visszább sorolta a tájak rangsorában a Sárrétet. A második világháború tovább

1 Körös-Berettyó Vízszabályozási munkák jegyzőkönyvei 1829—1864 (Részletes kézírásos leírás a lecsapolási munkákról, 3 kötetben, a szerző gyűjteményéből.)

fokozta a szenvedést. Hiába szólaltak meg a táj póri sorból fogant írói, költői — a változást csak a felszabadulás, az 1944 őszi események hozták magukkal.

A szabadság első évei is sok gonddal teltek. Az évekig tartó háborút, a pusztítást két egymást követő évben aszály tetézte. Alig termett valami. A földosztással földhöz jutott ezrek, a Sárrét új és jogos gazdái a nélkülözések, az éhség mellett fogtak az új rend építéséhez. Jól mutatja ezt a nehéz helyzetet a sárréti járás akkori főjegyzőjének, *Bódis Gábornak* a jelentése: a sárréti járás kb. 60 ezer holdon 8 községből, 25 ezer lélekből áll. Két község határát kivéve a járás nagyrésze nagybirtokból állt, ahol a báró Spinger uradalmát és a bajomi Tóth Mária-féle birtokot kivéve, korszerű gazdálkodás nemigen folyt. A lakosság egy része — bár még egy évszázada sincs, hogy a földművelést főfoglalkozásként űzi — a mezőgazdaságban nagyon elmaradott. A fő termelvény itt a búza és kukorica. Az éghajlat meglehetősen szélsőséges. A tikkasztó nyarat szibériai viharos dermesztő telek váltják fel, anélkül, hogy nagyobb mennyiségű hó borítaná a földeket. A vidék csapadékban vagy igen szegény vagy igen bő. Bő termés átlagban tízévenként fordul elő. Minden község gazdag legelőkben, azonban ezek igen elhanyagoltak. Fában a vidék hallatlanul szegény. A vetésforgót nem tartják be, a mélyszántást nem kultiválják, a trágyázást elhanyagolják. Vagyis nem csupán a szalmát, tengerikóró ízíket, napraforgó- és dohányszárat, hanem a trágyát is eltüzelik. Sőt most már második évben tapasztalható, hogy zsákokkal ellepik az emberek a legelőket és összeszedve onnét a trágyát, elhordják tüzelőanyagnak ... A lakosság színvonala igen elmaradott. A táj különleges helyzete folytán más vidékekhez képest sajátságos művelődési módozatokat igényel. A felszabadulás előtt elemi iskolákon kívül más kulturális intézmény nemigen volt.[2] A földbirtokreform végrehajtásával megnőtt az új gazdák száma. Ezek tekintélyes része ősidőktől apáról fiúra cselédsorban élt. Némely részük e miatt hiába a földön verejtékezett életén át, nem hogy önálló, de a mezőgazdasághoz, a gazdálkodáshoz alig ért. Ezen adottságok ismeretében a mezőgazdaság korszerűsítése csak akkor érhető el, ha az illetékesek a föld mellé szellemi javakat is biztosítanak. És a sárréti ember-típus mindentől és mindenkitől való idegenkedését kézzelfogható dolgokkal s megértő odaadással küzdjük le ...

A Sárréten, Biharban, de az egész országban is hasonlóak voltak a gondok a földreformot követően.

A régi társadalmi rendszer felszámolásának programja mellett előtérbe került a kultúra demokratizálása is. A szellemi élet legjobbjai álltak a kulturális felemelkedés ügye mellé, és terveket dolgoztak ki a közoktatásügy, a művelődésügy megújítására. A Magyar Kommunista Párt tevékenysége a közművelődésben a munkásság és a parasztság kulturális felemelkedését szolgálta. Nagy figyelmet fordított a különböző tömegszervezetek (FÉKOSZ, UFOSZ, Nemzeti Segély, MADISZ) kulturális munkájára. A párt Bihar megyei szervezete is ennek szellemében tevékenykedett. Ismeretterjesztő előadásokat szerveztek a Szabad Föld Téli Esték mozgalom keretében. Megszervezték a népkönyvtári mozgalmat. A Nemzeti Parasztpárt a szabadművelődési munka aktív részvevőjeként jelentős szerephez jutott az Országos Szabadművelődési Tanácsban, és népfőiskolái hozzájárultak a parasztfiatalok műveltségének, demokratikus világnézetének fejlesztéséhez. A többi koalíciós pártnak korántsem volt ilyen tudatos művelődéspolitikája, az egyházak viszont jelentős tevékenységet fejtettek ki a szabadművelődésben. Az MKP és NPP aktív művelődéspolitikája nyomán 1945—49 között az ország sok tájegységén népi kollégiumok, népfőiskolák tárták ki a fiatalok számára kapuikat. Sokezren ismerkedtek az élet adta kulturális lehetőségekkel. Nyíregy-

2 1936-ban Bihar vármegye területén 112 elemi iskola 23 általános, 57 gazdasági továbbképző (ismétlő) és 3 önálló (szaktanítós) gazdasági népiskola segítette a népoktatást. Az iskolán kívüli népműveléshez 42 dalkör, 30 kultúrház, 27 népkönyvtár, 16 vetítőgép állt a lakosság rendelkezésére. Az írni nem tudó analfabéták részére 44 tanfolyamot szerveztek.

1. kép. Dr. Bódis Gábor

háza, Hódmezővásárhely, Zalaegerszeg, Őrszentmiklós népfőiskoláival egy időben Bihartorda neve is országos hírt kapott a Sárréti Népfőiskola révén.

Példa nélküli, amit Bihartorda, ez a másfél ezres kisközség tett a kultúráért. Népfőiskolát teremtett a semmiből, a szegénységből.

II.

Abban a vaskos iratkötegben, amely a Sárréti Népfőiskola előkészítőinek munkája nyomán visszamaradt, a szabadművelődés, a kor számos értékes adalékja hagyományozódott az utókorra. Emlékek ezek, amelyek a kis paraszti közösségek élni akarásáról, a szellemi előrehaladás igényéről vallanak. Az iratok szerint az állandó jellegű Sárréti Népfőiskola gondolatát és lehetőségeit Bihartordán a járás tevékeny főjegyzője, Bódis Gábor vetette fel, azt követően, hogy a Nemzeti Parasztpárt megyei titkárával, illetve a biharnagybajomi Nemzeti Bizottsággal hasonló intézményről, illetve iskolákról már tárgyalt. A járás kulturális felemelkedéséért sokat tett nemzeti bizottságokhoz fordult először 1945 júliusában, melyben olyan iskolák szervezését szorgalmazta, amely minden sárréti gyerek számára lehetővé teszi a tanulást. Közben sorra járta a településeket, és Bihartordát találta a legkedvezőbbnek egy népfőiskola megszervezésére.

1946. január 21-én levelet intézett Bihartorda község elöljáróságához, melyben lehetőséget látva egy népfőiskola szervezésére kéri a község állásfoglalását. Diós Lajos körjegyző előterjesztésében 1946. január 31-én a községi képviselő testületi ülésen foglalkoznak a járási főjegyző kérésével, és egyhangú határozattal támogatják azt. Állandó jellegű népfőiskola céljára átengedik a község központi részén fekvő Mártonffy-kastélyt, két holdnyi belső földterülettel, valamint a község földterületéből átadnak 20 hold földet. A döntéssel egy időben a község egész társadalma, demokratikus pártjai és bizottságai állást foglalnak a népfőiskola gondolata mellett, s támogatásukat ígérték. Az igazi szervezőmunka csak ezután kezdődött meg. Először a Nemzeti Bizottságok, pártok összejövetelein, ifjúsági szervezetekben ismertették a Népfőiskola tervét. Megtárgyalták szükségességét, lehetőségét. A tordaiak lelkesedése visszhangra talált a többi sárréti községben is. Fiatalok, öregek együtt bizonyították: a múlt idők mulasztásait pótolandó, a Népfőiskolára szükség van, a föld után a szellemi javak juttatására is sor kell

2. kép. A Mártonffy kastély: a Népfőiskola otthona

hogy kerüljön. Ez a nagy lelkesedés tovább fokozta, sőt sürgette a szervezőmunkát. *Bódis Gábor* július 21-én gyűlésre hívta össze Bihartordán a Szervező Bizottságot, azzal a céllal, hogy megtekintsék a juttatott ingatlanokat, megbeszéljék a kastély és melléképületeinek tatarozását, a juttatott föld megművelésének módozatait. Ugyancsak e tanácskozás feladatául szánták a Népfőiskola részletes tervének kidolgozását is.

A gyűlésen Bihartorda község elöljárósága vállalta a renoválási munkálatok irányítását és ellenőrzését, a rendbehozott épületek átadását, valamint a föld megmunkálását és részben a vetőmag-szolgáltatást. Elhatározták, hogy az épületek rendbehozásához szükséges anyagok biztosítására társadalmi mozgalmat indít a Bizottság, a szükséges ipari munkák elvégzésére a Sárrét iparosait kérik fel. A szántás, vetés költségeinek és a vetőmag biztosítására a községek lesznek felkérve. A tanácskozáson határozat született arra, hogy a Nemzeti Bizottságok segítségét kérve folyik a szervezés tovább, és megalakul a sárréti Népfőiskola Baráti Köre. Megbízták *Szűcs Sándort* és *Rácz Györgyöt* a Népfőiskola szabályrendeletének elkészítésével, és körlevélben kértek segítséget különböző szervezetektől, vállalatoktól, minisztériumoktól a Népfőiskola anyagi alapjának megteremtéséhez. Az üzemeknek, melyek segíteni akartak, nyári időszakban fiatal munkásaikkal részt vehetnek a tanfolyamokon is — ígérték.

Sajnos, a nehéz időszak miatt nagyon kevesen segíthettek. A Magyar Állami Szénbányák Jóléti Bizottsága 50 mázsa szenet, a Zsolnai Gyár 50 tányért, a Tokodi Üveggyár Rt. 5 kancsót és 100 poharat ajánlott fel. A Közlekedésügyi Minisztérium utazási kedvezményt helyezett kilátásba. Úgy látszott, hogy a háborús károktól és a két aszályos esztendőtől sújtott Sárrét a maga erejére van utalva. Ennek ellenére a lelkesedés nem lankadt. A községek vetőmag megajánlásai beérkeztek. Néhol kilónként, és félkilónként gyűjtötték össze, mert még a községek vetőmagszükségletét sem termette meg a határ. Pénzbeli és természetbeli adományok gyűjtésére gyűjtőíveket adtak ki, melyeket a községek, és Bihar, Békés, Hajdú megyék Nemzeti Bizottságaihoz is eljuttattak. A szervezést késleltették a nyári munkák, az aratás, a tarlóhántás munkái, majd az őszi betakarítás. 1946. október 26-án a Szervező Bizottság kibocsátotta hirdetményét az első háromhónapos tanfolyamára. A környező megyék és községek Nemzeti Bizottságai kapták meg a hirdetményeket és jelentkezési íveket.

Döntő jelentőségű volt az előkészületek sorában az a tény, hogy 1946. november 4-én a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter két kiküldöttje: *Dr. Szathmáry Lajos* ügyosztályvezető-helyettes, és *dr. Szecskó Kálmán* tanügyi titkár személyesen kereste fel a Szervező Bizottságot, hogy a Népfőiskola előkészítő munkáiról meggyőződjön. Tanulmányozták a már előzetesen elkészített szervezeti és tanulmányi terveket. A vendégek kijelentették: ha a Népfőiskola épületeit is teljesen rendbe hozzák, s az intézmény szerveit a törvényes kívánalmaknak megfelelően megalakítják, akkor a minisztérium jelentős anyagi támogatást biztosít az iskolának. Megtekintették a Mártonffy-kastély átalakítási munkáit is, majd Bihartorda vezetőivel és a politikai bizottságok tagjaival találkoztak, akik előtt ismertették a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter 5000/1946. szeptember 22-i rendeletét és a Népfőiskolára háruló feladatokat. Ezek a következők voltak:

A korszerű szerves (általános) műveltség megalapozása, képességek fejlesztése, és a helyes közösségi magatartás kialakítása. A szabadiskolák számára készített útmutató, a felsőfokú, pl. népfőiskola számára kívánatosnak tartotta a szakirányulást (mezőgazdasági, szövetkezeti stb.). A minisztérium a társadalom önművelési eszközének tekintette a létesítendő szabadiskolákat, a felsőbb fokozatait viszont vezetőképző intézményeknek is. Céljuk az egyetemes műveltség horizontját keresve a falvak népe, valamint az ipari munkásság részére szellemi vezetőket nevelni. Közösen fogalmazták meg az ebből fakadó helyi feladatokat is, melyeket a Népfőiskola szabályzatával együtt a másnapra összehívott községi

képviselő testületi ülés elé terjesztenek. A képviselő testületi ülésen *Diós Lajos* körjegyző ismertette a Népfőiskola szervezési szabályrendeletét.

A képviselő testület egyhangúan elfogadta a szervezési szabályrendeletet. Az elfogadott rendelet alapján az igazgató tanács november 10-én Biharnagybajomban ülést tartott és megválasztotta az iskola vezetőségét, valamint az állandó előadókat. A választás eredményeként a Népfőiskola igazgatója és néprajz—földrajz tanára *Szűcs Sándor* néprajzkutató, biharnagybajomi lakos; elöljáró *Horváth Lajos* költő, dancsházi földműves; gazda *Nagy István* tordai földműves; ellenőr *Horváth Sándor* dancsházi földműves és *dr. Szabó Béla* bajomi tisztiorvos (aki egyben a biológia—egészségtan tanára is); jegyző *Diós Albert* tordai segédjegyző; előadók: *Rácz György* gyógyszerész, bajomi lakos magyar nyelv és irodalom, *Makai Gábor* iskolafelügyelő bajomi lakos történelem, *dr. Daróczi Bálint* vezető jegyző, bárándi lakos jog- és társadalmi ismeretek tantárgyakban.

Az iskola vezetőségének és tantestületének első ténykedése az volt, hogy vendégelőadók meghívásáról gondoskodott. Mivel igen nehéz anyagi helyzetből induló iskoláról volt szó, levelet intéztek politikusokhoz, tanárokhoz, néprajzosokhoz, neves személyiségekhez: jöjjenek Bihartordára, a népfőiskola vendégelőadóknak várja őket; kérik, kapcsolódjanak be Bihartorda és a Sárrét kulturális munkájába. Budapestről dr. Kovács Lászlót, dr. Ortutay Gyulát, Szabó Pált, Somogyi Imrét, Jócsik Lajost, Hegyesi Jánost, Kovács Imrét, Erdei Ferencet, Sípos Gyulát, Darvas Józsefet, Kolozsvári G. Emilt, Szabó Zoltánt, Boldizsár Iványt, Kiss Sándort, Jakab Sándort, Molnár Balázst, dr. Vargyas Lajost, dr. Deme Lászlót, dr. Karácsony Sándort, dr. Balassa Iványt, E. Kovács Kálmánt, Kállai Gyulát, dr. Bibó Istvánt, Tamási Áront, Illyés Gyulát, Tálasi Istvánt, Jankovich Ferencet, Debrecenből Juhász Gézát, Lükő Gábort, dr. Balogh Istvánt, dr. Kondor Imrét, Komlóssy Sándort; Püspökladányból dr. Berencsi Györgyöt, Dorogi Mártont; Hódmezővásárhelyről dr. Péczeli Attilát, Pákozdi Ferencet, Békéscsabáról Féja Gézát; Berettyóújfaluból Szántó Bélát, Bencze Andrást, Nacsa Antalt, Legány Endrét, Horváth Pált, dr. Megyeri Lorándot, Téglási Lajost; Nagyrábéról Sípos Károlyt; Sápról Topa Dezsőt; Szeghalomról dr. Pásztor Józsefet; Karcagról Papp Bélát hívták meg, meghívólevéllel.

November 10-től nagy ütemben készültek az iskola megnyitására. A környező községből sorra gyűltek az adományok. Sárrétudvari községben például 50 kg kenyérlisztet, 10 kg burgonyát, 14 kg babot, 2 kg zsírt, 1 kg cukrot, 1 kg hagymát és 11 Ft készpénzt tudott összegyűjteni a helyi nemzeti bizottság. Az első tanfolyam hallgatói bekapcsolódnak iskolájuk renoválási munkáiba, segítik a környező községek iparosait, rendezik, csinosítják jövendő otthonukat.

Néhány nap múlva visszaérkeztek az iskola vendégelőadóinak jelentkezési lapjai. Az elsők között Juhász Géza, Kállai Gyula, Erdei Ferenc, Hegyesi János, Szabó Pál, Karácsony Sándor, Balogh István, Balassa Iván, Vargyas Lajos, Molnár Balázs jelezte, hogy szívesen részt vesz a Népfőiskola nemes törekvéseiben. Juhász Géza így írt: „Kedves Barátaim, köszönöm megtisztelő meghívásukat, s január közepén szívesen el is megyek Bihartordára. Addig még bőven van idő az értesítésre, hogyan juthatok el odáig. Útiköltségemet bizonyára megtérítik; a szállással és ellátással kapcsolatban nincsenek igényeim, s honoráriumra sem tartok számot. Egy-két napot tölthetnék ott, s arról beszélhetnénk, mi az irodalmunk magyar jellege s helye az egyetemes irodalomban. Szeretném, ha az irodalmi előadások pontos címét s idejét közölnék, ha a terv végleg kialakul. Szíves üdvözlettel: Juhász Géza.

Debrecen, 1946. XI. 22."

Kállai Gyula ígérte, hogy a megnyitóra is lemegy Bihartordára és „hogy milyen témakörben vállalok előadást és miről, azt leutazásomkor közvetlenül fogjuk megbeszélni" — írta. Erdei Ferenc országos gondjai mellett is örömmel ígérte: „Kedves Barátaim! Meghívásotoknak örömmel eleget teszek és valamikor a téli hónapok folyamán feltétlenül meglátogatom az iskolát. Csak egy alkalom-

mal tudok ott lenni, de akkor legalább félnapot el fogok tölteni. Az előadás időpontját csak később tudom közölni, amikor kialakult téli utazásaim programja. Az előadás tárgyát illetően én általánosságban csak annyit jelölök meg, hogy a társadalomtudomány köréből, a parasztfiatalokat érdeklő téma felől akarok előadni, tehát közelebbi tárgyát e kereten belül Ti állapítsátok meg, tekintetbe véve a hallgatók érdeklődését és kívánságát. Különös kikötésem csak annyi, hogy az előadás estéjén hosszasan együtt akarok lenni a fiatalokkal és mindenről beszélgetni velük, amit ők kívánnak. Szíves üdvözlettel: Erdei sk."

A napok gyorsan szaladnak. December 1-én, a tervezettek szerint még nem nyilhatott meg az iskola. December 8-ra tűzték ki az új dátumot. Várták a vendégeket, a hallgatókat. 1946. december 8. a bihari Sárrét nagy ünnepévé vált. Délelőtt 9 órakor ünnepélyesen megnyílt a Népfőiskola, szekerek sokasága lepte el a Mártonffy-kastély udvarát, s sokszázan hallgatták a színes megnyitó műsort, és együtt szavalták Sípos Károly versét: „... Valamikor Csuba Ferke / csökmői sárkánnyal / volt a Sárrét híressége... / Ma itt más hír szárnyal. / Mással ad hírt ma Sárrétnek / a kis Bihartorda / s egész Sárrét jöhet ide / tanulni most sorba /... Népfőiskola virága / nyílt itt ki most őszre / Minden szirma biztatás egy / boldogabb jövőre."

Az először katedrához jutott néprajzkutató Szűcs Sándor, saját személyes sorsának alakulását is alárendelte igazgatói feladatának. Megírt doktori disszertációját iratainak mélyére süllyesztette, politikai szerepléstől (a biharnagybajomi Nemzeti Bizottság titkára, majd elnöke volt) visszavonulva egyedüli célja a Sárrét szellemi felemelése, a Népfőiskolai munka volt.

A megnyitó beszédében így beszélt: „óvakodjunk nagyon a szavak inflációjától. Mi ne vegyünk ebben részt. Szavaink mögé szerény, fegyelmezett munkával gyűjtsük a cselekedetek arany fedezetét. Soha ne értékeljük a legszebb ígéreteket se, csak a nemes cselekedetek iránt érezzünk tiszteletet. Az intézmény, amelyet egy-két ember fáradhatatlan kezdeményezéséből és meg nem szűnő munkája nyomán a Sárrét népének összefogása s főként Bihartorda közönségének áldozatkészsége hozott létre és tart fenn, miként egyéb kitűzött céljához, ehhez is hű akar maradni..."

Az ünnepség délutánján már szorgalmas munka kezdődött a harminckét, első tanfolyamos fiúnak. Horváth Sándor Dancsházáról, Vass István Bajomból, Pálfi Lajos Rábéról, Csabai Gyula helyből, Kóti Gyula Dancsházáról, Sziki Gusztáv helyből, Végh Gyula helyből, Bende Lajos II. Rábéról, Csató András Füzesgyarmatról, Csató Zsigmond Füzesgyarmatról, Gyarmati János helyből, Papp Gábor helyből, Bácsi Ferenc Szerepről, Kiss László helyből, B. Rácz János Szerepről, Falucskai Ferenc Bajomból, Nyéki Zoltán Szerepről, Mile Imre Bajomból, Nemes Antal Bajomból, Győri Sándor helyből, Gyenge Imre Rábéról, Szőnyi Gyula helyből, Tarpai László Rábéról, Lugosi Ferenc Füsti-pusztáról, Kalmár Károly Bajomból, Láposi Márton Bajomból, Vass Gyula Bajomból, Papp Andor helyből, Szőke Ferenc helyből jött a Népfőiskolára tanulni...

III.

Az ország 14 népfőiskolája között sajátságos helyet kapott a bihartordai: olyan programmal indult, hogy nagyarányúsága következtében mindenki azt várta tőle, hogy az egész Sárrét szabadművelődési központjává fejlődik. A járás Nemzeti Bizottsága, vezetői olyan összehangolt közművelődési politikát alakítottak ki, amely az egész megyében példanélküli volt akkor. A Sárrét ősi magyar kultúráját őrző népe a hozzá csatlakozó közeli falvakkal karöltve megteremtette a maga tájegységének megfelelő, az ősi hagyományok megbecsülésére nevelő, de az idővel együtthaladásra is képes iskoláját. Szűcs Sándor tanártársaival a Népfőiskola élén igyekezett olyan oktatáspolitikát kialakítani, amely találkozott az MKP és NPP kulturális céljaival, nevelte a tanulnivágyó parasztfiatalokat, har-

colt a tudatlanság ellen. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium látva az átlagon messze túlemelkedő kezdeményezést, már a megnyitás előtti napokban (1946. november 20-án) húszezer forint államsegélyben részesítette a népfőiskolát, és felszereléséhez további segítséget ígért. Az iskola igazgató tanácsa dr. Bódis Gábor vezetésével maga is tovább akarta emelni az iskola színvonalát, és anyagi alapjának megteremtésére számos intézkedést tett. A Nemzeti Bizottságoktól kért segítség mellé a hallgatók által előadott műsoros esteket szervezett, és elhatározta a Sárréti Népfőiskola Baráti Körének megalapítását. Felhívást postáztak szét szinte az egész országba. Az igazgató tanács lelkes szervezőmunkája mellett megkezdődött a tanulás is az újjávarázsolt kastélyépület falai között. Már a megnyitót követő nap Bihartordára látogatott dr. Karácsony Sándor, a szabadművelődés irányítója, a nagyhírű egyetemi tanár, az ismert filozófus. Szülőfalujából, Földesről érkezett, és egész napját a fiatalok között töltötte. Előadásában a magyar történelemszemlélet új módját elemezte. Rendkívüli előadáskészsége valósággal elbűvölte a fiatalokat, akik talán csak most értették meg, mennyi lehetőséget nyit meg előttük a felszabadulás, az, hogy tanulhatnak. És aztán következtek a tanulás hétköznapjai. Az állandó tanári kar lelkiismeretes oktató munkája mellett további vendégelőadók színezték a népfőiskolai napokat. Dr. Kondor Imre, E. Kovács Kálmán, dr. Balogh István, dr. Deme László, Fodor Pál tartott előadásokat. 1947. január 20-án Erdei Ferenc látogatott a fiatalokhoz, és Társadalom—történelem—politika címmel tartott előadást, majd hosszas vitát. A következő napokban az iskolába látogatott és előadásokat tartott: dr. Csillag Imre, Balassa Iván, dr. Berencsi György, Téglási Lajos, dr. Vargha László, dr. Vargyas Lajos, dr. Kiss Mihály, Sebő Simon, Szántó Béla, Dorogi Márton, Király Sándor, Horváth Pál, K. Nagy István, Nácsa Antal, Molnár Balázs.

A Népfőiskola első, háromhónapos tanfolyama 1947. március 2-án fejeződött be. Március 10-én kezdődött a második, melyen csak lányok vettek részt. Földesi Irma Bajomból, Nemes Piroska Bajomból, Végh Erzsébet Bajomból, Kádár Róza, Ferenci Róza, Szilágyi Katalin, Szilágyi Veron, Kádár Irén Bárándról, Fehér Julianna és Lévai Katalin Udvariból, Lipter Mária Rábéról, Gut Ilona Újfaluból, Papp Zsuzsanna, Szigeti Irma, Széles Ida, Kovács Ilona, Csóka Adél, Nagy Ilona helyből érkezett az április 27-ig tartó tanfolyamra. A lányokat már kevesebb vendégelőadó látogatta meg. Eljött viszont hozzájuk Szabó Pál, aki a magyar történelem és a magyar asszonyok kapcsolatát elemezte irodalomtörténeti kérdések mellett.

A tanfolyamzáró ünnepélyen kapták meg az előző tanfolyam hallgatói is a Népfőiskolai látogatási bizonyítványát. Április 27-én Szűcs Sándor adta át a bizonyítványokat és Népfőiskola Csikós Tóth András tervezte jelvényét. Ünnepi beszédében hangsúlyozta: „a demokratikus magyar életforma megteremtésének és védelmének súlyos feladata a ti osztályrészetek is, s úgy tetszik nekem, mintha a Sárréti Népfőiskola, mintegy áldozatul a szívét szakítaná ki, hogy tenyerébe téve fakasszon olyan virágot, hozzon olyan termést, amit nem sodor el a vihar, nem ver el a jég." Szűcs Sándor beszélt az igazgató tanács terveiről, gondjairól is. Előzetes terveik szerint a következő tanfolyamot augusztusban rendezik meg, városból lehozott ipari munkás ifjak részére. Ezzel is azt a törekvést szolgálják, amely azt a válaszfalat igyekszik lebontani, ami az ipari és mezőgazdasági munkásrétegek közé emelkedett egymás életviszonyainak és a közös érdekek, az egymásra utalság helytelen felfogásából. Terveznek még úgynevezett előkészítő tanfolyamokat is, melyeken kéthetes képzésen vesznek részt az általános iskola felsősei a környező községekből. A tanévzárón értékelte Szűcs Sándor azokat a szakdolgozatokat is, melyeket a végzős népfőiskolások írtak egy-egy kiadott témában. (Pl. mezőgazdaság fejlesztése, faluvezetés, néprajz, szájhagyományok gyűjtése.)

Az ünnep után ismét a nehéz hétkönapok következtek az iskola életében. Állandósult anyagi gondjaikon csak csekély segítség az a pár forint, amit egy-egy

3. kép. A Népfőiskola két egykori vendégelőadója: Molnár Balázs és Balassa Iván Szűcs Sándor társaságában

nemzeti bizottság juttat támogatásként. Ezért is kérik természetben a hozzájárulást az előkészítő tanfolyamok hallgatóitól, akik július 1—17., július 22—augusztus 7. között töltenek el két hetet a Népfőiskolán. A tanfolyamok mellett a Népfőiskola közművelődési munkát is végez. Kidolgozzák egy majdani országos érvényű szabadművelődési tankönyv vázlatát, illetőleg pontosítják az eddigi tapasztalatok alapján a népfőiskolai tananyagot. Ez a tananyag és oktatási program valóban fontos ismeretek közlésének eszköztára. Oktatáspedagógiai célkitűzései előremutatók, nagy értékűek.

A volt hallgatók barátaikkal a nyári munkák sokasága mellett is be-belátogattak volt iskolájukba. A mezőről hazatérőben, sokszor még késő este is betérnek újságot olvasni, néhány szót váltani az igazgatóval, vagy az „öreg" dancsházi költővel, Horváth Lajossal. Vasárnaponként benépesül a kastély-épület, jönnek a volt lányhallgatók, vidám társas szórakozás folyik. A párszáz kötetes könyvtár könyvei, folyóiratai, újságjai kézről kézre járnak Torda, Rábé, Dancsháza, Sáp betűszomjas lakói között. A volt hallgatók a sárréti községek társadalmi egyesületeinek műsoros előadásain is szerepelnek. A próbákat az iskolában tartják. Megszervezték a Népfőiskola verbuváló csoportját, amely a tanfolyamok meghirdetésekor bejárja a Sárrétet, és toborzó tánccal, népdalokkal, az iskola munkájának ismertetésével hívogatja tanfolyamaira a fiatalokat. Megkezdték egy szülőföld-múzeum létesítését. Gondozásba és állandó kiállításra kerültek a népi múlt emlékei, a pákászok még megtalálható vagy elkészíthető szerszámai, a szigetszántók és réti pásztorok tárgyai. Elhatározzák a tordai Kődomb ásását, a szerepi monostor feltárását is. A fiú hallgatók gazdag sárréti helynévgyűjtését, szájhagyomány feljegyzéseit népfőiskolai kalendáriumban kívánják megjelentetni. Felvetődik egy mezőgazdasági szeminárium szervezésének gondolata is.

Ez a sokirányú tevékenység anyagi háttér nélkül aligha lett volna kivitelezhető. Dr. Bódis Gábor és Szűcs Sándor munkájának jelentős részét a pénz-

eszközök megteremtése adta. Szinte naponként írtak különböző szervekhez kérelmeket, vagy köszönték meg a Baráti Kör felhívása alapján beérkező forintokat, ajándékokat, könyveket, sajtótermékeket. A Népfőiskola első évi 43 800 forintos költségvetésével szemben az 1947. október 19-i igazgatótanácsi ülésén már 790 010 forint szükséglettel lett az 1947/48. évi költségvetés beállítva. Ebből 413 985 forint volt a fedezet, és 376 025 forint a hiány. Hallatlanul merész költségvetés volt ez akkor, és tervezői már a papírra vetéskor tudták, hogy teljesíthetetlen. De mégis bíztak a külső segítségben, a községekben, a minisztériumban, abban, hogy közelítőleg teljesítik, és ezzel fejlesztik a Népfőiskolát. Tatarozás, áramszolgáltató berendezés, vetítőgép, rizstelep létesítése, 20 tenyészkoca, 5 fejőstehén, gépek vásárlása, paraszti mintagazdaság beállítása, földbérleti díjak, személyi, dologi kiadások szerepeltek a szükségleti részben. A fedezeti részben saját gazdálkodásuk bevételeit tervezték.

Optimista terveiket csak alátámasztotta az országos hírnév, amit elértek. Újságírók adják Bihartordán egymásnak a kilincset. A munkára felfigyel a mezőgazdaság illetékes irányító minisztériuma is, és négy volt népfőiskolásnak lehetővé teszi a dániai népfőiskolák tanulmányozását egy évig. Falucskai Ferenc, Csabai Gyula, Kiss László és Szíki Gusztáv népfőiskolásokat, az országos delegáció tagjait Dobi István búcsúztatta Budapesten. (A dániai parasztgazdaságok tanulmányozása, az ottani népfőiskolák eredményei mind a négy fiatalt hazatérésük után további tanulásra, fontos mezőgazdasági munkák vállalására késztette.) A népfőiskola munkáját Bihartordán a helyi nemzeti bizottság felhívással támogatta, melyben gyűjtést rendeznek, illetve hallgatókat szerveznek. Több község nemzeti bizottsága úgy dönt, hogy minden mulatság belépőjegye mellé népfőiskolai járulékot vet ki és azt befizeti az iskolának. Az országból is érkezik néha segítség. A FÉKOSZ például 10 tonna tűzifát ajándékoz.

A harmadik tanfolyamot 1948. január 12.—március 1. között rendezik meg, melyen Harmati Imre helyből, P. Nemes Lajos Bajomból, Dobay Sándor Körmösd-pusztáról, Végh János Sápról, N. Gál Lajos Bajomból, Nagy Gyula Bajomból, Erős Sándor Bajomból, Egri Imre Bajomból, Fegyver Sándor helyből, Orosz Lajos Sápról vett részt. A negyedik tanfolyamot 1948. március 8.—április 25. között szervezték, melyen Harmati Ágnes és Győri Irén helyből, Bíró Julianna, P. Kiss Irén, Vekerdi Irén, Vekerdi Edit, Szabó Erzsébet, Deli Edit, Nyéki Berta Bárándról és Elek Irma Dancsházáról vett részt. Ezt követően június 26.—július 10., illetve augusztus 6—22. között szerveznek előkészítő tanfolyamokat. Egyre kevesebben jönnek el a jelentkezettek közül. Ellenpropaganda, a helyi bíró bizonyos pálfordulása (magtárnak akarta visszavenni az épületet), a koalíciós pártok szervezeteinek fokozatosan éleződő vitái, káderviták csökkentik a népfőiskolai beiskolázások számát. Hiába a verbuváló csapat, a községekben való háromszori körbedoboltatás, egyre többször jönnek vissza nemlegesen a jelentkezési lapok. Pedig a Népfőiskola dolgozik, harcol, érvel, szervez. Az a pár hallgató, akikhez legközelebb került az iskola, még egy év múlva is visszajár. Kialakul az iskola gazdasága, egyre inkább önellátóvá fejlesztve magát látja el az iskolát. A további fejlődés, de talán a megmaradás érdekében is szinte hetenként fordulnak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez kérelmekkel. 1948. május 20-án például 59 807 forint rendkívüli államsegélyt kérnek az iskola körülkerítésére, jószágaik elhelyezésére szolgáló melléképület építésére. Dr. Bódis Gábor így érvel kérelmében: „a tervek szerint, minthogy ez ideig 22 kat. hold földünk van és 80 kat. hold megszerzése folyamatban, az iskola önellátóvá válik élelmezés terén is, mivel kisparaszti 10—15 holdas mintagazdaságot akarunk létesíteni. Az iskolát személyi és dologi kihasználás, valamint az ifjúság fokozottabb nevelése céljából egész éven át ki akarjuk használni, részben mint az általános műveltségi tanfolyamok, részben faluvezetői, részben háztartási és gazdaasszony nevelő, részben mint továbbképző tanfolyamok céljára... Van már két tenyészkancánk, egy csikónk, 3 malacunk, most a tejellátás biztosítá-

4. kép Dobi István búcsúzik a Dániába induló fiataloktól.
(x-el jelöltek a tordaiak)

sára szereznénk teheneket, de nincs még egy karó sem, amihez hozzáköthetnénk. Istállót, kocsiszínt, magtárt, sertés és baromfiólat, szén és faraktárt kell előbb építenünk. Fedezetünk nincs, csupán kb. 6000 Ft értékű ócskatégla." Ugyancsak ezen a napon fordulnak még a minisztériumhoz a népfőiskolai tankönyv megszerkesztésének ügyében, valamint a Népfőiskola kéziratban már elkészített kalendáriumának kiadatása ügyében is.

A kérelmek nem hozták meg a várt eredményt. A sokkal fontosabb országos jelentőségű események elvonták a népfőiskoláról a figyelmet, illetve a minisztériumok átszervezése folytán más közművelődési koncepció kezdett kialakulni. A népfőiskola várakozott, harcolt a megváltozott helyi szemlélettel, illetve folytatta előkészítő tanfolyamait. A volt népfőiskolások segítségével részt vettek a Sárrétudvariban megtartott szeptember 19-i gazdanapon, ill. mezőgazdasági kiállításon is.

A kulturális forradalom kibontakozásának folyamatában a szabadművelődés helyett az egységes, demokratikus és szocialista közoktatás megteremtése kapott zöld utat az MDP I. Kongresszusán. Létrejött a Népművelési Minisztérium. A június 16-i iskolák államosításával meggyorsult a nyolcosztályos általános iskolák, szakiskolák és középiskolák létrehozása, fejlődése. Így volt ez Sárréten is. 1948. november 8-án érkezett Bihartordára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete, amely körvonalazta a népfőiskola funkciójának megváltozását, új típusú feladatát is: „a FÉKOSZ, EPOSZ, MNDSZ és MINSZ tömegszervezeteinek közös bizottsága rendezésében az ország 14 népfőiskoláján f. évi november hó elejétől kezdődően háromhetes tanfolyamsorozatok indulnak. A bihartordai népfőiskola is vendégül lát ilyen tömegszervezeti tanfolyamsorozatot. Tanulmányi vezetőket az illető tömegszervezet biztosít, az oktatás személyi kiadásait is az fedezi... Egy-egy tanfolyam hallgatóinak száma 30, időtartama 22 nap... A tömegszervezeti tanfolyamoknak a népfőiskolákon történő vendégüllátása egyelőre kísérlet, mint ilyet fokozott figyelemmel kell kísérni..."

1948. november 10.—december 1., december 3—december 21. között rendezték meg először a FÉKOSZ, majd 1949 januártól a MNDSZ tanfolyamait. A politikai tanfolyamok hallgatói a népfőiskola keretében mozgalmat tanultak, és szabad idejükben a Szabad Föld Vasárnapok, illetve a Szabad Föld Téli Esték kulturális programjaiban vettek részt. Több egykori népfőiskolás ismét beköltözött volt iskolájába a közösségért tanulni. A népfőiskola kétéves, küzdelmekkel, emberi helytállással teli tevékenysége 1948. december 31-én végetért. 1949. január 1-től — bár népfőiskolai elnevezést még viselte — valójában már pártoktatási központ feladatát látta el.

A Szűcs Sándor, Bódis Gábor és sok más segítőtársának akaratából létesített népfőiskola[3] betöltötte feladatát. A felszabadulás előtti Magyarországon nem volt lehetőség csak a hatalmon levőknek tudásra szert tenni. Tudatosan zárták el az utat a tanulás elől. Különösen Biharban volt ez így. A hírhedt, sötét Biharországban csak öntudatlan, kizsákmányolható zsellérre volt szükség. A felszabadulás, az új rendszer lehetővé tette a tanulást, és a Sárrét nem maradt ki ebből a lehetőségből. Szűcs Sándorék felkarolva a Nemzeti Parasztpárt kezdeményezését a szabadművelődés keretében olyan iskolát hoztak létre, amely a Magyar Kommunista Párt célkitűzéseiért is dolgozott. Tananyaga, szabályrendelete messzire előremutató, megelőzte a szabadművelődés olykor szűkre szabott kereteit. Tudományos igényű népfőiskolai munkaterve fontos oktatáspedagógiai értéket képviselt és az ötvenes évek egyik sok területen felhasználásra került tananyagává, a társadalom egyik önművelési eszközévé vált. Az oktatásügy és a közművelődés együttesen kapott helyt a népfőiskola törekvésében. Tevékenységükkel a népi demokratikus fejlődés munkásai lettek, megmutatták a változtatás lehetőségét a sárréti parasztfiataloknak. Munkával, a magyar népi hagyományok megbecsülésével, igyekeztek valóra váltani a kor kulturális és művelődési célkitűzéseit, elősegíteni a falvak szocialista átalakulását. A szabadművelődés korábban végzett munkájuk hozzájárulás a szocialista kulturális forra-

3 A felszabadulás előtti népfőiskolai mozgalomról, a népművelés kérdéseiről többször közölt írásokat a Kelet Népe című folyóirat. Összefoglaló igényű írások jelentek meg a folyóirat 1940/4., 5., 6. és 1942. évi több számában *Móricz Zsigmond, Németh László, Kelemen János, Lévai József, Ispanovits Sándor* és mások tollából. Ugyancsak a folyóirat ismertette a népfőiskolai tanterv- és törvénytervezetet is.

5. kép. Szűcs Sándornak életművéért 70. születésnapján Dr. Szabó Imre, a Megyei Tanács elnöke átadja a Munka Érdemrend arany fokozatát

dalom győzelméhez, a magyar kulturális élet megújulásához és felemelkedéséhez. A szegénységből, a Sárrét és Bihartorda áldozatkészségéből született népfőiskola[4] a felszabadulás utáni bihari Sárrét szellemi központjaként kér helyet Hajdú-Bihar megye közművelődés-történetében is.

Sápról Nagyrábé felé áthaladva Bihartordán az út jobb oldalán egykor szebb napokat is megért, romos kastélyépületet fedezhet fel az átutazó. A Mártonffy-kastély egy része ma még szükséglakásként szolgál, de jelentősebb része már az enyészeté. Alig három évtizede a felszabadulást követő nagy változások jegyében sok sárréti fiatal tűzte itt kabátjára a népfőiskola pajzs alakú jelvényét, a felkelő nappal, a látófával; s indult el innen kiszakadni a sok évszázados maradiságból, a szegénységből — tanulni.

Emléktábla helyett emlékeztünk a szabadművelődés immár történelemmé vált példájára, a bihartordai népfőiskolára, amely a felszabadulást követő demokratikus népmozgalom résztvevőjeként új történelmünk, új hazánk formálóinak egyike lehetett.

4 A felszabadulás utáni szabadművelődés keretében létrejött népfőiskolák anyagának feldolgozására eddig még nem került sor. Néhány tanulmány: *Szathmáry Lajos* (Kultúra és Közösség 1977/1., 1978/4.), *Jakab Sándor* (Népművelési Intézet kiadványa) a sárospataki és veszprémi népfőiskolák működésével kapcsolatban közölt adatokat. Kéziratban a szerzőnél *(Szathmáry Lajos)* kiadatlanul tanulmányozható a hódmezővásárhelyi és pápai, valamint a svéd népfőiskolák története. A Szabadművelődés Kézikönyvben *Karácsony Sándor* népfőiskolai tantervi vázlatterve az egyedüli publikáció a szabadiskolák működésével kapcsolatban. Az evangélikus népfőiskolákkal *Csepreghy Béla* lelkipásztor foglalkozott. A fordulat évével megszűnt ún. szabadművelődés történetének feldolgozása, értékelése a következő évek feladata.

IRODALOM

A Sárréti Népfőiskola iratai: anyakönyv, postakönyv, levelezés. (*Szűcs Sándor* gyűjteményében Biharnagybajom.) *Szűcs Sándor* (Biharnagybajom), *Dr. Bódis Gábor* (Budapest), *Rácz György* (Nádudvar), *E. Kovács Kálmán* (Sárospatak), *Dr. Szathmáry Lajos* (Budapest), *Dr. Vargyas Lajos* (Budapest), *Dr. Molnár Balázs* (Budapest), volt tanárok és vendégelőadók; valamint *Dr. Sziki Gusztáv* (Debrecen), *Csabai Gyula* (Bihartorda), *Orosz Lajos* (Sáp) és 10, volt népfőiskolás visszaemlékezései, egykori iratai (szerző gyűjteményében Földes).

Ortutay Gyula: Művelődés és politika (Tanulmányok, beszédek, jegyzetek (Bp. 1949)

Gazdag István: Adalékok Szűcs Sándor életútjához = Bajomi Krónika (Szerk.: *Dankó Imre.* Biharnagybajom, 1973) 24—31.

Sárréti Járás főjegyzőjének, nemzeti bizottságainak feljegyzései (Dr. Bódis Gábor gyűjteményében Budapest.)

Sárréti Népiskolák igazgató-tanítóinak feljegyzései, Bihar vármegye Szabadművelődési Felügyelőjének iratai (Szűcs Sándor, Dr. Bódis Gábor és a szerző gyűjteményében)

Korabeli lapok: *Kis Újság* 1936, *Kelet Népe* 1940, *Szabad Föld* 1947, *Szabadművelődési Híradó 1946. Új Szántás 1947. (Szerző* gyűjteményében.)

FÜGGELÉK

1.

A Sárréti Népfőiskola Szervező Bizottságától

Hirdetmény

Felhívjuk mindazokat a 18—30 éves férfiakat, akik a bihartordai Sárréti Népfőiskola első, faluvezető tanfolyamán részt akarnak venni, jelentkezzenek Darabos Gyula adóügyi jegyző úrnál; nála kapják meg azt a kérdőívet, melyet kitöltve és aláírva legkésőbb november 8-ig neki visszaadnak. Aki a kérdőívet idejében nem adja be, az a felvételnél figyelembe nem jön.

A Népfőiskola a pártoktól, szervezetektől független, tehát bárki — szervezeti vagy párt tagságára való tekintet nélkül — jelentkezhet.

A népfőiskolának az a célja, hogy a parasztságnak művelt, közösségi szellemben nevelt vezetőket neveljen. Nem különféle állásokra ad bizonyítványt; többet nyújt ennél: a parasztság számára olyan embereket ad, akik tudásuknál, képzettségüknél fogva vezető férfiai lesznek. A demokrácia szabadságot és érvényesülési lehetőséget nyújt minden osztálynak, de csak az az osztály érvényesül a versenyben, melynek művelt, öntudatos vezetői vannak. A Népfőiskola díjtalan. November 15-én kezdődik és 3 hónapig tart. A környékbeli előadókon kívül az ország szellemi vezetői jönnek Tordára vendég előadóknak.

Biharnagybajom, 1946. október 26.

Szervező Bizottság

2.

Bihartorda község közönsége által létesített

SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA
szervezési szabályrendelete.

1. paragrafus

Bihartorda közönsége áthatva a nemzetépítő és nemzetnevelő célok magasztosságától, teljes ismeretében a földműves fiatalság művelődési szükségességének Bihartordán állandó jellegű Népfőiskolát létesít.

2. paragrafus

Az iskola címe: SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA, BIHARTORDA. Székhelye BIHARTORDA. A tanítás nyelve: Magyar. Pecsétjének felirata: „Sárréti Népfőiskola Bihartorda. 1946." (középen paizs szerű jelvény, felkelő nappal, előtte látófa.)

3. paragrafus

Az iskola célja: a tanulni vágyó paraszt ifjúság számára kollégiumi formában tanulási lehetőség biztosítása, demokratikus szellemben nevelt, művelt paraszt értelmiség képzése, különös tekintettel a falusi közélet irányítására.

4. paragrafus

Célja elérésére ifjak részére téli hónapokban 90 nap, leányok részére tavaszi időben 45 napos, nyáron pedig a városi ipari munkás ifjak számára üdüléssel egybekötött 45 napos tanfolyamot rendez. Tájunk mezőgazdasági színvonalának emelése céljából az

iskola fenntartására szolgáló földet kísérleti és mintagazdaságként kezeli. Az iskola hallgatóinak bevonásával a Sárrét történelmi és népi múltjának emlékeiből múzeumi gyűjteményt, valamint ethnológiai adattárat létesít.

5. paragrafus

Az iskola vagyona 1.) a község közönsége által e célra adományozott két hold belsőség, a rajta levő, úgynevezett Mártonffy-féle kastéllyal és 20, azaz húsz kat. hold föld, melyek külön álló vagyon és tulajdonként minősülnek. 2.) úgyszintén a földreform során az iskola önálló fenntartására, az állandó jelleg- és mintagazdasággá való kifejlesztésének biztosítására juttatandó további földingatlan. 3.) különböző adományokból létesülendő élő és holt felszerelés.

6. paragrafus

Az iskola jövedelmi forrásai: 1.) az ingatlanok hozama. 2.) a járás községei által létesítendő alapítványok. 3.) államsegély és egyéb önkéntes adományok. 4.) az iskola támogatására létesítendő Sárréti Népfőiskola, Bihartorda, Baráti Körének anyagi hozzájárulása.

7. paragrafus

Az iskola hallgatói fajra és felekezetre való tekintet nélkül, alkalmas szellemi képességű, politikailag megbízható, a közönség erkölcsi megítélése szerint kifogástalan magatartású, önzetlen, jellemes, közösségnek élő, általában 18 és 30 éves korhatár között élő, népi származású ifjak, illetőleg 14 és 24 éves korhatár között lévő leányok lehetnek.

8. paragrafus

A téli és tavaszi tanfolyamok résztvevői legalább fele részben a Sárrétről, ezen belül a negyed része elsősorban Bihartordáról kerülhetnek ki.

9. paragrafus

A hallgatók kiválasztásáról a népiskolák igazgatóságának, valamint az illetékes megyei szabadművelődési felügyelő, ill. ügyvezető meghallgatása után a Nemzeti Bizottságok, illetőleg üzemi bizottságok valamint az elöljáróság ajánlására az iskola vezetősége az e célra alakított bizottság dönt.

10. paragrafus

A tanfolyamok résztvevőit kötelezi az iskola vezetősége átlal megállapított és az Igazgató Tanács által jóváhagyott tanulmányi és fegyelmi szabályzat. Az ellene vétők enyhébb esetben megdorgáltatnak. A súlyosabb fegyelmi vétségek megtorlásaként az iskola vezetősége a tanfolyam hallgatók meghallgatása után az érintett hallgatót a tanfolyamról ki is zárhatja.

11. paragrafus

Az iskola vezetősége a beiratkozott hallgatókról „Anyakönyvet" vezet, amely a következő rovatokat tartalmazza: 1.) sorszám, 2.) a hallgató neve és foglalkozása, 3.) születési helye és ideje, 4.) apja, anyja neve és foglalkozása, 5.) testvérei száma, 6.) lakhelye, 7.) a tanfolyamon tanúsított magatartására és előmenetelére vonatkozó bejegyzések, 8.) esetleges későbbi bejegyzések (közszerepléséről, hogyan értékesítette a tanfolyamon szerzett tudást stb.).

12. paragrafus

A tanfolyamot elvégzetteknek a Népfőiskola „látogatási bizonyítvány"-t ad, a következő szöveggel: „Bizonyítvány aki évben községben született, a Sárréti Népfőiskola évi tanfolyamát elvégezte s ott a következő tárgyakkal foglalkozott: (az előadók neve és az előadások címe.)
Kelet. P. H. Igazgató elöljáró, gazda aláírása.

13. paragrafus

a.) A hallgatók a tanfolyam második napján saját kebelükből választanak 15 napi időre egy hadnagyot, rendtartót és egy talpast. A hadnagy a hallgatók képviselője és belső életükben a vezetőjük, a rendtartó gondoskodik az előadások alatti teendőkről, a napirend betartásáról, közreműködik a vendégelőadók fogadásánál és elhelyezésénél, a talpas pedig a házirend betartásáról gondoskodik és kijelöli a napisorokat az esetleges házkörüli tennivalók végzésére.

b.) A mindenkori hadnagy, mint a hallgatóság képviselője részt vesz az iskola vezetőség megbeszélésein.

c.) A hallgatók közt felmerülő vitás ügyekben a három tisztség viselője bírósággá alakul, amelynek elnöke a hadnagy, vádlója a talpas, védője a rendtartó. A vád és a védelem meghallgatása után a hallgatóság titkos szavazással dönt s a határozat az elmarasztaltra nézve kötelező.

14. paragrafus

A hallgatóság 10 naponként mindegyik tagját megbírálja 1.) az általános rendszeretet, 2.) a szorgalom, 3.) az önzetlenség, 4.) az öntevékenység szempontjából, s erre vonatkozó határozatát titkos szavazással meghozza, melynek eredményét az iskola vezetőségével közli.

15. paragrafus

A Népfőiskola tananyaga a következő csoportokra oszlik — megjegyezvén, hogy az alábbiak nem előadás címeket tüntetnek fel, hanem a tárgycsoportok szempontjait és körvonalait vázolják: —

a.) *Magyar nyelv és irodalom:* nyelvünk eredete, rokonsága. A magyar nyelvtan fontos szabályai. Az irodalom és népi nyelv. Nyelvjárásunk. Írásbeli gyakorlatok: miként kell gondolatainkat szabatosan írásba foglalni. Részletes irodalom történet előadása helyett, amelyre elegendő idő amúgy sem volna, általános kép megrajzolása a cél, nagy költőink és íróink, valamint irodalmunk fontosabb problémáinak tárgyalása révén. Irodalmunkban mi a sajátos jellegű, s hogyan válik ez az egyetemes irodalom szerves részévé? Az irodalmi mű, a könyv, az olvasás megszerettetése. Oly érzék felkeltése és nevelése, amely műértékelésre képes, hogy a hallgató szétválaszthassa az irodalmat a ponyvától. Más nyelvű népek nagy irodalmi alkotásai. Ide kapcsolódik a művészet ismertetése is, képek, szobrok bemutatása és zeneművek meghallgatása alapján.

b.) *Történelem:* a Magyar nép történelmi érzékének nevelése. Történelmünk áttekintése a paraszti, a népi múlt az élet szemszögéből. Történelmünk tanulságai, amelyek megmaradásunk és demokratikus állam berendezésünk szempontjaiból útmutatással szolgálnak a jövőre. Történelmi hivatásunk és feladatunk tudatosítása. A magyar történelem, mint a világtörténelem része. A történelmi események oka, összefüggése. A történelmi előadások, amennyiben erre lehetőség kínálkozik, különös tekintettel lesznek a szülőföld és a közel táj múltjára, miáltal a történelmi események közelebb hozatnak a hallgató érdeklődéséhez. Beiktatandó a szülőföld történelmével foglalkozó előadás is.

c.) *Néprajz, földrajz:* A népi hagyaték és hagyomány. Népi kultúránk eredete, tartalma, értéke és élete. A népi hagyományokon alapuló élet nemzet-megtartó ereje. A hagyományokon alapuló nemzeti élet és beállítása az egyetemes emberi érdekek szolgálatába. A népi kultúrák összefüggése, sajátos egyéni vonásai és egyetemes volta. A népi művészet, hímzés, faragás, zene, tánc. A föld és az ember kapcsolata, táj-egységek. A magyarság települése: tanya, falu, város. A térkép. Tájékozódás a térképen és annak olvasása. Külországok, világrészek.

d.) *Gazdaság-politika:* A természettudományok mai állása. A technika hatása a gazdasági fejlődésre. A világ gazdasági helyzete. Adottságaink kapcsán versenyképes magyar gazdasági élet megteremtése. Mezőgazdaságunk fejlődésének útja: kert- és gyümölcskultúra, mezőgazdaságunk gépesítése; élelmiszer és konzerv iparunk fejlesztése, házi ipar, szövetkezetek. Iparunk jövője. Kereskedelmi szellem a paraszt gazdaságban. Ezzel kapcsolatban: feljegyzések, könyvek, számadások vezetése.

e.) *Jog és társadalom tudományi ismeretek:* A magyar jogi élet és alkotmány fejlődése, különös tekintettel a demokratikus állam életére. Bevezetés a társadalom tudományba, különös tekintettel a világot mozgató politikai eszmékre. A gyakorlati életben szükséges magánjogi ismeretek: jogügyletek, szerződések, telekkönyv stb. Államgépezet, illetőleg közigazgatás. Testületi, illetőleg törvényhatósági és községi önkor-

mányzat. Pénzügyigazgatás, különös tekintettel bonyolult adórendszerünkre. Földművelésügyi igazgatás és mezőgazdasági politika, munkaügy és munkásvédelmi jogszabályok gyakorlati vonatkozásban. Alsó fokú közigazgatás fejlődése, illetőleg jövője. Képviselőtestület s elöljáróság jogai és kötelességei. A községi közigazgatás szemináriumszerű, részint írásbeli gyakorlatokkal közlendő ismeretek. A Sárrét és községünk szociográfiája.

f.) *Biológia és egészségtan:* Az ember az élők világában. Az emberi szervezet működése. Lényeges pszichológiai és alaktani ismeretek. Az egyén egészséges életmódja: tisztaság, edzés, táplálkozás, foglalkozási ártalmak, nemi élet, házasság, gyermek-nevelés. Fontosabb betegségek. Népbetegségek és az ellenük való védekezés. A magyar közegészségügyi és közigazgatástan.

16. paragrafus

A női tanfolyamok anyaga az előbbi paragrafusban foglaltak sajátos módosítása.

17. paragrafus

A Népfőiskola előadói: a.) tanfolyam időtartamára az iskola vezetőség javaslata alapján az Igazgató Tanács által felkért oly egyének, akik a sárréti értelmiség közül önzetlen közéleti magatartásukkal és a nép iránti szeretetükkel kiválnak, b.) ugyancsak az iskola vezetősége javaslata alapján az Igazgató Tanács által meghívott vendég előadók, akik a magyar szellemi élet kiválóságai, a magyar tudományosság vezető egyéniségei közül kerülnek ki.

18. paragrafus

A.) A tanfolyam időtartamára a 15. paragrafusban feltüntetett mindegyik tárgycsoportra egy-egy előadó kérendő fel, akinek elsőrendű feladata, hogy a reá bízott tárgycsoportba foglalt szakismeretről a hallgatóság a tanfolyam ideje alatt átfogó képet kapjon.

B.) A vendég előadók előadásuk tárgyát szabadon választhatják meg. Annak a tárgycsoport anyagába való beillesztése a tanfolyam időtartamára felkért előadó feladata.

19. paragrafus

Napirend: 6.30-kor felkelés, torna, rendcsinálás, mosakodás. 8.00 reggeli. 8.30—10.30 I. előadás. 10.30—12.30 II. előadás. 12.30—13.00 Írás gyakorlása; a falu vezetéséhez szükséges írásbeli teendők gyakorlati elsajátítása; példatár gyűjtés. 13.00 Ebéd. 13.30—15.00 Pihenő. 15.00—15.30 Írásbeli gyakorlatok folytatása. 15.30—16.00 Sport, játék. 16.00—18.00 Irodalmi művek közös felolvasása és megtárgyalása. 18.00—19.00 Olvasás, feljegyzések készítése. 19.00 Vacsora. 19.30—20.30 Népdalok, versek tanulása, szavalás, szórakoztató felolvasás. 20.30 Tisztálkodás, ágyalás, lefekvés. 21.00 Lámpaoltás.

20. paragrafus

a.) A népfőiskola legfőbb szerve az Igazgató Tanács, mely 29 rendes és legfeljebb 9 meghívott tagból áll. Az Igazgató Tanács első ízben 3 évig vagyis 1949. szeptember hó 1-ig a Népfőiskola kezdeményezőiből, vagyis névszerint a következőkből tevődik össze: Dr. Bódis Gábor, a sárréti járás főjegyzője, 2.) Csabai Gyula bihartordai gazdálkodó, 3.) Dr. Daróczi Bálint bárándi vezetőjegyző, 4.) Diós Albert bihartordai s. jegyző, 5.) Diós Lajos bihartordai körjegyző, 6.) Ifj. Gali Lajos szerepi gazdálkodó, 7.) Gőőz Rózsa biharnagybajomi vm. irodatiszt, 8.) Herczegh Benedek bihartordai gazdálkodó, 9.) Horváth Lajos dancsházi parasztköltő, 10.) Horváth Sándor dancsházi gazdálkodó, 11.) Ispány József sápi gazdálkodó, 12.) Ifj. Kádár Antal bárándi gazdálkodó, 13.) Kövér Zsigmond nagyrábéi gazdálkodó, 14.) László Kálmán sárrétudvari gazdálkodó, 15.) Nagy István bihartordai gazdálkodó, 16.) Nemes Lajos biharnagybajomi gazdálkodó, 17.) Papp Ferenc bihartordai gazdálkodó, 18.) Rácz György biharnagybajomi gyógyszerész, 19.) Serdült László bihartordai gazdálkodó, 20.) Sípos Károly nagyrábéi ref. lelkész, 21.) Szabó Sándor szerepi ref. lelkész, 22.) Dr. Szabó Béla sárréti tisztiorvos, 23.) Sziki György bihartordai gazdálkodó, 24.) Szöllősi Balázs biharnagybajomi cipész, 25.) Topa Dezső sápi igazgató tanító, 26. Topa Lajos sápi gazdálkodó, 27.) Varga Benjámin bárándi gazdálkodó, 28. Szűcs Sándor biharnagybajomi író, 29.) Zagyva László sárrétudvari kántortanító, továbbá az előkészítő bizottság által javasolt és ez

alkalommal egy évre a bihartordai képviselőtestület által meghívott 9 tagból, azzal a megjegyzéssel, hogy minden évben, így 1947. szeptember hó 1-én egyharmadrésze titkos szavazással kicserélhető a megalakítandó Baráti Kör oly tagjaival, akik az iskolát jelentős anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették. A rendes tagok egyhatodrészét, a meghívandó tagoknak pedig 1947. szeptember 1-től egyharmadrészét lehetőleg Bihartorda adja.

B.) Az Igazgató Tanács saját kebeléből elnököt és jegyzőt választ. A jegyző lehetőleg bihartordai községi, vagy állami tisztviselő legyen. Az Igazgató Tanács előadója hivatalból az iskola igazgatója.

C.) Az Igazgató Tanács legalább évente egyszer, de szükség esetén a községi törvénynek megfelelő módon többször is összehívható.

D.) Az Igazgató Tanács határozatképessége, a tárgyak felett történő határozathozatal módozatai szintén a községi törvénynek megfelelően történnek.

E.) Az Igazgató Tanács hatáskörébe tartozik az igazgató alkalmazása, gazda, elöljáró és két ellenőr 3 évre való megválasztása, az iskola vezetősége által felfogadott egyéb személyzet megerősítése, a költségvetés és zárszámadás felülvizsgálata és elfogadása, a felelős számadók részére felmentés megadása, a vagyoni kérdések végső fokon való elintézése, tagok indítványainak tárgyalása. A beíratási és bizonyítvány díj megállapítása. Az első évi költségvetést az Előkészítő Bizottság állítja össze és Bihartorda község képviselőtestülete tárgyalja le.

21. paragrafus

Az iskola vezetőség tagjai: az Igazgató Tanács elnöke, jegyzője, az igazgató, elöljáró, gazda és a két ellenőr.

a.) Az igazgató az iskola szellemi és anyagi életének tulajdonképpeni irányítója. Elkészíti az iskola költségvetését, zárszámadását azokat és minden Népfőiskolával kapcsolatban levő fontosabb ügyet az Igazgató Tanács elé terjeszt, melynek előadója. A gazdával együtt utalványoz és bevételez.

Javadalma: természetbeni szerény, egyszobás, bútorozott szobán kívül egyszerű teljes ellátás, fűtés, mosás, világítás és az állami rendszerű IX. fizetési osztály szerinti havonként esedékes készpénz járandóság. Évi 3 tanfolyam után egy fizetési fokkal, két évi szolgálat után egy fizetési osztállyal léphet előbb az V. fizetési osztály 1. fokozatáig. Nős igazgató családja az ellátást önköltségi áron kapja.

Az igazgató az Igazgató Tanács jóváhagyásától függően ha arra lehetőség és mód kínálkozik egy, vagy több tanári és iroda kezelő állást szervezhet.

b.) Az elöljáró közreműködik az iskola szellemi életének irányításában. (Személyes támogatás és tanácsadás. Személyes ellenőrzés, kapcsolattartás a végzett hallgatókkal.) Állása tiszteletbeli.

c.) A gazda intézi az iskola gazdaságának ügyeit. Állása szintén tiszteletbeli, de részére év végén az Igazgató Tanács tiszteletdíjat állapíthat meg, úgy azonban, hogy az az első évben a IX. fizetési osztály 50%-át havonként, további években pedig az iskola, illetőleg a gazdaság tiszta jövedelmének 10%-át nem haladhatja meg.

d.) A két ellenőr az iskola vagyonkezelését bármikor megvizsgálhatja, ellenőrizheti, a gazdával együtt, valamint az igazgatóval vagyonjogi szempontból egyetemlegesen felelősek.

Az iskola egyéb személyzetének felfogadása az igazgató hatáskörébe tartozik.

22. paragrafus

Az igazgatót abban az esetben, ha az iskola székhelyét elhagyja hivatalos ügyben, fizetése szerinti napidíj és útiköltség illeti meg. A gazda, elöljáró a IX. fizetési osztály szerint napidíjat és útiköltséget számíthat fel. Az egyéb tisztségviselők útiköltség megtérítésre tarthatnak igényt.

23. paragrafus

A Népfőiskola szabályszerű könyvvitelt vezet, amelyen külön számlán kezelendő az iskola és külön a gazdaság jövedelme. Az iskola számadását az igazgató, a gazdaság számadását a gazda vezeti. Az utalványozást és bevételezést mindegyik számlára azonban együttesen végzik.

24. paragrafus

Minden év első negyedében vagyon és ingó leltár készítendő. A leltári tárgyak épségben tartásáért az igazgató, illetőleg a gazda anyagi felelősséggel tartozik.

25. paragrafus

Az iskola mindennemű készletét anyagszámadáson kell nyilvántartani, de ha az ellenőrzés, vagy az áttekinthetőbb kezelés szempontjából célszerűnek látszik, úgy egyes cikkekre külön számla nyitása is elrendelhető. A beszerzett és kiadott készletek pontosan és azonnal feljegyzendők az anyagszámadásban. Egyébként mindenről szabályszerű nyilvántartás vezetendő.

26. paragrafus

A pénzkezelés az általános szabályoknak megfelelően postatakarékpénztári csekkszámlán történik. A csekk aláírást az igazgató és gazda együttesen végzik. Ők együttesen jogosultak minden pénzküldemény átvételére.

Az igazgató és gazda által kezelendő kézi pénztár összegét az Igazgató Tanács állapítja meg évenként a költségvetések, illetőleg zárszámadások tárgyalásakor.

Közönséges postai, ajánlott és csomag küldemények átvételére az igazgató jogosult.

27. paragrafus

A kézi pénztárt és a pénztári naplókat az igazgató, illetőleg a gazda kezeli különkülön.

28. paragrafus

Minden olyan kérdésben, amelyre nézve a szervezési szabályrendelet nem intézkedik, a Népfőiskola vezetősége jogosult intézkedni az Igazgató Tanács utólagos jóváhagyásától függően. Ilyen esetekben az Igazgató Tanács 30 napon belül összehívandó.

29. paragrafus

Jelen szervezési szabályrendeletet az Igazgató Tanács csak Bihartorda község képviselőtestületének hozzájárulásával változtathatja meg.

30. paragrafus

A Népfőiskola törzsvagyona telekkönyvileg is biztosítandó, el nem idegeníthető s meg nem terhelhető. A Népfőiskola esetleges megszűnése esetén az iskola minden ingó és ingatlan vagyona Bihartorda községre visszaszáll, illetőleg Bihartorda község tulajdonába megy át.

Bihartorda, 1946. november hó 4-én.

az előkészítő bizottság tagjai.

Tárgyaltatott és jóváhagyatott Bihartorda község képviselőtestületének Bihartordán, 1946. november hó 4. napján tartott rendkívüli közgyűlésében 50/1946. kgy. szám alatt, azzal, hogy úgy a törvényhatósági kisgyűléséhez, mint Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úrhoz tudomásul vétel céljából bemutatandó, illetőleg felterjesztendő.

Bihartorda, 1946. november 5-én.

Diós Lajos
v. jegyző

Sziki György
bíró

Pecsét:
Bihar Vármegye
Bihartorda község
1910.

3.

Meghívás

„A Sárréti Népfőiskola Előkészítő Bizottsága nevében keressük fel sorainkkal. A Népfőiskola, amint arról az újságok is hírt adtak, Bihartorda áldozatkész kezdeményezéséből valósult meg. E község népe a szellemi felemelkedés vágyától indíttatva s átérezve annak jelentőségét, az ún. Mártonffy-kastélyt, hozzá csatolva huszonkét kat. hold szántóföldet, a sárréti parasztság művelődésének hajlékává tette. Ez a lelkesedés a Sárrét többi falvaiban is visszhangra talált; felvilágosító és gyűjtő akciókat kezdtek, hogy a nemes elgondolás: az állandó Sárréti Népfőiskola valósággá váljék. E mozgalom, az állam segítségével párosulva azt eredményezte, hogy a Népfőiskola első, harmincas létszámú tanfolyamát rövidesen megnyithatjuk.

A Népfőiskolának az a célja, hogy a parasztság számára közösségi szellemben nevelt, öntudatos, széles látókörű vezetőket adjon, akik a falusi közösségek boldogulásáért dolgozni tudnak. E cél csakis kiváló előadók és nevelők közreműködésével érhető el. Éppen ezért tisztelettel felkérjük, hogy előadás tartásával a Népfőiskola szellemi munkájában támogatni szíveskedjék.

Sajnos, a kezdet nagy erőfeszítést kívánó anyagi nehézségei miatt elhelyezésen és szerény ellátáson kívül érdemlegesebb honoráriumot nem ígérhetünk. Ha áldozatos munkájával Népfőiskolánkat megtisztelni szíveskedik, mielőbb közölje: 1. előadása címét, tárgyát, 2. előre láthatólag hány alkalommal tudna Bihartordára jönni, 3. az előadás időpontjára vonatkozólag milyen kívánsága, illetőleg kikötése van. A tanfolyam december 1-én kezdődik és március 1-ig tart. Szíves értesítésére a Népfőiskola igazgatója a még szükséges részletesebb felvilágosítást megküldi.

A tanfolyam sikere érdekében ismételen kérve szíves közreműködését, vagyunk készséges hívei.

Biharnagybajom, 1946. november 10."

4.

Átadási, illetve átvételi elismervény

Sárrétudvari községben a bihartordai Népfőiskola részére gyűjtött adományokról:

50 kg kenyérliszt
10 kg burgonya
14 kg bab
2 kg zsír
1 kg cukor
1 kg hagyma és
11 Ft készpénz (Tizenegy Forint) amely adományt hogy 1 drb. gyűjtőív mellett, hogy hiánytalanul átadtam, illetve átvettem ezennel elismerjük és nyugtatjuk.

Sárrétudvari, 1946. dec. 5.

Bélyegző: Sárrétudvari Község
Jegyzői Hivatala

Diós Albert
átadó aláírása

Sziki Balázs
átvevő aláírása

5.

NEMZETI PARASZTPÁRT
ORSZÁGOS KÖZPONTJA
Szervezési Osztály
BUDAPEST
VI. ANDRÁSSY ÚT 25.

Budapest, 1946. december 9.

Dr. Bódis Gábor járási főjegyző
úrnak,
Biharnagybajom

Kedves Barátaim!

Engedelmet kérek, hogy a Sárréti Népfőiskola Előkészítő Bizottsága megkeresésére ilyen soká tudok válaszolni. Először azért hallogattam az írást, mert gondoltam, hogy el tudok arra felé jutni, s belépni pár szóra, hogy megbeszéljem a részleteket. Később

pedig, beteg voltam, illetve még most is beteges vagyok. Rám a téli idők nagyon kellemetlenek; régebbi sok megfázás, kihülés következményei folytán télen sokat betegeskedem, ezért nagyon bajos, hogy egy előre meghatározott időre lekössem magam valahova. Azonban nagyon szívesen elmegyek majd, legalább egyszer, a Népfőiskolára egy előadást tartani. De én ezt úgy szeretném, hogy ne lenne időhöz kötve. Azt sem tudom, hogyha vonattal ha mennék, hogy jutnék Tordára? Kérem kedves Főjegyző barátomat szíveskedjen megírni, hogy *egy soronkívüli előadást*, akkor amikor időm lesz eljutni, tarthatók-e? esetleg „A parasztság felemelkedésének útja" címen.

Szívélyes üdvözlettel:

Néppel a népért! *Hegyesi János* s. k.
nemzetgyűlési képviselő
pártigazgató.

6.

MAGYAR ÁTTELEPÍTÉSI
KORMÁNYBIZTOSSÁG
B/1946.

SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA ELŐKÉSZÍTŐ BIZOTTSÁGA,

Biharnagybajom.

1946. november hó 9-én kelt és Dr. Jócsik Lajos kormánybiztos, nemzetgyűlési képviselő Úrhoz intézett levélre a következőket közlöm.

Államtitkár úr a megtisztelő megbízatást örömmel elfogadja, tekintettel azonban a szlovákiai magyarság súlyos helyzetére, mely helyzet rendkívüli munkaterheket ró Államtitkár Úrra, ezen meghívásnak csak jövő év február havában tudna eleget tenni.

Éppen ezért tisztelettel kérjük az Előkészítő Bizottságot, hogy Államtitkár úr előadásait február hónapra előjegyzésbe venni szíveskedjék és ugyanekkor egy újabb emlékeztető levélben, melyben esetleg az előadás tárgyát is megjelölnék, bennünket ismételten megkeresnének.

Budapest, 1946. évi december hó 13-án.

KORMÁNYBIZTOS TITKÁRSÁGA:
Kertész

7.

SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA BARÁTI KÖRE, BIHARTORDA

Magyar szeretettel köszöntjük, mint a magyarságért aggódó barátunkat és örömmel tudatjuk, hogy

a Sárrét népének összefogása és Bihartorda áldozatkészsége ez év őszén létrehozta az állandó jellegű Sárréti Népfőiskolát. Bihartorda, hogy a magyar parasztság szellemi felemelését és a magyar munkásrétegek egymásratalálását munkálja, demokratikus szellemű, kulturális intézmény céljára engedte át a községben levő uradalmi kastélyt, hozzácsatolva huszonkét kat. hold szántóföldet. Az így létesült, önálló vagyonnal bíró Népfőiskola évente három háromhónapos tanfolyamot rendez, kollégiumi formában: télen parasztifjak, tavasszal parasztlányok, nyáron pedig ipari munkásifjak részére. De tanfolyamon kívül is szolgálni törekszik a Sárrét kultúráját a még berendezés alatt lévő könyvtárával, fejleszteni igyekszik a népi öntudatot azzal, hogy a Sárrét és a környező táj népi és történelmi emlékeit összegyűjti és muzeális gondozásba veszi.

A Népfőiskola első, harmincas létszámú tanfolyama december 1-én megnyílt. Sajnos azonban a kezdet nagy anyagi nehézségeivel, az 1944. évi hadműveletek során országos viszonylatban is legsúlyosabb károkat szenvedett, valamint azóta két példátlanul aszályos esztendőt átélt Sárrét népe nem bír megküzdeni.

Ez a körülmény késztet bennünket arra, hogy Önhöz forduljunk kérő szavunkkal. A magyar nép művelődésének érdekében áldozva, nemes adományával szíveskedjék átsegíteni a kezdet nehézségein ezt a Sárrét parasztsága által létesített kulturális intézményt, hogy célja eléréséért sikeresen és tovább dolgozhasson.

Minden fillér jelentős számunkra, tehát a legkisebb összeget is hálás köszönettel vesszük.

A Népfőiskola baráti körének tagjává válik, aki havonként tehetségéhez mérten legalább 10 forintot befizet, vagy egyszer s mindenkorra 200 forinttal járul hozzá az iskola fenntartásához.

A Népfőiskola barátai időnként és félévenként egy-egy kiadványt díjmentesen kapnak.

Bízunk kérésünk meghallgatásában és ezért előre köszönetet mondva, vagyunk

Bihartorda, 1946. karácsony hava

teljes tisztelettel
SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA
BARÁTI KÖRE

8.

Budapest, 1947. január 3.

Magyar
Központi Híradó R. T.
Elnök

Kedves Barátom!

Őszinte Sajnálatomra a Sárréti Népfőiskolai előadásomat január hónapra le kell mondanom, ha még március első felében tart a tanfolyam, akkor remélem leutazhatnék, most azonban sem a vállalati, sem a politikai helyzet nem teszi lehetővé leutazásomat. Ha szabad kérnem, hálás lennék, ha előadásomat szombaton, vagy vasárnap tarthatnám, hogy így ne veszítsek hivatali időmből.

Igazi barátsággal küldi
üdvözletét
(Ortutay Gyula)

Sárréti Népfőiskola
Szűcs Igazgató úr kezeihez,
Bihartorda.

9.

Nemzeti Bizottságnak,
Füzesgyarmat.

A Sárrét népének összefogása a múlt év őszén létre hozta az állandó jellegű Sárréti Népfőiskolát. Bihartorda, hogy a parasztság szellemi felemelését és a magyar munkásrétegek egymásra találását vigye, demokratikus szellemű kulturális intézmény alapjait vetette meg: e célra engedte át a tulajdonába került volt uradalmi kastélyt, hozzácsatolva huszonkét kat. hold szántóföldet. Az így létesült, önálló vagyonnal bíró Sárréti Népfőiskola évente három háromhónapos tanfolyamot rendez, kollégiumi formában; télen paraszt ifjak, nyáron paraszt leányok, majd pedig ipari munkás ifjak részére. De tanfolyamon kívül is igyekszik a Sárrétnek és környékének kulturális előhaladását szolgálni, a még berendezés alatt levő közkönyvtárával, fejleszteni törekszik a népi öntudatot azzal, hogy a környező táj, Békés, Kunság, Hajdúság erről eső részeinek is népi és történelmi emlékeit összegyűjti és muzeális gondozásba veszi.

A kezdet anyagi nehézségeit a Népfőiskola súlyosan érzi. A Sárrét lelkes népe, a hadműveletek következtében esett nagyméretű károsodását még mindig szenvedi, anyagi erejét az aszályos esztendők is kimerítették, — s így az általa nemes elgondolással létesített intézményt elegendő anyagi támogatásban részesíteni nem tudja.

Azzal a kéréssel fordulok az igen tisztelt Nemzeti Bizottsághoz, hogy lehetőségeinek megfelelően Népfőiskolánk súlyos anyagi nehézségeein könnyíteni szíveskedjék, pénz vagy természetbeni adományával járuljon hozzá és tegye lehetővé ez intézmény fontos kulturális munkájának további folytatását, s hívja fel erre a község demokratikus pártjait és egyesületeit is. Tegye magáévá a Népfőiskola nemes célú érdekeit, annál is inkább, mert községünkből jelenleg is van intézetünknek két, tanításra érdemes hallgatója s bízunk benne, hogy a jövőben több is lesz ilyen.

Bízom az igen tisztelt Nemzeti Bizottság megértő és nemes támogatásában s vagyok

a Népfőiskola igazgatója
teljes tisztelettel

Bihartorda, 1947. január 24.

10.

MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT
Központi Vezetősége
Budapest, V., Akadémia-utca 17.
Sajtó Osztály.

Budapest, 1947. január 27.

Szűcs Sándor úrnak

Biharnagybajom.

Kedves Barátom!

A könyvkiadóktól a közelmúltban több tankönyvet kaptam, s ezekből szeretnék a vezetésed alatt álló népfőiskola növendékei számára is juttatni. Kérlek légyszíves a csatolt leltár alapján megírni hogy milyen könyvekre és hány írószerre lenne szükségetek.

Szeretettel üdvözli:
Kállai Gyula sk.

11.

Budapest
Székesfőváros Polgármestere
86.033/1947
1947. VII. ü.-o.

Tárgy: A Sárréti Népfőiskola részére segély kiutalása.

Határozat.

A Sárréti Népfőiskola Baráti Köre azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy a Sárréti Népfőiskola fenntartásához segéllyel járuljak hozzá.

A kérésnek helyt adok és a székesfőváros jelenlegi anyagi helyzetére való tekintettel a Főiskola részére 200 Ft segélyt engedélyezek, amelynek kiutalása iránt az alábbiakban intézkedem:

Utasítom a központi pénztárt, hogy a Sárréti Népfőiskola részére segély címén 200 Ft-ot, azaz Kettőszáz forintot a Sárréti Népfőiskola 58.287 számú postatakarékpénztári csekkszámlája javára utaljon át és az átutalt összeget számolja el a költségvetés VII. fejezet XXIV. cím kiadási 2. rovat 2. alrovatán fölvett hitelösszeg terhére a II.—25. alnaplóban.

Erről a polgármesteri VII. ügyosztályt és a Sárréti Népfőiskolát felzeten, a központi pénztárt pedig utalványon értesítem.

Budapest, 1947. II. 5.

A kiadmány hiteléül:

Ponty Vilmos sk.
irodavezető h.
Bechtler sk.
alpolgármester

12.

Sárrétudvari Nemzeti Bizottságtól.

Népfőiskola Igazgatóságának.

Bihartorda.

A Sárréti Népfőiskola megsegítése tárgyában küldött megkeresésére tisztelettel közli a Nemzeti Bizottság, hogy a főiskola támogatására már az első felhívás alkalmából tartott közgyűlésünkön kimondatott, hogy minden mulatságra belépők jegye után személyenként 30 fillért szed és azt a Népfőiskola céljára be is fizeti. Ez meg is történt eddig minden esetben, és a jövőben is a Nemzeti Bizottság eme határozatának érvényt fog szerezni.

Sárrétudvari, 1947. április hó 5-én.

Kántor Imre sk.
Nemz. biz. elnök
h. Tőzsér Lajos sk.
Nemz. biz. jegyző.

13.

Budapest, 1947. április 9.

Kedves Barátom!

Közben megkaptam leveled és a beadványodat a Kultuszminisztériumban a dániai fiúk ügyében. Már előbb beszéltem Gombos Ferivel, és aki szinte biztosra ígérte, hogy Tőletek három gyereket kiküldenek, de amint látom hat fiút vettek fel a listára, így hármat próbálok még elsütni a Földművelésügyi csoport keretében hátha sikerül? De ez nem bizonyos. Mondom, a három gyerek biztos.

Az iskolátok rendbehozása ügyében beszéltem Veres Péterrel, a következőkről van szó: Adjatok be azonnal egy kérvényt, amelyben pontosan írjátok meg, hogy mit akartok csináltatni. A pénz akkor meg lesz. Véleményem szerint jó lenne egy iparossal költségvetést is csináltatni és azt is mellékelni. Harmadik ügy: a 100 hold ügye. Itt is megkezdtem a munkát és úgylátszik, hogy valami történik is, de ebben bizonyosat nem mondhatok. Szóval Sanyikám így állnak a dolgok ebben a pillanatban. Jó munkát és jó egészséget. Kezét csókolom a kis tanárnőnek, akinek elfelejtettem a nevét.

Szeretettel köszönt

főszerkesztő, nemzetgyűlési képviselő
Szabó Pál sk.

Szűcs Sándor
Író úrnak,
Budapest.

14.

SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA
BIHARTORDA
1946.

Jelentkezési felhívás

A Sárréti Népfőiskola évi három tanfolyama mellé szünidei „előkészítő" tanfolyamot szervezett, 30—35 fős létszámmal, a sárréti községekben működő általános iskolák V—VIII. osztályos fiú tanulói részére. Ebben, a népfőiskolai gondolat szolgálata mellett, az a cél vezette, hogy minél szélesebb körben munkálja a magyar népi hagyományok megbecsülésének és mentésének ügyét. — Ehhez kérem igen tisztelt Igazgató Úr szíves közreműködését; hívja fel a tanulók és a szülők figyelmét tanfolyamunk jelentőségére, s a mellékelt íven küldje el címunkre a tanfolyamon részt venni szándékozó gyermekek adatait, a jegyzet rovatban hozzá fűzve esetleges véleményezését.

A tanfolyam kezdete: július 1. — tartalma két hét. Ismertetésre, megbeszélésre kerülnek a magyar irodalom legkiválóbb alkotásai, a magyar történelem sorsfordító eseményei, főként pedig a magyar népi kultúra tárgyi hagyatékai és szellemi hagyományai. Sok népi játék és népdal szerepel a tanfolyam anyagában. A közlési mód megválasztásánál arra törekedtünk, hogy — tekintettel a gyermek pihenésére szánt idejére — szórakoztató jellegű legyen.

A tanfolyam résztvevői a Népfőiskola épületében kellő felügyelet mellett szállást és teljes ellátást kapnak. Az élelemmel való ellátáshoz a következő hozzájárulást kérjük: 4 kg kenyérliszt, fél kg fehérliszt, 20 dkg zsír, 5 kg burgonya, 10 db tojás, 5 Ft — Szükséges és méltányos esetekben e hozzájárulást illetően lehetőség szerint módosítást vagy engedményt teszünk. — A résztvevőknek még a következőket kell magukkal hozni: párna, lepedő, takaró, törülköző, szappan, kanál, villa, kés, pohár.

Igazgató Úr szíves fáradozásáért előre is hálás köszönetet mondok s kérem, hogy a jelentkezéseket folyó hó 23-ig szíveskedjék eljuttatni.

Bihartorda, 1947. június 14.

Teljes tisztelettel
Szűcs Sándor
igazgató

15.

A népfőiskolai tanulmányi anyag körülhatárolása

Jellege: általános művelődési.

Alap: a nyolcosztályos általános iskola végbizonyítványa (vagy lehetőség szerint, de legkevesebb négy elemi végzettség, írás, olvasás, számítási alapműveletek).

Tanulók életkora: 18—30 évig (törzs korosztályok 18—24-ig) korhatár csoportos tanítás esetén lehet 30 év fölött is, továbbképzés jelleggel, valamint 15—18-ig fiúk, leányok.

Munkaidő: 3 hónap (90 nap, ebből 75 a tanulmányi nap, napi hat-hét óra, délelőtt 4, délután 2—3. Összesen *kb. 500 óra.*

Két-három tanerő az igazgató irányítása mellett elláthatja az egész oktatást. Nagyobb — 50-en felüli — növendékek létszámánál három tanerő szükséges.

Vendég előadók ügye: (beillesztés a tanmenetbe, alkalmi előadások szerves beépítése.)

Az egész tanulmányi anyag tervszerű felépítéssel, pontos munkamenettel, megfelelő vizsgáztatással.

Cél: Századunk műveltségének alapelemeit átvinni, élményszerűen a növendékekbe. (Kiszélesíti az általános iskola alapjait, okos, kulturált faluvezetőket nevelni. Esetleges szükség szerint biztos kulturális alapot adni. Mint közbeiktatott szabadtanfolyam igazi gazdasági, tanonciskolai, tanítóképzői, gimnáziumi stb. továbbtanulásához.)

1. *Körültekintés:* Tájékozódás a világban.
2. Az ember és a Föld,
3. Földrajz,
4. Természet,
5. Az ember,
6. Az emberitest egészségtana,
7. Az emberi szellem,
8. Az ember története,
9. Magyarország,
10. A Kárpátmedence földrajza,
11. A magyar ember,
12. Magyar népi kultúra (néprajzi alapvetés)
13. A magyar történelmi tudat (A magyarság szerepe Európában.)
14. A magyar szellem, népi kultúra és magyar művészet.
15. A magyar váltság a XX. században,
16. A jövő lehetősége, a magyar világ proletár.

Az elv: positio ismereteket kérdés-felelet alakjában, tételenként, kátészerűen feldolgozni.

Az előadó Tanár belátása és lehetőségei szerint bővíti, vagy csökkenti a kezében lévő anyagot. Egy-egy kérdéskör alapelemeit megmutató tételeket nem mellőzhet.

A feldolgozandó tananyag:

1. A magyar nyelv	helyesírás, nyelvtan, szókészlet, nyelvtörténet, szép magyar fogalmazás.
2. Magyar íróművészet	irodalom, tájrajz, olvasmányos könyv.
3. A névtelen író	népdal, népmese.
4. A magyar dal	ének tanítás, énekeskönyv.
5. A magyar táj és lélek a művészett színeiben és formájában	magyar művészeti alkotások.
6. Néprajzi alapvetés	népi hagyomány ,kincs, népi kultúránk sajátosságai, eredete, értéke, élete.
7. Népi művészetünk	hímzés, szövés, festés, faragás stb. népiépítészet.
8. Népi játékok, táncok	
9. Földrajzi alapismeretek	térképolvasás. Csillagászati, földrajz.
10.	emberföldrajz. Földrészek. Bővebben:
11.	Európa szíve; Kárpátmedence, államteremtő népe: a magyarság. Magyarország.
12. A magyar nép és magyar állam története.	
13. Világtörténelmi kistükör.	
14. Jogi (közig.)- és államtudományi ismeretek.	
15. Gazdaságpolitika.	
16. A természet világa:	ásványtan, növénytan, állattan, globálisan.
17. Az ember egészségtana:	közegészségügyi alapismeretek.
18. A huszadik század technikai képe:	találmányok, felfedezések.
19. A huszadik század szellemi képe:	az új életforma ismertetése. Demokrácia, vallás. Politikai és diplomáciai történet. A nagykorú nép.

(Dr. Bódis Gábor)
az Igazgatótanács elnöke.

(1947. november 1.)

16.

FÖLDMUNKÁSOK ÉS KISBIRTOKOSOK ORSZÁGOS SZÖVETSÉGE
Budapest, IX., Üllői-út 25. I. em. Telefon: 189-685, 181-767
32/Ft./1947. R. Gy.

Budapest, 1947. november 7.

Sárréti Népfőiskola Igazgató Tanácsának,
Sárrét

Tisztelt Igazgató Tanács!

Az értesítést — melyben a Sárréti Népfőiskola, Igazgató Tanács tagjai sorába meghívott, — megkaptam. Háromheti betegeskedés után végre közölhetem Önökkel, hogy amennyire megromlott egészségi állapotom megengedi, részt kívánok venni az iskola belső életében és az erkölcsi, valamint anyagi támogatásról sem fogok megfeledkezni.

Tisztelettel:
Rácz Gyula sk.
főtitkár
Országgyűlési képviselő.

17.

Sárréti Járás Főjegyzője
4.000/1947 szám.
Erkel Tibor Úrnak,
Tiszántúli Földmíves Tanács
Biharvármegyei Kirendeltség vezetőjének,
Berettyóújfalu

Tárgy: Sárréti Járás mezőgazdasági felkarolása.
Mell.: 3 drb.

Kedves Barátom!

Ma délelőtti beszélgetéseinket összegezve, a következőket rögzítem:

1. A sárréti járás kb. 60.000 holdon, 8 községből, 25.000 lélekből áll. Idestova egy évszázada, hogy az egykori vízivilág lecsapolás folytán megszűnt és a nádasok, mocsarak kiváló termőföldé váltak. Szikes, a kellő művelés és trágyázás hiánya ellenére, aránylag csekély. Két község határát kivéve, a járás nagyrésze nagybirtokból állt, ahol a báró Springer zódonyi uradalmát és a bajomi Tóth Mária-féle birtokot kivéve, korszerű gazdálkodás nem igen folyt. A lakosság nagyrésze, bár mégy egy évszázada nincs, hogy főfoglalkozásaként a földművelést űzi, a mezőgazdálkodásban még is igen elmaradt. A fő termelvény itt a búza és a kukorica. Az utóbbi időkben a nagybirtokok cukorrépa termeléssel is foglalkoztak. Ennek következtében a járás cukorrépatermelése 3—4000 kat. hold között mozog. Az éghajlat meglehetősen szélsőséges. A tikkasztó nyarat szibériai viharos dermesztő szeles telek váltják fel, anélkül, hogy nagyobb mennyiségű hó borítaná a földeket. A termés rendszerint vagy a kemény fagyok, vagy az aszályos nyarak semmisítik meg. A vidék csapadékban vagy igen szegény, vagy túlságosan bő. Utóbbi volt az 1940-es és 1941-es esztendő. A táj éghajlata, mondhatni 40 km-es körzetben talán csak a nyugati irányban fekvő területekkel egyezik meg. Bőtermés átlagban tízévenként fordul elő. Állattenyésztésnél a fősúlyt főleg sertésre és birkákra, délnyugati irányban lóra, északkeleti irányban főleg szarvasmarhára helyezik. Hízott sertéskivitelünk a múlt évben is meghaladta a 10.000 drb-ot. A birkanyájak szenvedtek a legsúlyosabb veszteséget és aránylag a legnehezebben heverik ki a háborús pusztítást. Szarvasmarha-tenyészetünk se minőségben, se mennyiségben nem említésre méltó, lótenyészetünk annál figyelemre méltóbb. Baromfi tenyésztésünket az évenként legalább kétízben visszatérő baromfivész sorozatosan tönkre teszi. Egyébként minőség szempontjából szintén nem kielégítő. A délnyugati rész a sertésvésznek is állandó melegágya. Minden község legelőkben igen gazdag, azonban azok a biharnagybajomi legelők kivételével, ma pedig egyaránt igen elhanyagoltak. Fában a vidék hallatlanul szegény, ennek tudható be, ill. a tüzelőanyaghiányunk, hogy a föld évről-évre gyengébb minőségűvé válik, az uradalmak megszüntével pedig — ha idejében megfelelő intézkedés nem történik — mégjobban elveszti termelőképességét, mert a vetésforgót nem tartják be, a mély szántást nem kultiválják s a trágyázást elhanyagolják. Vagyis nem csupán a szalmát, tengerikóró íziket, napraforgó és dohányszárat, hanem a trágyát is eltüzelik. Sőt most már második évben tapasztalom, hogy zsákokkal el-

lepik az emberek a legelőket és összeszedve onnét a trágyát, elhordják tüzelőanyagnak.

2. Az itteni helyzetet nagyvonalakban ilykép összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a lakosság mezőgazdasági színvonala más vidékkel szemben igen elmaradott. A táj különleges helyzete folytán más vidékkel szemben, sajátságos művelődési módozatokat igényel. A felszabadulás előtt elemi iskolákon kívül más kulturális intézmény nem volt. Az illetékesek már a nagybirtokok mennyiségére való tekintettel is sok gondot nem fordítotak erre a vidékre. Az elmúlt évtizedekből egyetlen az összes hatóságok és intézményeken közül volt a Tiszántúli mezőgazdasági Kamara és egyetlen személy pedig, akinek a munkásságáról a lakosság kivételnélkül a legnagyobb elismeréssel és szeretettel nyilatkozik: Szakácsi János, volt mezőgazdasági kamarai segédtitkár. A földbirtokreform végrehajtásával igen magas számra emelkedett az új gazdák száma. Ezeknek tekintélyes része ősidőktől apáról fiúra cselédsorban élt. Némely részük e miatt, hiába a földön verejtékezett életén át, nem hogy nem önálló, de a gazdálkodáshoz jóformán semmit sem ért. Ezen adottságok ismeretében a mezőgazdaság korszerűsítése csak akkor érhető el, ha az illetékesek a föld mellé szellemi javakat is biztosítanak. És a sárréti ember-típus mindentől és mindenkitől való idegenkedését kézzelfogható dolgokkal a megértő odaadással küzdjük le. Mint közigazgatási tisztviselő, anélkül, hogy megfelelő szakismeretekkel és idővel rendelkeznék, vagy az okokat, és okozatokat részletesebben kutatnám, véleményem szerint szükség volna egyrészt

a) szakiskolán különböző tanfolyamok és szaktanácsadó állomásokon keresztül a korszerű gazdálkodáshoz szükséges ismereteket terjeszteni.

b) mintagazdasággal és külön kísérleti gazdasággal jó példát mutatni és másrészt

c) a táj kívánalmainak megfelelően különböző mezőgazdasági berendezéseket, műveket létesíteni, valamint juttatásokkal, akciókkal, törzstenyészetekkel a lakosságot minőségi gazdálkodásra serkenteni.

3. Itteni működésem óta 1945. július hó 1-től ezen felismerések folytán e téren elméleti, ill. kulturális felemelkedés céljából mezőgazdasági és középiskola létesítését, anyagi haszon fokozása céljából pedig különböző szövetkezetek megvalósítását, a táj megváltoztatására pedig a járás fásítását kezdeményeztük. Megfelelő idő, környezet, munkatársak hiányában a mezőgazdasági iskola helyett végre Sárrétudvariban gazdaképző iskola létesül. Gimnázium helyett Bihartordán állandó jellegű Népfőiskola lett. Barátaim pedig Biharnagybajomban múlt évben partikulát, Szerepen pedig paraszt dolgozók iskoláját valósították meg. A felvidéki Hanzának megfelelően tervezett Sárréti Általános Szövetkezetből egy hatósági nagykereskedéssel foglalkozó szövetkezet született. Tenyészállat-tenyésztő és értékesítő szövetkezet még a kezdeti stádiumban elakadt. A fásítás évről-évre csak döcög és csak viszonylag ért el kedvező eredményt. Bár a fásítási terve minden községnek még 1945 év őszén elkészült. Valamelyest reménykedem, mert ez a kérdés a jelenlegi alispánnak is szívügye. Cukorgyár létesítése iránt tervemmel az arra hivatottak még az első lépésnél eltanácsoltak. Kendergyár létesítésével a Gazdasági Főtanács is foglalkozott, de eredmény még nincs. A mangalica törzstenyészet most volna folyamatban. Húsfeldolgozó üzemek és konzervgyár létesítése pedig még korai.

4. A Földmívelési Tanács igen nagy célt szolgálna a Sárréten, ha elősegítené a már meglévő sárrétudvari gazdaképző és bihartordai Népfőiskola megerősítését. A legelők rendezését (csatolom a biharnagybajomi legelőtulajdonosok társulatának kérelmét), (de ezzel szinte azonos a többi községé is), javítását, a járás fásítását, a járás öntözőcsatornával való behálózását és időszaki tanfolyamok rendezését.

5. A bihartordai Népfőiskola sajátos célkitűzésénél, helyzeténél és önállóságánál fogva, még egyedül álló az egész országban. A járás lakossága a maga erejéből hozta létre. Bihartorda község, bár ott történt a legkevesebb földosztás, a község a saját régi földjéből 22 holdat bocsájtott az iskola rendelkezésére. Évenként 4—5 tanfolyamot tart, kollégiumi formában. A főtanfolyam 18—30 korhatár közötti parasztifjak részére téli időben van és 3 hónapig tart. Az előadások és a nevelés célja: műveltebb parasztság. Bár a Főiskola az arra hivatott szakiskolákkal nem kíván versenyezni, azonban egyrészt, mivel parasztifjak és lányok műveltségének előbbrevitelét célozza, másrészt minden napi politikától és egyebektől független kíván lenni, oly anyagi alapot akar teremteni, amely a függetlenségét biztosítja. E célból gazdálkodással foglalkozik. Az iskola minél nagyobb gazdálkodás létesítésére törekszik, melynek egyrészt jövedelem fokozása, másrészt kísérleti és szaktanácsadói állomás létesítésére, harmadik részét pedig mintagazdaság céljára használja fel. Ugyanis az a gondolat érlelődött meg bennünk,

hogy csak olyan mintagazdaságról beszélhetünk, mely terjedelmében és felszerelésében a más paraszt gazdasághoz hasonló. Tehát 10—15 holdas parasztgazdaságot kívánunk létesíteni, amely azonos körülmények és feltételek mellett, de megfelelő és állandó szakirányítás mellett veszi fel a többi paraszttársaival a versenyt, ill. szolgál mintaképül. Hogy az Igazgatói Tanács ezévre is milyen tervek kivitelét határozta el és azok gyakorlati megoldása milyen akadályokba ütközik, élénken rávilágít a betekintés céljából idecsatolt költségvetés.

6.) Mindezek után az volna a tisztelettelteljes indítványom, hogy a Tiszántúli Földműves Tanács az iskola támogatásával építsen ki itt egy állandó intézményt, amely járásom mezőgazdasági átállítását és javítását hivatva volna minden tekintetben biztosítani.

Ezúton ragadom meg az alkalmat, hogy a Tiszántúli Földműves Tanács által rendszeresített és szerkesztett havi közleményekért őszinte elismerésemet és járásom nevében köszönetünket tolmácsoljam.

Biharnagybajom, 1947. évi november hó 25.

Dr. Bódis Gábor
járási főjegyző

18.

Sárréti Népfőiskola Igazgató Tanácsa,
Biharnagybajom

A Sárréti Népfőiskola téli tanfolyamát meghirdette s ez alkalomból azzal a kéréssel fordulok Önhöz, mint az Igazgató Tanács tagjához, hogy Népfőiskolánk munkájának sikeréhez hozzá járulandó, saját községéből legalább egy arra érdemes fiút a tanfolyam hallgatójául megnyerni szíveskedjék.

A népfőiskolákat elsőül megszervező kultúr-államokban ez intézmények tanfolyamaira magas tandíj mellett is tömegesen jelentkeznek felvételre. A mi népünk a szellemi felemelkedés, a kultúra igénylésének ezt a fokát még nem érte el. Szükséges, hogy ennek útját-módját ne keresnie kelljen, hanem az neki felkínáltassék. E feladat megoldására legkiválóbban a népfőiskolák alkalmasak: a kultúra iránti igényt felébreszteni, fejleszteni és kielégíteni. E nagyjelentőségű munkájukban joggal számíthatnak és számítanak a magyar parasztság műveltebb értelmű, szélesebb látókörű egyedeinek közreműködésére is.

Így a Sárréti Népfőiskola is, hogy a nehézségeket leküzdhesse, minél sikeresebben megoldhassa feladatát, ennek érdekében összefogni, minden őszinte igyekezetünkkel támogatni erkölcsi kötelességünk.

A tanfolyamra 18—30 év közötti (kivételes esetben fiatalabb) férfiak vétetnek fel, akik a Népfőiskola internátusában a tanfolyam ideje alatt elhelyezést és teljes ellátást kapnak. Ez utóbbihoz való hozzájárulásként a következők hozandók be: 30 kg kenyérliszt, 4 kg fehérliszt, 3 kg zsír, 2 kg szalonna, 3 kg füstölt hús, 30 kg burgonya, 5 kg főzelék, 1 kg hagyma, 2 kg zöldség, 2 kg cukor, 20 drb tojás, 25 kg tengeri, 15 Ft. Saját használatra: párna, lepedő, takaró, szappan, törülköző, kés, villa, kanál, pohár.

Jelentkezést *Sárréti Népfőiskola, Bihartorda* címre küldött levelezőlapon lehet beküldeni. A tanfolyam kezdetének időpontjáról a Népfőiskola idejében értesítést küld.

Biharnagybajom, 1947. december 7.

Dr. Bódis Gábor
járási főjegyző
az Igazgató Tanács elnöke

19.

Földmívelésügyi Minisztérium
Budapest, V. Kossuth L. tér 11.
Telefon: 121-790
229.797/1947.
X. 2. ü. o.

Tárgy: Fazekas József okl. gazda alkalmazása és a népfőiskola tangazdaságának fejlesztése.

Felterjesztésére rétesítem Címet, hogy Fazekas József okleveles gazdát a gazdasági szakoktatás tanári létszámába üres állás hiányában nem áll módomban kinevezni.

Népfőiskolához leendő kinevezése iránti kérelmét a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter úrnál terjessze elő.

Egyben értesítem, hogy a sertéstörzs tenyésztésnek létesítése kapcsán közölje II.1. ügyosztályommal, hogy milyen számú törzsanyag (kan és koca) kiosztását kéri. Itt megjegyezni kívánom, hogy a hozzájárulás nem államsegély formájában történik, hanem a kiosztási ár megfelelő csökkentésével. A Népfőiskola 5 db tehénigénylése a 3 éves terv keretében részben kielégíthető volna, ezért kérelmét ugyancsak II.1. ügyosztályomhoz terjessze fel.

Traktorigénylésével közvetlenül I/Á.3. ügyosztályomhoz forduljon. Jelenleg nem áll módomban kérelmének teljesítése, mivel Bihar vármegyében traktor nem áll rendelkezésre. Kérelme előreláthatólag a 3 éves terv során gyártott új traktorokból teljesíthető, természetesen nem adományozás, hanem a 93.300/1947. F. M. számú rendelet III., illetve IV. fejezetében meghatározott megváltási ár, illetve bérösszeg fizetése ellenében.

Budapest, 1948. évi január hó 28-án

A kiadmány hiteléül:
miniszteri irodatiszt
irodavezető

Dr. Révy Dezső sk.
egyetemi ny. rk. tanár,
főosztályfőnök

20.

SÁRRÉTI NÉPFŐISKOLA, BIHARTORDA

Járási Népi Bizottságnak.

Biharnagybajom.

A Sárrét kulturális fejlődésének ügyét szolgáló Sárréti Népfőiskola szabályrendeletében le van fektetve egy szülőföldmúzeum létesítésének terve. E kulturális intézmény keretében működő múzeum lenne hivatva arra, hogy összegyűjtse és gondozásba vegye a Sárrét történelmi, valamint népi múltjának kallódó emlékeit s e muzeális értékű gyűjteményt állandó tárlat keretében bemutassa úgy az érdeklődő nagyközönségnek és a népfőiskola hallgatóinak, mint a tudományos célból vizsgálódó szakembereknek. Szintén feladatának tekinti e múzeum azt is, hogy lejegyezve, írásba fektetve összegyűjtse a népi kultúra ama szellemi termékeit, megnyilatkozásait, amelyek a régi közösségek formáló, egybekapcsoló erői voltak, mint pl. a népdalok, népballadák, a nép hitvilág adatai, a társas összejövetelek szellemi tartozékai.

E szülőföldmúzeum munkájának eredményeként feltárulna előttünk a Sárrét gazdag történelmi múltja, a török hódoltság korának küzdelmei, a német zsoldosok hadjárásának szenvedésekkel telt századai. Másrészt megismernők a múzeum munkája nyomán teljes részleteiben elődeink ősi foglalkozását, hogyan éltek a sárréti mocsarak végtelen világában s a vizek szabályozása után az évezredes mocsarak ágyát, a kanyargós erek medrét hogyan tették termő földdé verejtékes munkájokkal. — Felmérhetetlen öntudatosító és nevelő erő rejlik egy ilyen múzeum munkájának eredményében!

A múzeum szervezése és megvalósítása nagy és nehéz, de nem megoldhatatlan feladat. A népfőiskolai hallgatók ezirányú tevékenykedésének eddig is vannak már eredményei, de szükséges, hogy ehhez mások segítsége is hozzájáruljon. Ha községeink népe e feladat fontosságának tudatában és a kitűzött cél nemes voltától indíttatva bekapcsolódik a Sárréti Népfőiskola ezen múzeumi munkájába — az eredmény nem marad el.

Ez itt vázolt ügyben fordulok a Járási Népi Bizottsághoz is. *Tisztelettel kérem, hogy a Sárréti Népfőiskola múzeumi anyag gyűjtő munkájához csatlakozni, azt támogatni szíveskedjék, hogy a sárréti szülőföldmúzeumot mielőbb megnyithassuk: szervezete, hatásköre keretében keressen módot népfőiskolánk ez általános érdekű munkájában való közreműködésre.* Elsősorban és főképpen múzeumi tárgyak begyűjtéséhez kérem a Bizottság segítségét — a népi kultúra szellemi hagyományainak begyűjtése másként oldódik meg.

A helyzet kellő ismerete nélkül, felületes szemlélet alapján, abból indulva ki, hogy a Sárréten nincs változatos, tarka népviselet, gyöngyösbokrétai látványosság, —

úgy lehetne ítélni, hogy ily nemű gyűjtés más végképpen idejét múlta. Ez azonban csak látszat, amely onnan ered, hogy a múlt évszázad közepén végrehajtott vízrendezés — a Berettyó, a Körösök szabályozása, a Sárrét mocsár lecsapolása — megváltoztatta tájékunk földrajzi és természeti arculatát, ennek következtében kihaltak a jellegzetes régi foglalkozások, a velük kapcsolatos sajátos életforma felbomlott s helyét új, általánosabb és színtelenebb foglalta el. Az eddigi kutatások néprajztudományi szempontból rendkívül értékes eredményei azt bizonyítják, hogy a hagyományok még nem haltak ki, sőt némely vonatkozásban a mai élettel is kapcsolatban vannak. Halványodásuk kétségtelen s ez természetes is. Ez azonban nem akadálya a néprajzi gyűjtőmunkának, hanem serkentője.

Alig van háztáj, ahol ne akadna olyan régi tárgy, amelynek múzeumba kellene kerülni. Régimódi bútordarabok: lóca, szék, téka, fogas, láda, régi virágos cserép, tányérok, kancsók, mécsesek, régi felszerelések, mint pl. gyertyakoppantó, kés, villa, kanál. Itt-ott megtalálhatók még a régi ruhaviselet egyes darabjai. Rá lehet akadni a hajdani pákász foglalkozás szerszámaira: hálók, varsák, csapdák, madarászó hurkok, tőrök. A pásztorkodásnak, állattenyésztésnek is maradtak emlékei: karikások, rovásfák, bilyogozóvasak, békók. Sok tárgy maradt a régi földmívelés eszközeiből: faekék, a nyomtatás, szórás felszerelései. Hosszú sora van azoknak a használatból kivetett eszközöknek, amelyek már csak a múzeumban érnek valamit. — A begyűjtött tárgyak ajándékként, vagy a tulajdonjog megtartásával: letétként helyezetetnek el a múzeumban.

Ismételten kérem a Sárréti Népfőiskola részére Bizottság támogatását s vagyok

teljes tisztelettel
Szűcs Sándor
igazgató

Bihartorda, 1948. október 11.

Imre Péter

DIE VOLKSHOCHSCHULE VON SÁRRÉT

Die auch für die ungarische Nation stürmischen Jahrzehnte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts liessen auch Sárrét in Bihar nicht ungeschont. Gerade in diesem so oft von extremen Witterungsbedingungen heimgesuchten Sodobadengebiet wurden die Ungerechtigkeiten der ungarischen Gesellschaft besonders spürbar. Und auch hier brachte der Zweite Weltkrieg den Tiefpunkt in allem Leiden. Die langersehnten Veränderungen traten erst mit der Befreiung des Landes, mit den Ereignissen vom Oktober 1944 ein, die die Hoffnung auf ein menschenwürdigeres Leben aufblühen liessen.

Von den ersten Tagen der Freiheit an trat neben dem Programm zur Abschaffung des alten Gesellschaftssystems die Demokratisierung der Kultur, die geistige Neuerschaffung, in den Verdergrund. Aufgrund der bildungpolitischen Vorstellungen innerhalb der Nationalen Bauernpartei und der Ungarischen Kommunistischen Partei öffneten in den Jahren zwischen 1945 und 1949 in vielen Teilen des Landes Volkskollegien und Volkshochschulen ihre Tore für die Jugendlichen. Zu Tausenden konnten die jungen Bauern und Arbeiter ihr Studium an den 14 Volkshochsrhulen, die in Windeseile im ganzen Land errichtet wurden, aufehmen; so auch an der Volkschochschule von Sárrét, die durch die Opferbereitschaft der anderthalbtausend Eincohner zählenden Gemeinde Bihartorda und die Hilfe der umliegenden Gemeinden ins Leben gerufen uurde. Am 8. Dezember 1946 begann der Unterricht an der Volkshochschule, die sich unter der Leitung von Dr. Gábor Bódis und Sándor Szűcs befand und ihre Heimstätte im Schloss Mártonffy zu Bihartorda hatte, innerhalb des Rahmens für freie Bildung zu ganz bestimmten Zwecken. Um die Durchsetzung dieser in den „Organisationsstatuten" formulierten Ziele war ein Lehrkörper, der sich aus Intelligenzlern der umliegenden Gemeinden zusammensetzte, unter Zuhilfenahme des Lehrstoffes ständig bemüht. Neben den sieben ständigen Referenten hatten an der Arbeit 39 Gastreferenten, die zu den hervorragenden Grössen des öffentlichen und wissenschaftlichen Lebens in Ungarn zählten, teil. So kamen unter anderen auch Ferenc Erdei, Pál Szabó, Sándor, Karácsony, Lajos Szathmáry, Kálmán E. Kovács, Iván Balassa, Lajos Vargyas, Balázs Molnár, László Deme und István Balogh nach Bihartorda.

Auch materiell unterstützten die umliegenden Dörfer die Arbeit der Schule. Es wurden Sammlungen veranstaltet und Lebensmittel gestellt. Auch aus anderen Teilen des Landes trafen immer wieder Schenkungen und Hilfe ein. Vier Volkshochschüler wurden nach Dänemark delegiert, um an Ort und Stelle das Leben an den dänischen Volkshochschulen und die Situation in der Landvirtschaft zu studieren.

Zu den Aufgaben gehörte es hier auch, sich mit der Vergangenheit des Volkes auseinanderzusetzen. Das Bildungswesen und die Allgemeinbildung hatten innerhalb der Bestrebungen der Volkshochschule eine gleichrangige Stellung. Die Bildungs- und Erziehungsarbeit der Volkshochschule hatte wegweisenden Charakter und sprengte in so manchen Hinsicht den damaligen Rahmen der freien Bildung. Als Werktätige für die volksdemokratische Entwicklung waren die Lehrer und Schüler, indem sie die ungarischen Volkstraditionen schätzten, darum bemüht, die kulturellen Zielsetzungen jener Zeit zu realisieren und die sozialistische Umgestaltung der Dörfer zu fördern.

Dankó Imre

A vasfű (Verbena officinalis L.) a sárréti néphagyományban

A kultúra egészének, illetőleg egyes részeinek, az életmódnak az átalakulását nyomonkövethetjük egy-egy jelenség elterjedtségének és funkciójának változása vizsgálatával is. *Ujváry Zoltán* szerint a szokások változásvizsgálatánál abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a szokások az emberi közösségek kialakulásával egyidejűleg alakultak ki és az emberiség története során újabb és újabb alakulásokkal, változatokkal bővültek olyannyira, hogy az emberi közösségek életét szövevényesen befonták.[1] Az utóbbi időben a változásvizsgálatokat végző tudományágak közé felsorakozott az *etnobotanika* is.[2] Sok-sok növény gyakoriságában, felhasználásában, a hozzáfűződő hiedelmekben, szokásokban tapasztalható változások feltárásai nagymértékben szélesítik ismereteinket az életmódra, az életmódot alakító gazdasági, társadalmi és művelődési körülményekre vonatkozóan. Így van ez egy régóta ismert, általánosan elterjedt növényünk, a *vasfű* (Verbena officinalis L.) esetében is. A *vasfű* elterjedtségében, felhasználásában és a hozzáfűződő hagyományokban nagy változások történtek, aminek kapcsán az egykor nagyrabecsült gyógy- és fűszernövényből, amelyhez ősidők óta sajátos, a *vasfű* megbecsülését, rangját jól jelző hiedelmek járultak és hagyományozódtak, mára alig ismert, szinte senki által sem becsült gyomnövény lett.

Minthogy kutatásaim során az a feltevés alakult ki bennem, hogy a *vasfűhöz* fűződő hagyományok az úgynevezett *vizes területeken* és környékeiken (Taktaköz, Bodrogköz, Rétköz, Szigetköz stb.) voltak a leggazdagabbak, a vasfűhagyományok alakulását a Sárréten kíséreltem meg nyomonkövetni. Úgy vélem, hogy a *vasfűhöz* kapcsolódó hiedelemvilág nálunk itt volt a leggazdagabb, hogy itt éltek legtovább, hogy az egyes vasfű-motívumok innen kerültek be a szépirodalomba, például *Arany Jánoshoz,* hogy a vasfűhiedelmek az innen eredő irodalmi feldolgozások révén innen származtak vissza az új népi hagyományba, például *Szűcs Sándor* írásain keresztül. Tanulmányom a vasfűhagyományok sárréti alakulásáról szól, több mint tízéves adat- és anyaggyűjtés alapján.

A *vasfű, a Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint apró, lilás rózsaszínű virágú *gyógynövény,* amelyet a népi gyógyászatban felhasználnak, s amely a régi népies hiedelem szerint kinyit minden zárat és lakatot. A bemutatást két irodalmi idézettel toldja meg; Arany Jánosra (Vigyori és Kolop. „Vasfűvel kinyitunk minden zárat, békót. Az anyja hasából kilopnák a csikót") és Gárdonyi Gézára („A vasfű olyan fű, hogy lehull tőle a bilincs") hivatkozik.[3] Sokkal alaposabb a *Pallas Nagy Lexikon* róla szóló szócikke. Felsorolja a *vasfű* más neveit is: *galambfű, galambosfű, hímszapora fű, lakatfű, szentfű, keserűfű.* Ter-

1 *Ujváry Zoltán:* Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI. (Debrecen, 1969) 165.
2 *Szabó T. E. Attila:* A természettudományok és a néprajz határán. Kós Károly (szerk.): Népismereti dolgozatok 1976. (Bukarest, 1976) 36—40.
3 A Magyar Nyelv Értelmező Szótára VII. (Budapest, 1962) 260—261.

mészetesen felsorolása nem teljes, ahogy majd látni fogjuk, a *vasfűnek* még több más neve is ismeretes. A Verbena officinalis L. az ajakosokkal rokon növénycsalád tagja, egynyári gyökeréből kihajtott 0,3—0,5 m magas szárán alulról fölfelé egyszerűsödő, hosszúkásan tojásdad, körrajzú, hasogatott és csipkés levelekkel, karcsú vesszős virágfüzéren bütykösen álló számos apró virággal, ötmetszetű kelyhéből csöve kiemelkedő, tányéralakú, lilaszín pártájában két porzó közt hosszú bibével, mely négyboltozatú makkocskát koronáz — mondja róla a *Pallas Nagy Lexikon*. Leveleitől *vassók* oldataiból szürke por csapódik le; tehát cserzősav. Ez magyarázza meg, hogy miért fokozza a *vasfű* a savanyított ugorka eltarthatóságát. Az úton-útfélen termő füvet erre a célra szedik. Babonás fű, mint szerencsefű a lövés és vágás ellen oltalmaz. Számos dél-amerikai rokona *verbéna* néven kerti virág. A székely és az olasz babona szerint az ember keze tenyerébe bevágva, kinyit minden zárat, lakatot, tehát a bűbájos erejű talizmánok sorába tartozik.[4] Amint látjuk, a *Pallas Nagy Lexikona* mind botanikailag, mind etnobotanikailag igen alaposan írta le a *vasfüvet*, mintegy összefoglalva mindazt, amit a vasfűről tudni lehetett és kellett 1897-ben, Elmondta azt is, amit egy évvel korábban *Borbás Vince* jegyzett fel róla a *Néhány mesés füvünkről* című tanulmányában.[5] Elmondhatjuk, hogy a későbbi lexikon-szótáradatok jóval szegényesebbek, majdnem hogy a *Pallas Nagy Lexikon* redakciói. Például *Rapaics Raymund* is, a magyarság virágairól írva, csak azt mondja a *vasfűről*, hogy „... a Verbena chamedrifolia (1829), amely skarlátpiros virágaival a falusi szíveket is meghódította, miután már előbb európai ősi elődje, a vasfű (Verbena officinalis) az ókortól fontos varázsnövény volt".[6]

Mielőtt a további kultúrtörténeti adatok ismertetésére térnék, szükségesnek látom, hogy a növénytan véleményét ismertessem. *Soó Rezső* nagy rendszertani munkájában először *ökológiai* szempontból határozta meg. Eszerint a *vasfű* közömbös, nitrogénkedvelő növény. Üde vagy középszáraz, tápanyagokban és bázisokban gazdag, humusz-, iszap-, agyag-, vályog-, öntés-, lösz- és homoktalajokon egyaránt megtalálható. Vagyis eléggé igénytelen s ennek megfelelően széles körben elterjedt, közönséges növény. *Cönológiai* meghatározása is ugyanezt mondja. A *vasfű* mocsári és hordalék, útszéli, üde, ártéri, taposott és kúszó gyomtársulások, nedvesebb szántók pillangós- és lenvetések, tarlók, szőlők, legelők, iszaptársulások, ritkábban láprétek, mocsárrétek, kaszálórétek, puszták, szikes rétek és tófenékek, ligeterdők, homoki tölgyesek, árkok mente növénye.[7] *Hollós László* Kecskemét és környéke növényvilágát ismertetve a *vasfűről* azt írta, hogy „főleg utak mentén, áradmányos helyeken" található.[8] A továbbiakra nézve mind az ökológiai, mind a cönológiai meghatározásból arra kell a figyelmet felhívni, hogy a *vasfű* ezek szerint a régi *vizes világ* klasszikus helyein, így a *Sárréten* is általánosan elterjedt, egyébként mindenütt megtalálható, közönséges növény volt. Ezért érdekes és a *vasfű* elterjedtségében, ismertségében időközben bekövetkezett változást jelzi, hogy 1973-ban egy, a Sárrét ősi és jelenlegi növénytakaróját ismertető tanulmány már nem is említi, mit sem tud róla.[9] *Soó Rezső* mondja még, hogy gyógynövény (Columbariae herba) és hogy „egykori varázsnövény". Ugyanakkor, 1972-ben gyógynövényeink szerbeszámbaszedésekor már inkább csak múlt időben említve írták le. Eszerint a *vas-*

4 Pallas Nagy Lexikona XIV. Budapest, 1897. 701.
5 *Borbás Vince:* Néhány mesés füvünkről. Természettudományi Közlöny XXVIII. (1896) 201—204.
6 *Rapaics Raymund:* A magyarság virágai (Budapest, 1932).
7 *Soó Rezső:* A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. III. (Budapest, 1968) 57—58.
8 *Hollós László:* Növényzet. *ifj. Bagi László* (szerk.): Kecskemét múltja és jelene I. (Kecskemét, 1896) 128.
9 *Bodrogközy György:* A Kis-Sárrét növénytakarója. *Szabó Ferenc* (szerk.): Vésztő története. (Vésztő, 1973) 49—63.

fű (Verbena officinalis L.), közönséges *vasfű* vagy *uborkafű* a vasfűfélék családjába tartozó, parlagokon, folyók, utak mentén termő, évelő növény. Szára 50—80 cm magas, egyenes, elágazó, merev, négyoldalú, barázdált. Levelei átellenesen állók, az alsók nyelesek, a felsők ülők, szárnyasan szeldeltek vagy háromhasábosak, a szeletek bevagdalt csipkések. Virágai kicsinyek, a szárak végén hosszú, vékony, laza füzérekben helyezkednek el. Pártájuk halványpiros, júniusban-júliusban virágzik. Gyógynövény, gyűjtendő a növény virágos, leveles hajtásának felső, legfeljebb 40 cm hosszú része. Beszáradási aránya: 4 : 1. Drogja (Verbenae herba) keserűanyagot, csersavat, glikozidát tartalmaz. Szagtalan, kesernyés ízű. Teája gyomor-, máj- és epebántalmak ellen használt háziszer. A háztartásban savanyúságok eltevésénél ízesítőül is használják.[10] Mint gyógynövény is alaposan kiment a divatból. 1732-ben még az *Antidotarium Cassoviense* fontos gyógynövényként tartotta számon a *Herb Verbenae*-t.[11] Hasonlóképpen nyilatkozott róla a híres, messze vidékek gyógyszerezését meghatározó *Torkos-féle* pozsonyi gyógyszerjegyzék is. Ez a híres jegyzék különben *Herb Verbenae* néven említette és két másik magyar nevéről is szólt: *Szapora fű, Galambocz fű.* Német neve *Eisen Kraut,* szlovákul *Wrbinka.* Az ára felől is tájékoztat: Manipulus unus 2 denár.[12] Alig harminc évvel későbbről, éppen Debrecenből, viszont már egy olyan adat ismeretes a vasfű-gyógyszernövényre vonatkozóan, ami népszerűtlenségére, a korábbi általános és gyakori felhasználással ellentétben elhanyagolására utal. Debrecenben, 1771-ben, amikor a gyógyszertár eladása alkalmával leltárt készítettek, a talált kevés *verbena-füvet,* mint használhatatlant kidobták. Ez a ritka fogyasztást is igazolja, mert a kelendő cikkekből ugyanakkor tetemes mennyiséget leltároztak. (Nro. 187. Nomina Medicamentoc: Herba Verbenae. Qualitas eorum; Malae Pretium. Mendicamentor: eject.")[13] Így lehetséges az, hogy az 1897. évi *Balogh-féle gyógyszerkönyv kommentárjából* már ki is maradt.[14] Természetesen ez nem jelenti azt, hogy teljesen kimaradt volna a gyógynövények, a patikában is felhasznált és árult gyógynövények sorából és még kevésbé azt, hogy házilag nem használták. *Alberti Andor* például még 1914-ben is említette, sőt eléggé részletesen le is írta a gyógyszertárakban kézi eladásban szereplő gyógynövények között. Eszerint a *vasfű* „Acélfű": Herba Verbenae. Szerte Európában, különösen annak száraz vidékein előjövő növénytől, a Verbenacea Verbena offinialis L.-től származik. „Ma már csak elvétve használják — írja. Fejfájásnál és gyengeségnél nem különben mint a chinai tea helyettesítőjét és ennek hamisító szerét használják."[15] Ahogy látjuk, itt nem a voltaképpeni *vasfűről* van már szó, hanem egy közeli rokonáról, amit egyébként stílusosan *acélfűnek* neveztek, bizonyára tekintettel a *vasfűvel* való közeli rokonságára és talán a *vasfűhöz* fűződő ősi zártörő hiedelmekre is. Lassan-lassan, fokozatosan a gyógyszertárakból teljesen kikopott. *Benkő Ferenc* derecskei gyógyszerész erről így nyilatkozott: „Ötven évi pályafutásom alatt patikában sohasem találkoztam vele, se semmiféle utalással. Régen a füveket az állványzat alsóbb részén lévő fiókokban tartották, de Verbena feliratú fiókot soha sem láttam. Apám patikája, a derecskei *Remény Gyógyszertár* berendezése körülbelül 1870—1880-as volt, de ilyen címkéjű fiók nálunk nem volt".[16] Nyil-

10 *Rápóti Jenő—Romvári Vilmos:* Gyógyító növények. III. kiadás (Budapest, 1972) 251.
11 Antidotarium Cassoviense (Kaschau, 1732) Fakszimile. (Gent, 1977).
12 *Justi Joannes Torkos:* Taxa Pharmaceutica Posoniensis... Pozsony, 1745.
13 Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV. 1011/K. 4. 52. pag. — Vö.: *Benkő Ferenc:* A debreceni városi patika Kazay Sámuel idején. Acta Pharmaneutica Hungarica 1976. 307—318.
14 *Balogh Kálmán:* A magyar gyógyszerkönyv kommentárja. (Budapest, 1879).
15 *Alberti Andor:* A kézieladás gyógyszerei (Budapest, 1914).
16 Benkő Ferenc derecskei gyógyszerész levele 1980. ápr. 3-áról. Ezúton mondok köszönetet Benkő Ferencnek sokoldalú segítségéért, felvilágosításaiért.

ván ez volt a helyzet másutt is, bár vizsgálódásaim során több-kevesebb adatot szereztem arra vonatkozóan is, hogy a múlt század 70-es, 80-as éveiben a körösladányi *Kígyó*, a biharnagybajomi *Állványi-féle*, a kétegyházi *Vörös Kereszt Gyógyszertár*, a híres gyulai *Winkler Patika*, a békéscsabai *Lőrinczy* és a *Sas* gyógyszertárak még tartottak és árusítottak *vasfüvet*, illetve készítettek *vasfűből* gyógyszereket, ha kiírta az orvos. A *vasfüvet* ezek a patikák gyógynövénygyűjtőktől vették.[17] Különben a *vasfűvel*, mint gyógynövénnyel ma az a helyzet, hogy a *Herbária* nem termelteti és egyedül Tolna megyében vásárolja föl. Például a balmazújvárosi Herbária Telep sem. Állítólag kevés kell belőle, nincs iránta megfelelő kereslet; az egész ország igényeit kielégíti a Tolna megyei felvásárlás. A Herbária központjától kapott tájékoztatás szerint a gyógynövény-szaküzletekből teák készítéséhez, valamint uborkasavanyításhoz, főleg az úgynevezett csalamádé készítéséhez vásárolják. Kismértékben felhasználják a Herbária által készített különféle gyógyteakeverékekhez is.[18] A mai „fűszerkönyv" is így tartja számon, kisebb jelentőségű, alig használt fűszernek mondja.[19] Mindezzel szemben, egyrészt utalva a *Torkos-féle* pozsonyi gyógyszerjegyzék *Wrbinka* (szlovák) adatára is, a Balkánon, például Bulgáriában, a *vasfű* mindmáig ismert és általánosan használt gyógynövény, gyógyszer-alapanyag. Az 1947-ben második kiadásban kiadott bolgár gyógyszerkönyv, miután felsorolja neveit (bolgár: вербинка, вербина, вербика; német: Echtes Eisenkraut; francia: herbe de verveine; olasz: verbena; orosz: Железнаи) arról írt, hogy nyáron, július—szeptemberben virágzik, hogy gyűjteni virágzása idején kell, hogy keserű anyagokat tartalmaz, nyákokat, glükozidákat, verbenalin glukozidot, hogy fanyar, keserű íze van, hogy illata nincs. Hatása: lázellenes, általános erősítő, frissítő. Felhasználása: Leveléből tinktúra készítendő (1 : 5). Ebből 3—6 csepp köhögésnél, hűlésnél, kimerültségnél, általános és ideggyengeségnél, depressziónál, elesettségnél, anémiánál, sápadtságnál, pubertáskori, hipofízis zavaroknál, havivérzés hiányában, menstruációs kimerültségkor, vizenyőnél, ödémán,l hólyaggyulladásnál, vérvizelésnél adandó. A könyv receptmintákat is közöl.[20] A bolgárok a ma is használatos népi gyógyszerek közt számon tartják, gyűjtését és házi használatát ajánlják.[21] Az, hogy a Balkánon, közelebbről Bulgáriában a *vasfű*, mint gyógyszer, illetve mint gyógyszeralapanyag, illetve népi gyógyszer, gyógynövény jobban fennmaradt, mint nálunk, arra is mutat, hogy a *vasfű* a mediterraneumból terjedt el, a klasszikus kultúrákban ismerték fel gyógyító erejét. Ott kötődött hozzá több hiedelem, szokás; vált *szent növénnyé*.

A füvek ismerete és használata a hazánkat is magában foglaló területen, az-

17 A körösladányi Kígyó Gyógyszertárt 1843-ban nyitották meg. Rövid időre Szeghalomra vitték. 1872-ben jött vissza Körösladányba. Nemcsak a község, hanem a környék híres, keresett gyógyszertára volt. — A biharnagybajomi gyógyszertárat 1848-ban *Állványi Károly* alapította. Ugyancsak híres patika volt. — A kétegyházi 1882-ben létesült, később Vörös Kereszt néven működött. A századfordulón széles körben ismert gyógyszertár volt. — A gyulai, 1760-ban megnyílt patika hosszú időn át a *Winkler gyógyszerész dinasztia* tagjaié volt. Az évszázados kórház mellett működő gyógyszertár mindig tág lehetőséget biztosított a népi gyógyászat, gyógynövények részére. — A népi gyógyászat, gyógynövények tekintetében a békéscsabai *Lőrinczy-féle patika* volt a leghíresebb. 1896-ban nyitotta meg *Lőrinczy László*.

18 A Herbária Vállalat balmazújvárosi telepétől, a debreceni Gyógynövényszaküzlettől, valamint a Herbária Vállalat felvásárló osztályától (Bp.) kapott felvilágosítás 1980. márc. 31-én.

19 *Romváry Vilmos:* Fűszerek könyve (V. kiadás. Budapest, 1979) 143—144.

20 *Др. Пенцо Икониов—Др. Петар Николов—Др. Аспарух Боициов:* Лецебни Растениа. София, 1947. 446.
Itt köszönöm meg *Raskó Telbizov* nyugalmazott sumeni (Bulgária) főgyógyszerész adatait, segítségét.

21 *Иван Исайв—Илиа Ланжев—Лео Нещев:* Билките в Бълцария и използването ии. София, 1977. 97-98.

az Elő-Ázsiában, a Krímben, a Balkánon, Közép-Európában és a chatelperroni kultúrát követően a Franciaországban jelentkező aurignaci kultúrában alakulhatott ki.[22] *Iliász*ban már fejlett füvestudományról, gyógyfüves kezelésről értesülünk.[23] A görög mithológia nagy tiszteletben tartotta a ligeteket, az erdők fáit, a növények nagy részét. Köztük több füvet is, amelyeknek gyógyító erőt tulajdonítottak, amelyeket különböző erőkkel ruháztak fel, bár szerepüket a világ minden más jelenségével összhangban határozták meg. *Zeus* a teremtvények táplálásáról másként gondoskodott, az egyik fajtájának a földből sarjadó füvet, a másiknak a fák gyümölcsét vagy a gyökereket rendelte eledelül.[24]

A rómaiaknál pedig tudjuk, hogy a *sagmina*, azaz a Capitoliumon szedett szent fűcsomó, az eredetileg zöld ágat, gallyat jelentő *verbena*, illetve *verbenae* volt.[25] Az Ókori Lexikon *Liviusra* és *Pliniusra* hivatkozva azt mondja a verbenáról, hogy olyan szent fűcsomó, amelyet korábban a király, később a consul vagy a praetor parancsára egy fetialis pap gyökerestül tépett ki a Capitolium azon területéről, ahol az arx állott. Ezt a fűcsomót a gyökeréhez tapadó földdel együtt a *verbenarius* vitte magával, midőn a király vagy a consul papi testületével együtt idegen földre ment elégtételt kérni vagy hadat üzenni.[26] Ebben a római szokásban már érzékelhetjük a verbena, azaz a *vasfű* varázserejét; nyitni, megszerezni, szerencsével megindítani viszi magával a király vagy a consul. A néphagyományban a *vasfű* többféle varázsereje közül leginkább a *zárnyitás*, a *szabadítás*, áttételesen a *biztonságot, gazdagságot, boldogságot adás* ismeretes.

22 *V. Childe Gordon* (ford.: *Szuhay-Havas Ervin):* A civilizáció bölcsője (Budapest, 1959) 33.

23 „... Feleségül néki első lányát adta,
Szőke Agamédát, a ki mindenféle
Füvet-irat ismer, tud is bánni béle."
(Iliász. Fordította: *Baksay Sándor.* XI. ének.)
„... és a sötét vért
mosta ki langy vízzel, keserű gyökeret helyezett rá,
enyület osztót, mit szérdörzsöl kézzel: a kínját
így szüntette: a seb hegesült, vérzése elállott."
(Iliász. Fordította: *Devecseri Gábor.* XV. ének. 845—848.)

24 A legősibb mediterrán mítoszokban természetesen nem kimondottan *vasfűről* van szó, hanem általában növényekről, a növényvilág áldásairól, a növényi termékenységről, gyógyerőről. A mediterrán mitológiákban a növényzet isteni eredetű. Áldásait élelem, felhasználható anyagok, gyógy- és varázsszerek formájában az emberek élvezik. Vannak azonban titkos, az emberek számára tilos növények is. Nem minden növény hozzáférhető az ember számára, mint például a *molü*, a fekete gyökerű, fehér virágú varázserejű növény sem, amit *Hermes* adott *Odysseusznak*, hogy védekezzék vele *Kirké* ellen. Különben a *molühöz* ember nem juthatott hozzá, csak az istenek. Akinek adtak belőle, csodálatos képességeket is nyert vele. *Aséra* volt a héberek termékenység istennője, akit jellemzően élőfa képében tiszteltek. *Afroditénak* pedig szent növénye volt a rózsa és az alma. A hettiták növényi termékenység istenét *Telipinunak* nevezték. *Aliján* a főniciaiaknál teljesítette ugyanezt az isteni feladatot. A görög *Déméter* általában a „föld áldásainak" istennője volt. A trákok a növényzet istenét *Szabaziosz* néven tisztelték. A növények isteni eredetére jó példa megemlíteni, hogy a kökörcsin a megsebesült *Adonisz* kihulló véréből lett. A gyógyítás szorosan összefüggött a növények isteni eredetével, illetve a növények ismeretével. A hettitáknál *Kamruszepa* volt a gyógyítás istennője. A görög *Aszklepion* Kheirontól sajátította el a gyógyítás tudományát. — Vö.: Szabó György: Mediterrán mítoszok és mondák. Mitológiai kislexikon, Bukarest, 1973. — A mediterrán kultúra elterjedésére lásd: Gordon Childe (ford.: Lengyel Lajos): Az európai társadalom őstörténete. Budapest, 1962. — Vö.: Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia. VII. kiadás. Budapest, 1974. 78.
A *vasfűre* vonatkozóan: A. Dc. Gubernatis: Mythologie des plantes. Paris, 1878—1882. III. 367; Wilhelm Mannhardt: Feld-und Waldkulte. II. kiadás. Berlin, 1905. 214; Enciclopedia Italiana. XXXV. Róma, 1937. 145.

25 *Györkösy Alajos:* Latin—magyar szótár. IV. kiadás. (Budapest, 1970) 493., 590.

26 *Petz Vilmos* (szerk.): Ókori lexikon. II. (Budapest, 1904) 1155—1156.

A *vasfüvet* ma inkább fűszernövénynek tartjuk. *Romváry Vilmos* már idézett fűszerkönyve utal régi, még a római időkben való használatára is. Több nevét említi: *ecetfű, keserűfű, lakatfű, közönséges vasfű.* Szerinte fűszerként friss hajtásait szedik és salátát, káposztát, ugorkát, tököt, leveseket készítenek, ízesítenek vele. Megemlíti azt is, hogy helyettesítheti a sót és ezért sótalan vagy szegény diétáknál is használják.[27]

A vasfű ismeretében és felhasználásában az utóbbi időben beállt nagy változást jól mutatja, hogy 1973-ban már gyomnövényeink között tárgyalja a botanika. *Ujvárosi Miklós* a Vasfűfélék (Verbenaceae) családjába tartozó *vasfüvet* (Verbena officinalis L.) éppen csak megemlíti. A családnak mintegy 800 fajtáját elsősorban a trópusokon tárgyalja és megállapítja, hogy a mérsékelt égövön kevés faja él. Nálunk tulajdonképpen csak két fajta őshonos. Közülük az egyik a Verbena officinalis L.[28] *Ujvárosi* a vasfű egykori jelentőségéről, fontos szerepéről, a hozzáfűződő gazdag hagyományokról mit sem mond. Erről a jelentőségcsökkenésről, változásról ad számot *Szabó Attila* és *Péntek János* 1976-ban kiadott etnobotanikai útmutatója is, amikor a *vasfűről* azt írták, hogy „egykor hivatalosan elismert gyógynövény volt." Szerintük apró lila virágaival Erdélyben még ma is minden falusi út mentén, árokparton megtalálható. Kibéden még ma is gyűjtik, sarlóval vágják, árnyékban megszárítják és édesített teát készítenek belőle. Forrázatát a májbetegek használják.[29] A *vasfű* ismeretében és felhasználásában bekövetkezett nagy változást jellemzi, hogy *Szabó Attila* és *Péntek János* szerint a *vasfű* „egykor hivatalos" gyógynövény volt. Valóban így volt, ahogy erre már az előzőekben rá is mutattam. Most azonban más adatok felsorakoztatásával, inkább etnobotanikai vonatkozásban nézzük meg ezt a regresszív folyamatot. *Lencsés György* Ars medicaja (1570 körül) hivatalosan elismert, fontos gyógynövényként említi.[30] *Lencsés* kompendiuma bizonyára merített a jóval korábbi, a XIII. század első felétől a XIV. század végéig terjedő időre utaló, a *vasfüvet Saparafw*-nek (szaporafű) nevező, úgynevezett *Casanate gloszszákból,* amiről régi magyar gyógynövényekről értekezve *Grynaeus Tamás* és *Papp József* adtak hírt.[31] Visszatérve *Lencsés Györgyre,* megjegyezzük, hogy *Lencsés, Varjas Béla* szerint is, korábbi forrásokból táplálkozott, végső fokon a klasszikus hagyományból.[32]

Ilyen előzmények után, a magyar botanika kibontakozásakor a *vasfű,* mint régóta ismert, nagy erejű, hatásos gyógynövény jelent meg. *Méliusz Juhász Péter* Herbáriumában, 1578-ban, részletesen leírta *természetit, belső* és *külső hasznait,* s felsorolta egy sereg felhasználási módját. *Méliusz* részletező és terjedelmes leírása nemcsak azt igazolja, hogy alapos forrásokból dolgozott, hanem azt is, hogy a XVI. században a *vasfű* tényleg széleskörben ismert és használt, általánosan elterjedt, hatásosnak tartott gyógynövény volt. *Méliusz* felhasználási adatai etnobotanikai jellegűek és véleményem szerint nemcsak korábbi ismeretek összegzései, hanem a *vasfű*höz kötődő, ekkoriban gazdagodott és nálunk is elterjedt, illetve a későbbiekben kialakult hiedelmek, szokások alapjának, forrásának is tekinthetők. *Méliusz* szerint a *vasfű* „természeti: szorító, szárasztó, melegítő természetű, mert keserű. Belső hasznai: Ha a szaporafüvet (a vasfű egykori neve; *Méliusznál* még a *galambfű, szentfű* és a *kakascimer* név is előfordul) borban főzöd, melegen iszod gyakran mindenféle belső betegség ellen

27 *Romváry* i. m. 143—144.
28 *Ujvárosi Miklós:* Gyomnövények (Budapest, 1973) 251.
29 *Szabó Attila—Péntek János:* Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató (Bukarest, 1976) 78.
30 *Spielmann József:* Az Arc Medica. A közjó szolgálatában (Bukarest, 1977) 48—83.
31 *Grynaeus Tamás — Papp József:* Régi magyar (gyógy-) növénynevek, 15—17. század. Historia Pharmaneutica. Comm. de Hist. Artis Medicinae. Suppl. 9—10. (Budapest, 1977)
32 *Varjas Béla:* XVI. századi magyar orvosi könyv. (Kolozsvár, 1943) 21.

jó: májat, lépet, vesét tisztít, követ ront, mérget kiűz, sárgaságot gyógyít. Ezen haszna vizének. Külső hasznai: Ha ecetben öszvetöröd, orbáncot, tüzesdagadást megállat. Ha mézzel összvetöröd sebet forraszt. Ha régi disznóhájjal összvetöröd, olvasztod, igen jó az asszonyállat teste, combja, szára, hasa dagadását véle kennyed. Ha a vizével a hagymázban való fekvő embernek homlokát kened, meggyógyítja, megveszett szájat, fogat a vize gyógyít. Mariscas, azaz a kövér, dagadt sülöket és egyéb varakot, fakadásokat, a vize, successa gyógyít. Igen jó a megállott vér indítására és belső betegségre. Amaz szaporafű, akit kakastarélynak hívnak, a kígyót, békát elűzi, kihajtja, ha iszod borban, ha füsteled vele, mint a Coniza, azaz a csiszárfű vagy balhafű, lásd odafel, farkas és rothadt sebet megállat a levele, ha reákötöd a kakastarét."[33] Amint látjuk, *Méliusz* nem egyfajta, bizonyos *vasfűről*, hanem többről is beszél, más fajtákról, amik azonban a voltaképpeni *vasfűhöz* hasonlóan széles körű gyógyerővel bírtak. A *Méliusz* Herbáriumát kiadó *Szabó Attila* a *vasfűhöz* fűzött megjegyzésében a mai helyzetnek megfelelően azt állapította meg, hogy „gyógynövényként ma nem tartják számon. A középkorban szent és csodálatos erejű fűnek, egyetemes hatásszerű varázsszernek tartották. Ez a legendás „vasfű", ebből született a népmesék minden lakatot nyitó füve."[34] Annak ellenére, hogy előbbi, az *Ezerjófű* című etnobotanikai útmutatóban mondottal ellentétes ez a megállapítás, helyes, mert manapság a *vasfű* Erdélyben sem „hivatalos" gyógynövény, ilyen fajta használata ott is erősen csökkent.

A *vasfűről* népünk a továbbiakban is hasonlóképpen vélekedett. Gyógynövénynek tartotta, gyógyszerül használta és egyebekben is csodálatos erőt tulajdonított neki; varázsszernek hitte. Jellemző adat rávonatkozóan a XVII. századból, az ellenreformáció korából az, hogy a gályarab prédikátorokat végig kutatták, hogy nincs-e náluk *vasfű*, amivel megszabadulhatnának. *Kocsi Csergő Bálint* írta, hogy „a reformátusok egyenként (mert azokat inkább szeretik vala kínozni) a német officérek elejikbe a tömlöcből világosabb házhoz kivitetnek és annak színe alatt, hogy olyan *vasfüvet* keresnek nállok, mellyel a békó kinyithatnék, minden köntösökből levetkeztetnek: erszényekben, a köntösöknek minden ráncában szorgalmatosan megkeresik a vasfüvet; de elveszik az ezüst és arany pénzt. Nem volt olyan folt, varrás, köpenyeken, pokrócokon, ingeken, lábravalójokon, csizmájokon, amelyet lefejtvén a békó nyitó fűért meg ne keresték volna az ezüst pénzt. Olyan hallatlan fontos volt ez, hogy soha a tatár sem cselekedett így a rabjával."[35] *Bellosics Bálint* 1900-ban, egy feltehetőleg XVIII. századi, siklósi feljegyzésben a *vasfű* érdekes, az eddigiekben nem szereplő funkciójáról adott számot. „Hogy az asszonnyal senki ne közösüljön. Végy vas fűt a mely mindenfelé hajoljon és hajtsd meg úgy, hogy a' hegyit dugjad a' fokában, hordozza azt nála az asszony és tegye nyelve alá, nem tehet rajta senki. De még az ura sem."[36] Idézi a *vasfű* zárnyitó erejét is. „Hogy a' kötelek le húlljanak. A' nap követő füvet hordozd nálad, sem vassal sem lántzal sem egyéb a' féle szerszámmal nem kötözhetnek meg sem várban nem tarthatnak meg, minden féle kép el szabadulhat. Avval a' fűvel a lakatot meg érinteni a' patkánynak vé-

33 *Melius Péter:* Herbarium. Sajtó alá rendezte: Szabó Attila (Bukarest, 1979) 288—291. — Szapora fű néven szerepel Pápai Páriz Ferenc Latin—Magyar és Magyar—Latin szótárában (Lőcse, 1708).

34 Ui. 427—428. — Szaporafű, Szapora Galambotz néven szerepel a *Diószegi Sámuel—Fazekas Mihály* (féle): Magyar Füvészkönyv(ben) melly a' két Magyar Hazábann található növényeknek megismerésére vezet a' Linné alkotmánya szerént (Debreczen, 1807) 338., valamint a *(Diószegi Sámuel)* Orvosi Füvészkönyv, mint a magyar füvész könyv' praktika része (Debreczen, 1813) 388.

35 *Kocsi Csergő Bálint:* Kősziklán épült ház ostroma. Ford.: Bod Péter. — *Makkai László* (szerk.): A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete (Budapest, 1976) 79. — Itt köszönöm meg Szabó Lajosnak a segítségét, többek között azt, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

36 *Bellosics Bálint:* Régi babonák. Ethnographia XI. (1900) 356.

rivel írd ezt egy paripára (talán papírra) és tartsd a lakathoz: angyal, angyal, angyal."[37]

Magát a *vasfű* jelenlétét regisztrálták minden megjegyzés nélkül 1882-ben Hajdú megye területén, a megye növényzetének ismertetése kapcsán.[38] *Herman Ottó* általában, az egész Alföldön ismertnek állította.[39] *K. Nagy Sándor* nagyjából ugyanebben az időben az Ermellékről jelezte. Piskoltról szólva azt írta, hogy „az ordas nyurga hengerded teste és szőrös farka észre sem vehető a zárt nyitó rozsdás vasfű között."[40] Különben *K. Nagy Sándor* az, aki a vasfűre a legtöbb és legérdekesebb észrevételt tette, méghozzá éppen bihari, közelebbről sárréti vonatkozásban. Más adataival később foglalkozom.

Néprajzi irodalmunkban a *vasfűvel* kapcsolatosan összefoglaló jellegű feldolgozás mindeddig nem jelent meg. Ellenben igen sok elszórt adat, említés található rávonatkozóan a különféle szokás-, hiedelemgyűjtésekben, varázslattal kapcsolatos leírásokban. A sok szórványadatot közül csak a leglényegesebbekre térek ki, azokra, amelyek együttesen, egymást kiegészítve, kerek, egész képet adnak a *vasfűről* mint varázsszerről, és közelebb visznek egy-egy adalékkal saját tárgyunkhoz, a *vasfűnek a sárréti hagyományokban betöltött szerepe megismeréséhez is. Ipolyi Arnold* mithológiájában azt írta róla, hogy „a székely s oláh keze tenyerébe bevágva kinyit minden zárt, ha száz mérföldre volna is."[41] *Kolumbán Samu* hétfalusi csángó babonaként jegyezte fel a *vasfűről*, hogy „sok embernek olyan hatalma van, hogy előtte minden zár felnyílik, csak keressen vasfüvet s azzal érintse meg."[42] *Istvánffy Gyula* matyó babonaként írt róla, jóllehet nem vasfüvet említett, hanem *„vérharmatú füvet"*, ami azonban minden bizonnyal azonos a hagyományok többféle néven szereplő *vasfüvével.* A matyó néphit szerint a vérharmatú fűvel a legerősebb zárt is fel lehet nyitni. „Olyan fű az, ha a ló a réten véletlenül hozzáér, egybe kinyílik a béklyó a lábán", vagy ha a „záros porta" felett kétfelé szakajtják, az is rögtön fölpattan magától, de „az ilyen füvet nem igen találja magunkfajta ember". *Istvánffy Gyula* adatai főleg Szent-Istvánról és Tardról származtak.[43] Egyik, 1908 körülről származó gyűjtésünk is, az Erdővidékről, Homoródmentéről *vérfűnek* mondja. Eszerint a gyűjtés szerint ezt a csodafüvet csak a boszorkányok segítségével lehet megtalálni.[44] Általánosabb azonban, hogy valami madár juttatja *vasfűhöz* az embert. *Gönczi Ferenc* Göcsejből említi, hogy a „lakatfüvet oly módon lehet szerezni, hogy a küllümadár (harkály?) fiainak odúban levő fészkét fával betömik. A küllümadár lakatfűvel azt kinyitja. Már előzőleg piros ruhát dobnak a fa alá, a hová a küllü a lakatfüvet lebocsátja. Ha keszkenő nem volna ott, addig vinné míg tüzet talál s abba dobná. Akinek lakatfüve van, mindent ki tud nyitni."[45] *Gönczi* ezt az adatot Bödében gyűjtötte s ahogy láttuk, a zárnyitó *vasfű* — nála *lakatfű* — megszerzésének egy érdekes, ugyancsak varázslatos módjával ismertet meg. *Gönczi* különben még mást is elmondott a *vasfűről*, azt például, hogy „ha munka közben a kasza az ú.n. lakatfüvet éri, rögtön leesik a nyeléről. A lakatfüvet úgy ismerhetik meg, hogy azon füveket, a melyek között lakatfüvet vél-

37 Uo.
38 *Schuk József:* A megye növényzetének ismertetése = *Varga Geiza* (szerk.:) Hajdúmegye leírása. (Debreczen, 1882) 141.
39 *Herman Ottó:* A magyar pásztorok nyelvkincse (Budapest, 1914) 687.
40 *K. Nagy Sándor:* Bihar-Ország. II. kiadás. III. (Nagyvárad, 1888) 34.
41 *Ipolyi Arnold:* Magyar mithologia. III. kiadás. I. (Budapest, 1929) 334.
42 *Kolumbán Soma:* Hétfalusi csángó-babonák. Ethnographia VI. (1895) 401.
43 *Istvánffy Gyula:* A borsodi matyó nép élete. VI. Néphit és babonák. Ethnographia VII. (1896) 372.
44 *László Gyula* gyűjtése. EA 3661/3.
45 *Gönczi Ferenc:* Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1914. 281. — Istensegítsi népmonda szerint a vasfüvet a „szőrdisznyó" segítségével lehet megszerezni. Bosnyák Sándor: A bukovinai magyarok hitvilága. Folklór Archívum 6. (1977) 51.

nek, összeszedik, forróvízbe teszik s aztán a folyóvízbe dobják. A lakatfű a folyón fölfelé úszik."[46] Ezt megelőzően pedig azt írta, hogy „ha a »fűödi koács« (parti fecske) által vájt lyukakat betömik, ez vérrel verítékezett füvet visz magával s ezzel nyitja ki a lyukat. Ezen füvet bármihez teszik (pl. zárhoz, betömött odúhoz stb.), az rögtön megnyílik."[47] *Györffy István* a Sárréthez közeli Fekete-Körös-völgyi magyarok hiedelmei közt szólt róla. A Fekete-Körös-völgyiek is úgy tudták, hogy ha az ember a bal tenyerébe *vasfüvet* húz, akkor mindenféle zárat ki tud nyitni.[48] *Viski Károly Arany János* hagyományvilágát felderítve írt a *vasfűről.* A nagyszalontaiak is úgy tudták, hogy a *vasfűnek* még a közelében is magától kinyílik a béklyó. *Viski* megjegyezte aztán még, hogy a szalontai népnyelv ezért tréfásan *vasfűnek* nevezi a meggörbített szegből való tolvajkulcsot, álkulcsot is.[49] *Kiss Géza* az Ormánságból hozott fel rá adatokat. Azt írta, hogy ott volt a „kemence búbján a kicsi, hervadt *szaporagaz* (vasfű) koszorú, hogy mindig *szapora* legyen a kenyerük. Újkenyérkor fonták. Ott volt a másik újkenyérig. Akkor újat fontak s a régit a kemence tüzébe dobták. Szaporagaz fonáskor kicsi *pompost* (cipó) sütöttek s mindig az a *kúdús* (koldus) kapta, akinek hangja először énekelt be a kiskapun vagy a konyhacserényen: Azért hozzád szívemet emelem, cselekedjél irgalmasan velem."[50] *Berze Nagy János* pedig a baranyai magyar néphagyományok közt adott róla számot. Birjánban úgy tudják, hogy minden zárat fel lehet olyan fűszállal nyitni, amit a harkály keres a réten, hogy a sárral berakott, bezárt fészkét kinyissa. A csodálatos füvet úgy kell megszerezni, hogy a fészkek alá piros kendőt kell teríteni. A harkály, miután a fészek ajtaját kinyitotta, a füvet ledobja a piros kendőbe, mert azt hiszi, hogy az tűz. A madár a zárnyitó füvet felhasználás után meg akarja semmisíteni.[51] Hasonlóképpen madár juttat *vasfüvet* a Bükkben is az embereknek, mégpedig egy egészen újkeletű feljegyzés szerint. *Brackó István* 1976-ban azt írta, hogy „a bélapátfalvi öregek szerint a »zólyom« madár képes megtalálni a *lakatoldó füvet.* Meg kell tehát lesni a madarat, hogy melyik odúban tanyázik, be kell ütni dugóval (az odúnyílást) s a varázsos fűszerszámmal visszatérő szárnyas nagy dugóütő igyekezetében kiejti csőréből a *vasfüvet.*"[52] Talán ilyen, a *vasfű* feltalálására vonatkozó ismeretek birtokában jobban érthetővé válik egyik XVI. századi eredetű énekünk is. A *Kálmány Lajos* közölte történeti énekben ugyan nincsen szó *vasfűről,* de a bezárt ablakra repülő madár bizonyára *vasfűvel* nyitja ki a börtönrácsot, veszi le a rabról a békjót: „Repülj madár, repülj Nagy-Törökországba, Szállj le egy rablegény börtönablakára, Vedd le a vasbékót kezéről, lábáról, Dalolj kis madárkám szép Magyarországról."[53] *Györffy István* a Nagykunsági krónikában is megemlítette a *vasfüvet.* A *rétes emberek* közt szólt a gyógynövénygyűjtőkről és -árusítókról. Köztük azokról is, akik *vasfüvet* szedtek és árul-

46 Uo.
47 Uo. 215.
48 *Győrffy István:* Babonás hiedelmek és szokások a feketekörösvölgyi magyaroknál. Ethnographia XXVII. (1916) 89. — A vasfű kézbehelyezését meglehetősen bőven írta le Andrásfalváról Bosnyák Sándor: „ A vasfűről azt mondták, hogy ha valaki úgy akarta, hogy erős legyen, meghasította a kezén a bőrt, beletette ebbe a hasadékba, s ott beleforrasztotta, addig kötözte, amíg összeforrt. S akkor olyan erős lett, hogyha valamit megfogott, annak essze kellett törni." Bosnyák Sándor: A bukovinai magyarok hitvilága. Id. m. 52.
49 *Viski Károly:* Arany népe. (Arany tárgyi néprajzának vázlata.) (Nagyvárad, 1919) 47.
50 *Kiss Géza:* Ormánság (Budapest, 1937) 35., 326.
51 *Berze Nagy János:* Baranyai magyar néphagyományok. III. (Pécs, 1940) 256., 271.
52 *Brackó István:* A Bükk barátai. Magyarország XIII. (1976) 24., 34.
53 A rab. Szegedről. *Kálmány Lajos:* Történeti énekek és katonadalok. Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka, I. (Budapest, 1952) 197.

tak, mert a „betyár béklyót akar nyitni? Erre teremtette az Isten a vasfüvet!"[54] *Luby Margit* a pásztorkodás körében említette és azt hangsúlyozta, hogy a *vasfüvet* nem könnyű megszerezni, nem mindenütt terem meg és nem is mindenki ismeri meg. Azt írta, hogy „a vasfű minden zárat kinyit, de ebbe a határba (Nagyar) nincsen. Ha harmat van, korahajnalba úgy ragyog ez a fű, mint az ezüst. Aki tűbe belehúzva a jobb markának a bőri alá húzza, amíg az ott van, azelőtt nincs zár."[55] A *vasfű* zárnyitó tulajdonságáról szól több gyűjtésünk is. Így *Jenő Sándor* Szegedről azt gyűjtötte, hogy a „vasfű gyökér minden závárzatot megnyit."[56] *Kiss Ernő* pedig Zala megyéből gyűjtötte, hogy az „éjjel virágzó vasfű" előtt nincsen olyan zár vagy vasbéklyó, melyet ki ne nyitna.[57] *Györffy* a *vasfű* Nagykunsági Krónikában való említésével eljutott a betyárvilághoz, ahol a zárat, béklyót nyitó *vasfűnek* minden másnál nagyobb jelentősége volt. A betyárélet hagyományaiban előkelő helyet vívott ki magának a *vasfű;* nemcsak a lovak lábáról szedte le a béklyót, hanem kinyitotta az elfogott betyár kezén levő bilincset, lánclakatot, sőt a börtönajtót is. Így céloz rá egy hortobágyi betyárnóta is:

... Gyere pajtás, fogd meg azt a négy csikót,
Hadd vegyem le a lábárul a bikót.

A szöveghez fűzött magyarázat — *Ecsedi István* — szerint „a tolvaj akármilyen békót le tud a ló lábáról venni. Azt tartották, hogy a betyár vasfüvet (Verbena officinalis) tart a tenyerébe és az oldja fel a békót."[58]

Moór Elemér a földműveléssel kapcsolatos szokások kapcsán említette a *vasfű* egy, az eddigiekből nem ismert tulajdonságát. Csépléskor az első feloldott kévébe néhol *vasfüvet* meg foghagymát dugtak, mégpedig azért, hogy szaporítson. A *vasfüvet* ezért *szaporítófűnek* is mondják.[59] *Szendrey Zsigmond* ezek és még sok más, itt nem említhető adat alapján sorolta a varázslatokról szóló rendszerezésében a *vasfüvet* a *zárnyitó* és *szaporító* növények közé.[60] *Kós Károly* legutóbb, mint fűszernövényt említette. Szerinte a *vasfüvet* Erdélyben a vadszőlővel együtt káposzta, uborka savanyításához használják.[61] Így tárgyalták a *vasfüvet* nagy néprajzi összefoglalásaink is. A *Magyarság Néprajza* a *vasfüvet* békónyitó, lakatpattantó, patkótörő, szerencséthozó, vérharmatú, zárnyitó fűnek, varázsszernek mondja.[62] *Balassa Iván és Ortutay Gyula* monográfiája részletezőbben ír róla. Először azt mondja, hogy „a pásztorhiedelem szerint még a jól megszerkesztett béklyót is ki lehet vasfűvel nyitni, ezért keresték azt mindenfelé már kora tavasztól kezdve."[63] Ez az összefoglalás is kitért a *vasfű* birtoklásának, megszerzésének kérdésére és megemlítette a *vasfű* egy másik varázs tulajdonságát is, azt tudniillik, hogy gazdáját láthatatlanná tudja tenni.[64]

A vasfűről szóló adatok ismertetése során szándékosan hagytam hátra két közlést. Mindkét közlés érdekes, számomra különös jelentőséggel bíró területről, a Bodrogközből (Karcsa), illetve a Taktaközből (Taktaszada), a régi vizes

54 *Györffy István:* Nagykunsági krónika. II. kiadás. (Budapest, 1941) 54 — Vö.: *Kovács János:* Szeged és népe (Szeged, 1901) 41.
55 *Luby Margit:* Fogyó legelőkön. (Budapest, 1911) 56.
56 EA 3633/3.
57 EA 3645/3. — Itt köszönöm meg *Fejős Zoltánnak,* hogy adatgyűjtésemben segített.
58 *Ecsedi István—Bodnár Lajos:* Hortobágyi pásztor- és betyárnóták (Debrecen, 1927) 136.
59 *Moór Elemér:* A földmíveléssel kapcsolatos szokások. Ethnographia XLIII. (1932) 161.
60 *Szendrey Zsigmond:* A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethnographia XLVIII. (1937) 158.
61 *Kós Károly:* Mihez kezdjünk a természetben. Bukarest, 1968. 18.
62 Magyarság Néprajza IV. 288.
63 *Balassa Iván—Ortutay Gyula:* Magyar néprajz (Budapest, 1979) 249.
64 Uo. 646.

világ eme két klasszikus, a Sárréthez hasonló vidékéről származik. *Balassa Iván* és *Szabó Lajos* terjedelmes, kerek történetet nyújtó szövegközlései a Sárréttel nemcsak földrajzilag és botanikailag azonos, rokon területekről származnak, hanem társadalmilag is hasonló közösségekből (pásztorok, betyárok) adnak minden korábbi közlésnél részletezőbb, a *vasfű* feltalálásával, használatával a mai viszonyok közt is foglalkozó tájékoztatást.

Balassa Iván Karcsai mondák című könyve 1963-ban jelent meg. Bevezetőjében tudományosan rendszerezni kívánta a kötet közléseiben közreadott anyagot. Itt állapította meg, hogy a növényekkel kapcsolatos mondák száma Karcsán rendkívül alacsony. Kivételt csak a *vasfű* képez, mert a karcsaiak csak a *vasfűnek* tulajdonítanak természetfeletti erőt, melynek segítségével tulajdonosa zárat tud nyitni vagy láthatatlanná is tud válni.[65] *Balassa* két történetet közölt. Az első az 56. számú, így szól: „Szentgyörgynapkor, akkor mondják. Hát, oszt szedi a füvet. Minden, valami kilenc mesgyérül beszélik, hogy ezek úgy tudják, kilenc mesgyérül leszedte a füvet, osztán eztet a füvet megétette avval a tehennel, akit mán akárták, hogy jóu legyen.

Eggy asszon meg élment, mikor leszedte a kilenc mesgyérül a füvet, élment a másik oda hozzá, élvette tülle. Már akkor élvette tülle a hasznát is, azé vóut a haszon. Ammeg élment megint újra, megint úgy ölte egymást.

Leszedni megint a füvet, hát sokféle fű vóut abba, egyszóuval nem egyfajta, annak kilenc fajtájának kéllett lenni benne, kilenc fájta fűnek.

Az izének is benne kéllett lenni ni, a vasfűnek. De aztat azt nem is ismeri tán senki se, azt a vasfüvet. Mer az a vasfű olyan, mér vóut itt eggy ember, benne vóut a kezébe a vasfű. Bevágta a kezét, oszt azt a vasfüvet belétette, oszt beforrt, oda neki. Akármiféle, nincsen előütte olyan zár, hogy le ne vette vónna. Megfogta a zárat, leesett a zár, kinyílott az ajtóu.

De észrevették eztet hamarosan mér valami bankba bement ott oszt megfogták, bevitték a tömlöcbe, nem adtak neki enni, ott hóutt meg a tömlöcbe.

Sóutész a nagyapja vóut. Itt lakott Kárcsán. Ott hóutt meg a tömlöcbe, úgy vitték el a temetőüre. A vasfű is ott maradt a kezébe. Mert azt mondta, hogy úgy lélte meg a vasfüvet, hogy kaszált. Oszt, ahogy kaszált, hát a kasza leesett a nyélrűl. Leesett a kasza a nyélrűl, hát ű oszt hozzáfogott kutatni, hát megtalálta ott, olyan füvet, amit nem ismért. Hát éppen a vóut az a vasfű. Az!"

Ennek a történetnek az az érdekessége, hogy a *vasfüvet* kilenc mesgyéről kell szedni, hogy a *vasfűnek* a kézbe helyezésével sokat foglalkozik, hogy a történetet miként adja elő, élő ismert személyekre hivatkozik, jelezve, hogy a történet ma is élő; a vasfűhiedelem a Bodrogközben, Karcsán még 1960-ban is általánosan ismert, élő hiedelem volt.[66] A másik, a 262. számú történet is ugyanezt tárja elénk, azt, hogy egy élő személynek, *Horvát Bélánénak vasfüve van.* Ebben a történetben különös hangsúly esik a *vasfű* láthatatlanná tevő erejére és a mesélő hosszasan, kételkedve adja elő a *vasfű* kézbehelyezésének módját. Így hangzik: „Annak a Hórvát Bélának valami vasfüvet tanáltak a tenyerébe. Osztán — aszondja —, hogy akármit a világon megfog, hát senki se látja. Mindenféle sikerül neki, akármit viszen él, vagy akármihez nyúl, hát nem láti senki, mer aszondja vasfű van a terenyébe csinálva.

Hát azon csudálkoztam, hogy hogy lehet bele aztat csinálni abba a tenyerébe, hogyhát milyen vasfű lehetett a, hogy fél hagyta vágni a terenyét, oszt belevárrta magának, vagy ki csinálta neki? Hát nem tudom elképzelni!"[67] A két közléshez *Balassa Iván* nagyszerű, a korábbi irodalomra és gyűjtésekre is vonatkozó jegyzetet fűzött. A jegyzetben foglaltak azért fontosak számunkra, mert elmondják, hogy vasfűhiedelmek az ország legkülönbözőbb vidékein ismertek;

65 *Balassa Iván:* Karcsai mondák (Budapest, 1963) 59.
66 Uo. 177—178.
67 Uo. 374—375.

Újdombrádra, Sárospatakra, Ruszlinra (Szepes m.), Tordasra (Fejér m.) hivatkozik.[68]

Hasonlóképpen fontosak számunkra *Szabó Lajos* taktaszadai közlései is. *Szabó* történetei még közelebbi időbe, szinte napjainkba hozzák a vasfűhiedelmeket. *Szabó* négy különböző terjedelmű vasfű történetet adott közre. Mind a négyet idézem. Az első, a 302. számú történet, így szól:

„Vót itt egy Orosz vót. A frontkor vótt itt és itt is maradt egy darabig. Suszter B. Károlyné megmondaná, mer őnáluk tartózkodott.

Annak vasfű vót a kezébe. És a bikát fejen fogva, szarvon fogva egyedül maga fődhö vágta. Egy ember. Olyan erő vót benne. Oszt kérdeztük tűle, hogy milyen az a vasfű? Hát aszonta, hogy töviskes disznónak a fiait el kell fogdosni. És azt egy kalitkába bezárni. És egy fehér rongyot leteríteni arra a fődre és a kalitkát rátenni. És ez a töviskes disznó ezzel a vasfűvel nyitja ki a kaducsot és mindent kiszabadít belőle. Igen.

És meglátni azt a vasfüvet ottan azon a lepedőn, vagy a ponyván, amin odaterítik és akkor ottan megvan, meglátja az ember, hogy milyen az a vasfű.

Igen és akkor kivágja, aki akarja a terenyit... Vót itten egy rablófiú. Harangodon is járt az, mindenütt járt, de mindenünnen kiszabadult. Kirabolta itt a szadai szövetkezetet is. El is zárták, de akárhogy zárták el, mindenünnen kiszabadult. Mer nem tudták, hogy őneki vasfű van a kezibe. A tenyeribe.

Majd csak osztán csak rágyüttek oszt. A tenyeribe vót. Így tudott kiszabadulni. Semmiféle zár nem vót előtte. Hát ez nem is olyan nagyon régen vót. Tán a Berti bácsi ideje után vót mán, mikor a szadai szövetkezetet feltörte."[69]

Ebben a történetben a harkály, a küllü madár és a parti fecske mellé a sündisznó is felsorakozik, mint vasfűszerző segítőtárs. Szembetűnő a hiedelem aktualizálása, a mára, a „frontkor" időszakra, konkrét személyekre való hivatkozás. A következő, a 303. számú történet főleg a *vasfű* tenyérbe helyezése kérdése szempontjából fontos. Egyébként ebben is szembetűnő az aktualizálás, az ismert emberekre való hivatkozás. Ezt a történetet is idézem:

„A vasfű, az olyan, mint a rozmaringnak a levele. De aztat nagyon nehéz megtalálni. Azt csak ezredik ember találja meg.

Oszt azt, hogyha felvágja... a bal tenyeribe, belevési, éppen úgy, mint itt van a kezembe ni, az úgy látszik ottan — oszt akkor nincs olyan zár; hogyha aztat belevési az izéjébe... a tenyeribe, a bal tenyeribe, ha ráteszi, az minden kulcs nélkül kinyílik. A vasfű.

De eztet ilyen... ilyen hegyes ódalon lehet találni, ritka növény ez. Éppen olyan kis vékony, mint a rozmaringnak a levele.

Az én apámnak vót egy bojtára, annak vót a kezibe az. Az akarhova bement. Nem kellett kulcs neki. Akarhogy bevót zárva. Ha hat lakattal vót is bezárva, rátette, mán ki is pattant.

V. Józsefnek hítták. Körülbelől akkor vótam olyan tíz-tizenegy éves gyerek. Ez Kálkápolnára való gyerek vót. Szóval nem gyerek vót, mán akkor vót olyan huszonnyóc, harminc éves ember. Itt vót az apámnál bojtár. Akárhova bement."[70]

A következő, a 305. történet, azt hangsúlyozza, hogy vasfüvet itt, mármint Taktaszadán és környékén, nem lehet találni. „Vót olyan fű, ami olyan erőt adott, hogy előtte nem vót bezárt helyiség. Ő nyitotta is, meg bárhova... Az a vasfű. Az olyan erőt adott.

De itten hát nem tudtak ilyent, szóval találni."[71]

Vagyis a *vasfűhöz* nehéz hozzájutni, nem juthat mindenkinek osztályrészül. Meg kell érte küzdeni. Csodás elem maga a fű megtalálása, birtoklása is. A fű

68 Uo. 534.
69 *Szabó Lajos:* Taktaszadai mondák (Budapest, 1975) 271.
70 Uo.
71 Uo. 272.

megtalálásához, birtoklásához, kézbehelyezéséhez különleges tulajdonságokra van szükség, *tudományra*, ahogy másutt nevezik. Nagyjából ugyanezekre a kérdésekre nézve ad felvilágosítást *Szabó Lajos* alábbiakban közölt 304. számú története is:

„Hallottam errül, hát ilyen régi pásztorok, meg pásztorgyerekek mesélték, vagy, vagy ... ez igaz volt-e vagy nem? Különben lakott itt Balognál egy bojtár, Balognál lakott egy bojtár, hát ha megfogott egy zárat, hát ... nem tudom, hogy kinyílt-e neki, vagy olyan vót a marka, olyan erős, hogy lecsavarta.

Hát azt nem tudom, hogy annak az vót-e a kezibe. Errül hallottam, hogy valaki a ... melyik erdőbe ... különben azt mongyák, hogy lehet ilyen füvet ... akárhol is megvan az, csak nem ösmeri senkise. Nem ösmeri, csak aki azt ösmeri. Vérfűnek hívják eztet. Vérfű!

Olyan ... még magyarázták is, hogy olyan vékony, hosszú szálingó, oszt olyan piros, mint a vér. És akkor csak így lehet, valahogy így próbállyák ki az olyat, kiveszi a zsebkését a zsebbül és akkor ... az erdőbe, vagy olyan helyen, ahol az a ... vasfű van, vagy az a vérfű van, hát így eldobállya a bicskát. És akkor, mikor aztat megéri, a bicska kipattan. Kinyílik. Ekkor lelik meg: ekkor tuggyák meg, hogy ez a vasfű. Igen!

És akkor felvágja ja markát, itten, magának, mer azt mással nem jó tudatni, hogy mindenki tuggya, magának felvágja eztet a bőrt s akkor oda behelyezi, beköti és az oda beforrik. Beforrik avval a kis vérrel oda és az oda forrik és az az erő."[72]

Ebben a történetben pásztorokról van szó, a *vasfüvet* vérfűnek mondja és az elnevezést indokolja is. A *vasfű* feltalálásának egyik módjaként a fűbe dobott bicska kinyílását említi, *vasfű* közelében. *Szabó* ezek után még két ízben foglalkozik a vasfűvel, mindkét esetben jegyzetként. Az első esetben a készülő *mondakatalógusból* felsorolja a vasfüves gyűjtéseket, adatokat (Mohácsról, Újdombrádról, Nagybátonyból, Kocsordról, Békaházáról, Kunhegyesről, Paszabról).[73] A másik jegyzetben pedig elismétli *Balassa Iván* szavait a karcsai kötetből arról, hogy a különféle mitikus növények közül a magyar hiedelemmondaanyagban leggyakrabban a *vasfű* fordul elő, ami minden zárat ki tud nyitni.[74] Ezenkívül felsorolja a legfontosabb irodalmat, köztük említi *Körner Tamás* mutatványát is a készülő magyar hiedelemmonda katalógusból.[75]

Mind a karcsai, mind pedig a taktaszadai idézetek rendkívül fontosak számunkra a továbbiak, a *sárréti vasfű-hagyományok* bemutatása szempontjából. Szándékosan hagytam utoljára *Szűcs Sándor* adatait. Azt lehet mondani, hogy szinte minden munkájában említi a *vasfüvet*. A sok-sok adat voltaképpen *Osváth Pál* két híres, *Szűcs* által forrásként használt munkájára vezethető vissza.[76] *Szűcs Sándor* vasfű-adatai mind a betyárélethez kapcsolódnak. Adatainak a mi szempontunkból különösen nagy jelentőséget ad az, hogy mind sárrétiek. Mennyiségükkel és minőségi differenciáltságukkal önmagukban szépen igazolhatják, hogy a *vasfű* a Sárréten a múlt század dereka táján általánosan ismert volt, hogy használata szélesebb körben elterjedt, mint másutt s hogy a hozzá fűződő hiedelmek, a *vasfűvel* való varázslatok itt sokkal szélesebb körben voltak ismertek, mint egyéb helyeken. Ennek az állításnak ellentmondani látszik az a gyűjtési tapasztalatból leszűrt tanulság, hogy a Sárréten manapság *vasfüvet* szinte senki sem ismer, hogy a *vasfűhöz* fűződő hiedelmeket sem ismerik, sőt

72 Uo.
73 Uo. 302.
74 Uo. 414.
75 *Körner Tamás:* Mutatvány a készülő magyar Hiedelemmonda Katalógusból. Ethnographia LXXXI. (1970) 55—96.
76 *Dankó Éva:* Szűcs Sándor elődei — Osváth Pál és K. Nagy Sándor. = *Dankó Imre* (szerk.): Bajomi Krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára (Biharnagybajom, 1973) 37—55.

nem is szívesen beszélnek róla; kétkedéssel fogadják az egész ügyet. Ennek megfelelően ma már gyógy- és fűszernövényként sem használják a *vasfüvet*, sőt a gyógyszerészek sem foglalkoznak vele. Ezt a sajátos helyzetet az magyarázhatja, hogy a Sárrét az ármentesítésig, és még egy kis idővel azután is, sajátos helyet foglalt el a köztudatban. A régi vizes világ sejtelmessége, a lakosság szegénység adta találékonysága, a betyárság szemlélete mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a *vasfű* valóban szentfű, varázslatos fű; zárat, lakatot, béklyót nyitó csodaszerré legyen. *Szűcs Sándor* adatai erre az időre vonatkoznak, akár *Osváthtól,* akár „nagy időt megélt öregektől" vette is őket. *Szűcs Sándor* adataiban a *vasfű* mint varázsszer jelenik meg; zárt, lakatot nyitó fűként, más funkciói teljességgel eltűntek. *Szűcs Sándor* a régi Sárrétről szóló könyvében azt írta, hogy némely régi betyárnak *titkos hatalma* is volt. *Vasfüvet* húzott a tenyerébe, a hüvelyk- és a mutatóujj közé és így puszta kézzel ki tudta nyitni a zárt ajtót, le tudta törni a bilincset. Csakhogy roppant nehéz volt ám ilyen füvet találni, ma meg már talán nincs is! — jegyezte meg. *Osváth Pálra* hivatkozva folytatta, hogy a dévaványai születésű *Virág Károly* tenyerében is ez volt. Ezért tudott megugrani *Osváth Pál* kezéből, amikor a híres csendbiztos elfogta és a biharkeresztesi községháza egyik cselédszobájába zárta vasraverve. Az ajtaját pandúr őrizte, az ablak alatt is pandúr járt fel és alá. *Virág Károly* mégis meg tudott szabadulni.[77] *Virág Károlyt Szűcs Sándor* még két másik alkalommal is említi. 1957-ben csak azt mondta róla, hogy *Osváth Pál* elfogta, „de vasfű volt a tenyerében és megugrott."[78] 1969-ben is visszatért rá, mégpedig úgy, hogy *Osváth Pál* emlékiratából idézte a *Virág Károlyra* vonatkozó részt. 1867-ben történt az eset, hogy *Osváth* elfogta *Virágot. Virágot* többször is elfogták, de minthogy tenyerében *vasfű* volt, mindig megszabadult.[79] *Szűcs Sándor* szerint a bajomi születésű *Bagdi Imrének* is *vasfű* volt a tenyerében, amivel még a „roppant találmányú" gönci békót is le tudta venni a ló lábáról.[80] A híres *Fábián Pistáról* is az a hír járta, hogy *vasfű* van a tenyerében. „Egy szál *vasfű* van a bőre alá húzva, a mutató- meg a hüvelykujj hártyájában". Amikor egyszer *Fábiánt* elfogták és megbilincselve bezárták, a *vasfű* segítségével menekült meg.[81] Egy furcsa esetnél *Szűcs Sándor* ugyan nem említi a *vasfüvet,* de mi mással magyarázhatnánk *Kis Víg Miska* csodálatos megszabadulását, ha nem a *vasfűvel.* Egyébként *Szűcs Sándor Kis Víg Miska* esetét is *Osváth Pál* után írta le. *Kis Víg Miska* híres bihari betyár volt. Egyszer sikerült *Osváthnak* nyáridőben elfognia. A nagyszerű csendbiztos két zsandárral kísértette a nagy melegben. Útközben betértek egy csárdába s ott az addig fáradtnak, sőt betegnek látszó *Kis Víg Miska* összeláncolt kezével rájuk csapta az ajtót, ő maga pedig kiugrott a csárdából. Ráadásul a kulccsal még rájuk is zárta az ajtót, ő maga pedig elmenekült. „Hogy a bilincseitől hol és hogyan szabadult meg, nem lehet tudni."[82] Nyilván *vasfűvel* sikerült leszednie magáról. *Szűcs Sándor* két másik érdekes eset során sem ír kimondottan *vasfűről,* holott szólnia lehetett volna róla. Az egyik az, amikor a *füvesekről, fűgyűjtésről* írt, amikor felsorolta, hogy a Sárréten gyűjtött füvek közül melyik mire volt jó, mire használták. A *vasfűről* nem szólt és így azt sem tudjuk meg tőle, hogy a sárréti pákászok, akik annyi más gyógyfüvet összeszedtek és asszonyaikkal gyékényszatyraikban árultatták a bajomi, komádi, gyarmati, ványai, karcagi, újfalusi piacokon, szedtek-e *vasfüvet*

77 *Szűcs Sándor:* A régi Sárrét világa (Budapest, év n.) 53—54. — Vö.: *Osváth Pál:* Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása (Nagyvárad, 1875); Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei (Budapest, 1905).

78 *Szűcs Sándor:* Pusztai szabadok (Budapest, 1957) 111.

79 *Szűcs Sándor:* Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek (Budapest, 1969) 67—68.

80 *Szűcs Sándor:* A régi Sárrét világa. i. m. 54.

81 *Szűcs Sándor:* Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. i. m. 56.

82 *Szűcs Sándor:* Pusztai krónika (Budapest, 1946) 44.

és árusították-e.[83] Hasonlóképpen nem jegyzett fel semmit sem a *vasfűről* egyik, a közelmúltban megjelent munkájában sem, amelyik a régi vizes világgal foglalkozik és külön fejezet szól benne a mindenféle füvek szedéséről, hasznáról. Mert „a füvek szedésének megvoltak a jó módjai. Aki vétett ellenük, elvesztette a füvek erejét, hatásosságát." A sárréti füvesember, a pákász, „értett hozzá mikor kell szedni, melyik részében van az ereje, hogyan kell szedni: szótlanul, ásni a gyökerét, vagy visszakézből törni a szárát, virágját", hogyan, meddig kell szárítani stb.[84] Lényeges dolog felfigyelni *Szűcs Sándor* ezen negatívumára, mert ahogy az eddigi adatokból is látható volt és az ezutániak is egyértelműen megerősítik, a varázserejű, a zárnyitó *vasfű* nem volt bárki által gyűjthető, adható-vehető portéka. Azt keresni kellett, a kiváltságosoknak lehetett megtalálni, de nem lehetett kereskedni vele, nem lehetett illetéktelenek kezére juttatni.

Szűcs Sándor a *vasfűhöz* fűződő hiedelmekről *Osváth Pálon* kívül *K. Nagy Sándortól* is tudhatott. *K. Nagy Sándor* „Biharország" legjobb ismerője és ismertetője a népszokások, a hiedelemvilág szempontjából is értékes adatokat hagyott ránk. Tájékozott volt a népéletben, nagyszerű helyismerettel bírt, ismerte a *vasfűhöz* kapcsolódó hiedelmeket is, ahogy arról már korábban is esett szó. Tudott esetekről, amikor a *vasfű* segítségével akartak *kincshez,* vagyonhoz, gazdasághoz jutni. Biharország című hatalmas útirajzában két ilyen históriát is felidézett. Az első merő néphagyomány, történeti magja nemigen lehetett. Arról szól, hogy a belényes-örvényesi barlangban kincs van elrejtve, a néphit szerint. A kincset erős *vaskapu* őrzi. A vaskapu be van zárva, senki és semmi sem tudja kinyitni, csak a *vasfű.* Azonban magát a vaskaput se találja meg akárki, mert egy odáig szaladó borjút kergető asszony orra előtt az ördög becsapta és eltüntette.[85] *K. Nagy Sándor* ezen adata két okból is lényeges. Először azért, mert a *vasfűhöz* fűződő hiedelmeket a *kincshez,* a misztikus, az elrejtett kincshez, illetve a *kincskeresők* világához kötötte; másodszor pedig azért, mert a *barlang motívumot* is bevonta a *vasfűvel* kapcsolatos hiedelemvilágba.

A kincskeresők tábora a XVIII. században, a török kiűzése utáni időben, erősen megnőtt. Mindenki a törökök elrejtett kincsei után kutatott, sok csodálatos kincsfeltalálási eset járt szájról szájra.[86] A kincskeresők nagy segítsége volt a sejtelmes *varázskönyv,* amiből a kincskereső sok mindent megtudhatott ahhoz, hogy megtalálja a kincset.[87] A kincskeresés elterjedtségére vall, hogy még 1857-ben, bizonyos hírresztelésekre felülve, Hunyad megye havasai között maga az osztrák kormány két utászszázaddal *Dárius kincse* után kutattatott.[88] Érdemes arra is figyelni, hogy ez a sejtelmes, ez a varázslatos kincs általában *Erdélyben* van, mint feltehetőleg abban a magyarhomorogi mesében is, amely szerint *Tóth László* árvagyerek, egy disznó után szaladva, barlangba ért, ahol két kád aranyat talált. A mese Tóth Lászlót történeti személynek állítja és elmondja róla, hogy a kincset őrző jóságos, ősz öreg ember annyi aranyat engedett neki elvinni, amennyit elbírt. A két szűrúját tele is rakta arannyal. Szerencsésen kijött a barlangból és nagy gazda ember lett belőle.[89] A kincs és a barlang motívumát véljük felfedezni a *Királyfi Jankó próbát tesz* című népmesében is, ahol a harminckettedik szobában egy „sifrony" zárja el a harmincharmadik szoba ajtaját. *Királyfi Jankó* ezt a rejtett ajtót megtalálja és a tizenharmadik kulccsal kinyitja. Bejrut a harmincharmadik szobába, ahol aranyláncokra kötött tizenkét

83 *Szűcs Sándor:* Régi Sárrét világa (i. m.) 136.
84 *Szűcs Sándor:* Régi magyar vízivilág (Budapest, 1977) 77.
85 *K. Nagy Sándor:* Bihar-Ország i. m. 132.
86 *Vörös Antal:* Kincskereső parasztok. História II. (1980) 1. 9—10.
87 *Nagy Dezső:* Egy magyar kéziratos varázskönyv a 19. századból. Index Ethnographicus II. (1957) 2. 199—205.
88 *Pogány Péter:* A magyar ponyva tüköre (Budapest, 1978) 237—243.
89 *Végh József:* Sárréti népmesék és népi elbeszélések. (Debrecen, 1944) 61.

fejű sárkányt talál. A rab sárkány három pohár vízért királyságot ígér neki. *Királyfi Jankó* teljesíti kérését, vizet ad neki, megitatja. A harmadik pohár víz után a sárkányról a láncok *lepattogtak* és kirepült.[90] Bár ezekben a mesékben nincsen szó *vasfűről*, a *vasfű* használatáról, a bennük szereplő motívumok a vasfű-hiedelmekre épülő mondák, történetek köréhez csatolják őket.

Sokkal érdekesebb *K. Nagy Sándor* másik *vasfű* története, ami ugyancsak Erdélyhez kötődik és a barlang motívum is fellelhető benne. Történeti eseményről van benne szó, amit egyrészt a benne szereplő agyafúrt *furtai ember* (Furta Bihar megyei község) személye, másrészt a történetnek az egész Sárréten jól ismert *csökmői sárkányhúzás* históriájához való nagyfokú hasonlósága, különösen érdekessé tesz számunkra. Az egész történet nagyban magyarázza, hogy a *vasfű* a Sárréten általánosan ismert növény volt, amelyhez itt kötődött a legtöbb hagyomány, hiedelem. *K. Nagy Sándor* megírta, hogy a magyar és a székely néphit szerint a háromszögű *vasfű* kinyitja a legerősebb zárat is. *K. Nagy* a magyar néphitben ebben az esetben bizonyára bihari, közelebbről sárréti néphitet értette, mert állítása igazolására egy sárréti, még közelebbről egy furtai esetet mondott el. „Egy ilyen vasfüves csalási bűnügy nagy port vert föl a múlt évben Székely-Udvarhelyt, melynek szálai megyénkbe is kiágaztak, mert éppen egy furtai ember járt el, mint a háromágú vasfű tulajdonosának (egy igen tekintélyes egyénnek) küldötte s a székhelyek között társulatot alakított a vasfű megvétele végett, mellyel felnyílik az a Romániában levő barlang, amelyben temérdek kincs van. De mielőtt a 2000 Ft — a vasfű ára — egészen össze lett volna szedve, a góbé atyafiak nyomára jöttek a csalásnak.[91]

Az eddig említett botanikai, tönténeti és néprajzi adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *vasfüvet* országosan ismerték. Erről számolnak be különböző tájszólásaink is. *Csűry Bálint* Szamosháti szótára szerint „mesebeli varázskulcs titkos ajtókhoz".[92] *Bálint Sándor* Szegedről hasonlóképpen nyilatkozott.[93] *Penavin Olga* a szlavóniai Kórógyról pedig azt jegyezte fel róla, hogy „a vasfű *varázserejére* hivatkoztak. A *vasfüvet* még nem is olyan régen a varázslatok egyik legnépszerűbb szerének, eszközének tartották. Így tárgyalta a néprajzi szakirodalom is.[94] *Szendrey Zsigmond* a *vasfüvet* a növényvilág képviselőjeként tartotta számon a varázslatokban.[95] A varázsszer, a varázseszköz rendkívül fontos a varázslatot végző személy, a hős szempontjából is. A hős első számú barátai a tárgyak és az eszközök, illetve a csodálatos eszközök ősi *képzetei*. Mágikus kapcsolat van a hős és eszköze között. Ez a *vasfű* esetében abban is kifejezésre jut, hogy nem akárki találhatja meg a vasfüvet, nem mindenkinek „jár ki", nem lehet adni-venni, hanem csak azé lehet, aki erre hivatott, aki meg képes keresni, aki fel tudja ismerni és fel is tudja használni. Például úgy, hogy a tenyerébe vágja, húzza, beleépíti, meglétét, birtoklását titokban tartja. A varázseszköz rendszerint a *kitaszított, a bajba jutott hős* birtokában van, hogy segítse, hogy segítségével kijusson a bajból, hogy elégtételt vehessen. Ezért etnológiailag rendkívül fontos mozzanat a hős harca a varázseszköz, jelen esetben a *vasfű megszerzéséért*. *Nagy Olga* jellemzése a varázseszközről, itt a *vasfűről*, figyelmünket a hősre, a varázsszer birtokosára irányítja.[96] Könyvének címe is rendkívül eligazító: Hősök, csalókák, ördögök. *Szendrey Zsigmond* is felhívta már a varázslócselekvések rendkívüli személyére a figyelmet, megtoldva érdek-

90 *Berze Nagy János:* Magyar népmesetípusok. II. (Pécs, 1957) 132.
91 *K. Nagy Sándor:* Bihar-Ország. i. m. 34.
92 *Csüry Bálint:* Szamosháti szótár. II. (Budapest, 1936) 443.
93 *Bálint Sándor:* Szegedi szótár II. (Budapest, 1957) 651.
94 *Penavin Olga:* Szlavóniai (kórógyi) szótár. III. (Újvidék, 1978) 234.
95 *Szendrey Zsigmond:* A varázslatok eszközei. Ethnographia XLVIII. (1937) 386—405.
96 *Szendrey Zsigmond:* A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. i. m. 154—166.

lődését a varázslat idejének és helyének fontosságával.[97] A *vasfüvet* mint varázsszert több esetben más valami helyettesíti. Például az *élesztőfű* vagy a *forrasztókő* egyes népmesékben.[98] Idesorolhatunk egy gyöngyösi példát is, ahol is egy lány, akinek a puttonyában *négylevelű lóhere* volt, látta, hogy a kötéltáncos nem kötélen, hanem széles deszkán táncol.[99] De idetartozik *Luby Margit kígyóköve* is, ami egy kis rongyba bekötve, a jobb kezébe szorítva, mindenféle zárat kinyit, a szatmári néphit szerint.[100] Amikor a *vasfű* rokonságát kiterjesztjük és felsoroljuk a különféle hasonló funkciójú anyagokat, füveket, egyben jelezzük a hiedelemvilág átalakulását is, regresszív tendenciáit. Ebben a folyamatban a *vasfű* elveszti kultikus eredetű varázsszer tartalmát és éppen a csodás elemek elhallgatásával, vagy csak ürügyként való hangoztatásával a *vasfűvel* való machinációkat a *lódítók* és *agyafúrtak* tevékenységi körébe helyezik.[101] Ebből a szempontból jellemző, hogy a *ponyvák* például a csodás elemeket, a varázslatos dolgokat elhallgatják. A ponyva betyártörténeteiben nem esik szó varázsfűről, a *vasfűről*, mert gyakorlati erkölcsi célkitűzéssel készülve, bennük a bűnnek el kell nyernie büntetését, a bűnöst nem szabad holmi varázslattal, vasfűvel vagy egyébbel természetfölötti erővel rendelkezővé, végeredményében bűntelennek formálni.[102] Ez a megközelítési mód az alapvető különbség a népmese és a ponyva között. Ebben az esetben, a *vasfű* használata esetében is. A népmese szereplője, akinek *vasfüve* van, hős. Hőssé teszi magát *tanulással,* mint például az *okos fogoly* mesetípus hősei, akik kiszabadulnak fogságukból egy-egy ügyes üzenet, tudományszerzés révén.[103] A *tudósok* egyik jellemvonása, hogy ismerik a természetet, tudják a kövek, fák, füvek titkait. Fel tudják őket használni saját és az általuk rokonszenvesnek tartott emberek javára, boldogulására. Jósolnak, gyógyfüveket gyűjtenek, használnak.[104] A vasfű-hagyományok regresszióját jól jelző részlete az egyik feljegyzett komádi népi beszélgetésnek az, amikor *Seprényi Ferencné Szűcs Kata* (1943-ban) arról beszélt, hogy „ezek a füvek, mind jaók azok valamire. Csak nem tuggya az ember, mire való vaót. De ezek a rígi öregek tutták az jobba".[105] A ma embere már azt sem tudja, hogy a vadontermő növényeknek milyen nagy szerepe volt a mindennapi táplálkozásban, nemhogy a füvek-fák kultikus szerepéről, varázserejéről tudjon valamit is![106] Ez a tájékozatlanság mindenképpen a *vasfű* ismeretében, felhasználásában bekövetkezett nagymérvű változást is jelzi.

Az a körülmény, hogy a népmesék, mondák *hősét* (hérosz) a varázseszközök ismerete, bírása és felhasználása terén bekövetkezett változás a *betyárok világába, Pogány Péter* szavaival élve, a *lódítók és agyafúrtak* körébe helyezte, szükségszerűen felhívja figyelmünket a *hérosz,* a népmese, népmondabeli *hős* jobb megismerésének szükségességére. A népmese *hőse* rendkívüli tulajdonságokkal rendelkezik, amit neve is jelez: *Fanyűvő, Kőmorzsoló, Vasgyúró.*[107] Érdekes megjegyezni, hogy ezek a varázsos nevek mind rokonságban vannak a zártöréssel, a falbontással, a szabadulással, ami a *vasfű-hiedelmek* szempontjából egyáltalán nem közömbös. Ezért érdekes, hogy egy másik, ám nem idegen, a Sárrét szempontjából fontos vidék monografikus néphit feldolgozásából, ahol

97 *Nagy Olga:* Hősök, csalókák, ördögök (Bukarest, 1974) 139., 142., 145—147.
98 *Szendrey Zsigmond:* A varázslócselekvések személye, ideje és helye. Ethnographia XLVIII. (1937) 13—24.
99 *Berze Nagy János:* Magyar népmesetípusok i. m. 200.
100 Uo. II. 207.
101 *Luby Margit:* Fogyó legelőkön. i. m. 56.
102 *Pogány Péter:* A magyar ponyva tüköre. i. m. 177—182.
103 *Békés István:* Magyar ponyva pitaval (Budapest, 1966) 10—11.
104 *Berze Nagy János:* Magyar Népmesetípusok. i. m. II. 415.
105 *Timaffy László:* Szigetközi krónika. II. kiadás. (Év és h. n.) 233.
106 *Végh József:* Sárréti népmesék és népi elbeszélések. i. m. 70.
107 *Ujváry Zoltán:* A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő XXXIX. (1957) 231—244.

Barna Gábor a természetfeletti erejű személyekről szól, a *vasfűről,* illetve a *vasfűvel* bíró hortobágyi pásztorokról, emberekről nem beszél, nincs rájuk vonatkozó adata.[108]

Nagy Olga megfogalmazásához visszatérve azt mondjuk, hogy a héroszok utóda a táltos.[109] Nem annyira az alakváltoztatás jellemzi a *vasfűvel* bírókat, mint inkább a *látó- és nézőtudomány* bírása, a *titkok tudása.* A táltos az *ördög cimborája.*[110] A *táltos* törvénye mitikus és ez adja a népmese, népmonda fantasztikumát.[111] Ha *táltosról* esik szó, akkor a Sárréten helyben vagyunk. A sárréti hiedelemvilág központi alakja éppen a *táltos,* akikről mindenki tudott egyet s mást; *tudományuk volt,* természetfeletti erővel rendelkeztek és hatalmukkal rendszeresen éltek is. Legtöbbjük pásztor volt és tudományát az őrzés, az állattartás (gyógyítás) szolgálatába állította. Így írt róluk számtalan esetben a régi Sárrét hű krónikása, *Szűcs Sándor.* De sokan mások is. Így például *Timaffy László,* aki a táltosokat egy, a Sárréttől távoleső területen, a Szigetközben találta fel és írta le. *Bukta Marci* is például táltos volt, egyébként egyszerű juhász bojtár. A róla tudottak a mi sajátos szempontunk, a *vasfű* miatt is rendkívül fontosak. Hallott az apjától a *táltosok füvéről.* Azt hallotta róla, hogy az igen ritka fű és csak a táltosok tudják megtalálni. Aki a zsebébe teszi, láthatatlan lesz tőle.[112] *Timaffy László* egy másik írásában is fontos adatokat közölt a táltosokra vonatkozóan és méghozzá úgy, hogy a Sárrétre is vonatkoztatható magyarázatát adta a táltoshiedelem, általában a hiedelemvilág, ezenbelül a *vasfű*-hagyományok változásának, háttérbe szorulásának, ismeretlenné válásának is. Szigetközi krónikájában azt írja, hogy „a múlt században, a szabályozás előtt ezek a táltosok, tudósok ide a vizek közé még el nem jutott civilizációt pótolták, orvosokat, lódoktorokat, de sokszor még a papokat is. Tehát szinte „társadalmi szükségszerűség" volt a működésük. Ezért tartoznak bele szervesen a szabályozás előtti életforma krónikájába. De amint a szabályozás véget vetett itt a régi vízi életformának, ugyanúgy szorította vissza századunk civilizációja a tudósok működését is."[113]

Ilyen bevezető, jobban mondva irodalmi tájékoztatás után térek rá saját sárréti kutatásaim ismertetésére. A Sárréten hosszabb idő óta érdeklődtem a *vasfű* felől. Intenzívebben 1969 óta foglalkozom a kérdéssel. Végigjártam a Sárrét minden települését és több más tárgykörben való tájékozódás, gyűjtés közben általában sort kerítettem a *vasfűre* is. A több mint egy évtizede tartó gyűjtésem tapasztalatai alapján elsőnek azt mondhatom el, hogy a *vasfűvel* kapcsolatos kérdéseimre általában elutasító válaszokat kaptam és csak hosszas utánjárás után, a legöregebb korosztály egy-két tagjától szerezhettem érdemleges felvilágosításokat, adatokat. Magából a gyűjtésből arra következtetek, hogy a fiatalabb generáció, a ma negyven-ötven évesekig bezárólag, szinte semmit sem tud a *vasfűről,* nem is ismeri, állítólag soha kezébe nem vette, még érdemlegesebb gyógynövénynek sem tartja. Az idősebbek is általában, mint *gyomnövényt* tartják számon és amennyiben van is valami tudomásuk a *vasfű* különleges tulajdonságairól, fényes pályájáról, nem szívesen emlegetik, emlékeznek rá, mondhatni, hogy szégyenlik. Gyűjtési tapasztalataim alapján meg merem kockáztatni azt a feltevést is, hogy azok, akik ismerik a *vasfüvet,* akik tudnak róla egyet s

108 *Berze Nagy János:* Magyar népmesetípusok. i. m. I. 211—212.
109 *Barna Gábor:* Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. (Budapest, 1979) 20—68. Természetfeletti erejű személyek.
110 *Nagy Olga:* Hősök, csalókák, ördögök. i. m. 59., 65.
111 Uo. 71—72., 77.
112 *Nagy Olga:* A táltos törvénye. Népmese és esztétikum. (Bukarest, 1978) 19., 38—39.
113 *Timaffy László:* Táltosok, tudósok, garabonciások. *Morvay Péter—Simon Józsefné—Igaz Mária* (szerk.): Népünk hagyományaiból 1956. (Budapest, 1956) 165.

mást, sőt varázserejéről is hallottak, nem a voltaképpeni *vasfűről* beszélnek, hanem valami más fűféléről, amit valamikor a legendás *vasfűvel* azonosítottak.

A gyűjtött anyag tartalmi vonatkozásait illetően arról kell számot adnom, hogy azok is, akik ismerik a *vasfüvet*, akik tudtak róla valamit mondani, döntő többségükben divatból kiment gyógynövénynek mondták, kisebb részben *fűszernövényként* tartották számon, varázserejéről, szerepéről azonban alig tudtak, mondtak valamit.

A következőkben az egyik legjobb adatközlőm kérdéseimre adott teljes válaszát közlöm. Az anyag közreadásával lehetőséget kívánok teremteni a további elemzéshez. Kérdéseim, amiket ugyancsak közlök, szorosan kapcsolódtak az irodalomból megismert problémákhoz. Azzal a céllal tettem fel őket, hogy a rájuk adott válaszok lehetőleg egységes, kerek, egész képet nyújtsanak a *vasfű* sárréti elterjedésére, felhasználására, a hozzáfűződő hiedelmekre, szokásokra vonatkozóan.

— *Tetszik-e ismerni a vasfüvet?* — Hát ismertem valamikó, de mán a rígen volt. Talán már meg se látnám.

— *Miért nem tetszene meglátni, olyan kicsi, vagy mi van vele?* — Nem avval van a, hanem attúl, hogy a látásom se a rígi mán, meg a mezőn se jártam má egy jó ideje. De ami legfontosabb az a, hogy kiveszett az a vasfű vagy mi. Rígen annyi, de annyi vót, hogy még, olyan senki se szerette kóró vót az vótakípen, teli vót véle az árok, a gátódal, meg minden, de oszt valahogy ekopott... Máma má bisztosan alig van belüle.

— *Milyen magas volt ez a vasfű, egyáltalán hogy nézett ki, virágja volt-e?* — Vót abban mindenféle, de hát olyan méteres vót általjában. Olyan kóró. Száras vót erősen, alu vótak a levelei, úgy el is terütek a fődön. Nem vót azon semmi érdekes, semmi níznivaló. Még a virágja se. Asse ért semmit, tán szaga se vót, meg mindig csak felibe-harmadába vót annak virágja, nyárba. Olyan picike virágjai vótak, nem nízett a ki sehogy se. Oszt úgy gubancca vótak azok valahogy, sűrjen egymás mellett, oszt össze-vissza. Nem vót annak semmi írdekessíge, nem is óták semmitű. De igen erős fajzat lehetett, mert kibírt a mindent. Kocsi átmehetett rajta, ha letört se baj, hajtott a mindíg egy vígtibe. Tuggya, maga se látná, ha elejbe akanna, le meg oszt igazá nem szakajtaná, mer olyan haszontalan, semmifű vagy inkább kóró vót a.

— *De hát semmiféle haszna sem volt? Nem szedték, gyűjtötték valamiért? Úgy hallottam, hogy sok mindenre felhasználták azt a régiek.* — Volt neki valami haszna, hát vót, vót, de nem írdemleges arrúl beszílni. Hát asszonyníp mondta valami hasznát, talán a főzíshez vagy tán a mosáshoz csináltak véle valamit. Mondom, hogy olyan semmit érő gaz vót a, nem vót annak semmi haszna. Hiszen, ha lett vóna, akkó máskínt lett vóna véle. Csak óták vóna, meg mi. Hát mondom, hogy e csak ott nőtt, nőtt, ahun nőtt, oszt semmi.

— *Pedig én úgy hallottam, itt a faluban is, hogy hasznos volt és szedték, gyűjtötték, sokféleképpen felhasználták. Biztosan tetszik erről tudni valamit.* — A buta falusiak mindent beszílnek össze-vissza, nem köll aszt elhinni. Aki magának aszondta, hogy hasznos, valamit is írős vót az a vasfű, hát akkó fantáziját. Mer hát vót, persze hogy vót, hogy szettík, meg erőködtek véle, de hát a nem számos. Tuggya a káposzta eltevískor tettek a hordóba, meg mán aki tett el, hát az ugorka mellé tett belőle üvegbe, hogy had savanyoggyon, meg hogy erősen megmaradgyon, egybe, kemínyen. De hát abban is nem ez a vasfű vót a línyeg, hanem másfélék, meggylevíl, de főleg szőlő. Olyan íretlen, egres, meg a levele is. A savanyított, nem ez a gaz, ezt csak úgy megszokásbúl rakta bele, aki belerakta. Szóval hát erre vót jó úgy, ahogy. Erre tínyleg használták, de hát mondom, hogy nem számos ez az egísz.

— *De azt is hallottam, hogy teának is használták. Arról nem tetszik tudni?* — Lehet, hogy annak is használták, de hát nem emlíkszek rá. Tán a nagyanyám, ha használta. De hogy minek, mikó ott vót a jó tea, de asse ittuk. Nem

teázott itt senki se, tán csak az az egy-kít följebbvaló, meg az olyan kisasszonyfílik. De azok biztosan nem ebbül a kóróbul csináták a teájokat. Aszt biszton mondhatom. Mán az én gyerekkoromba is a kínai tea járta, ahun járta. Úgy árulták a bótban, hát onnan származott.

— *Talán nem is azért készítettek vasfűből teát, hogy azt igyák ételként, hanem valami más okból; nem itták gyógyítás végett?* — No lássa-e, e lehetséges, mert a níp most is, de rígen még jobban, a nincs miatt is, mindent összeivott, összeevett. Hát könnyen ráfanyalodhattak erre a vasfűre is, ha valamit láttak benne. De szerintem e se vót valami nagy dolog, nem olyan, hogy tunni kéne rúla.

— *Már pedig nagyon is kellene, mert sokan azt mondják, hogy ez a vasfű fontos gyógyszer és bizony sokan fogyasztották teának, meg másként is, ha betegek voltak. Tessék csak visszaemlékezni, hátha erről is tetszene tudni mondani valamit, hiszen már eddig is milyen sokat tetszett mondani erről a haszontalan vasfűről.* — Hát mondom, hogy használták hát, de hát csak úgy a nípek, minden féle tudás nílkül. Monták, hogy a lázat is lohasztya, meg hogy ha a máj puffadásba van, meg effílíket. Ezekbe bizony csak szették, jó monggya, hogy gyűjtöttík. Szárították, oszt úgy főztek belőle teát. Ha jól megemlíkszek, hát még ín is ittam gyerekkoromba. Úgy atta az idesanyám, amikó fúvódásom vót, oszt minden megát bennem. Az olyasmi akkó olyan betegség vót, mint mostanába az influenza, gyütt oszt uralkodott erősen, de oszt ment is el. Nem úgy, mint tuggya vót az a spanyol, hát a más vót, a csúnyán kikkíszítette a nípet. No lássa, annak nem csinátak teát a vasfűbő meg minden kócbul. Ezt a vasfüvet csak olyan rígi betegsígekbe csináták, itatták a rígiek, amék úgyis emút vóna magától, ha kihat a szervezetbű. De hát aszt akkó nem így látták, hittek a babonaságba, oszt itták, kentík, húszták, nyúszták az embert az effílíkke.

— *Dehát csak volt abban valami, hiszen még az orvosok is rendelték és a patikában is árulták.* — Aszt mán igazán nem tudom, de lehet. Mer abba az időbe az orvos is más vót. Hát nem is vót, oszt ha vót is, hát nem szalatt hozzá a níp minden pillanatba, ha vót baja, ha nem, mer hogy beteg. Tuggya, aki beteg a beteg, a fekszik oszt nem szaladgál. Az orvost akkoriba nem a kereste vagy hítta, aki beteg vót, hanem a hozzátartozók, a gyerekei, ha má odáig vót, mert különben megszóták vóna, ha meghal. Arra nem emlíkszek, hogy orvos rendelt vóna ilyen füvet, vagy ajánlotta vóna. Gondolom inkább betiltotta vóna, ha tuggya, hogy használják, mert az orvosok az ilyet mindig kifogásolták, tiltották oszt nem szívleltík. Lássa a patikába mán egy kicsit más vót a helyzet, tényleg ott vót ez a fű, ez a vasfű. Mán onnan tudom, az itteni patikus is megvette níha a gyerekektű, ha monta nekik, hogy hozzanak néki. Hát biztosan azé hozatott belűle, hogy elatta vagy csinát véle valamit.

— *Na tetszik látni milyen szépen emlékszik mindenre. Igazán sokat tetszett már eddig is elmondani erről a vasfűről. Úgy gondolom, hogy még többet is tetszik tudni róla, például azt, hogy nem mondták-e róla furcsaságokat, nem mondták-e például azt róla, hogy zárat lehet vele nyitni?* — Hát ami igaz, az igaz, hallottam effélét, akko se hittem egy vonást se belűle. Mer aszt beszílték, de hát csak akkó is má az öregek az ín gyerekkoromba, hogy az igazán erős emberek, akik össze tuggyák törni a patkót, meg le tuggyák ütni a lakatot egyből, meg efféléket tunnak végbe vinni, azoknak ez a vasfüvük van. De hát ez olyam merő kípzelgís lehetett, nem látta aszt senki, csak úgy beszíltík a nípek, oszt ez is tett hozzá egy kicsit, meg a másik is, oszt ez gyütt ki belüle.

— *Mi jött ki belőle? Hát igazán nem képzelhető el az, hogy egy ilyen csodás erejű fű létezhessen?* — Eképzeni elehet, ippen aszt mondom. De a kípzelgís az csak kípzelgís. Mintahogy az ebbe az egísz kérdésbe a, hogy oszt a füvet úgy tartották akinek vót, hogy belevágta vagy belevarrta vagy mi a tenyeribe. Hát eszt má asztán igazán nem lehet ehinni, mer ugyi ha akárhogy is szerkeszti bele a tenyeribe az illető ezt a vasfüvet a fáj, a romlik, a begennyed meg mi,

avval a kézze igazán nem lehet lakatot lecsavarni, meg ahogy monták, bíkót levenni a lú lábárú, zárat feltörni meg effélék. Aho erő köllött, a kéz nyomása, ereje, a meg sebesen, fájósan e se kípzelhető. Hát errű csak ennyit.

— *Pedig ez a része engem nagyon érdekel a dolognak. Nem hiszem, hogy a vasfű tenyérbevarrása akadályozta volna azt, akinek volt varázsfüve, hogy zárat nyisson, béklyót, bilincset törjön, mert az ilyen ember nagyon erős, nagyon ellenálló lehetett. Igaza lehet bátyámnak abban, hogy a tenyérbehelyezés fájdalmas lehetett, hogy nem minden ember tudta volna megcsinálni, de éppen ez jelentheti azt, hogy aki mégis megcsinálta az erős, fájdalmat nem ismerő ember lehetett, képes arra, hogy zárat nyisson, béklyót törjön. Ehhez mit tetszik szólni?* — Nem szólok ín semmit, mer hát az ilyen ember, ha vót egyáltalán, akkó nem is rendes ember vót. Így tutták eszt a rígi öregek is. Mán ez abbú is kitetszett, hogy megszerezte eszt a füvet. Mer nem ám eszt a mindenütt ott található vasfüvet kellett ehe megszerezni, hanem ennek a fajtáját. Mindenfílít montak arrú, hogy milyen. Idesapámtúl hallottam egysze, hogy három ága nőtt ki annak egy helyrül, oszt a színe is más vót, éjjel vagy jobban mondva hajnalt szikrázott vagy mi, tündökölt, szóval nem ez a közönsíges gaz vót a. De még a hagyján, hanem a, hogy ritka vót a nagyon, itten a mi határunkon nem is lítezett, de még rígen se, mert aszt monták rúla az apáink sorra. In úgy gondolom, hogy egy nagy hazugság vót az egísz, a jó níp bevette, mer hogy olyan lókötők, zsiványok terjesztettik aszt leginkább. Azoknak kellett ez a fű, oszt jött nékiek jól, ha kiraboltak valamit, mert kinyitották véle a lakatot meg zárt vagy oszt még inkább ha elfogták úköt oszt bilincsbe vélek. No, oszt állítólag a bilincset is meg még akkó láncóták inkább, evvel levettík magukró, oszt illa berek itt ne keress! No, de furfang van ebbe, mer ilyen nincsen, e csak mese, a betyárok tanáták ki, hogy féjjenek tőlük a csendőrök, meg a níp is, mer hát nem tuggyák üköt elfogni, oszt ha ellenekre tesznek hát megfizetik. Szóval csak aszt mondom, hogy hazugság e mind ety szálig, hiszi a pici, aki hiszi. Mán nem is törődik véle senki, mer hát mindenki tuggya, hogy nincsen ilyen fű, meg oszt aszt is, hogy akit elfognak oszt börtönbe vetik, a lehet akármilyen erős, meg minden, a nem tud megszabadulni. E csak olyan remínykedő dolog vót rígen, oszt mára má lássa, senki se tud rúla, mer hogy nem is vót az igaz.

— *Hát tetszik látni, hogy mégis csak tudnak róla ma is. Például bátyám igazán sokat tud erről a vasfűről, de hát én is egy keveset. De szeretnék még többet tudni róla és azért kérdezem tovább. Biztosan tetszik emlékezni rá, hogy miként, hogyan találta meg hát azt a ritka, nem mindenütt meglevő vasfüvet az, aki kereste?* — Hát erre mán igazán nem emlíkszek, mert hát errű nem is hallottam, meg hát az ilyesmi igen ritka dolog lehetett, mer az biztos, hogy akár hiszem, akár nem, hogy vót-i ilyen vasfű vagy se, a bisztos, hogy ha vót hát csak igen kis számba. Ety bisztos eszt magamtúl is tudhatom, hogy nem minden ember kereste eszt a füvet, hanem csak a, akinek kényszere vót rá oszt kitartása is a keresíshe meg etökíltsíge a megtaláláshoz, hogy ne mongyam aztán a tenyere főmetszísihe meg minden. Szóva ez egy ritka madár vót, aki hát osztán vígül is csak megirdemölte, hogy megtanáta a vasfüvet, ha megtanáta. Osztán még úgy gondolom, hogy mígis vót ebbe az egíszbe valami, hát úgy vót az rendgyín, hogy hálás lehetett az illetőnek ez a főtanát vasfű. Bisztos erősítette meg minden. Köllött, hogy tudományt aggyon nékie, mer hogy anélkül csak gaz vót a, semmi más, avva tudomány níkű ugyan semmire se ment vóna. No persze ez a tudomány más vót mint a maji, nem egyezett az evve a majiva. Aszt nem lehetett tanuni, mint a mostanit a sok-sok iskolákba meg könyvekbül meg minden, hanem aszt kapta, szereszte az illető az apjátúl, a jóindulatú tudós emberektű, meg ezek a csodaszerek is, mint hát ez a vasfű is, adták neki. Olyan titkos lehetett a, nem beszítek rúla, nem hencegtek véle, csak látszott az életeken meg azon, hogy mit hogyan csinátak, intésztek az időjárássa, az állatta, a többi emberre. Az időjárás nagy dolog vót akkoriba, mer a szabadba íltek in-

kább, oszt a tíl a hideg vót, a nyár meg meleg, sok vót a vihar, az áradás, a jó is vót, de inkább rossz, a sok víztű a sok-sok szúnyog meg minden. Az állat meg vad vót, ismerni köllött a termíszetít, lehet mondani hogy az akarattyát, mer bizony a döntő vót. Ha megvadút oszt megindút a gulya, hát nízhetött utánna a pásztor, ha nem vót kípessige megtíríteni, de hát gondójon csak a bikákra, azok osztán igazán veszélyesek vótak, oszt ott vót még akkó a sok kártékonyság is, a farkas például, meg róka, de hát a vidra is sok kárt csinát, oszt ott vótak a veszett állatok, mer a kutyák terjesztettík tán vagy hogy, de az a helyzet, hogy mindenfíle állat megveszhetött oszt a vót csak a nagy veszedelem, aszt ember majd má nem is írti. Mán én se, mer ami igaz az igaz, biz má én se íltem, apámtú meg még öregebbektű hallottam, nagyapámtú, meg a bátyámtú is, már úgy írtöm, hogy nagybátyámtú, a meg ippen pásztor vót. No, szóval ez a vasfű úgy gyün ide, hogy ez is tudományt adott annak aki főtanáta. Ha más tudományt nem, hát aszt, hogy hogyan is köll hasznáni, aszt biztosan.

— *De hogyan találta meg a vasfüvet, aki kereste, aztán végül is hogy használta?* — Nemigen tudom in eszt, de tán valónak gondolom, de a meg körülminyes lett vóna előkotorászni onnan-ahunnan, amikó éppen kellett. Na meg hát szárahatott is a, oszt akkó meg tört, hát e miatt is hihetetlen ez az egísz. Mer a, hogy mongyák, mongyák, még semmi, attú még a lehet máskint is.

— *A csökmei sárkányhúzásról tetszett-e hallani?* — Hallottam hát, de aszondom az igazgató úrnak, hogy jó hogy nékem célzott véle, oszt itt Furtán, nem pedig Csökmőn, mer bizony csak futnia kellene, ha elvinné egyáltalán szárazon. Hát lássa az is egy nagy csúfság, hazugság, az egísz csak arra jó, hogy a csökmeijeket törje tűle a nyavalya. Hát nagy gazember vót az a Csuba a bisztos, de csak kitolás vót az egísz, akárhogy is nízzük, csalás oszt kész, akkó amikó esett se vót írdemes véle foglalkozni, máma meg má ippensíggel a, hanni a fenébe. Csak aszt mutattya, hogy milyen buta is vót a níp, hogy lehetett a falhó állítani, hát aszt nehíz elviselni még máma is belüle.

— *Pedig itt Furtán is élt egy furfangos ember, aki meg a székelyudvarhelyieket szedte rá, méghozzá a vasfűvel, nem hallott róla valamit bátyám, nem tudná megmondani a nevét?* — Nemigen írtöm, hogy mirű is van szó, mer hát furfangos ember, hát a van, meg vót elíg itt is meg másutt is, de hát hogy, hogy is tetszett mondani, hogy hun vót vagy mi vót víle? — *Székelyudvarhelyen, Erdélyben, úgy 1885—1886-ban.* — Nem tudok ín errű semmit, de semmit, de még más se a bisztos, oszt mi csinát ez a furtai koma, ha csinát, tessík má mondani, ha tuggyam. — *Azt olvastam róla, hogy Székelyudvarhelyen felajánlotta a vasfüvet megvételre, mégpedig úgy, hogy szövetkezetet szervezett a vételár összeadására. 2000 Ft-ért akarta eladni a székelyeknek a vasfüvet, hogy kincset keressenek vele. De nem lett belőle semmi, mert a csalót leleplezték és nagy pör lett a dologból. Tényleg nem tetszik tudni semmit se erről a furtai emberről?* — Hát nagy tekergő lehetett a szent, azok az erdélyiek meg nagy marhák, a má bisztos. Az a jó ebbe az egíszbe, hogy vílekedem, e se igaz. Mán csak azír se, mer a furtai ember e nem ment vóna olyan messzire, a ki se húszta a lábát a falubó, a másik meg a, hogy ugyan hunnan lett vóna néki vasfüve, de meg hát mit tuttak azok ott, a messzibe a vasfűrű, hogy megvegyík oszt kincset keresnének véle. Nem hallottam ín errű sem semmit, de más se. De hát má milyen nagy csúfság lenne a még most is erre a falura, hogy ilyen tekergő ílt benne meg, hogy eszt csináta. Míg jó, hogy óvasni tetszett, mer a megint más, mint ha beszílik. Óvasni mindent lehet, csak el is kéne hinni, a meg megint más. Ez a vasfű is hát mit nem vált ki. Hej, nagy szígyen vóna az a falura, ha igaz vóna. Mán vílem is, hogy mér tetszett az imént a csökmei sárkányhúzásrú kírdezni. Ez is valami effíle kitalálás, a mi kárunkra, szígyenünkre. Szóva nincsen ezen mit kereskenni, mer emondanám, ha tunnám, de nincs mit, mer merő egy kitanálás ez is. Oszt egyáltalán mi lött ezze a furtajiva, ha má óvasni tetszett rúla?

— *Arról, hogy mi lett vele, hogy volt, mint volt ez az ügy, nem tudok sem-*

mit sem, mert nem írtak róla bővebben az akkori újságok. Ezért kérdeztem bátyámat, hogy hátha többet tudna erről, mint az újságokból én, vagy bárki más is. — Nem tudok ín semmit, de nem is akarok, csalás, szemfínyvesztís ez az egísz."[114]

A Magyarhomorogon 1902-ben született, de több mint ötven éve Furtán élő *Fülöp Balázsné született Kiss Margit* kevésbé kétkedő. Sajátos környezetben, a furtai Öregek Napközi Otthonában látogattam meg és kérdeztem ki a *vasfű*-hagyományok felől. Napközis társai, hasonló korú asszonyok és férfiak kétkedő közbeszólásaikkal többször kifejezésre juttatták, hogy a vasfű majd teljesen ismeretlen előttük és hogy varázsszer voltáról éppenséggel nem tudnak, de ha tudnának se hinnék, s nem tulajdonítanak neki jelentőséget. *Fülöp Balázsné* elmondta, hogy „bizony gyerekkoromban, úgy 1910-be e vagy 12-be, mindenképpen az első háború előtt, Szomojamban többedmagammal láttam egy ottani embert, akinek vasfű volt behúzva a bal tenyeribe, aztán egy érintésére kinyílt neki a bezárt lakat. Mindenki csodálta és nem akart hinni a szemének, de hát ez valóság volt, az ember többször is megcsinálta. Aztán nagy unszolásra a kezét is megmutatta, én is láttam. Arra emlékszem, hogy tényleg volt valami a tenyerében, valami feketés vonal féle. Jól emlékszem rá, már csak azért is, mert többször elmondtam már ezt, ahol nem akarták elhinni a dolgot. Hogy hogyan tette bele a kezébe a vasfüvet azt nem tudom, de világosan láttam és ma is jól emlékszem rá, hogy benne volt, bele volt nőve a tenyerébe. Azt se tudom persze, hogy vasfű volt-e vagy valami más. A vasfüvet ismerem, édesanyám is használta teának, meg savanyításhoz is, de hát, hogy tényleg az volt-e a szomajomi ember tenyerében vagy sem, azt nem tudhatom. Az biztos, hogy azt mondta, hogy vasfű. Mert hát ott ingerkedtek vele. Nem akarták elhinni, amit láttak aztán azért. Az ember meg nemigen híresztelte, el szerette volna hallgatni az egészet, csak hát olyan helyzetbe került, hogy nem titkolózhatott."[115]

Ezekhez hasonló részletességű, összefüggő véleményeket sehol sem sikerült megismernem, csupán apró, elszórt, sokszor nem is összefüggő adatokat tudtam gyűjteni. Ezekre a szórványadatokra csak utalni fogok. Mind a fenti beszélgetésben foglaltak, mind pedig a szórványadatok alapján a sárréti vasfű-hagyományokat a következőkben foglalom össze.

A *vasfüvet* ma már alig ismerik a Sárréten, a nevét se nagyon tudják. Bajomban *kórónak*, Füzesgyarmaton *„kisgaznak"*, Komádiban *„olyan árokparti gaznak"*, Berettyószentmártonban *gyomnak*, Furtán *„olyan kisvirágú fűnek"*, Nagyrábén *tehéngaznak*, Bihartordán *keserűfűnek*, Darvason *kecskekórónak* stb. mondták.[116] Általában *gyomnövénynek* tartják és sehol különösebb gondot nem fordítanak rá. Sárrétudvariban, Bajomban, Berettyószentmártonban és Zsadányban hallottam olyan vélekedést, hogy a *vasfű* egyre inkább fogyóban van, hogy egyre ritkább és hogy régen — ez a múlt század végére vonatkozik — több volt belőle.[117] Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy az ármentesítés, a Sárrét lecsapolása előtti időkben még több vasfű volt és általánosan ismerték. Ma elvétve szedik a virágját, virágos ágát, szárítják és gyógynövényként (tea) használják. Akik szedik és teát csinálnak belőle, gyomorfájás ra, hogy korábban többen szedték gyógynövényként és használták. Tudnak arellen isszák, de általános erősítőnek is mondják.[118] Több helyen emlékeznek arról is, hogy régebben gyógyszertárakban is lehetett kapni. Hasonlóan kevesen ismerik és használják, mint fűszernövényt is. Arra nézve, hogy káposztasava-

114 *Timaffy László:* Szigetközi krónika. i. m. 255.
115 R(agyás) Juhász János, szül.: 1879. Furta, Szabadság u. 76. 1971.
116 Fülöp Balázsné szül. Kiss Margit. Szül.: 1902. Furta. Öregek Napközi Otthona. 1980.
117 Vö.: *Miklya Jenő—Szabó Ferenc:* (szerk.): Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szeghalom, 1979.
118 Bajom, Berettyószentmárton, Sárrétudvari, Zsadány. Saját gyűjtés 1970—1978.

nyitásnál használták a századforduló táján, Bajomtól, Bihartordáról és Vésztőről szereztem adatokat.[119] Sokkal többen tudnak arról, hogy ugorkaeltevéshez is használták, sőt Magyarhomorogon, Mezőgyánban, Újirázon, Toldon ma is vannak, akik használják.[120] Körösnagyharsányból tudom, hogy a nagyváradi piacokra rendszeresen hordott savanyú káposztába mindig tettek vasfüvet is, mint ahogy azt is hallottam, hogy a városon (Nagyvárad) árult gyalult tök ízesítésére is használták, a századforduló körül.[121]

Általános az a vélemény, hogy a *vasfüvet* nem annyira savanyítás miatt, mint inkább azért használják, mert keményen tartja az ugorkát, nem engedi megpuhulni, ropogós marad. Egyetlen helyen hallottam arról, hogy télen forralt bor készítésénél, más fűszerekkel együtt, a *vasfüvet* is használták és ugyancsak egy helyen arról tájékoztattak, hogy a századfordulón, de talán még a két világháború között is, sonkapácoláshoz is használták.[122] Berettyóújfaluban hallottam, hogy köhögés elleni cukorkakészítéshez is szedték, szárították és szállították régen Békéscsabára a *Réthy-féle* cukorkagyárba, a híres gyógycukorka készítéséhez.[123] Ez azonban nem valószínű, tévedés lehet, mert a Réthy-féle *pemetefűcukorka* pemetefűből (Marrubium vulgare) készült és vált híressé.[124] A növénytévesztés ebben az esetben nem nehéz. A pemetefű legelőink, a Sárrét közismert növénye is, régtől ismert gyógynövény, amit bizonyára ugyanazok, azonos helyekről szedtek a vasfűvel együtt. A tévesztésben az is közrejátszhatott, hogy a híres békéscsabai *Réthy-patika,* amiből a cukorkagyár is kinőtt, *vasfüvet* is vásárolhatott és tarthatott, hasonlóan a korábban említett sárréti, illetve környékbeli patikákhoz. Komádiban és Darvason hallottam, hogy *ínségteának* szedték, amikor valódi teát nem lehetett kapni. A második világháború alatt állítólag *planta teát* készítettek belőle más növényekkel és növényrészekkel való keveréssel. Ezt a *planta teát* boltokban lehetett venni, kicsomagolva árusították. Arról is hallottam — Zsadányban —, hogy az itt termő gyenge minőségű fehér bort „erősítették" vele. Titokban persze. Belepréselték vagy beletaposták a szőlőbe. A bornak kesernyés ízt, „erőt" adott.[125]

A *vasfű varázsszer* voltáról, a hozzáfűződő hiedelmekről pedig ma már még ennyit sem tudnak. Amit idevonatkozóan megtudhattam, azt kizárólag öregektől, sőt a legöregebb korosztály tagjaitól gyűjthettem össze. Ismételten meg kívánom jegyezni, hogy az a pár idős adatközlő, aki egyáltalán emlékezett valamire és hajlandó volt beszélni a *vasfűről,* mint varázsszerről, kelletlenül, kételkedve, elhárítva maguktól mindenféle személyes kötődést, mondták el azt a keveset, amit elmondtak. Némelyik adatközlőm elbeszélése alapján valószínűnek látszik, hogy a *vasfű* történetében a nagy változást, a háttérbeszorulást, a múlt század derekán megkezdett lecsapolás, ármentesítés okozta. Az ármentesítés megváltoztatta a talajviszonyokat, a földhasználatot, szélesedett a művelésbe vont földterületek nagysága, fokozódott az utak, partok rendezése, ami először a *vasfű* (és sok más vadnövény) mennyiségi változását okozta, majd a felhasználását is csökkentette.[126] A mennyiségi változás, a felhasználási csökkenés, a

119 Bajom, Darvas, Szerep, Vésztő. Saját gyűjtés. 1970—1978.
120 Magyarhomorog, Mezőgyán, Újiráz, Told. Saját gyűjtés. 1970—1978.
121 Körösnagyharsány. Saját gyűjtés. 1970—1978.
122 Körösnagyharsány. Saját gyűjtés. 1970—1978.
123 Berettyóújfalu. Saját gyűjtés. 1970—1978.
124 A békéscsabai Sas Gyógyszertárat 1817-ben Hamaliák nevű gyógyszerész alapította. Id. Réthy Béla 1911-ben vette át a vezetését. A Réthy-féle cukorgyár 1892-ben alakult. Mind a cukorgyárat, mind a gyógyszertárat id. Réthy Béla fiai, Béla és Károly, mindketten gyógyszerészek, virágoztatták fel. Mind a gyógyszertárban, mind a cukorgyárban sok, a Dél-Alföldről származó gyógynövényt használtak fel.
125 Réthy-féle pemetefűcukorka, lásd az előző jegyzetet. — Komádi, Darvas. Saját gyűjtés. 1970—1978.
126 Bajom, Sárrétudvari, Zsadány.

művelődésben bekövetkezett fejlődés, ami többek között az egészségügy egyre fokozódó megszervezésében, a gyógyászatban az orvos és a gyógyszerész szerepének átalakulásában és megnövekedésében mutatkozott meg, a *vasfű* majd teljes elfeledéséhez vezetett. Ez az elfeledés természetesen a hagyományra is vonatkozott. *Bosnyák Sándor* Kistelken például úgy gyűjtötte *vasfű-történetét,* hogy a zárnyitó fű nevét, *vasfű,* ki se ejtették.[127] Hasonlóan járt *Kakas Zoltán* is Felső-Háromszéken. Adatközlői a *vasfüvet* nem ismerték, ott *„nagyerejűfűről"* beszéltek.[128] A Sárréten is mindjobban kibontakozó tőkés gazdálkodás, és a vele járó polgáriasodás (amelynek bennünket érdeklő vetületei a korszerű közigazgatás megszervezése, a közbiztonság fokozása, a közlekedés és vele kapcsolatosan a kereskedelem fejlődése voltak) nemcsak a *vasfűnek,* mint gyógynövénynek és mint fűszernövénynek csökkentette a jelentőségét, hanem felszámolta, elfeledtette a hozzáfűződő hiedelmeket, hagyományokat is.

Az általános háttérbeszorulás, feledés mellett egyetlen motívum él a régihez viszonyítva hasonló színvonalon; a *vasfű* varázsszer volta, kapcsolatban a letűnt betyárvilággal. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert szinte teljesen feledésbe merült a árréten a *táltos* alakja, azé a népmesei hősé, aki a néphit szerint természetfeletti erővel rendelkezik, mint ilyen eszközül, mintegy kellékként használta a *vasfüvet* is. A *Szűcs Sándor* által oly sokszor és oly sokoldalúan bemutatott sárréti *táltosok* nemcsak a valóságból, hanem a néphitből is eltűntek.[129] Jellemző és a *vasfű-hiedelmek* jelentőségének csökkenését látom abban is, hogy újabban felbukkant az a variáns is, hogy a *vasfüvet* az ördög teremtette. Aki megszerzi, azzal az ördög rendelkezik. Ezt az adatot különben éppen Berettyóújfaluból gyűjtötte *Sándor Mihályné.*[130]

A *vasfűhöz* kapcsolódó sárréti néphit erőteljes regresszióját mutatja az a mozzanat is, hogy ma, amikor a *zárnyitó vasfű* mondája még él és meglehetős széles körben ismert, birtokosa már nem tartozik bele a tudománnyal bíró, a tudós, a rendkívüli, a természetfeletti erővel rendelkező népi hősök körébe. Hanem a szűkkörű hétköznapiság keretei közé szorulva a tekergők, a mihasznák, a betyárok, a csalók, szélhámosok színvonalára süllyedt. Egyik adatközlőm erre a folyamatra vonatkozóan igen érdekesen nyilatkozott. Azt mondta, hogy „az a betyárílet is olyan vót, amilyen, nem tuggya aszt senki, nohát e van evve a vasfüve is. Ha bevágta vagy fűszte is a markába, hát benne vót, oszt úgy ílt vele, de inkább a vót a akkó is, hogy írtak errű, oszt óvasták szíltibe-hosszába, mer írdekes vót, asztán továbbmonták. A vígin má aszt se tutták, hogy mit beszílnek, csak monták tovább a dógot. A betyárokka mindenki rokonszenvezett, azírt is írtak rúluk annyit még má mostan is, nem hogy rígen. Na, osztán innen van ez a nagy hír errű a vasfűrű. Ín is óvastam má errű, oszt akár hittem, akár nem, hát úgy vót, amit sokszó mondanak hát a lesz az igaz. Errű a vasfűrű is má annyit beszíltek a nípek, meg írtak a könyvek, újságok, hogy valóság lött. Ín is aszondom má, hogy úgy vót, úgy hát, csak a is szent, hogy ín soha iltemben nem láttam tenyérbe tett vasfüvet, meg avval berhelő atyafit. De mondom, hogy ín is óvastam, de ne gondója ám, hogy valami irka-firkába, nem, nem bizony, ha-

127 *Varga Gyula:* A sárréti gazdálkodás. Takács Lajos, Orosz István, Szabó Ferenc és Bellon Tibor korreferátumával. *Dankó Imre* (szerk.): A Sárrét hagyományos életmódja. A „Sárréti Napok 1974" keretében, május 21-én, Püspökladányban tartott Néprajzi Tudományos ülésszak anyaga. A Ladányi Híradó különszáma. (Püspökladány, 1974) 46—78. — Vö.: *Csorba Csaba:* A régi Sárrét világa. (Bibliográfia) (Békéscsaba, 1974)

128 *Bosnyák Sándor:* Kisteleki mondák. Folklór Archívum 1. (1973) 86.

129 *Kakas Zoltán:* A „nagyerejű-fű" a Felső-háromszéki néphitben. Folklór Archívum 1. (1973) 91—97.

130 *Szűcs Sándor:* Táltosok és boszorkányok a Nagysárréten. Ethnographia XLVI. (1935) 39—48.; Nagysárréti babonák és mendemondák az elásott kincsről. Uo. XLVII. (1936) 299—304.; Időért viaskodó táltosok. Uo. LXII. (1951) 403—409.

nem rendes könyvbe, ami errű a vidíkrű szót, nohát abba dosztig írtak errű is."[131] Vagyis, nyilvánvalóan az irodalom visszahatásáról van szó. Valóban sokan írtak a betyárvilágról, a Sárrétről úgy, hogy megemlítették a *vasfüvet*, illetve a *vasfű* példátlan szerepét, hasznát: a *zárnyitást*. Ezzel, bár a vasfű-hiedelmeket végeredményében fenntartották és terjesztették, a vasfű-hagyományokat szűk körre korlátozták és voltaképpen leépüléséhez járultak hozzá. A továbbadott *vasfű*-hiedelmek is egyszínűbbé váltak, már csak azért is, mert a *vasfű* konkrét ismerete is erősen csökkent. Ma olyan emberek serege beszél a zárnyitó vasfűről a Sárréten is, akik nem ismerik a *vasfüvet*, akik ezen az egyetlen — zárnyitó — mozzanaton kívül semmi mást nem tudnak róla.[132] Ezt a sajátos helyzetet elősegítette az is, hogy véleményem szerint a mondák *vasfüve*, a varázserejű zárnyitó fű, aminek a megszerzése oly titokzatos, oly nagy feladatot rótt a keresőjére, voltaképpen nem is a tulajdonképpeni *vasfű*, a Verbena officinalis L., hanem valamilyen képzeletbeli növény. A hagyomány bizonyára azért választotta modellül a közönséges, mindenütt megtalálható *vasfüvet*, mert gyógyfűszer, fűszernövénynek tartotta és mert olyan általános, annyira ismert volt. Vagyis a *vasfű*-hagyományok elcsökevényesedtek és nem lehet kétségünk afelől, hogy tovább fognak csökevényesedni. Ez a folyamat is nagyszerűen nyomon követi a Sárréten végbement és végbemenő gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulást. A *vasfű*-hiedelmekben, -hagyományokban tapasztalható változás a gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulás hű tükre.[133]

131 *Sándor Mihályné:* Egy bihari parasztasszony hiedelmei. Folklór Archívum 4. (1976) 191.

132 Nagy Balázs, szül.: 1896. Csökmő, Kossuth u. 152. 1980.

133 Vö.: *Miklya Jenő — Szabó Ferenc* (szerk.:) Szeghalom. i. m.

134 *Voigt Vilmos:* A folklór alkotások elemzése. Budapest, 1972. 152—175.; Uő.: A folklór esztétikájához. Budapest, 1972. 16—17. — Vö.: *Ujváry Zoltán:* Szokások, hiedelmek Csallóközből és Nyitra környékéről. Varia folkloristica (Debrecen, 1975) 14.

Imre Dankó

DAS EISENKRAUT (VERBENA OFFICINALIS L.) IN DER VOLSÜBERLIEFERUNG VON SÁRRÉT

Das Eisenkraut (Verbena officialis L.) zählt zu den schon von früher her als mythisch bekannten Pflanzen, und man verehrte es schon im klassischen Altertum. Heute wird es in der Pflanzenkundeliteratur und im Volksmund zu den Unkrautpflanzen gerechnet. In breiten Kreiser war dieses Kraut als Heilplanze bekannt, deren Droge und Tee gegen die verschiedensten Krankheiten verwendet wurden. Durch ihren Gehalt an Salz und ihren salzigen Geschmack als Salzersatz zu dienen, gehörte zu den bekanntesten Eigeschaften dieser Pflanze. Aus diesem Grunde wurde das Eisenkraut in salzarmen Diäten und als Speisewürze eingesetzt. Früher zählte man das Eisenkraut auch zu den amtlichen Heilpflanzen; es wurde auch in Apotheken gehandelt. Über all dies hinaus ist seine Wunderwirkung bekannt. Und so weiss auch die ungarische Volksüberlieferung viel davon zu berichten, dass das Eisenkraut Schlösser öffnen, Unverwundbarkeit und Schutz liefern kann. Aufgrund des Vorkommens und der Häufigkeit dieser Überlieferungen hat es den anschein, als ob sich die Überlieferungen von der Eigenschaft des Eisenkrautes, Schlösser zu öffnen und Schutz zu bieten, vor allem in der Nachbarschaft feuchter Gegenden, besonders in den Moorgebieten Ungarns verbreitet haben: wie in Taktaköz oder Sárrét. (Die vorliegende Studie beruft sich hier auf die Schriften von Pál Osváth, Sándor Szűcs und Lajos Szabó.)

Unter Zuhilfenahme alter und neuer Pflanzenkundeliteratur gibt der Verfasser hier als erstes eine Beschreibung des Eisenkrautes, um danach anhand von Angaben aus Sárrét (Ungar, Bezirk Hajdú-Bihar) die noch bis in unsere Tage lebendige Welt des Aberglaubens vorzustellen. Von dem Vermögen des Eisenkrautes, Schlösser zu öffnen und Schutz zu bieten, schreibt er einerseits aufgrund von Angaben aus der ethnologischen Fachliteratur und andererseits aufgrund eigener Sammlungen in Sárrét. Durch eine Systematisierung der Angaben ist der Verfasser bemüht, ein umfassendes Bild dieser Überlieferung zu vermitteln. Darüber hinaus gibt er auch die Feststellung, dass die Überlieferung im Begriff ist, sich stark zu verengen, zu verschwinden und an Farbe zu verlieren. Der Grund hierfür liegt nicht allein in den Veränderungen, die sich in der Produktion, in den gesellschaftlichen Verhältnissen und in der Lebensweise vollzogen haben, sondern auch darin, dass das Eisenkraut ausserordentlich selten geworden ist und heute kaum noch aufzufinden ist. Parallel zum Verschwinden dieser Pflanze ist auch das Wissen um sie stark zurückgegangen. Die meisten der Datenvermitteler kennen das Eisenkraut nicht meh, können es nicht identifizieren oder erkennen. Gerade daher räumt die vorliegende Studie auch die Möglichkeit ein, dass die Überlieferungen über das Eisenkraut, beziehungsweise ein Teil von ihnen auch Kenntnisse sein können, die sich in der Literatur niedergeschlagen haben.

Das Wesen dieser Überlieferungen besteht in folgendem: Die jungen Burschen, Hirten, Betyaren usw. schieben sich das Eisenkraut unter die Haut der rechten oder der linken Hand. So kann die Hand keine Fessel erdulden, und wer mit so einer Hand an ein Schloss oder eine Kette rührt, so öffnet dieses sich oder fällt herunter, und der Gefesselte ist befreit. Das in die Handfläche geschobene Eisenkraut gibt eine kräftig schwarze Rinne ab. Das Eisenkraut wurde entweder mit Hilfe einer Sacknadel unter die Haut gezogen oder die Handfläche wurde mit einem scharfen Messer aufgeschlitzt, dahinein wurde das Kraut gelegt. Dann wurde die Hand verbunden, damit die Wunde schnell heilt. Wer Eisenkraut in der Handfläche trug, der verheimlichte dies und zeigte seine Hand nicht. Meistens hielt er die Hand zur Faust geballt oder umklammerte etwas, zum Beispiel einen Stab, mit ihr. In der Überlieferung wird

auch berichtet, dass das Eisenkraut nicht unter die Haut gezogen wurde, sondern dass ein Stück Eisenkraut in der Kleidung versteckt wurde. Wer damit ein Schloss rieb, konnte dies öffnen.

Der Überlieferung nach war es sehr umständlich, sich das Eisenkraut zu beschaffen. Dies widerspricht den Aussagen, wonach das Eisenkraut eine ziemlich gewöhnliche, vielerorts vorkommende und bekannte Heilpflanze gewessen sein soll. Die Bedingugen, die notwendig waren, um sich das Eisenkraut beschaffen zu können, seine Wunderkraft wirksam werden zu lassen, die seinem Besitzer und Beschaffer Schutz verlieh, sind heute in der Überlieferung nicht mehr bekannt.

Fehér Ágnes

A hagyományos családmodell átalakulása egy bihari falu (Tépe) társadalmában

„Gyermeknevelő manufaktúra, a biztonság szigete egy bizonytalanná vált világban, népszámlálási alapegység, önelszámoló gazdasági kisüzem, egymással összezárt neurotikusok rabcellája — mi is a család voltaképpen?" — teszi fel a kérdést Hernádi Miklós.[1]

A családszociológiával foglalkozó művek egy része megkérdőjelezi a család intézményének létjogosultságát, más része viszont éppen azt igyekszik hangsúlyozni, hogy az egyénnek személyisége harmónikus fejlődéséhez szüksége van a családi közösségre. Az egymással szembenálló nézetek ellenére ezek a munkák valamiben megegyeznek: felismerik azt, hogy a hagyományos társadalmi tendenciák felbomlásával egyidejűleg a hagyományos családmodell is átalakul, helyet adva egy minőségileg is új képződménynek.

Hogyan mentek végbe a családdal kapcsolatos változások egy tradicionális falu kultúrájában, egyáltalán hogyan jellemezhetők az utóbbi két évtized uralkodó családtípusai Tépén?

Az alföldi területekre jellemzően Tépe községben századunkban a patriarchális kiscsalád volt az általános, mely a szülőket és gyermekeiket foglalta magában. A legidősebbek azonban még emlékeznek arra, hogy az első világháború előtt a nagycsalád modellje is élt a faluban. A nagycsalád legtovább a módosabb rétegek körében maradt fenn, ahol döntő szempont volt, hogy a meglevő föld ne aprózódjon tovább, a család gazdasági erőforrásai minél hatékonyabban egy kézben összpontosuljanak. A családfő, a gazda irányító szerepe gazdasági és erkölcsi értelemben egyaránt érvényesült a család többi tagjával szemben. Ő szervezte meg a munkát, rendelkezett a vagyon, a gazdaság felett, és ellenőrző funkciót is gyakorolt. „Akik nagy kort élnek meg, a csoport minden bölcsességének letéteményesei, s rendszerint ők a hatalom és tekintély birtokosai."[2]

A faluban a század első évtizedétől kezdve a meglevő nagycsaládok száma elenyésző lett, és a nukleáris családnak a típusa vált uralkodóvá. A nukleáris család esetében már hiányzott az a szigorú és merev hierarchia, mely a nagycsaládos területeken oly annyira jellemző. A fiatalok megházasodván elhagyták a szülői házat, külön portát alapítottak. A kiscsaládot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a gazda és felesége korántsem bírtak már olyan hatalommal és tekintéllyel, mint az a nagycsalád esetében megfigyelhető volt.

A hagyományos tépei társadalomban a családalapítás kritériuma az volt, hogy a házasulandó felek némi vagyonnal, lehetőleg földdel rendelkezzenek. Általában a hasonló anyagi státusú, és társadalmi helyzetű emberek kötöttek házasságot. („Suba a subához, guba a gubához, ott nagy baj nem lehet.")[3] — elve érvényesült. A tépei családokban átlagosan két-három gyermek nevelkedett.

1 *Hernádi Miklós:* A család kicsiben és nagyban. Élet és Irodalom, 1979. 7.
2 *Sumner, William Graham:* Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége (Budapest, 1978.) 456.
3 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.

A gyermekek nevelése korántsem történt tudatos pedagógiai elvek szerint. („Parancsoltunk nekik, hogy úgy csináljátok, ahogy mi, és úgy is csinálták.")[4] A gyermek megfigyelte a szülők, és a többi családtag munkáját, elleste és lényegében utánzással tanulta meg az egyes mozzanatokat. A nevelés tehát nem mesterségesen, hanem természetes úton ment végbe, a gyermek észrevétlenül nőtt bele a felnőttek világába, munkájába.[5] A családban a gyermek nemcsak az egyes munkafajtákat tanulta meg, de elsajátította azokat a viselkedésmintákat is, melyek föltétlenül szükségesek voltak ahhoz, hogy a falu közösségébe beilleszkedjen, és a közösség teljes jogú tagjává válhasson. Ez a család szocializációs funkciójának leglényegesebb mozzanata.[6] A gyermek iskolai tanulmányával nem foglalkoztak, inkább testi, a munkára való nevelését tartották szem előtt. Annak ellenére, hogy a leánygyermekek nem szenvedtek semmiféle hátrányos megkülönböztetést a fiúk javára, a gazdagabb vagyonos családokban az utódlás kérdésénél központi szerepet kapott az, hogy az elsőszülött utód fiú legyen: („Inkább a fiam irányítsa itt a gazdaságot, mint a vejem.")[7] Ha a családban több fiú született is, a legidősebb fiúutódnak nem volt élesen megkülönböztetett irányító szerepe a többiek rovására. Tépén, amikor a kiscsalád modellje vált dominánssá —, melyre az jellemző, hogy a nagykorú gyermekek önállósodási törekvése a szülői háztól fokozottan érvényesült —, szükségtelen lett a nagycsaládokra jellemző patriarchális hierarchia kialakítása.

A család életében új szituációt jelentett a gyermekek megszületése. A tagok száma változik, koruk nő, ezáltal szerepeik átalakulnak, és az új szituációk nagyfokú alkalmazkodást kívánnak.[8] A gyermekek világrajövetele a családi munkamegosztás átstrukturálódását vonja maga után. A családi munkamegosztásban a nem szerinti munkamegosztáson volt a döntő hangsúly, a kor szerinti munkamegosztásnak lényegesebben kisebb jelentősége volt. Vagyis a család életében előforduló munkákat jól el lehetett különíteni tipikusan férfi, és tipikusan női munkákra. A férfiak feladata volt a szántóföldi, mezei munka (vetés, kaszálás, szénahordás, boglyázás), illetve otthon a nagyobb fizikai erőt kívánó ház körüli munkák elvégzése (ellátta a nagyobb jószágokat, kertet ásott, fát vágott stb.). Egy tépei nő átlagos hétköznapja a következőképpen festett: nyáron 4 órakor, télen 5—6 órakor keltek, megetették az állatokat, megfejték a tehenet. Nyáron volt amikor kora reggel elmentek szőlőt kötözni. Ezután ebédet főztek, gyakran volt nagymosás. Nyáron kivitték az ebédet a férfiaknak a mezőre. Estére vacsorát készítettek, és ha még volt idejük fontak, szőttek. A nő a házi munkán kívül gyakran dolgozott a határban is (kapálni járt, aratáskor szedte a markot, tengerit tört, szénát, lucernát gyűjtött, „rozsolták" a búzát stb.). Mint említettem, a kor szerinti munkamegosztás nem volt jelentős A gyermekek segítségét szinte attól kezdve igénybe vették, ahogy járni tudtak.[9] 4—5 éves gyermekek már őrizték a jószágot a mezőn, vizet hordtak stb. Szigorú elv volt, hogy a növekedő gyermekek mindig a nemüknek megfelelő munkát sajátítsák el. Már a 6—7 éves fiú apja mellett, a leány anyja mellett foglalatoskodott, leste el az egyes munkamozzanatokat. A gyermek a közösségben „miniatűr felnőtt", segítsége a termelő munka fontos részévé válik, szórakozása nem a tipikus gyermeki játszás, hanem a felnőttek munkájának kicsiben történő utánzása.[10] A család megélhetését biz-

4 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
5 *Tomori Viola:* A parasztság szemléletének alakulása. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (Szeged, 1935.) 59.
6 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák és módszerek (Budapest, 1979.) 217.
7 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
8 *Cseh-Szombathy László:* A családszociológia fő problémái és vizsgálati módszerei. In: A szociológia ágazatai. (Szerk.: *Kulcsár Kálmán,* Budapest, 1975.) 285.
9 *Fél Edit—Hofer Tamás:* Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Néprajzi Közlemények, 1967. 3—4. 10.
10 *Tomori Viola* im: 60.

tosító termelőmunkában függetlenül nemtől, és kortól, részt vett a család minden munkaképes tagja. A munka döntő része a családi keretek között zajlott le.[11]

Külön figyelmet fordítottunk a faluban élő „csonka" családok kialakulására, ahol az egyik házasfél egyedül maradt (özvegyek, elváltak), és maga nevelte gyermekeit. Tépén már a hagyományos paraszti társadalomban is viszonylag megszokott, és elfogadott dolog volt, hogy a sikertelen házasságok válással végződtek. Okként elsősorban a gyermektelenséget nevezték meg. A házastársakat Debrecen, Derecske polgári bírósága választotta el. A válás után a vagyon két részre oszlott, minden közös szerzeménynek számított. (Volt rá példa, hogy még a szövött vásznat is kettévágták.)[12] Általában a férfi maradt saját házában a válás után, a nő gyermekeivel visszaköltözött a szüleihez. A hagyományos falusi közvélemény nem kezelte kuriózumként a válást, így az elvált asszony viszonylag könnyen férjhez mehetett. Az elvált szülők gyermeke sem szenvedett negatív irányú megkülönböztetést a közösségen belül. Az első és második világháború után az özvegyasszonyok száma különösen megnőtt a faluban. Sorsuk lényegesen nehezebb volt, mint a házasságban élőké. A férj hiánya következtében a hagyományos családi munkamegosztás egyensúlya megbomlott — és ha közben ismét férjhez nem mentek —, rájuk hárult a család eltartásának összes gondja. A nő ekkor már nemcsak a ház körüli munkákért volt felelős, de a megterhelő mezei, szántóföldi munka elvégzése is rávárt. Legtöbbször az asszony férfi testvérei, rokonai, nagyobb gyermekei pótolták az apa munkáját. Az elvált asszony általában visszaköltözött saját szüleihez, így a családi munkamegosztás hagyományos rendjébe került vissza. Az elvált vagy özvegyen maradt asszonyok sok esetben kénytelenek voltak elmenni cselédnek, elsősorban Debrecen, Derecske jómódú házainál találtak munkát.

A tradicionális paraszti társadalomban a család önellátó, és egyszerű árutermelő egységként egyaránt funkcionált. Lehetővé tette az egyén számára, hogy beilleszkedjen a falusi közösségbe, eligazodjon annak normarendszerében. A vérségi kötelékeken alapuló családnál tehát az otthon és munkahely lényegében ugyanazt jelentette; a családot a családfő tekintélye, és tagjainak azonos érdekei tartották össze.[13] Napjaink falusi családját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a termelési funkció lényegében csak a háztáji művelésben maradt meg, a fogyasztási funkció viszont előtérbe került.[14] A család önellátásához szükséges javakat már nem családi kereteken belül folyó termeléssel állítják elő. A mezőgazdaság kollektivizálásával megszűnt a földtulajdon jelentősége a családok életében. A faluba beáramló urbánus hatások következtében a fogyasztási igények megnövekedtek. A családi jövedelem döntő részét készen vásárolható ipari fogyasztási cikkek megvásárlásába fektetik be. Tépén a fogyasztási funkció dominánssá válását több tényező idézte elő. Mindenekelőtt az eljáró munkásság számának megnövekedéséről kell beszélnünk. A közeli városokban, vagy városias jellegű településeken (Debrecen, Derecske, Berettyóújfalu) levő munkahely, a különböző városi „minták" átvétele — mely alatt nemcsak anyagi, tárgyi produktumokat, de a viselkedésmintákat, sőt életmódbeli mintákat értünk —, nagy mértékben átalakították a falusi család összetételét, életvitelét. A mai falusi család esetében már szétválik az otthon és a munkahely színtere. Az ingázó munkások számának növekedése mutatja, hogy a munka színtere nagyon gyakran a falun is kívül kerül. A fogyasztási funkció előtérbe kerülésénél a jobb anyagi lehetőségek mellett fontos tényező az az új követelményrendszer, mely egyrészt a korábbi életmódból való feltörekvésből, másrészt az újabb és újabb divathullámokból merít. A tömegkommunikációs eszközök révén, a városban vállalt munka so-

11 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák ... im: 164.
12 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
13 *Vágvölgyi András:* Faluszociológia. In: A szociológia ágazatai. (Szerk.: *Kulcsár Kálmán,* Budapest, 1975.) 90.
14 *Vágvölgyi András* im: 91.

rán szerzett benyomások kialakították a tehetős, jó anyagi körülmények között, saját hazában élő család mintaképét.[15]

Az 1970-es évek fiatal generációs tépei családjára az jellemző, hogy mindenáron meg akarja közelíteni, sőt olykor túl is próbálja szárnyalni azt az életszínvonalat, melyet a városban volt alkalma megfigyelni. Az „ideális", „jól szituált" családi életmód megvalósításához semmiféle fáradtságot nem sajnálnak, az anyagi eszközöket döntő részben a háztáji gazdaságban termelt zöldség, gyümölcs értékesítésével, állattartással teremtik elő.

A családok élete nyitottabbá vált, kapcsolataik — melyek korábban elsősorban a falusi közösséghez kötődtek —, kibővültek, a város, a falun kívüli munkahely új és új ismeretségek, hatások befogadását teszik lehetővé. Új jelenség, hogy a korábban a háztartáshoz, családhoz kötött nők egyre nagyobb számban vállalnak munkát. Különösen a fiatalok, és a középgeneráció tagjai. A nők munkavállalási motivációi között első helyen áll a család anyagi helyzetének javítása.[16] A tépei nők nagy része a faluban, a termelőszövetkezetben vállal munkát. Az eljáró munkásnők döntő többsége nem rendelkezik szakképesítéssel, betanított munkásként helyezkednek el. A nők munkavállalásával párhuzamosan megfigyelhető a családi motiváció háttérbe szorulása.[17] A nőknek kevesebb idejük marad a háztartással, házimunkával foglalkozni, bizonyos tevékenységeket, melyeket korábban az asszony volt köteles megcsinálni, most a család más tagjai is elvégzik. Kialakult az az új családi munkamegosztási forma, melyben a férfiak is fokozottabb mértékben részt vesznek a házimunkákban.Ezt az új családtípust Joung és Wilmott nyomán szimmetrikus családnak nevezték el. A szimmetrikus családmodellben a családi szerepek nemek szerint nem szegregálódnak; vagyis ugyanazon feladatot egyaránt elvégezheti a férj vagy a feleség is.[18]

Tépén jól elkülöníthető három családtípus. Az első csoportba az idős korosztály (60—80 év) tagjai tartoznak. Legtöbben nyugdíjasok, a háztáji földet művelik. Az ő családeszményük még azonosítható a tradicionális családmodellel. Őket a család intézményének átalakulása legfeljebb annyiban érinti, hogy felnőtt gyermekeik már ezt a formát valósították meg. A középgeneráció (40—60 év) családmodellje már átmeneti képződmény, így magán viseli az átmenetiség jegyeit. A családfő vagy a termelőszövetkezetben, vagy a közeli városban vállal munkát, legtöbb esetben a feleség is dolgozik. Gyermekeik kezébe igyekeznek jól kereső szakmát adni. (A háztartásukat anyagi erejükhöz mérten egyekeznek korszerűsíteni, de elsődleges törekvésük inkább az, hogy gyermekeiket anyagilag támogassák, házra, autóra gyűjtsenek nekik. Ezt a törekvést két ok is táplálja. Az egyik az, hogy utódaikat szeretnék biztonságban, anyagi jólétben tudni. („Ha már mi nem élvezhettük a pénzt, legalább a gyerekeknek legyen meg mindenük.")[19] A másik ok: a faluközösségen belül tapasztalható versenyszellem felfokozódása a tárgyi, anyagi értékek megszerzésében. („Az én gyerekem se legyen alábbvaló, mint a másé!")[20] A fiatal korosztály tagjai (20—40 év) egy olyan családtípus kialakítását tartják céljuknak, melyet az utóbbi években szinte mintaként állít eléjük a tömegkommunikációs eszközök sokasága. Ezek a fiatalok már tudatosan igyekeznek kihangsúlyozni a szülőktől való erkölcsi, anyagi függetlenségüket. Lehetőleg már házasságkötésük előtt felépítik leendő házukat, mely nagyságával a vagyoni státust, és a szülőktől való elszakadást szimbolizálja. A mai tépei család típusa tehát alapvetően különbözik elődétől életvitelében,

15 *Zsigmond Gábor:* Az 1960—70-es évek fordulójának családtípusa. In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához (Szerk.: *Bodrogi Tibor,* Budapest, 1978.) 156.
16 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 168.
17 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 167.
18 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 176.
19 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
20 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.

anyagi lehetőségeiben egyaránt. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a családi szerepekkel kapcsolatos tradicionalizmus bizonyos jelenségekben még a fiatal generáció képviselőinél is érezteti hatását. Ez abból következik, hogy a családi szerepeket mindenki a szülők családjában figyeli meg, sajátítja el, és az ott ért hatások erősen befolyásolják abban, hogy saját családjában mit alakít ki.[21] Jó példa erre a gyermekgondozási segélyben levő nők esete. Korábban amíg dolgoztak, férjeik fokozott mértékben besegítettek a házimunkába. Miután a gyermek megszületett, és az asszony otthon maradt, a férfiak elvárják, hogy a házi és a ház körüli munkát a feleség végezze el. („Én keresem a pénzt, akkor legalább a házimunkát végezze el ő. Az én anyám se várta el soha, hogy az apám főzzön, mosson helyette.")[22] — mondta egyik 29 éves férfi adatközlőnk, aki még mindig a hagyományos családi, nem szerinti munkamegosztást tartja követendőnek. A fiatal korosztály tagjai házasságkötésük után 2—3 évig „tervszerűen" nem vállalnak gyermeket. („Majd ha a legfontosabbat előteremtjük, jöhet a gyerek.")[23] Két gyermeket tartanak ideálisnak. Az első gyermek megszületésével, illetve a gyermekek számának a növekedésével kapcsolatosan megfigyelhető az a folyamat, hogy a családok élete egyre jobban közelít a tradicionális modell felé.[24] A gyermek gondozása időt, energiát, pénzt igényel. A korábban otthonról szórakozni gyakran eljáró házaspárok „otthonülőkké" válnak, gyermekeikről való gondoskodásuk gyakran a korábbi kedvtelésekről való lemondást követeli meg. A gyermeknek anyagilag mindent meg kell adni, nehogy lemaradjon társaitól az óvodában, iskolában stb.

A mai falu társadalmának életét egymás után érték, és érik napjainkban is a legkülönbözőbb urbánus hatások. A család létjogosultságának megkérdőjelezése azonban fel sem merül bennük. A család intézményének szükségességét különböző okokkal indokolják. Egyrészt bizonyos fajta morális okokat hangsúlyoznak: („A tisztességes emberek mindig is családban éltek.")[25] A gyermek személyiségének normális fejlődését is, csak a családi kereteken belül látják megvalósíthatónak, tehát a család egyfajta „védőpajzs" a külső hatásokkal szemben: („A család kell. Már csak a gyerekek miatt is.")[26] Ugyanakkor a család létrehozásában, szükségességében egyfajta praktikus szempont is megfigyelhető szemléletükben: („Házasságot kötöttünk, mert így jobban tudunk boldogulni.")[27] A fiatal generáció tagjai házasságuk indítékaként szinte egyöntetűen az érzelmi kötődést, a kölcsönös vonzalmat jelölték meg. „A XX. században a családok a változó gazdasági-társadalmi viszonyok következtében veszítettek gazdasági funkcióikból, és ma a családi élettől a férj és a feleség egyre inkább várja érzelmi szükségleteinek a kielégítését."[28]

A családmodell minőségi átalakulásának folyamata az utóbbi évtizedben Tépén is lezárult. A családok élete nyitottabbá vált, a hagyományos családi munkamegosztás átalakult, a nők munkavállalása is megszokott jelenség lett. Az újonnan alapított családok életvitele, céljai szinte azonosak, vagy legalábbis nagyon sok hasonlóságot mutatnak, és ez a tény egyfajta uniformizáltságot eredményez a ma születő családtípusoknál.

21 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 181.
22 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
23. Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
24 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 216.
25 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
26 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
27 Saját gyűjtésemből. Tépe, Hajdú-Bihar megye.
28 *Cseh-Szombathy László:* Családszociológiai problémák... im: 58.

Ágnes Fehér

DIE UMWANDLUNG DES HERKÖMMLICHEN FAMILIENMODELLS INNERHALB DER GESELLSCHAFT EINES DORFES (TÉPE) IN BIHAR

In soziologischen und gesellschaftsethnologischen Forschungen wird ganz eindeutig immer wieder jener Prozess besonders betont, der sich in den vergangenen zwei Jahrzehnten sowohl auf dem Lande als auch in der Stadt in Bezug auf die Umw andlung der Familienform vollzogen hat.

Die vorliegende Studie berichtet von der Untersuchung herkömmlicher und umgewandelter Familientypen in einem Dorf in Bihar. Charakteristisch für die traditionelle Familienform waren die streng nach dem Geschlecht gehaltene Arbeitsteilung, die leitende Rolle des Familienoberhautes in der Wirtschaft und im Haushalt sowie die produktive Tätigkeit innerhalb der Familie. Die heute als „offen" geltende Familienform hat sich in einem langwierigen und sehr widersprüchlichen Prozess herausgebildet. Bei dem jetzigen Modell kann beobachtet werden, dass die Produktion nicht mehr in der Familie abläuft, dass die Verbraucherfunktion in den Vordergrund tritt, dass die Frau in immer stärkerem Masse am Arbeitsprozess teilhat, und dass das Prinzip von der Arbeitsteilung nach dem Geschlecht nicht mehr in Funktion ist. Die Zielsetzungen der Familie und die Hauptzüge ihrer Lebensweise gestalten sich ebenfalls um. Diese Umwandlung der Familienform auf dem Lande wird zum Grossteil durch jene urbanen Wirkungen gefördert, die die auswärts beschäftigten Arbeiter von ihrem Arbeitsplatz in der Stadt „mitbringen", sowie auch durch den über die Massenkommunikationsmittel wirkenden Faktor der Anschauungsformung.

Die Daseinsberechtigung der Institution Familie wurde nicht von einem einzigen Angabenvermittler aus dem untersuchten Dorf in Frage gestellt. Die Notwendigkeit des Vorkandenseins der Familie wurde von ihnen mit moralischen, materiellen, wirtschaftlichen und praktischen Aspekten in gleichem Masse begründet. Besonders im Prozess der Nachkommenserziehung wurde die Herausbildung der familiären Kreise als wichtig angesehen.

Demzufolge muss heutzutage auch in der Gesellschaft des Dorfes mit einer qualitativen Umwandlung des Familientyps gerechnet werden. Es kann festgestellt werden, dass jene hauptsächlichen Unterschiede, die einst die Familienform auf dem Lande und in der Stadt voneinander trennten, heute praktisch im Verschwinden sind.

Kálnási Árpád

Mezőpeterd földrajzi nevei

A község hivatalos neve *Mezőpeterd (Mezőüpeterd)*, de a helybeliek és a környező falvak lakói *Peterd*nek mondják *(Peterden, Peterdről, Peterdre; peterdi)*. Közös tanácsú község társközsége, tanácsának székhelye Váncsod. Területe 1823 hektár, 248 házában 755 lakos él (Hnt. 1973).

A község neve először 1291-ben bukkan fel *Peturd* alakban, de *Jakubovich* szerint legalább másfél évszázaddal korábban keletkezett (idézi: *Jakó Zsigmond*, Bihar megye a török pusztítás előtt, 320. l.; Bp. 1940). Egy 1382. évi határjáró oklevélben *Mezewpetherd és Feghuernekpeterd* mint ikerközségek szerepelnek. A két elnevezésnek az lehet az oka, hogy míg Mezőpeterd lakói földműveléssel foglalkoztak, addig Fegyvernekpeterd lakosai a bihari várispánság katonáskodó népeleméhez tartoztak. Ebből a rétegből származhatott a község első birtokosa, a szegényebb nemesek színvonalán élő Peterdi (Mezőpeterdi) család is. A határjáráskor említett helynevei és XVI. századi jobbágynevei arra utalnak, hogy lakói a középkorban magyarok voltak (vö. *Jakó*, uo.). A települést 1485-ben *Mezewpeterd* néven említik. 1552-ben Ártándy Kelemen, Peterdy Mihály és Bodó Ferenc a birtokosai (Magyarország vármegyéi és városai, Bihar vármegye és Nagyvárad 115. l. Bp., é. n. Szerk.: *Borovszky Samu*).

A középkori falu nem a mostani helyén, hanem Váncsod felé, a *Puszta* nevű dűlőben feküdt; ez a település a török háborúk alatt pusztult el. A jelenlegi falu 1733-ban keletkezett; első lakói római katolikus vallású magyarok és görögkeleti oláhok voltak. 1773-ban az úrbéri összeírás szerint a mostanihoz hasonló nagyságú területen még csak 71 lakos élt. Népessége a későbbiekben rohamosan gyarapodott, birtokosai nagy számban telepítettek ide román jobbágyokat. Az új település első földesura Gázsy János volt. A Gázsyaktól később egy része beházasodás révén az Elek család tulajdonába került, legutolsó földbirtokosai Gázsy Etelka és Elek Gusztáv voltak.

Görögkeleti egyháza a XVIII. század közepén alakult meg. Anyakönyvei 1782-ben kezdődnek, templomuk is ekkor épülhetett. A középkori plébánia a török uralom alatt megszűnt, mert a lakosság áttért a református vallásra. A falu másodszori benépesülése után az újraalakult római katolikus egyház Váncsod filiája lett. 1756-ban a váncsodi plébániát áthelyezték Mezőpeterdre, ekkor kezdték el építeni a mostani templomot, melyet 1758-ban szenteltek fel (vö. Magyar városok és vármegyék monográfiája, Bihar megye 498. l. Szerk.: *Nadányi Zoltán*).

Az első világháborút követően Mezőpeterdet román csapatok szállták meg, de a trianoni békeszerződés Magyarországnak hagyta meg. A század első évtizedeiben lakóinak többsége még román anyanyelvű volt (vö. Hnt. 1907). A község 1944 őszén szabadult fel, 1959-ben lett szocialista község. Földjén a Dózsa Tsz és a biharkeresztesi Állami Gazdaság gazdálkodik. Bár földrajzi helyzete nem kedvez a fejlődésnek, a felszabadulás óta számos középülettel gyarapodott. Vasútja korábban is volt, emellett rendszeres autóbuszjárat köti össze a környező

MEZŐPETERD
Váncsod
Told
Berettyószentmárton

községekkel. Népessége az utóbbi évtizedekben — elsősorban az elvándorlás miatt — jelentős mértékben csökkent.

A község földrajzi neveit 1977 tavaszán gyűjtöttem magyar szakos egyetemi hallgatókkal Kocsis József 66 éves, Szopoji Zoltán 63 éves, id. Magyari György 79 éves, Magyari Györgyné Dávid Mária 74 éves, Kovács István 58 éves, Iván János 57 éves adatközlőktől.

Dolgozatomba beépítettem *Jakó Zsigmond* említett művének néhány középkori földrajzi nevét, *Pesty Frigyes* 1864. évi országos gyűjtésének helyi anyagát, *dr. Nagy Jenő* mezőpeterdi gyűjtésének adatait (Népnyelvi gyűjtemény 1939, vegyes szöveg; kézirat a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének irattárában; jelzete: K—34.) *Bányai Judit* 1973-as gyűjtését (kézirat; K 656), valamint a következő térképek adatait: BmT 60 — Mezőpeterdi határának térképe 1837, *Petruss Márton* (Hajdú-bihari kéziratos térképek, Debrecen, 1970; a dolgozatban: T_1); BmT 72 — Mezőpeterdi jobbágyi állományok jövő állapotjának terve, 1839 *Petruss Márton* (uo.; T_2); Kataszteri térkép: Mező-peterd nagyközség Biharmegyében (!) 1887, *Vitlaczil Antal* (T_3).

A belterület nevei

ADY ENDRE UTCA *Adi Endre ucca, '-ba* (u[1], 13). — 1945 után nyitották, a Petőfi utcából ágazik el. A nép a hivatalos utcaneveket ritkán használja, inkább más alkalmas módon tájékozódik.

AKÁCFA UTCA *Akácfa ucca, '-ba* (u., 12). — A Petőfi utcával párhuzamos mellékutca. Nevét az itt található akácfákról kapta. Hivatalos neve: *Vörösmarti ucca,* ezt nem ismeri mindenki.

ARANY JÁNOS UTCA *Arā János ucca, -ba* (u., 15). — Zsákutca, az Ady Endre utcából nyílik. A felszabadulás után épült. Tréfás neve: *Kutyaszoritóu.*

BELTELKEK (17). — T_3: ∼. — A község belterületének hivatalos megjelölése. Nem mondják.

BEM JÓZSEF UTCA *Bem Jóuzsef ucca, '-ba.* — L. Bem utca.

BEM UTCA *Bem ucca, '-ba.* (u., 18). — Hosszú utca az Új sor nevű falurészen. A hivatalos név másik, ritkábban használt változata: *Bem Jóuzsef ucca.* L. még Új sor.

BOCSKAI ISTVÁN UTCA *Bocskaji István ucca, '-ba.* — L. Bocskai utca.

BOCSKAI UTCA *Bocskaji ucca, '-ba* (u., 10). — Sáros kis utca. A hivatalos név változata: *Bocskaji István ucca.* Korábbi, bizonyára hivatalos eredetű neve: *Tulipánt ucca.* Így szerepel N. J. gyűjtésében is. Ma már ritkán mondják.

CSERE. — L. Csere utca.

CSERE UTCA *Csere ucca, Csèrje ucca,'-ba* (u., 1). A község egyik legrégibb utcája. A Cseredűlővel érintkezik. Helyragos formában az utca köznév nélkül is említik: *Cserére.* (Ennek azonban nincs Cserje változata.) Hivatalos nevét kevesen ismerik: *Damjanics ucca.*

DAMJANICH UTCA *Damjanics ucca, '*-ba. L. Csere utca.

DOBÓ UTCA *Dobóu ucca, '-ba* (u., 21). — A Falu alja nevű mezőrészben nyitották 1945 után. A határrész nevével is mondják: *Falu àjja.*

DÓZSA UTCA *Dóuzsa ucca, '-ba* (u., 19). — Az első világháború után épült a Bem utcával egy időben. L. még: Új sor.

ESZE TAMÁS UTCA *Esze Tamás ucca* (ú., 4). — A Vasút utcából elágazó kis földút. A közelmúltban házhelyeket mértek ki a két oldalán, ekkor nevezték el.

FALU ALJA *Falu àjja, '-ra.* — L. Dobó utca.

FŐ UTCA *Főü ucca, '-ra* (u., 11). — A község legnagyobb és legrégibb utcája. Itt vannak a középületek is. *Petőüfi ucca:* hivatalos eredetű neve, a lakosság is ismeri. *Petőüfi Sándor ucca:* ebben a formában nagyon ritkán említik.

1. Rövidítések: cs.: csatorna, e.: erdő, fr.: falurész, g.: gödör, h.: híd, k.: kút, l.: legelő, m.: mocsár, r.: rét, sz.: szántó, t.: tanya, te.: temető, u.: utca, ú.: út, ur.: utcarész.

GÁBOR ÁRON UTCA *Gábor Áron ucca.* — L. Összekötő utca.
GÁRDONYI GÉZA UTCA *Gárdonyi Géza ucca* (ú., 20). — Csak egyetlen ház van benne. Nevét nem mondják.
GÖRÖGKELETI TEMETŐ *Görökkeleti temetőü, -be* (te., 9). — A Régi temető egyik része. Ide temetkezett a község görögkeleti vallású lakossága. L. Temető.
GUSZTI KERTJE *Guszti kèrtye* (7). — Elek Gusztávnak, a falu legnagyobb földbirtokosának az uradalmi kertje volt. Kb. 25 holdnyi terület, a felszabadulás után itt nyitották a Rákóczi utcát.
GROPOJ *Gropòj, -ho* (g., 2). — Náddal, sással benőtt gödrös hely a Csere utcánál. Korábban innen szállították az építkezésekhez a földet.
JÓKAI UTCA *Jóukaji ucca, '-ba* (u., 14). — A századforduló táján keletkezett. Hivatalos nevét a nép is ismeri. Korábbi neve: *Róuzsa ucca.* Ezt állítólag azért kapta, mert az utcában lakott egy urasági kocsis, akinek 7 szép lánya volt. Így már nem mondják.
KOSSUTH UTCA *Kosut ucca, '-ba* (u., 8). — A felszabadulás óta épült ki, korábban csak egy néhány házból állott. Itt halad el a nemzetközi műút. *Müut:* köznévi megjelölés, gyakran mondják. *Országut utca:* N. J. gyűjtésében így szerepel. Ezt a nevét nem ismerik.
KUTYASZORÍTÓ *Kutyaszoritóu, -ba.* L. Arany János utca.
MUSKÁTLI UTCA (u., 19). — A név N. J. gyűjtésében szerepel. A térképvázlat alapján a mostani Dózsa utca egy szakaszára vonatkozhatott. Az adatközlők nem ismerték.
MŰÚT *Müut,* -ra. L. Kossuth utca.
ÓCSKA TEMETŐ *Óucska temetőü, -be* (te., 9). — A Temető műút felőli része. A lakosság felekezeti hovatartozás szerint temetkezett bele. Kb. 30 éve zárták be. *Rígi temetőü:* Az előbbivel egyenlő értékű névváltozat.
ORSZÁGÚT UTCA. L. Kossuth utca.
ÖSSZEKÖTŐ UTCA *Összekötőü ucca, '-ba* (u., 16). — A Bem utcát és Petőfi utcát összekötő földút, két oldalát telekhelyeknek osztották ki. A hivatalos utcanévjegyzékben *Gábor Áron utca* néven szerepel. A nép nem mondja.
PETŐFI SÁNDOR UTCA *Petőüfi Sándor ucca, '-ra.* L. Fő utca.
PETŐFI UTCA *Petőüfi ucca, '-ra.* L. Fő utca.
RÁKÓCZI UTCA *Rákóuci ucca, '-ba* (u., 6). — A Guszti kertje nevű területen nyitották 1945 után. Népi neve nincs, a lakosság is a hivatalos nevet használja, vagy körülírással tájékozódik.
REFORMÁTUS TEMETŐ *Református temetőü, -be* (te., 9). — Az Ócska temető egyik része.
RÉGI TEMETŐ *Rígi temetőü, -be.* L. Ócska temető.
ROZMARING UTCA (u., 18). — N. J. anyagában szerepel. A Bem utca korábbi hivatalos neve lehetett. Az adatközlők nem emlékeztek rá.
RÓZSA UTCA *Róuzsa ucca.* — L. Jókai utca.
SZÉCHENYI UTCA *Szécsényi ucca, Szécsenyi ucca, '-ra* (u., 5). — A felszabadulás óta épült a Kossuth és Rákóczi utca végében. A hivatalos név helyett gyakran az itt lakók neve segítségével tájékozódnak. A név második ejtésváltozata bizonyára az írott kép hatására keletkezett.
TEMETŐ *Temetőü, -be* (te., 9). — A község temetkezési helye.
TULIPÁN UTCA *Tulipánt ucca, '-ba.* L. Bocskai utca.
ÚJ SOR *Uj sor, -ra* (fr., 18, 19). — A két világháború között épült Bem utca és a belőle elágazó Dózsa utca együttes megjelölése. Az adatközlők szerint ma már ritkán mondják.
ÚJ TEMETŐ *Uj temetőü* (te., 9). — A falu jelenlegi temetkezési helye. Így csak akkor említik, ha az Ócska temetőtől akarják megkülönböztetni.
VÁNCSODI UTCA *Váncsodi ucca, '-ra* (u., 3). — 1945 óta nyitották. Az utca folytatása Váncsodra vezet. Hivatalos neve: *Vasut ucca.* Ezt az itt levő vasútállomásról kapta. A helységnévtár külön tünteti fel: Mezőpeterd vasútállomás, 27 lakos, 4 ház (Hnt. 1973). — Mindkét névváltozatot használják.
VASÚT UTCA *Vasut ucca, '-ra.* L. Váncsodi utca.
VÖRÖSMARTY UTCA *Vörösmarti ucca, -ba.* L. Akácfa utca.
ZRÍNYI UTCA *Zrinyi ucca, '-ba* (u., 22). — Új utca ez is. Nevét csak kevesen ismerik

ALSÓ-SÁRKÁNY *Ásóu-Sárkány, -Sárkámba* (sz., 91). — A Sárkány nevű dűlő laposabb része. Egy út választja el a Felső-Sárkánytól. L. Sárkány.

ANTAL-ÉR ~ (cs., 87). — T_3: *Antal ér.* Vízelvezető árok. Az *ér* földrajzi köznév jelentése: földhajlat, nagyobb esőzések alkalmával megtelt vízzel. Általában kaszálóként hasznosították. Az erek legnagyobb részét a vízszabályozás alkalmával csatornázták.

ANTAL-ÉR-DŰLŐ *Antal-ér-düllőü, -be* (sz., 94). — Földterület az Antal-ér mellett. A *dűlő* szó jelentése: 1. egybefüggő földterület, általában út határolja, 2. földút.

ÁRVAFA. — B. J. gyűjtésében szerepel. Az adatközlők nem ismerték.

ÁRKOLAT ~, *Árkoladba* (sz., 38). — Kb. 20 kh terület a nemzetközi út mellett. Korábban legelő volt, körülvették árokkal. Az út két oldalán ma is húzódik árok. *Árkolad-düllőü:* Alkalmi jellegű névváltozat.

ÁRKOLAT-DŰLŐ *Árkolad-düllőü, -be.* L. Árkolat.

BAGLYOS *Bagjos, Bagjozsba* (sz., 89). — JAKÓ: *Baghlyas* fluvius (i. m. 320), PESTY: *Baglyos, Baglyas,* T_3: *Bagjos.* — Kb. 100 holdnyi lapályos terület. N. J. ezt írja róla: „mocsaras, állatok voltak; bagoly." Újabb neve: *Nagyvagyonválcság.* Ezt is gyakran mondják. L. Vagyonváltság.

BÉKÉSI-DŰLŐ *Békési-düllőü, -be.* L. Békési-föld.

BÉKÉSI-FÖLD *Békési-főüd, -re* (sz., 92). — Békési Sándor kapta a földosztáskor. *Békési-düllőü:* kevésbé elterjedt névváltozat.

BITUMENGYÁR *Bitumingyár, -ho.* — L. Szurokgyár.

BURZÁN-DOMB ~, *Bulzán-domb, -ra* (sz., 66). — Kisebb kiemelkedés az Ölyvös-dűlőben. Állítólag erre haladt régen a nagyváradi országút. A földterület gazdája legutóbb Burzán György volt. L. Hosszú-gát.

CIGÁNY-FÖLD *Cigán-főüd, -re* (sz., 44). — Itt lakott korábban a község cigánylakossága.

CSERE ~, *'-re.* — L. Csere alj.

CSERE ALJ *Csere aj, -ba* (sz., 28). — PESTY: „*Cserealy* (!)" — mivel Cserjes erdő volt. T_3: ~. Kisebb dűlő a belterület közelében. Az adatközlők a név eredetét nem ismerték. *Csere-düllőü:* Ritkábban használt névváltozat. Ugyanazt a területet jelöli, mint a/Csere alj. *Csere:* Az előbbiekből rövidült. Érdekes, hogy a mezőrész nevének nincsen *Cserje* változata. L. Cserje utca.

CSERE-DŰLŐ *Csere-düllőü, -be.* L. Csere alj.

CSERES. — A T_2 adata. Alighanem a mai Csere.

CSIBENEVELŐ FELŐLI TÁBLA *Csibenevelőü felőüli tábla, '-ba* (sz., 105). — Földtábla a Kis-tanya közelében. Mellette van a tsz baromfinevelő telepe. Új elnevezés, alig több a határ egy névtelen részének körülírásánál.

CSONKA-DŰLŐ *Csonka-düllőü, -re* (ú., 47). — Rövid útszakasz volt a Perjesben: már nincs meg. A név a dűlő szó 'földút' jelentését őrzi. N. J. mezőrészként említi.

CSONT-SZIGET. — N. J. említi: *Csontsziget.* Az adatközlők nem hallottak róla.

CSORCSÁNY *Csòrcsány, Csòrcsámba* (sz., 56). — B. J. ezt jegyezte fel róla: „16 hold föld, a román egyházé volt. A papról nevezték el." A Templom-dűlő része, nevét már nem mondják. N. J. szerint: „lapos, zsombékos, hasznavehetetlen föld volt".

CSORCSÁNY-ÉR. — Csak B. J. gyűjtésében szerepel. Az adatközlők nem tudtak róla.

CSORDA-KÚT *Csorda-kut, -ho* (k., 27). — Itt itatják az állatokat. Korábban gémeskút volt, most már szivattyús kút áll a helyén. *Guja-kut, Legelőü-kut:* Mindhárom köznévi megjelölés, egyenlő értékű változatok.

DÁVID-TANYA *Dávit-tanya, '-ra* (t., 104). — 1 lakóházból és egynéhány gazdasági épületből állott. Kál Dávid volt a tulajdonosa. Az épületeket, a ház kivételével lebontották. A terület a Kis-tanyához tartozik. *Kál Dávid tanya:* B. J. gyűjtésében így szerepel. Az adatközlők szerint ezt nem mondták.

DISZNÓ-LEGELŐ *Disznóu-legelőü, -re* (l., 46). — A sertések legelője.

ERDŐ *Erdőü, -be* (e., 84). — Újabb telepítésű akác, nyár, tölgy stb. erdő a Kréta nevű dűlőben.

ERDŐ. — T_1: ~. Talán a mai Erdő-földre vonatkozó adat.

ERDŐ ALJ. (81). — PESTY: „~ újabbi elnevezés". T_3: ~. Dűlő volt a belterület közelében. Nevét már nem mondják, a terület a Valéria-tábla része.

ERDŐ-FÖLD *Erdőü-főüd, -be* (sz., 119). — Az Etelka-puszta része. Régen erdő volt. T_3: *Vén erdő.* Ezt a nevét már nem ismerik.

ETELKA, ~-ra. (107). — Elek Gusztáv édesanyjának, Gázsy Etelkának az öröksége volt. A név mintegy 1000 holdnyi földterületet jelölt. A tulajdonos neve önmagában akkor válik földrajzi névvé, ha viselője valami miatt ismertebb másoknál. Ma is ismert név, de kisebb területre vonatkozik. Hivatalos neve: *Etelka-puszta.* T_3: *Etelka puszta.* Másik hivatalos neve: *Etelka-major-puszta* volt. A T_3 ebben az alakban is említi: *Etelka major puszta.* A lakosság ezeket nem mondja.

ETELKA-MAJOR-PUSZTA. — L. Etelka.

ETELKA-PUSZTA. — L. Etelka.

ETELKA-TANYA ~, '-ra. L. Nagy-tanya.

FALU ALJA *Falu àjja, alá, alatt, alóul* (sz., 99). — Kb. 40 holdnyi földdarab a belterület közelében. Újabb neve: *Kárcis-főüd.* Ez onnan ered, hogy Kárczis János itt kapott földet 1945 után. A név jelölésbővüléssel az egész Falu alja neve lett. *Kárcis főüggye:* az előbbivel egyenértékű változat.

FALUSI-ÉR. — L. Kántor-ér.

FALUSI-LEGELŐ *Falusi-legelőü, -re.* L. Vagyonváltsági-legelő.

FASOR *Fasòr* (125). — A Mezősasra vezető földút két oldalát régen akácfák szegélyezték. N. J. ezt jegyezte fel róla: „szántóföld, a fasorja közt van a sasi út". Ennek alapján a név jelöléstágulással a környező földterületet is jelölte. Az adatközlők erről nem tudtak.

FELSŐ-SÁRKÁNY *Fẽsőü-Sárkány, -Sárkámba* (sz., 114). — A Sárkány nevű dűlő része. Magasabb fekvésű, mint az Alsó-Sárkány.

FŰZFÁS *Fücfás Fücfázsba* (sz., 115). — Kisebb földterület, laposabb részén van egy néhány fűzfa. *Füzfásdüllő:* B. J. gyűjtésében így szerepel. Az adatközlőktől így nem hallottam.

FŰZFÁS-DŰLŐ. — L. Fűzfás.

GARABUCZI-FÖLD *Garabuci-főüd, -be* (sz., 78). — Garabuczi Vince kapta a földosztáskor.

GÉMES. (59). — N. J. adata: „~, sok gém volt az előtt." N. J. térképvázlata szerint a Veresnyele mezőrészben volt. — Kihalt név, nem hallottak róla.

GERENDÁS ~, -ra (sz., 85). — $T_{1,2}$: ~, PESTY: „~, hogy emeltebb lévén szántóföld volt." Talán a T_3 nyomán ma együtt említik a Hosszúháttal. N. J. adatközlője szerint: „vizes terület, gerendázott hidak voltak". A ma élők a név eredetét nem ismerik.

GULYA-KÚT *Guja-kut, -ho.* L. Csorda-kút.

GUSZTÁV-PUSZTA *Gusztáf-puszta* (70). — T_3: *Gusztáv puszta.* Egybefüggő, hatalmas birtokrészt jelölt a név (1151 kh). Elek Gusztáv tulajdona volt. A nép a kisebb mezőrészek neve alapján tájékozódik.

GUSZTÁV-TANYA *Gusztáf-tanya, '-ra.* — L. Veres-tanya.

GUSZTÁV-TANYASI-FÖLD. — N. J. említi: *gusztávtanyasi fődet* (!). — A tanya közvetlen környékét jelölhette. Ma nem mondják.

HALOM ~, *-ra* (sz., 123). — Kb. 100 holdnyi terület. Van benne egy kisebb domb. *Halom-tábla:* Újabb név, ritkábban mondják. N. J. adata: *halom düllő* (!). Ezt nem ismerik.

HALOM-DOMB. — N. J. említi: *halom domho* (!). — A földtáblában levő magaslatot jelölte. Az érdekes név bizonyára azért keletkezett, mert a *halom* szó már akkor is az egész földterületre vonatkozott.

HALOM-DŰLŐ. — L. *Halom.*

HALOM-TÁBLA ~, *'-ra.* L. Halom.

HANGYÁS. — T_1: ~, PESTY: ~. Kihalt név, ma csak Hangyás-ér van.

HANGYÁS-ÉR ~ (cs., 117). — PESTY: *Hangyásér; hangyásér.* T_3: *Hangyás ér.* — Korábban természetes vízelvezető árok volt, csatornázták. A Halom-táblán halad keresztül.

HÁRMAS ~, *Hármazsba* (sz., 121). — Földtábla, az Etelka puszta része. Elek Gusztáv a hatalmas földbirtokot tizenöt földtáblára osztotta, ezeket számokkal jelölte meg. Közülük a Kettes, Hármas és Tizenötös ma is él, a többi nem vált földrajzi névvé. Korábbi, de ritkábban használt névváltozatai: *Hármas-tábla, Hármazs-düllőü.*

HÁRMAS-DŰLŐ *Hármazs-düllőü, -be.* L. Hármas.

HÁRMAS-HATÁR ~, -ho (sz., 128). — PESTY: *Hármas határ,* T_3: uí. — Itt találkozik Mezőpeterd, Told és Biharkeresztes határa.
HÁRMAS-LEGELŐ *Hármas-legelőü, -re* (l., 127). — A tsz legelője a Hármas-határnál.
HÁRMAS-TÁBLA ~, *'-ba.* — L. Hármas.
HATÁR-DŰLŐ *Határ-düllőü, -be.* L. Hosszú-hát — Gerendás.
HELYSÉG LEGELŐJE. — T_2: ~. Az adat bizonyára a mai Falusi-legelőre vonatkozik.
HOMOK. — A T_1 említi. Ma csak Homok-tábla van.
HOMOK-HÁT (62). — PESTY: *Homokhát;* T_3: *Homokhát.* L. Homok-tábla.
HOMOK-LAPOS (63). — T_3: *Homok lapos.* — A Homok-tábla része.
HOMOK-TÁBLA ~, *'-ba* (sz., 62). — Homokos földterület, innen hordják a homokot. Erre vonatkoznak a ma már nem élő Homok, Homok-lapos és Homok-hát adatok.
HOSSZÚ-GÁT. — $T_{1,2}$: *Hosszu gát,* PESTY: „*Hosszugát* a régi országútvonalon volt a kistöltés után." Országút volt, Nagyváradra vezetett. Pontos helyét már nem tudták megmondani.
HOSSZÚ-HÁT *Hosszu-hát, -ra* (sz., 75). — Kisebb dűlő. Van benne egy alacsony dombvonulat. Gyakran együtt említik a Gerendással.
HOSSZÚ-HÁT-GERENDÁS *Hosszu-hád-Gerendás, -Gerendázsba* (sz., 76). — Összetett földrajzi név, a hivatalos névhasználatból terjedt el. A T_3: *Hosszugát és Gerendás* adata alighanem elírás. Az adatközlők arról nem tudtak, hogy erre vezetett volna a hajdani országút, a Hosszú-gát. A terület másik neve: *Határ-düllőü,* mert Biharkeresztessel határos. Jelenleg az Állami Gazdaság tulajdona.
JOBBÁGYTELKEK. — A T_2 említi.
KÁKÁS ~, *Kákázsba* (sz., m., 93). — Egy része hasznavehetetlen.
KÁKÁS-LAPOS ~, *-lapozsba* (m., 97). — A Kákás mélyebb része: sás, nád s más vízinövények vannak benne.
KÁL DÁVID-TANYA. L. Dávid-tanya.
KANÁLIS ~ (cs., 49). — Vízelvezető árok a Veres nyele mezőrészben. Az Ölyvösbe viszi a terület vizét. *Veresnyele-csatòrna:* Hivatalos elnevezés, kevesen ismerik. *Veresnyél-ér:* Az árok legrégibb neve, így közli a T_3 is: *Veresnyél ér.*
KÁNTOR-ÉR ~, *he* (r., 55). — 3,5 holdnyi lapályos rész; kaszálóként hasznosítják. Korábban a kántortanítóé volt. Kihalóban levő neve: *Falusiér.* Így említi a T_3 is: *Falusi ér.*
KÁNTOR-FÖLD *Kántor-főüd* (sz., 44). — A katolikus kántortanító javadalma volt.
KÁRCZIS-FÖLD *Kárcis-főüd, -be.* — L. Falu alja.
KÁRCZIS FÖLDJE *Kárcis főüggye,* -be. — L. Falu alja.
KERÍTÉS *Kerítis, Kerítízsbe* (sz., ?43). Kisebb földterület. Helyét nem sikerült egyértelműen megállapítani. K. I. szerint a Templom-dűlő Ölyvös melletti része, I. J. viszont a Kanális és a váncsodi határ közé tette. A név eredetét nem ismerik.
KESERŰ *Keserü, -be* (sz., 37). — T_1: ~. PESTY: „*keserü* (!) dombos és lapos hely is a *keserü ér* (!) után onnan, hogy nádtermő hely volt, most szántóföldé alakulva." — Gyenge minőségű földterület, neve jelöléstágulással újabban a szomszédos területeket is (Sándor-zug, Péres) jelöli.
KESERŰ-ÉR. — PESTY: *keserü ér* (!). — Bizonyára a Keserű laposabb részét jelölte.
KÉT ÁROK KÖZT *Két árok köszt, közzé, közibe* (sz., 79). — Két vízelvezető árok között van a földterület. Az elnevezés még nem tekinthető tulajdonnévnek.
KETTES ~, *Kettőüs, Kettezsbe, Kettőüzsbe* (sz., 77). — Elek Gusztáv birtokához tartozott. *Kettes-tábla, Kettezs-düllőü:* Kevésbé ismert névváltozatok. L. Hármas.
KIS ÁRON KÚT *Kis Áron kut, -ho.* L. Kis Áron kútja.
KIS ÁRON KÚTJA *Kis Áron kuttya, '-ho* (k., 68). — Jószágitató kút volt a Sovány-dűlőben. A szájhagyomány szerint tulajdonosa beleesett. A kút már régóta nincs meg, de nevét a környező földterület megjelölésére ma is használják. *Kis Áron kut:* A névnek ez a formája a valódi birtoklás megszűntét mutatja.
KIS-ERDŐ. — PESTY: *kis erdő* (!). Nem ismerik.
KIS-HALOM. — PESTY: *kis halom* (!). — A mostani Halom-táblában lehetett.
KIS-MAJOR *Kis-majòr, -ba.* — L. Kis-tanya.
KIS-SZIK *Kis-szík, -re* (sz., 80). — 30 holdnyi terület, egy része szikes talaj.

KIS-TANYA ~,'-*ra* (t., 100). — 1950 körül építette a Virágzó Tsz a Valéria-istálló helyén. Juhhodályok vannak itt; most a Dózsa Tsz tulajdona. *Kis-majòr:* Ritkán hallható névváltozat.

KIS-TANYASI-HÍD *Kis-tanyasi-hid.* — L. Ölyvös hídja.

KIS-TÖLTÉS. — PESTY: *kistöltés* (!). L. még Hosszú-hát.

KISVAGYONVÁLTSÁG *Kisvagyonválcság, -ba* (sz., 72). A Vagyonváltság-dűlő kisebbik része.

KOLDUS-HÁT (32). — N. J. említi: „*kódushát, kūdushát* (!) a vasút mellett, a Móricz Pálé volt, legelő, egyszer egy nyáron leégett; *égett peterd*nek (!) is nevezték." Az elnevezést a ma élők is ismerik, de helyhez kötni már nem tudják. N. J. térképvázlata szerint a határrész a Som-sziget és a Nagy-Peres között volt.

KONCZÉ. — PESTY: ~. Nem ismerik.

KONCZ-ERDŐ (120). — T_1: *Kontz erdő,* T_3: *Koncz erdő.* — Az Etelka-pusztához tartozott. Kihalt név.

KONCZ-RÓNA. — PESTY: *Kotz rona* (?). Bizonytalan olvasatú adat.

KÖRTEFÁS (95). — T_3: *Körte fás.* A Gusztáv puszta része volt. Vadkörtefákról nevezték el. Kihalt név.

KÖRTÉLYES (113). — Csak N. J. említi: *Körtíjes.* A ma élők nem hallottak róla.

KÖVESGÁT *Kövezsgát, -ra* (ú., 42). — Kövezett országút volt, erre építették a nemzetközi műutat.

KÖZÖS-LEGELŐ *Közös-legelőü, -re.* L. Vagyonváltsági-legelő.

KRÉTA ~, *-ba* (sz., e., 90). — Fekete talajú, vízállásos terület. Nevét állítólag onnan kapta, hogy földjével, ha megszáradt, írni is lehetett. Utóbb egy részét beültették fákkal. *Kréta-sziget:* Nagy esőzések idején a terület szigetszerűen emelkedik ki. *Kréta-düllőü:* E két utóbbiból rövidült a ma általánosabban elterjedt Kréta név.

KRÉTA-DŰLŐ *Kréta-düllőü, -be.* — L. Kréta.

KRÉTA-SZIGET ~, *-szigedbe.* — L. Kréta.

LEGELŐ *Legelőü, -re* (l., 26). — A szarvasmarha legelője a Peresben. Másik neve: *Szíkilegelőü,* mert szikes a talaja.

LEGELŐ-KÚT *Legelőü-kut, -ho.* L. Csorda-kút.

LÉNIA ÚT *Lénija ut, -ra* (ú., 109). — Egyenes földút, az Etelka-tanyától Biharkeresztesre vezet. Ma is használják.

MALOM-SZIGET ~ (sz., 58). — T_1: *Malomsziget.* PESTY: „*Malomsziget,* malom állott ott az Ölyvőséren." T_3: uí. — A Perjes része volt. *Malom-zug:* B. J. így jegyezte fel. Mindkét névváltozat kihalóban van.

MALOM-ZUG. — L. Malom-sziget.

MERZA HÍDJA *Merza higgya,'-ho* (h., 110). — Betonhíd az Ölyvösön. Korábban Merza Jenő birtokához tartozott.

NAGY-HALOM. — JAKÓ: *Naghalom* monticulus (i. m. 320). PESTY: „*Nagy* és *kis halom* egyik feljebb, s a másik alantabbi fekvésénél fogva." T_3: *Nagy halom.* A mai Halomdomb kihalt neve; a névváltozás bizonyára azért következett be, mert a talajműveléssel a kisebbik halom megszűnt, így fölöslegessé vált a megkülönböztetés.

NAGY-NYOMÁS. — B. J. említi: „*Nagy nyomás,* a cséplést ezelőtt ott végezték, s valamikor ott lóval nyomtattak." Az adatközlők csak Nyomás elnevezésről tudtak.

NAGY-PERES (25). — PESTY: *nagy peres* (!) T_3: *Nagy Peres.* — Dűlő a műút mentén. Neve ilyen formában nem él, a vele szomszédos Peres-tagrésszel együtt *Peres*nek nevezik.

NAGY-SZIK *Naty-szík, -re* (sz., 81). —T_1: *Nagyszék* (!), PESTY: *Nagy szík.* (Az *í* olvasható *é*-nek is.) T_3: *Nagy szík.*

NAGY-TÁBLA (102). — T_3: *Nagy tábla.* — Kihalt név, az Etelka-tanya környékét jelölte.

NAGY-TANYA *Naty-tanya, '-ra* (t., 54). — A belterület közelében van, a Dózsa Tsz gazdasági központja. Tehén- és lóistállók, juhhodály, gépműhely, kovács- és kerékgyártó műhely, anyagraktár, magtár, mérlegház, gabonatároló, takarmányszín tartoznak hozzá. *Téjesz-tanya:* Ritkábban használt névváltozat.

NAGY-TANYA *Naty-tanya,'-ra* (t., 108). — T_3: *Nagy tanya.* — Az Etelka-puszta gazdasági központja volt. Istállók, bognár- és kovácsműhely, magtár, gazdatiszti lakás és cseléd-

ház tartoztak hozzá. 1945 után felszámolták. *Etelka-tanya; Etelka-natytanya:* Kevésbé elterjedt névváltozatok voltak.

NAGY ÚT. — JAKÓ: *Naghwth* via publica (i. m. 320).

NAGYVAGYONVÁLTSÁG *Nagyvagyonválcság, -ba* (sz., 89). — A Vagyonváltság-dülő nagyobbik része. Korábbi neve: *Bagjos.* Ezt ritkábban mondják.

NYÁRFÁS. — B. J. a Som-szigetnél említi. Nevét 3 nyárfáról kapta. — Az adatközlők nem ismerték.

NYILAS ~, *-ra* (sz., 27). — PESTY: „~, szentmártoni helység felé, mert úrbéri kaszáló volt." T_3: ~. — Az adatközlők úgy tudják, hogy régen kis parcellákra volt osztva, de nevét nem hozták ezzel kapcsolatba. *Nyilazs-düllőü:* Néha így is mondják.

NYILAS-DŰLŐ *Nyilazs-düllőü, -re.* L. Nyilas.

NYOMÁS ~, *-ra* (l., 50). — A község legelője a belterület mellett.

ÖLYVÖS *Öjvös, Őjvös* (cs., 67). JAKÓ: *Evlwes* fluvius, *Wlues* (i. m. 320). $T_{1,2}$: *Ölves* (!). PESTY: *Őlyvős* (!). Nagyobb vízelvezető árok. Romániából érkezik s átmegy az egész mezőpeterdi határon. Korábban természetes vízfolyás volt, csatornázták. *Öjvös-, Őjvös-csatorna:* Újabb, hivatalos jellegű névváltozat. *Öjvös-, Őjvös-ér:* Így ritkán mondják.

ÖLYVÖS-CSATORNA. — L. Ölyvös.

ÖLYVÖS-ÉR. — T_3: *Ölyvös ér.* L. Ölyvös.

ÖLYVÖS *Öjvös, Őjvös* (sz., 74). — T_3: ~. A név nemcsak a csatornára, hanem egy mellette fekvő földdarabra is vonatkozik. *Öjvös-, Őjvözs-düllőü:* Hivatalos jellegű változat. A terület másik neve: *Sován-düllőü.* Gyenge talajáról kapta.

ÖLYVÖS-DŰLŐ *Öjvös-, Őjvözs-düllőü, -be.* L. Ölyvös.

ÖLYVÖS HÍDJA *Öjvös higgya, Őjvös higgya, '-ho* (h., 106). — Betonhíd az Ölyvösön a Kis-tanya közelében. *Kis-tanyasi-hid:* Gyakran mondják így is.

PALLAG. — PESTY: ~. Kihalt név, ma csak köznévként él: 'műveletlenül hagyott földterület'.

PALLÓ-HÁT (71). — T_3: *Pallóhát.* A Veresnyél és Nagy-szik között volt.

PAP-FÖLD *Pap-főüd, -re.* L. Pap-tag.

PAP-RÁTA ~, *'-ra, '-ba.* L. Pap-tag.

PAP-TAG ~, *-ba* (sz., 64). — A római katolikus lelkész javadalma volt. Újabb név, ez a legáltalánosabb. Más elnevezései: *Plébánija-főüd, Plébánus-főüd, Pap-ráta, Pap-főüd.* Ezeket is mondják.

PERES ~ (sz., 29). — Dűlő a váncsodi határ mellett. N. J. feljegyzése szerint nevét onnan kapta, hogy a váncsodiakkal pereskedtek érte a helybeliek. Korábban két részből állt: Peres-tagrész és Nagy-Peres. L. még Perjes.

PERES-TAGRÉSZ (23). — PESTY: *Peres tagrész.* T_3: uí., *Peres tag rész.* A Peres községtől távolabbi része. A görögkeleti egyházé volt.

PERJES ~, *Péres* (sz., 48). — $T_{1,2}$: *Perjés* (!). PESTY: „*Perjes* vagy *Péres,* lehet hogy *peres* volt, most azonban a lakosság szántója." T_3: ~. Dűlő. Nevének eredetét nem magyarázták. Úgy tapasztaltuk, hogy az adatközlők a Peres, ill. Perjes, Péres neveket hasonló hangzásuk miatt néha felcserélték.

PETERDI-FERTŐ. — JAKÓ: *Peturdiferthew* (i. m. 320).

PINCE-RÉT. — PESTY: „*Pinczerét,* lehet mert a többinél mélyebben esik, és a monda szerint régen a vaddisznók fészkelték." — Az Etelka-pusztához tartozott. Többet nem tudtak róla.

PLÉBÁNIA-FÖLD *Plébánija-főüd, -re.* L. Pap-tag.

PLÉBÁNUS-FÖLD *Plébánus-főüd, -re.* L. Pap-tag.

PUSZTA ~, *-ra* (sz., 30). — $T_{1,2}$: ~. PESTY: ~. Dűlő. A néphagyomány szerint Mezőpeterd korábban ezen a részen feküdt, de miután kétszer is leégett, új helyre települt. Szántáskor még gyakran találnak itt tégladarabokat. *Puszta-düllőü:* Kevésbé elterjedt névváltozat.

PUSZTA-DŰLŐ *Puszta-düllőü, -be.* L. Puszta.

RÁMPA ~, *'-ho* (ú., 57). — A Keserűbe vezető földút átjárója a vasúton. A köznevet a földterület megjelölésére is használják.

RÁTA. — PESTY: „~, újabbi elnevezés". T_3: ~, *Rata* (!). Azonos a mai Pap-rátával. Így nem mondják.

RÉGI PALLÓK. — PESTY: „~ azonban inkább *Pallag*." — Határrész neve lehetett Eredetileg bizonyára az ideiglenes fahidakra, deszkapallókra vonatkozott a megjelölés. Ilyenek korábban az Ölyvösön több helyen is voltak.

RÓNA (126). — PESTY: „*Róna* vagy *Kotzrona* (?), mert a *kis erdő* után valamivel rónább volt." T_3: ~. Kihalt név.

SÁNDOR-ZUG ~, *-ba* (sz., 52). — T_1: *Sándor zug*. PESTY: *Sándorzug*. T_3: uí. — Dűlő az Ölyvös és a vasútvonal között. Sándor nevű család nincs a községben.

SÁRKÁNY ~, *Sárkámba* (sz., 103). — Dűlő. Ma két különálló része van: Alsó- és Felső-Sárkány. *Sárkán-fok:* Eredetileg bizonyára a mezőrészben levő laposabb helyet jelölte, ebből lett jelöléstágulással az egész határrész nevévé. A szájhagyomány szerint itt gyakran lehetett sárkányt fogni, innen kapta a nevét. A T_1 adata: *Szárkány fok* nyilvánvaló elírás.

SÁRKÁNY-FOK *Sárkán-fok, -fogba*. L. Sárkány.

SASI ÚT *Sasi ut, -ra* (ú., 88). — Műút, Mezősasra vezet.

SASI ÚT BAL OLDAL *Sasi bal o͡udal, -ba* (sz., 111). — Földtábla a műút mentén.

SASI ÚT JOBB OLDAL *Sasi ut jobb o͡udal, -ba* (sz., 98). — Határrész az előbbivel szemben. Mindkettő egészen új megjelölés.

SOM-SZIGET ~, *-szigedbe* (sz., 33). — PESTY: *Somsziget*. T_3: uí. Dűlő a belterület közelében, a Kanális mellett. Neve kihalóban van.

SOM-SZIGET-ÉR (34). — T_3: *Somsziget ér*. A dűlő lapályos részére vonatkozott. Nem mondják.

SOVÁNY-DŰLŐ *Sován-düllő͡ü, -be*. L. Ölyvös.

SZÁNTÓÚT. — JAKÓ: *Zanthowuth* via (i. m. 320).

SZENT JÁNOS ÚTJA. — JAKÓ: *Zenthianusvtha* via (i. h.).

SZENTMÁRTONI ORSZÁG ÚT. — T_2: ~.

SZŐKE-GAZ. N. J. adata: *szőke gaz* (!), legelő. — Nem ismerik.

SZIK (24). — N. J. említi: *Szík*. — Itt van a Sziki-legelő. Ez a név nem él.

SZIKI-LEGELŐ *Szíki-legelő͡ü, -re*. L. Legelő.

SZOMAJOM-HÍD. — JAKÓ: *Zomaiomhid* pons (i. h.). Szomajom Berettyószentmártonhoz tartozik.

SZŐLŐS-KERT *Szőllő͡üs-kert, -kèrbe* (l., sz., 39). — A Som-sziget része. Valamikor szőlő lehetett benne, erre nem emlékeznek. Neve kihalóban van.

SZUROKGYÁR *Szuroggyár, -ho* (35). — A Puszta-dűlőben van. Itt készítik az útburkoláshoz szükséges bitument. *Bitumingyár:* Így is emlegetik.

TEKERŐ-ÉR. — JAKÓ: *Thekerewer* fluvius (i. h.).

TEMPLOM-DŰLŐ *Templom-düllő͡ü, -be* (sz., 36). — $T_{1,2}$: *Templom dülő*. T_3: *Templom dűllő*. — Kb. 100 holdnyi földdarab a belterület közelében, egyik vége a római katolikus templommal határos.

TIZENÖTÖS ~, *Tizenötözsbe* (sz., 116). — Elek Gusztáv nagybirtokosé volt. *Tizenötös-tábla:* Így ritkábban mondják. L. Hármas.

TIZENÖTÖS-TÁBLA ~, *'-ba*. L. Tizenötös.

TOLDI ÚT *Toldi ut, -ra* (ú., 118). — Földút, bekötőút. Told községbe vezet.

TSZ-TANYA *Téjesz-tanya, '-ra*. L. Nagy-tanya.

TÚLMEZŐ (122). — PESTY: „*Tulmező*, mert a hangyás éren túl esik." T_3: ~. — Kihalt név.

ÚJ-FOGÁS (112). — PESTY: *Uj fogás*. „*Ujfogás* mert legelőből fogódott el." T_3: *Új fogás*. — Kihalt név, helyét csak a térkép alapján lehetett megállapítani.

ÚJMALOM-TÓ. — JAKÓ: *Wymolomthew* rivulus (i. h.).

VAGYONVÁLTSÁG *Vagyonválcság, -ba* (sz., 83). — 1923-ban váltották meg a helybeliek Elek Gusztáv nagybirtokostól. Két táblából áll: Kis- és Nagyvagyonváltság.

VAGYONVÁLTSÁGI-LEGELŐ *Vagyonválcsági-legelő͡ü, -re* (l., 51). — Máshol van, mint a Vagyonváltság. Korábban a szarvasmarha legelője volt, most a tsz juhlegelőként hasznosítja. *Falusi-legelő͡ü, Közös-legelő͡ü:* Kevésbé használt névváltozatok.

VALÉRIA *Valérija, '-ra* (sz., t., 100). — Az Elek család egyik nőtagjának a birtokrésze volt. Tanya és földtábla tartozott hozzá. A tanyát, melyen egy istálló és cselédház volt, 1945 után felszámolták. Helyére építették a tsz Kis-tanyáját. *Valérija-istállóu, Valérija-tanya:* A gazdasági központot így is nevezték.
VALÉRIA-FÖLD *Valérija-főüd, -re.* L. Valéria-tábla.
VALÉRIA-ISTÁLLÓ *Valérija-istállóu.* — L. Valéria.
VALÉRIA-TÁBLA *Valérija-tábla, -ba* (sz., 101). — A tanya körüli földtábla neve. *Valérija-főüd:* Mindkettőt mondják.
VALÉRIA-TANYA *Valérija-tanya, '-ra.* — L. Valéria.
VÁLYOGGÖDÖR *Vájoggödör, -re* (g., 41). — Itt vették az építkezésekhez a vályogot.
VÁNCSODI GÁT ~, *-ra* (ú., 31). — Országút, Váncsodra vezet. Másik neve: *Váncsodi ut.*
VÁNCSODI ÚT *Váncsodi ut, -ra.* — L. Váncsodi gát.
VÁRADI FÖLDJE *Váradi főüggye, '-re* (sz., 65). — A Vagyonváltság része. Az első világháború után kapta Váradi János vitézi szolgálataiért. Másik neve: *Vitész-főüd* volt. Ma mindkettő kihalóban van, helyettük a dűlő nevét mondják.
VASÚT-DŰLŐ *Vasud-düllőü, -re* (ú., 69). — Földút a vasútnál.
VÉN-ERDŐ. — T_3: *Vén erdő.* Kihalt név. L. Erdő-föld.
VERES-MEZŐ. — N. J. adata: „*Veresmező* vót, mikor kimagvazott." A Homok-tábla után említi, feltehetőleg valahol ezen a részen lehetett.
VERESNYÉL ~, *-re.* L. Veresnyele.
VERESNYELE ~, *Veresnyele, Veresnyelü, Veresnyeli, -re* (sz., 53). — N. J.: *veresnyelü* (!). Földterület a Veresnyele-ér két oldalán. A néphagyomány szerint valamikor a törökökkel harcoltak itt. Állítólag kardokat s más harci eszközöket találtak ezen a helyen. — A név ejtésében az adatközlők bizonytalanok voltak. A szóvégi mgh. jellegét nem mindig lehetett egyértelműen megállapítani. *Veresnyél:* Bizonyára tévesen kikövetkeztetett alak az előbbi formákból. Így közli a T_3 is: *Veres nyél.*
VERESNYELE-CSATORNA *Veresnyele-csatorna.* L. Kanális.
VERESNYÉL-ÉR. L. Kanális.
VERESNYÉLEN TÚL *Veresnyelin tul* (sz., 40). — T_3: *Veresnyélen tul.* A csatorna községtől távolabbi partjának a megjelölése volt. Helyraggal nem használták. Ma már nem mondják.
VERES-TANYA ~, *'-ra* (t., 60). — A Gusztáv-puszta gazdasági központja volt. Istállók, bognár- és kovácsműhely, dohányszárító, gazdatiszti lakás, cselédház tartozott hozzá. 1945 után felszámolták. — Népi nevét onnan kapta, hogy az épületek vörös cseréppel voltak fedve. *Gusztáf-tanya:* A tulajdonos keresztnevével ritkábban mondták.
VITÉZ-FÖLD *Vitész-főüd, -re.* L. Váradi-tag.
ZUG ~, *-ba* (sz., 96). — PESTY: ~. T_3: ~. Dűlő az országút és az Ölyvös egyik kanyarulata között. Neve kihalóban van, a terület a Valéria-tábla része.

Kálnási Árpád

DIE GEOGRAPHISCHEN NAMEN VON MEZŐPETERD

Mezőpeterd ist eine Zwerggemeinde im Kreis Berettyóújfalu in der Nähe der rumänischen Grenze. Ihre Fläche beträgt 1823 ha, ihre Einwohnerzahl 755 Personen. Der Hauptbeschäftigungszweig ist der Feldbau.

Der Name der Gemeinde taucht das erste Mal 1291 in der Form *Peturd* auf, doch es hat ihn schon weitaus früher gegeben. In einer Urkunde aus dem Jahre 1382 kommen *Mezewpetherd* und *Feghuernekpeterd* als Schwestergemeinden vor. Der Grund für diese zwei Bezeichnungen mag sein, dass die Bewohner von Mezőpeterd sich mit dem Feldbau beschäftigten, während die Bewohner von Fegyvernekpeterd zu den Volkselementen zählten, die für den Burggespan von Bihar als Soldaten auftraten. Das mittelalterliche Dorf stand nicht an dem jetzigen Ort, sondern lag auf dem als Pussta bezeichneten freien Feld; diese Siedlung wurde aber während der Türkenkriege völlig zerstört. Die gegenwärtige Siedlung ist 1733 entstanden, ihre ersten Bewohner waren ungarische und rumänische Dienstleute.

Die geographischen Namen der Gemeinde sammelte der Verfasser im Frühjahr 1977 gemeinsam mit Studenten des Faches Ungarisch. In dieser Arbeit kommt neben dem lebendigen Namensmaterial auch das Namensmaterial einiger wichtigerer Quellen und Landkarten vor.

Bakó Endre

Nadányi Zoltán szigligeti levelei

„Az 1944-es esztendő nagyon kifárasztott, valóságos letargiába estem akkoriban és nagyon nehezen ocsúdtam belőle... Én magam itt ragadtam Pesten, itt ért a felszabadulás és utána nagyon jól találtam itt magamat. Pest megye levéltárába vagyok beosztva hivatalilag" — Egy el nem küldött levelében Nadányi Zoltán írta e sorokat. A levél hangneme bizakodó, és bizakodó volt a költő tetteiben is, ami elsősorban új verseket jelent. Nadányi már az első szabad sajtótermékben, a Zilahy Lajos szerkesztette Szabadságban megszólalt, később sorjáztak versei a Magyar Nemzetben, az Irodalom és Tudományban, az Új Időkben egészen 1949-ig. Abban az évben már alig jelent meg valami tőle, aztán 1950-ben, 1951-ben semmi, 1952-ben két vers, a következő két évben megint semmi. 1955-ben tért vissza az irodalomba, akkor került rokonszenves egyénisége és költészete ismét az érdeklődés reflektorfényébe, amikor már viaskodott a halállal, búcsúzott az élettől.

A kényszerű megtorpanás, a pálya szélére szorulás nem a Nadányi hibája volt, hanem a kor bűne. Nadányi Zoltán, a híres bihari dzsentri-család sarja vállalta az új rendet, hitt egy jobb világban. Költőként és újságíróként szolgálta a kibontakozást. Az alkalmi, reklámízű költészethez azonban nem volt affinitása, biztos ízlése, minőségigénye távol tartotta az efféle megalkuvástól. Amikor győzött a merev, kirekesztő, a mű esztétikai értékeit lebecsülő és a politikai agitációt kizárólagos szemponttá avató irodalomszemlélet, Nadányiba is belefojtották a szót. Örülhetett, hogy a műfordítás révén maradt kapcsolódási pontja az irodalomhoz. Pedig 1949-ben nyugdíjba ment a Pest megyei Levéltárból, így aztán lehetősége adódott volna arra, amire addig nem nyílott módja: csak az irodalomnak élni!

1953 végén hozzálátott egy verses színmű komponálásához, vele egyidőben műfordítói munkát végzett és fárasztó kontroll-szerkesztésekkel bajlódott. Mivel az Aranykéz utca 3. szám alatti lakásban élt Gertrúd leánya (a Félálomban című regény írója) férjével, Kovacsóczy Istvánnal és Katalinnal, Nadányi Zoltán nem tudott otthon dolgozni. Az Irodalmi Alaptól alkotóházi beutalót kért és kapott. Előbb Visegrádra ment, de ott valószínűleg nem feleltek meg a körülmények az alkotó munkához, így hamarosan átköltözött Szigligetre. Ez 1954. január első napjaiban történt, s egészen áprilisig dolgozott ott. Feleségének három-négy naponta levélben üzent. Ezek a levelek néha csak az író ügyes-bajos dolgait, szűkös anyagi lehetőségeit, filléres gondjait örökítik meg, máskor kiválóan érzékeltetik a kor atmoszféráját, irodalomfelfogását, a költő nézőpontját, humorát, iróniáját.

A levelek többsége írói kvalitásokat hordoz, közzétételüket ez indokolja. Mutatják, hogy kétségek és remények közepette alkotta meg színművét, melyet 1954-ben mutatott be a Magyar Rádió, 1958-ban pedig a Déryné Színház. A színmű Tamássy Zdenkó megzenésítésében a Népszínház jóvoltából az 1980/81-es évadban ismét közönség elé került.

1.

Nadányi Zoltánné
Budapest V.,
Aranykéz u. 3.
K. t.![1]

Éppen jó helyre jöttem, Képes Géza[2] maga is kovácsmester fia. Egyidőben segített is az apjának, segédje volt. E réven sok hasznosat tud nekem mondani. Néhány szakkifejezésre máris szert tettem. Most indulok éppen a visegrádi kovácsműhely felé, falu végén van, nem messze az Alkotóháztól.[3] — A szobám minden tekintetben ideális, jó nagy, az udvari szobánknál nagyobb, kitűnő cserépkályhája van, gyorsan és jól fűthető, a kályha benyílójában pillanatok alatt vizet melegíthetek, a kávét is ott tartom melegen. Közvetlen szomszédom nincs, semmi se zavar semmi tekintetben. A társaság is nagyon megfelelő nekem, szóval a lehető legjobb itt minden. Csókolja Abs.[4]

1953. december 12.

Feladó: Nadányi Zoltán
Visegrád
Fő u. 47.

2.

K. t.!

Bölcsen teve, hogy kétféleképpen is küldött pénzt, így aztán nem volt fennakadás, különben lett volna. Örülök, hogy semmi nagyobb baj nincs otthon, rémlátomásaim alaptalanok voltak. Kedden csak egyen érkeztek: Oravetz Paula, Déry Tibornak, a nagy regényírónak elvált felesége, maga is kiváló regényíró. Mások is jönni akartak, de lebetegedtek. Honti Rezső[2] se érkezett meg a spirituszszal. No de azért ne küldjön nekem spirituszt, az ilyesmit nem való postán küldeni. Addig is, míg szert teszek itt spirituszra, a konyhai villanyresón forralom a kávét, maga Sós elvtárs[3] biztatott rá. Különben ő nagy buzgalommal keresgél most nekem más megfelelő szobát. Egyelőre nem sürgős a szobacsere, csend van és nyugalom, hiszen csak négyen vagyunk. Aischilosék[4] szombaton távoznak, onnan kezdve ketten maradunk O. Paulával. Holnap kiadósabban írok Magának, most csak röviden, mert még Pákozdy elvtársnak[5] is írnom kell, aki már sürgeti (szendén) a Weerth-ügyet[6]. Az utóbbi ügy most már jól halad előre, hamarosan készen leszek vele. (Közben nem feledkezem el róla, hogy a darabrészletek idejében befussanak a Csillaghoz[7] és lehetőleg az Új Hanghoz is.[8]

Az egész csalárdot sokszor csókolja Abs.

Szigliget, 1954. jan. 7.

3.

K. t.!

Megkaptam a második levelét is, a tavaszi képtárral és a borotvapengékkel együtt. A képek gyönyörűek, különösen az „IBOJA". Mutattam Miksának, ő meg a csecsemőknek, hadd legyen még utoljára egy kis örömük szegénykéknek. Ez a Miksa csupa szív.[1]

Megjött időközben a beutalásom febr. 1-ig, úgy látszik, ez így megy, négyhetenkint utalnak be újra és újra. A fizetség erre a hónapra 280 ft, de ezt Maga azóta már biztosan tudja.

A Szépirodalmi megküldte a „fiúkat" expressz-ajánlva.[2] Úgy látszik, elfogadják a feltételemet: havonta 50 oldal. Várom most a levelüket és a szerződést, utóbbit majd elküldöm az Irodalmi Alapnak és kérem a beutalásom megnyújtását hosszabb időre, egyúttal a Magáét is 2 hónapra. Tessék megírni nekem, melyik két hónap volna alkalmasabb Magának, február-március, v. március-április. Úgy gondolom, az utóbbi, de ezt Maga tudja jobban.

Ilyenformán az előleg is esedékessé válik hamarosan, 480 ft maradna nekem az 1200-ból.

A Lányi-fordítás kontrolljával már nagyon előre haladtam, jövő hét végére ígértem a munkálat befejezését.

Ma délelőtt költözöm át az épület másik végébe, nyári szobámba, a 14-esbe. Ott halálos csend van egész nap, azóta is többször meggyőződtem róla. Itt a 6-osban teljes pangás esetén is zavaros a koradélután, mert az egész épületrészt rázza a favágás.

Aischilosék ma hajnalban akartak elutazni, de nem tudtak a nagy hófúvásban. Ha majd mégis elmennek, ketten maradunk Oravetz Paulával, aki Németh elvtársnő helyét foglalta el a szomszéd szobában, a 7-esben. Nagyon csendes, kellemes teremtés és sok érdekeset mesélget. Jóban volt Karinthynéval is. Most elszakadok a közeléből, pedig ideális szomszéd volt.

Tessék megmondani Öcsinek,[3] köszönöm, hogy gondolt rám, bátran küldheti nekem a csodaszert, mert a megengedettnél is kevesebbet fogok beszedni belőle. Ugyanis lassan bár, de fokozatosan javulok.

Ami a kávé- és pénzkérdést illeti: legjobb volna, ha sürgönyileg küldene nekem 100 ft-ot. Azért sürgönyileg, mert hétfőre már nem volna elég pénzem különben, u. i. spirituszra elment 18 ftom. Ha hétfőn megkapom a 100-at, akkor még vehetek belőle kávét délután a szövetkezetben. Az ottani kávé kitűnő. A 100-ból sokáig eléldegélhetnék, esetleg az emberi kor legvégső határáig.

Az egész csalárdot csókolom, a tanítónénitől újabb rajzokat kérek! Cs. Abs.

Magát már csak azért is be kell ide utalni, mert a német tudományával is segítségemre van a fordításban. Tehát munkatárs.

Szigliget, 1953. jan. 9.

4.

K. t.!

Csak röptében írok, nagyon sietek a kontrollszerkesztéssel, nagyon sürgetik. A Szépirodalmi megküldte a szerződést aláírás végett, eszerint a 400 oldalas könyv fordítását három részletben kell szállítanom, május 1-én, aug. 1-én és szeptember 30-án. Így elviselhető, mert havonta csak 43 oldalt kell fordítanom. A jogdíj az I. kategória szerint. Egyébként még szombaton elküldtek számomra a Jogvédő Irodába irányítva 1400 forintot. A pénz rövidesen ott lesz, tehát meghatalmazásfélét küldök Magának. Máris küldeném, de pillanatokon múlik, hogy elérek-e még a postára 12 óra előtt.

Az új szobámban nagyon jó, nem bántam meg, hogy átköltöztem. Állapotom rohamosan javul, de a koszt is javul. Még mindig kettesben vagyunk Oravetz Paulával.

Mindnyájukat csókolja Abs.

Szigliget, 1954. jan?

A pénz (100 ft) megjött, menerendszerűen.

5.

Szigliget, 1954. jan. 13. d. e. 11 óra

K. t.!

Megkaptam a balatoni festményt is, elnézegetem sokszor és a Balaton mellett érzem magam. Nagyon ügyes ám a Tanító Néni,[1] egyre viccesebben rajzol. Küldök neki hálából 20 í-í-í-í-ív papírt, de azt Maga vegye meg Pesten, itt nem lehet kapni.

A kontrollszerkesztés felerészét már elvégeztem, a másik felével szombatra kell elkészülnöm fejvesztés terhe alatt. Emiatt megeshetik, hogy a Csillagnak és Új Hangnak szánt küldeményem elkésik, azért holnap expresszlevél megy az Irodalmi Alapnak: újabb előleget kérek februárra. Könnyen megtehetem, mert csatolom a Szépirodalmival kötött, legalább is 9000 ftos szerződést.

A Bredel-féle 1400 ftos előlegből természetesen csak 560 ft marad nekem, viszont a kontrollszerkesztésért járó összeg is hamarosan kifizetésre kerül. Ennek a maradványa se lesz nagy összeg, kb. 300 ft. .

Jó volna, ha a keskeny piros szekrényem tetején levő közismert világossárga irattartóból (ahol az értékpapírokat őrzöm) kikeresné az utolsó békekölcsönjegyzéssel kapcsolatos értesítést és annak alapján befizetne 100 Ft-ot oda, ahova kell. Úgy emlékszem, csekklapot is küldtek. Március végéig kell a 300 ftot befizetnem, jó lesz megkezdeni a törlesztést. De ez nem sürgős még, akkor cselekedje csak, ha elegendő pénz gyűlt össze már.

A szobám kitűnő, mindenféle szempontból. A nagy fürdőszoba is újból az enyém. Nyolc fokkal hidegebb van itt, mint az 5-ösben (14 fok), de az engem nem zavar, sose fázom és ha fáznék, átmehetnék egy közeli fürdőszobába, ahol jó meleg van. Az is elhagyatott és jó tágas, ott szoktam fürödni, most már mindennap.[2]

A hajnalig tartó kontrollszerkesztés ellenére is rohamosan javulok, jövő héttől kezdve pedig áttérek a természetes életmódra, ettől a fordulattól sokat várok.

Csodálatos szellemi frisseségemet máris visszanyertem teljesen. El ne felejtsem: küldjön nekem *gépradírt* a borotválkozáshoz és *timsót* a géphibák eltüntetésére.

Jövő héten majd (kontrollszerkesztés után) gondolkodóba esem rajta, mikor kellene Magának idejönni munkatársi és gépírói minőségben. Bredel elvtárs művének febr. 1-én esem neki, de nem lesz nagy eset, hiszen a szerződés értelmében naponta alig kell többet lefordítanom 1 oldalnál. Legeslegfeljebb 3 órai munka.

Mellékelem az 560 ft felvételéhez szükséges megbízólevelet. Körülbelül már ott is van a pénz. — Ha felvette, tessék nekem egyszerű postautalványon 100 ftot küldeni. Ez idő szerint még bőven van pénzem, de jobb minél előbb küldeni az utánpótlást, mert a sietség pénzbe kerül és vesződséggel jár. — Mindnyájukat több ízben csókolja Abs.

6.

Nadányi Zoltánné
Budapest V.,
Aranykéz u. 3. III. em. 5.

K. t.!

Most adtam fel a postán a kontrollszerkesztési anyagot, óriási munka volt, könnyebben lefordítottam volna újonnan. És nem csinálhattam másképp, mindenütt a szöveghűség rovására ment a rossz fogalmazás. — A tartalmas küldeményt is, a levelet is, a 100 ftot is megkaptam. Egyidőben a Bredel-fére pénzzel, amiből 500-at rögtön visszakormányoztam, azóta bizonyára megkapta. Most csak futtában írok, holnap bőségesebben. Miattam ne aggódjék, úgy élek, itt, mint hal a vízben. — Ági rajzai nagyon üdítőek és érdekesek. Cs. Abs.[1]

Szigliget, 1954. jan. 19.
Feladó: Nadányi Zoltán
Sziliget, Alkotóház

7.

K. t.!

Hosszú idő óta az első nyugodt napom, ugyanis végre túl vagyok azon a rendkívül hálátlan feladaton, amit a Humoristische Skizzen[1] jelentett számomra. Hogy ez mi volt, micsoda borzadály, azt csak élőszóval lehet elmondani. Csak itt tudtam meg, Szigligeten, hogy a fordító egyúttal öntudathasadásban is szenved. Hát ebbe a hasadásba én magam is majd belehasadtam. Legnagyobb baj az

volt, hogy az eredeti mű természeténél fogva majdnem minden stílushiba egyúttal a lényeget hamisította meg, azért terjedt ki a szöveghűség ellenőrzése a szokottnál is sokkal szélesebb területre. Úgyszólván az összes többi lektorok munkáját el kellett végeznem egyúttal, anélkül nem vállalhattam volna a felelősséget a szöveg hűségéért. De a Weerth-i trükköket (szójátékokat stb.), azokat se tudta magyarul megismételni a fordító, nekem kellett megoldanom a néha lehetetlennek látszó feladatokat. Közben nagyon érdekes volt számomra ez a vívódás.

Azóta megkaptam a még hátralevő anyagot is, ez már jóval könnyebb eset, újságcikk- és krokigyűjtemény, nincs alkalma benne Weerthnek megjátszani magát. Ezzel egy hét alatt végzek.

Megint közel van a postazárlat ideje, csak sebtében vetem most papírra a legfontosabb közleményeimet.

1. Zsebkendőkre nincs szükségem, azokat magam mosom ki és a szabadon álló fűtőtesten 5 perc alatt kiszáradnak. Egy pár harisnya kellene inkább.

2. Tessék nekem egynéhány kitolós szipkát küldeni, meg nagyalakú levélborítékokat, amikben a felébe hajtott ívpapír elfér. (Papírt majd az Irodalmi Alaptól kérek, de ha kapni lehet a boltban, azt is küldhetne, akármi keveset.)

3. A „Bocsáss meg" egy példányát is tessék nekem elküldeni alkalomadtán.[2]

4. Az iratokat illetően gondolkodóba esem, hol is lehetnek. Legközelebbi levelemben megírom.

5. Ági azt írja nekem a levelében, küldjem el neki a „skakot". Gondolom, arról van szó, hogy a sakkal szeretne játszani, tessék neki odaadni, megküldtem. (Nichts dauert ewig, der schönste Schach wird schebig.)[3]

Mellékelm az Áginak írt levelemet és már rohanok is a postára. Sokszor csókolja Abs.

Szigliget, jan. 20.

U. i.: A német szótár kitűnő találat volt a Maga részéről, jobb szótár, mint a Kelemen-féle! Kint vagyok vele a vízből!

(Kaphatok olcsó kávét, 30 ft hiányzik hozzá, tessék küldeni expresslevélben.)

8.

K. t.!

Azóta is gondolkozom rajta, hol lehetnek a szóbanforgó okmányok. Ha abban a sárga irattokban nincsenek, a piros szekrény tetején, akkor tessék a nagy barna szekrény bal oldali nagyfiókját kihúzni, ott különböző iratkötegeket talál, azok közt van egy, amire ceruzával rájegyeztem valamikor (az újságpapír-burkolata szélére): Hivatalos iratok. Ha ott nincsenek az okmányok, írja meg nekem és akkor majd tovább gondolkodom. A többi csomót ne is bolygassa addig, felesleges fáradság.

Utóbbi időkben többen érkeztek ide, köztük egy dramaturg is, agilis fiatalember, csupa villamosság. Ótón[1] érkezett. Egyetlen érdekes és élvezetes személyiség sincs közöttük, no de majd talán olyan is jön.

A szobám újabban 1 fokra melegedett fel, korareggel is 17 fok. Naponta fürdöm és ismétlem, úgy élek itt, mint vízben a hal. Ellentétben Aranykéz u. 3-al,[2] ahol utóbbi időkben úgy éltem, mint vízben a halott.

A koszt még mindig javul, rohamosan. Igyekszem most már étvágyra tenni szert, mert érdemes.

„A rossz kovács",[3] mint színdarab, úgy látszik, Szigligeten fog színrekerülni először, helybeli színjátszók akarják eljátszani. Margitkáé volt az ötlet. A napokban összegyűltek a szobámban vacsora után Margitka, Kati, Nusi[4] és a soffőr és ismertettem előttük, feketekávé mellett, a darabot és részleteket olvastam fel

belőle. Erről majd bővebben a legközelebbi levelemben, most sietek a postára, háromnegyed 12.

Mindnyájukat sokszor csókolja Abs.

Szigliget, 1954. jan. 22.

9.

Szigliget, vasárnap este

K. t.!

Mint az intézeti kislány, úgy vártam a csomagot, olyan izgalommal, huszonnégy órán keresztül. Hát hogyne, mikor abban „remek meglepetés" van. Erről fantáziáltam nappal és ezzel álmodtam éjjel és délután. „Ébren álmodozva" dobostorta és kölcsön-bakkancs között ingadoztam, ebédutáni álmomban pedig nagy rakománnyal érkezett meg Maga, háttal állt nekem és anélkül, hogy hátrafordult volna, egy darabka csokoládét nyújtott hátra nekem szó nélkül. Nyomasztó álom volt, átizzadva ébredtem. — Végre megérkezett szombat délután a szállítólevél. Forró fürdőből ugrottam ki, rohantam a postára, mert különben csak hétfőn kaptam volna meg a csomagot. Felcsúszkáltam oda a vaksötétben, kértem a csomagot, megkaptam, hazahoztam. Itthon elém tárult a meglepetés és igazat kellett adnom Magának, csakugyan remek meglepetés várt a csomagban. Annál remekebb, mert a tréningruha úgy áll rajtam, alsó és felső része egyaránt úgy megfelel a méreteimnek és szempontjaimnak, mintha csak másra szabták volna. Egyszóval: tökéletes. Anyaga kellemes és jó meleg, messziről ordít róla, hogy nem békebeli, az első Tolnai Világháború legszebb kelméire emlékeztet. De a pizsama is kitűnő, minden tekintetben megfelel a méreteimnek az is, egyedül csak a nadrágjából kell majd 3 centivel többet felhajtani.

Vacsoránál már tréningruhában ültem, életemet kozkáztatva a hidegben. Minden szem a tréningruhámra szegeződött, a szomszéd asztalnál is. Bal oldali szomszédom, Honthy Rezsőné (hetvenen felüli tapasztalt hölgy)[1] vacsora alatt félszemmel állandóan a tréningruhát vizsgálgatta titokban, úgyhogy a szalontüdő vadasan a tányérjára fagyott. Olykor-olykor megszólalt és ilyeneket mondott: tréningruhát ám mostanában nem lehet kapni, ilyet meg éppen nem. Én természetesen nem árultam el senkinek, hogy a gyönyörű darab vadonatúj, adtam az ártatlant. Mindenkinek feltűnt a remekmű, egyedül csak a dramaturgnak nem. Úgy látszik, drámaiság is van ebben a tréningruhában, azért kerülte el a figyelmét.

Különben éppen a legjobbkor jött a tréningruha, mert a réginek a zubbonya éppen most szakadt végig a cippzár mentén. A nadrágját már régen örök nyugalomba helyeztem. Gondolkozom rajta, hogy ezt a régit ne küldjem-e haza abban a papírdobozban, amiben az új jött, egyúttal kimosni való inegeket is küldenék. Ezt a gyönyörű darabot mégse lehet egyszobában tartani azzal a régi vacakkal. Tessék megírni, mi a véleménye erről.

Bölcsen teve, hogy borotvapengéket is küldött, most egyelőre el vagyok látva vele, kb. 10 napig, vagy még tovább is. A borítékok nagyon jók, jobbak annál, amit kértem. Azt hittem, ilyet nem is lehet már seholse kapni, azért kértem amolyat. Csak azért jegyzem meg, hogy az árnyalatok iránti érzékét fejlesszem: én pontosan fejeztem ki magamat, olyan borítékokat kértem, amikben a felébe hajtott ívpapír elfér. Ezek hosszába hajtott íveknek valók. De ismétlem, annál jobb. És jó erősek, ez nagy előny.

A szigligeti színjátszók nagyon ambiciózusak, többször is megnyerték már a járási verseny első díját, most a „Szigligeti veszedelem"-mel[2] akarnak indulni a pálmaágért. Nagyon örülök neki, mert ez az igazi. Ahogy Ady Endre Andor András mondja: „valaki az Értől indul el s befut a szent nagy Óceánba" — Margitka, Kati, Nusi meg még egy kolléganőjük, meg Marton elvtárs, a soffőr előtt ismertettem a múltkor a darabot a szobámban és részleteket olvastam fel belőle, két és félóra hosszat. Legjobban Piroska levélmondása tetszett nekik, elejétől végig. A befejezést (én, Kun Gergely) megnevették. De nagy hatást vál-

tottak ki a kis Kati kérdései is, legnagyobbat ez: Főbe ütjük? pénzét vesszük? örül a hal, hogy megesszük?[3] — Úgy látszik, az én népieskedésem mégsem olyan erőltetett és általában mégsem esem olyan messze a néptől, ahogy azt egyesek elhitetni szeretnék magukkal és másokkal. — Margitka lesz Erzsók asszony és Kati (az a hosszú) Piroska.[4] A többi szerep még nincs kiosztva. — Két meghatalmazást is mellékelek, mert elsején esedékes lesz, remélem, a költői prémium-előleg is. Pénzt küldhetne valamennyit, mihelyt tud, esetleg expresszlevélben újra 30-at. A Weerth-honoráriumot sürgetni fogom. Új anyagot kaptam ebből, azzal hamarosan végzek, de addig is csak hadd fizessenek valamit Mindnyájukat csókolja Abs.

U. i.: Az i. Alaptól újabb 600 Ft-ot kértem (előleget) februárra. Még 14-én.

U. i.: (A költői prémiumért a későbbi, jan. 30-iki dátumú levéllel menjen!) A fordítói díjakat állítólag felemelték!

U i.: Egyik tintával írt utóiratom olvashatatlanná vált, lekopogtam géppel, ideírom rendesen: most tudtam meg, hogy a mesémet I. kategóriába sorozták, azért kaptam érte 17000-at összesen. — Úgy látszik, a kalapácsos történet minden formájában fogós, az én formalizmusom se tud rajta rontani. — Mikor először beszéltem róla Margitkának, könnybelábadt a szeme és azóta is magánkívül van a boldogságtól, hogy ebben a darabban játszhat. Persze, megeshetik, hogy itt is közbelép utolsó pillanatban valami dramaturg-féle és meghiúsítja a tervet, el vagyok rá készülve, de azért ez mégse valószínű —, láttam ugyan dramaturgokat a mezőn, nagy csapatban, de azok békésen legelésztek.

Tessék alkalomadtán elküldeni nekem „A győzelmes kalapács"[5] feliratú sötétkék iratgyűjtő tokból, ami a márványon heverészik, „A komplett példányból kivett oldalak", vagy hasonló feliratú iratcsomót. Újságpapírban vannak ott külön-külön az egyes csomók és az újságpapír szélén van a felirat. Nem sok az egész, amire most szükségem van — már csak a Csillagnak szánt részletek miatt is —, vékonyka tekercs lesz belőle. Különös ismertetőjele ennek a csomónak, hogy a sírós gyerekjelenet is közte van, amit a rádióváltozatban kihagytam, időszűke miatt. Azonban ez nem annyira sürgős. Cs. Abs.

A radírgumi kitűnő, de küldhetne még egy puha radírt is, azt a kis pirosat, négyszegletűt, mindenütt kapható, 40 fillérért. — Továbbá kitolós szipkát is egypárat, abból kifogytam. Cs. Abs.

10.

Szigliget, 1954. jan. 27.

K t.!

Megérkeztek a harisnyák is, a szipkák is, a papiros is, a könyv is, a borítékok is, szóval minden. A 30 ft is, természetesen. Csak azon csodálkozom, hogy győzi ezt a sok kiadást. — A tréningruháról és pizsamáról írt beszámoló levelemet megkapta, ugyebár?

A harisnyák mérete miatt ne aggódjék, egyik se rövid, egyik se hosszú. A valamivel rövidebbek se rövidek, megvan a kellő játékuk a lábinkón, úgyhogy nem fognak a szokottnál hamarabb kilyukadni. Most már igazán el vagyok látva mindennel, nagyon is bőven. Egyedül csak pénz dolgában állok gyenge lábon, azt majd küldhetne megint, ha tud. De nehogy emiatt nélkülözésre szánja el magát, inkább majd én mérséklem le addig a fekete-élvezetet. Péntekre még van kávém. A nagy fordulatot még mindig nem tudtam elkezdeni, annyira belevesztem a Lányi-kéziratba, de most már nyakára hágok rövidesen az újabb 55 oldalas anyagnak is és akkor megvalósítom végzetes tervemet: áttérek az egészséges életmódra, amivel együtt jár a feketekávé-fogyasztás 50%-os csökkentése. Ez aztán nagy megtakarítást is fog eredményezni egyúttal.

Hogy a Lányi-kézirattal mennyi bajom volt, annak jellemzésére idemellékelem a Szépirodalmival történt levélváltásomat, tessék ezt majd alkalomadtán visszaküldeni nekem, de ez aztán igazán nem sürgős. A Szépirodalmiék levelében az a legérdekesebb, ami nincs benne, t. i. most már nem sürgetik olyan ék-

telenül a kontroll megküldését. Az első adagot a múltkor „postafordultával" kérték, a másodikat már egyáltalán nem sürgetik. U. i. beláthatták, hogy az én késedelmem előre viszi az ügyet, de még nagyon is. Mindez kiviláglik a levélváltásból — Mindazonáltal ebben a hónapban okvetlenül végzek a második adaggal is, nehogy megint lekéssek a Csillagról, meg az Új Hangról, meg aztán Bredelbe is bele kell fognom febr. 1-én és a darabomat is pofozgatnom kell, a Lányi-kézirat ebben nem hátráltathat.

Helyes érzékkel állapította meg, hogy a szigligeti ősbemutató számomra nagyon fontos és előnyös. Remélem, a színjátszók meg tudnak birkózni a feladattal annyira, amennyire. Maguktól kértek fel rá különben, hogy legyek segítségükre a betanulásban és rendezésben. Ez jó jel, arra vall, hogy komolyan veszik a dolgot. Már hozzáfogtak a szerepek kiírásához, náluk a kéziratom.

Hogy Gertiék szekere rúdja kifelé áll, mélabút ébreszt bennem. Szép dolog a „csönd", de azért Gertiék szörnyen hiányoznának nekem a csöndben.[1]

Az iratok felől gondolkodóba zuhanok és holnap majd megírom, mi a teendő — Addig is sokszor csókolja mindnyájukat Abs.

U. i.: Visegrádot járt egyének mondják, hogy az ottani koszt nem jobb, mint az itteni. — Mióta Maga elment, nagy javulás![2]

U. i.: Van itt egy mókus, Sarkadi elvtárs,[3] az „Út a tanyákhoz" c. regény szerzője, de egyúttal drámaíró is és igazán elsőrangú hószobrász. Olyan hóembert csinált, ahogy megérkezett, amilyet én még nem láttam, elképzelni se tudtam. Parasztember hóból, életnagyságban, de olyan élethű, pofára is, hogy holdvilágon egész megtévesztő, az ember azt hinné, csakugyan egy öreg paraszt álldogál ott mozdulatlanul, behavazva Közvetlen közelből is olyannak látszik, szinte félelmes. Ebből arra következtetek, hogy az írásába is életet tud vinni, bár az írott szó kényesebb anyag, mint a hó. El fogom olvasni a regényét. — Különben elmés embernek is látszik, csak egy dolog zavar, t. i., hogy K. C.[4] nyelvezetében nem talál kivetnivalót. Ez azért gyanús. Talán mégse olvasom el a regényt. — Hetek óta hallom rebesgetni, hogy Sarkadi egyúttal zseniális sakkozó is, az emeleti kistársalgóban sorra végez áldozataival, miután előre bejelentette, melyik kockán fogja őket megmattolni. Ez azért fúrta egy kicsit az oldalamat és első pihenőnapomon, tegnapelőtt, szerényen sakkozni hívtam. Nekem nem jelentette be, melyik kockán fog megmattolni, talán a kort tisztelte bennem. Két parti zajlott le, rövid volt mind a kettő. Az elsőben mindjárt az elején bekerítettem és elfogtam a legfontosabb figuráját, az ún. vezérét, majd pár lépés múlva maga a királya került végveszélybe, de a mattot nem várta be, feladta a játszmát. A második partiban azt hitte, most meg ő fogja el a vezéremet és nagy hévvel meg is tette a döntőnek vélt lépést, de utána két lépésben mattot kapott, nagy meglepetésére. Ugyanis a vezérem ütésben hagyása csinos kis kelepce volt, amit Nagy Géza[5] röhögve ismert volna fel még idejében, de ő mit sem sejtett — Azóta nem láttam őt sakkozni, az irodalomnak és a hószobrászatnak él. — A két partit emlékezetből feljegyeztem, egyszer majd lejátszom őket Pistának, mert nagyon mulatságosak.[6]

Kíváncsi vagyok, mennyi marad nekem a soffőr rádióhonóriumából. Aligha több 40 ftnál. De a Gerti teljesítménye kiváló. Hiába no, azért a zsenialitás mégis csak öröklődik néha.

De most már véget vetek a levélnek, hogy idejében eljusson a postára, csak még arra intem: ne felejtsen el táplálkozni. Csókolja Abs.

11.

SZigliget, 1954. jan. 30.

K. t.!

Megkaptam a legújabb küldeményt is (papiros, radírgumi, 30 ft és kézirat). A házassági akvi kivonat dolgában egyszerű az eljárás: ha még mindig nem találta meg, tessék az idemellékelt levelemet postára adni, esetleg ajánlva. Sze-

rintem ez az akvi kivonat a születésit is pótolhatja mindkét esetben, hiszen a születés éve, helye és a szülők neve is rajta van. Lehet vele érvelni, hogy felekezeti akvi kivonatokat kellene beszerezni idegen államok területéről, ami hosszadalmas dolog, ezért egyelőre elégedjenek meg a házassági akvi kivonaton látható születési adatokkal.

Sajnálom, hogy ebben a vad hidegben fűtetlen szobában kell Maguknak fogvacokniok, szörnyen kellemetlen lehet. Itt persze jó meleg van, nem is beszélek róla, mert utána még jobban fázna.

A borotvapengék nem érdekesek, mert 2 hétig is kihúzom a meglevőkkel. Azután majd küldhet 86 filléres Vörös Csillagot, az se sokkal gyengébb a másiknál. — A beutalásom meghosszabbítása is megérkezett újból, ez idő szerint március 1-ig vagyok ide beutalva. Csókolja Abs.

12.

K. t.!

Megkaptam az 50-et is, éppen a legjobbkor jött. — Ma este zárom le a Lányi-ügyet, már csak a gépelés befejezése van hátra, holnap d. e. aztán postára adom az egész kontrollszerkesztést és hozzáfogok „A fiúk"-hoz. Egyúttal most már a természetes, ész- és célszerű életmódot is elkezdem, nagy barangolásokkal és tornászással és a koffein, nikotin adag mérséklésével egybekötve és karöltve és vállvetve.

Ha sürgősen pénzre volna szüksége, ne tessék az OT-hez fáradozni, hanem menjen el az Irodalmi Alaphoz, kérdezze meg Futó Emmit, vagy Kővárynét, megszavazták-e a februári 600 Ft-os előlegemet és ha igen, akkor tessék az idemellékelt meghatalmazás alapján egészben, vagy részben felvenni az előleget. Kb. 200 ftot mindenesetre azonnal tudnak belőle kiadni, de az is lehet, hogy mindjárt az egészet odaadják. Az a fő, hogy előbb kérdezze meg, van-e előleg és csak azután mutassa az írást.

Sokszor csókolja Abs.

Szigliget, 1954. febr. 1.

13.

K. t.!

Megkaptam a 3-án feladott levelét is, eszerint a vonatok újra közlekednek. És úgy hallom, a gáz is újra megindult már Pesten, ez megnyugtató.

A Lányi-féle újabb 55 oldalas fordítással kapcsolatban megírtam Szépirodalmiéknak, hogy az 55-ből 15-öt kontrolláltam, ezzel kapcsolatban 23 oldalas hibajegyzéket készítettem (15 oldalhoz 23 oldalas jegyzéket!), de ezt a komikus műveletet tovább nem folytatom, adják vissza a fordítónak a kéziratot és kérjék fel, fordítsa le rendesen, ha tudja. Most már könnyebb a dolga Lányinak, mert az összesen 110 oldalból 70-et már teljesen kitisztáztam, a további 40 oldalra vonatkozóan pedig elegendő okulást meríthet az eddigi módosításaimból.

Az Alaptól még nem érkezett meg a pénz, de minden pillanatban megjöhet, az a fő. — 500-at majd visszakormányzok Magának és akkor, ha kávém is van, jó sokáig nem kell pénzbeli utánpótlás.

Azt tessék nekem mielőbb megírni, mikor jöhetne Maga Szigligetre, egy egész hónapra. U. i.: 15-ig be kell adnom az igénylést. Mi akadálya volna annak márciusban? Persze, biztosra csak akkor veszem a további beutalást — a Magáét is, az enyémet is — ha már megvan.

A színjátszók nagy buzgalommal írják ki a szerepeket, a Földműves Szövetkezet egyik segédje lesz a kovács.

Bredelbe már belemerültem! A Lányi-féle kontroll után üdülés számomra! Mindnyájukat csókolja Abs.

Szigliget, 1954. febr. 5.

14.

K. t.!

Tegnap búcsúest volt, három távozó írnok búcsúztatója. 12 ftos vörösbor mellett búcsúzkodtunk, dalolgattunk, táncikáltunk. Én nem dalolgattam, de a táncba belesodortak, csak az volt benne a kellemetlen, hogy színjózanul. — Összköltség koponyánként: 15 Ft. Majdnem négy deka kávé ára, de megérte. — A táncban éppen olyan fenomén vagyok most is, mint régente, a hosszas pihenés nem változtatott ezen.

Különben minden jól megy, a Bredel-fordítás is, alig tudom megállni, hogy naponta többet ne fordítsak a kelleténél. Jóval könnyebben megy most már a dolog, mint az „Apák"[1] esetében. Sokat okultam azóta és a Lányi-fordítás jó előtréning volt, akárcsak Vomácskának a 25 keménytojás, mielőtt bekapta volna az 50-et.[2]

A csomag még nem érkezett meg (már mint a kávé), most megyek a postára, hátha tudnak róla. Megjegyzem, a kávé megpörkölésével kár volt fáradoznia, azóta én itt szorgalmasan pörkölgetek a fedeles kislábosomban és tökéletes pörköltkávét hozok létre. Ugyanis azóta többen is rámbízták a kávéjukat, van egy Mágori-alapítvány,[3] egy Füsi-alapítvány,[4] sőt legújabban egy harmadik: a Cserés-alapítvány.[5] (Cserés, nem Cseres.) Ezeknek az alapítványoknak én vagyok a kurátora, úgy, mint annakidején Babits a Baumgarten-díjé. Távozásukkor az alapítványozók kénytelenek a felmentvényt megadni a kurátornak, mert a bíróság úgyis felmentené, bizonyítékok hiányában.

A valeriana elfogyott, jó volna mielőbb utánpótlást küldeni. Öcsi még nem küldte meg az ígért altatót. — Egyébként alvás tekintetében sokkal jobban állok, mint azelőtt.

Ági rajzai még a dramaturgnak is nagyon tetszenek, pedig ő aztán igazán nem ért hozzá.

Itt küldöm a második számú meghatalmazást, a nyugdíj felvételéhez. Most látok neki a Csillagnak szánt darabrészletek leírásához, ezzel se lehet most már tovább késlekedni.

E pillanatban érkezett meg a csomag, végszóra! A pörkölés mintaszerű, köszönöm! És a két rövid zokni is nagyon jónak látszik, a sajátkötésű, úgy látszik, még melegebb, mint a másik. A postára már ebben megyek a levéllel, utána kipróbálom, lehet-e benne órákhosszat ácsorogni szibériai hidegben. — Ági újabb rajzai nagyon tetszenek Miksának, rohan velük a bölcsődébe. Tessék Áginak újból í-í-ívpapí—í-í-rokat átnyújtani, Miksa küldeményeképpen.

Mindnyájukat több ízben csókolja Abs.

Szigliget, 1954. febr. 8.

15.

K. t.!

Nagyszámú közönség jelenlétében olvastam fel tegnapelőtt a Szigligeti Veszedelmet. [1]Az összes beutaltakon kívül ott volt a helybeli színjátszók nagy része, továbbá az igazgató-tanító, több pártfunkcionárius stb. stb. Négy óra hosszat tartott a felolvasás és megnyugodva láttam, hogy mindenki elfeledkezett az időszámításról, annyire lebilincselte őket az én erőltetett népieskedésem. Nemcsak Oravetz Paulának és Füsi Józsefnek lábbadt könnybe a szeme minduntalan, hanem például Margitka apjának is, a derék bognárnak. A végeredmény: ezt várták epedve már régen, amit most kaptak, olvasmánynak is, előadni valónak is. Többen azt mondták, elhallgatták volna reggelig. Azóta is sok érdekes megjegyzést hallottam ezzel kapcsolatban, a darab javára. Hát ez nagyon megnyugtató és biztató, már mint a jövőt illetően. Most már csak az a kérdés, mikor válthatom készpénzre a kalapácsban rejlő lehetőségeket.

Röptében csak ennyit írok most, majd még visszatérek a részletekre. Sokszor csókolja mindnyájukat Abs.

Szigliget, febr. 16.

16.

Péntek reggel.

K. t.!

Újra itt vagyok a 14-esben, visszakerültem ide azonnal. Így aztán minden a régiben. Vizavim (a 12-ben) Oravetz Paula, szomszédom a 15-ösben, Erdélyi Jóska.[1] —Itt van Ascher Oszkár is, ő a Falu Színház központi fődramaturgja hallotta a darabot a rádióban és fel akarja venni a Falu Színház műsorába.

Már egyszer úszónadrágban is napoztam, de most kissé meghűvösödött. Remélem, kitör a nyár egykettőre.

Legközelebb bővebben. Csókolja Abs.

17.

Szigliget, 1954. ápr. 7.

K. t.!

Azóta még egy influenza-hullám vonult át rajtam, nem is tudom, mi volt a megindítója. Már utána vagyok ennek is, de nagyon komisz volt ez is. Az eddiginél is vadabb torokfájásom volt és kínzó köhögésem, de most 38 körüli lázakkal. Ismétlem, utána vagyok már, aggodalomra nincs ok, jöhet a negyedik.

Remélem, azért mégse jön negyedik. Ha kisüt a nap, akkor biztosan nem. Botrányos állapot, hogy már ápr. 7. van és még nem napoztam egyszer se.

Egyébként minden rendben, a szobám a régi, a koszt kitűnő és biciklim is van, Katitól bérelem. Persze a betegségem miatt eddig még nem pattanhattam fel a biciklire. Leveleim is azért következnek olyan ritkán, ezt a levelet is Erdélyi Jóska viszi a postára. De holnap már kitörök rejtekemből, remélem.

Siet Jóska a levéllel, azért be is fejezem, holnap majd részletesebben fecsegek!

Mindnyájukat sokszor csókolja Abs.

18.

Szigliget, 1954. ápr. 12.

K. t.!

Többrendbeli munkálatokba vagyok elmerülve, többek között új verseket is létesítek, képzelje. Ha a 15-ösben szabad verseket írni (Erdélyi lakik ott), akkor a 14-esben is szabad, abból indulok ki. Ugyanis a két szoba majdnem egyforma. — Elérkeztem a félidőhöz, nagyon össze kell szednem magamat, hogy dolgomat minden vonalon elvégezzem. Nagyon hiányzott eddig a napsütés, ha az megérkezne, minden rendben volna. — Szépirodalmiék még nem mukkantak és Füsi se, igaz, hogy az utóbbinak még nem is írtam. Szépirodalmi mukkanása már igazán esedékes volna. — Ascher komolyan foglalkozik a már említett gondolattal, egyedüli nehézség az, hogy kisgyereket nem vihetnek magukkal 3—4 hónapra, így aztán a darabból ki kellene irtanom a gyerekszerepet, akármilyen fontos is az. De én még erre is képes vagyok, ha másképp nem megy. Kb. 10 000 ftot kereshetnék 3—4 hónap alatt, azt mondja Ascher. Ő most az igazgatóját várja ide, a napokban meg kell jönnie.

A Heine-dalszövegek[1] kétségbeejtőek voltak 10-én, nem is értem, miért ejtették el a Binóci-fordításokat[2] és tették helyükbe azokat a többszörösen gyalázatos szövegeket. De az én Krähwinkel-fordításom[3] is hasraesett az infámis előadás folytán, a legfontosabb szót is rosszul mondta az előadó: „büntettettetik" helyett „büntettetik". Valószínűleg a gépírókisasszony javította ki kellő éberséggel a vélt sajtóhibát és Viktor János[4] nem vette észre utólag a baromi belejavítást. — Egyébként is jó lett volna biozny, ha ott vagyok a felvételnél, többféle írógéphiba tarkította a műsort. — Szegény Binócit nagyon sajnálom, hogy így kimaradt az egészből, élete nagy műve omlott össze, még hozzá minden ok nélkül, mert az ő fordításai klasszikus remekek azokhoz képest, amiket a rádióba

belenyikorogtak. Még az volt a szerencse, hogy a dalszövegekből alig lehetett egy-egy szót érteni.

Még mindig nem ültem biciklire, állandó hideg van itt és az influenzámat követő hőhullámaim óvatosságra intenek. A szobám jó meleg, itt állandóan 20 fok körül van a hőmérséklet.

A Heine-műsorral kapcsolatos újabb honoráriumért majd csak a jövő hét közepe táján lesz érdemes jelentkeznie, u. i. a Rádió csak a sugárzás utáni pénteken szokott fizetni a Jogvédőnek és csak további három nap után ér oda a pénz.

Itt nagy a sereglés, zsúfolt ház van. Én egyelőre még nem tudom, mire szánjem el magam 26-a közeledtével.[5]

Sokszor csókolja Abs.

19.

K. t.!

Egyelőre 1 hetes meghosszabbítást kértem az Irodalmi Alaptól, 26.-ától kezdődően. Egyúttal 600 Ft előleget is kértem májusra. — Előzőleg az építkezés ügyében is megtettem bejelentésemet, ennek a másolatát visszavárólag ide mellékelem.

A Csillagnak most küldtem el 6 drb szerelmes versemet és minden okom megvan rá, hogy gyors megjelentetésükben bizakodjam. Van közte egy vadonatúj is, az ám nem csekélység, alkalomadtán megküldöm Magának. Ez a vers egyúttal a Száz Szerelmes Vers[1]záróakkordjául is készült. Utóbbi gyűjteményt most már hamarosan postára adom, Szépirodalmiéknak címezve.

Kezdek újból helyrejönni, igyekszem most már, hogy a hátralevő időt jól kihasználjam. De biciklin még mindig nem ültem, ahhoz hűvös az idő.

Pénzem bőven volna még, ha a biciklibérletre 50 Ft-ot ki nem fizettem volna 2 héttel ezelőtt. De így már számolgatnom kell a tízeseket és jó volna, ha biztosítékul 50 Ft-ot elküldene a hét végére.

Miksa nagyon örült a kis feleségecskéje levelének és gyönyörű rajzainak és örömében nagy vérengzést rendezett a bölcsődében. Rövidesen írni fog, piros tintával, a bölcsődéből.

Mindnyájukat sokszor csókolja Abs.

Szigliget, 1954. ápr. 14.

U. i.: A könyveket is, a valeriánát is megkaptam!

20.

K. t.!

Ráírtam Illésre,[1] rukkoljon ki a farbával, a Hét falu kovácsát illetően.[2] Ugyanis tudnom kell, mielőtt visszatérnék, várhatok-e erről a vonalról valamit. — Szépirodalmiék levele, amit Maga utánam küldött, igazán megható, mindenre kiterjed a figyelmük, egyedül csak arra nem, hogy a fordítás minősége jó legyen és a fordító életben maradhasson. Remélem, az „Enkeln"-t már nem kell fordítanom.[3]

Örülök, hogy a „Körmenet"[4] megnyerte tetszését, Aschernek is nagyon tetszik, már tanulja is. Most mondta el nekem, hogy egész sereg versemet adta már elő, közte a „Lepkéket" is, az „Így volt"-ot is, sok szerelmes versemet és legtöbbször a „Harkályt". Tanítványaival is szavaltatja már régen a verseimet, akárcsak Odry,[5] meg Lehotay.[6]

Lóhalálában fordítgatok most, napi 8 oldalas sebességgel haladok. Ha nem volnék elmaradva, nem is volna olyan terhes a dolog, legfeljebb napi 2 óra volna csak.

Erdélyi sok verset ír, az csak természetes. És a borotvapengék megérkeztek és most sietek a postára. Mindnyájukat csókolja Abs.

U. i.: Ascher most fedezte fel a „Kötőtűket".[7] Ezt is műsorába akarja iktatni egyszer.

1.

A levelezőlap autograf, tintaceruzával íródott.

1. Kedves Trudi. Leveleit feleségének, Szanditz Gertrudnak írta, akivel 1920. november 11-én tartotta esküvőjét Berettyóújfaluban, a református egyház szertartása szerint.

2. Képes Géza (1909—) költő, műfordító.

3. A mondat jelzi, hogy ekkor kezdte a Hét falu kovácsa című verses színmű végső megformálását.

4. Az Absolon rövidítése. Ez volt a költő bizalmas neve a családban.

2.

A levél gépelt, az aláírás autograf. Időközben átköltözött az Irodalmi Alap szigetligeti alkotóházába.

1. Helyesen Oravecz Paula (1903—19?), Déry Tibor (1894—1976).

2. Honti Rezső (1879—1956) nyelvész, irodalomtörténész, műfordító.

3. Minden bizonnyal az Alkotóház gondnoka.

4. Minden bizonnyal Asher Oszkár (1897—1965.) előadóművész, rendező.

5. Pákozdy Ferenc (1903—) költő, szerkesztő.

6. Georg Veerth (1822—1856) a német proletariátus első jelentős költője, Marx és Engels barátja, szatirikus prózát is írt.

7. Csillag: Irodalmi és kritikai folyóirat 1947-től 1956-ig.

8. Új Hang: Irodalmi és kritikai folyóirat 1952—1956. között.

3.

A levél gépelt, az aláírás és az utolsó mondat autograf.

Boríték nincs. A dátum téves. Helyesen: 1954.

1. A képeket Gertrud kislánya, a 7 éves Kovacsóczy Kati rajzolta. Miksa a játék kedvéért kitalált személy.

2. Willi Bredel (1901—1964) A fiúk című regényéről van szó. A szerzőnek Az apák című regényét Nadányi már lefordította. (Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó 382. l. 20 cm.) Az újabb kötetet nem tudta befejezni, többek között e munka közben érte a halál. A fordítást Sós Endre folytatta és fejezte be. (A fiúk, Bp., 1955. Új Magyar Könyvkiadó 441. u. 21 cm.)

3. Öcsi. Dr. Málnásy József szülész-nőgyógyász, Nadányi Katalin második férje.

4.

A levél géppel íródott, az utolsó mondat és az aláírás autograf. Boríték nincs. A levél keltének napját egy kérdőjel helyettesíti, logikailag az 1954. január 9-én és 13-án datált levelek között kell elhelyezni.

5.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs. A kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.

1. A Tanító Néni: Kovacsóczy Kati.

2. Korábban 6-ost említett.

6.

Autograf levelezőlap, tintaceruzával íródott.

1. Ági: Kovacsóczy Kati egy másik játékos neve.

7.

A levél géppel íródott, az utolsó (zárójeles) mondat autograf. Boríték nincs.

1. Humoros karcolatok.

2. Nadányi Zoltán 1941-ben megjelentetett verseskönyve.

3. Magyarul: Semmi sem örök, a legszebb sakk is elkopik. (A schebig szó helyesen *schäbig.)*

8.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf.
1. Így olvasható az eredetiben is, az irónikus célzás nyilvánvaló.
2. Nadányi Zoltán budapesti lakcíme.
3. A Hét falu kovácsa egyik címvariációja.
4. A szigligeti színjátszók.

9.

A levél géppel íródott, a zárójeles és a befejező mondat autograf. Boríték nincs. A háromoldalas levél nincs ellátva keltezéssel, de főleg a 10. levél megvilágítja, hogy a nyolcadik után következik.
1. Honti Rezsőné, a kitűnő nyelvész és műfordító felesége.
2. A Hét falu kovácsának egy újabb címvariációja.
3. A Hét falu kovácsának egyik részlete.
4. Nadányi Zoltánné tehát meglátogatta a költőt Szigligeten.
5. A Hét falu kovácsának címvariációja.

10.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf.
1. Gertrud lánya és családja.
2. Utalás arra, hogy a felesége meglátogatta.
3. Sarkadi Imre író (1921—1961).
4. Egy közismert regényíró, az eredetiben név szerint említve.
5. Nagy Géza a berettyóújfalui kórház főorvosa, első osztályú sakkozó volt.
6. Kovacsóczy István, Gertrud első férje.

11.

A levél géppel íródott, a Csókolja Abs. aláírás autograf. Boríték nincs.

12.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs.

13.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs.

14.

1. Helyesen Az apák.
2. Egy nagyváradi nagyevő volt.
3. Mágori ?
4. Füsi József (1909—1960) író, műfordító (eredetileg Horváth).
5. Cserés Miklós (1914—1981).

15.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs.
1. A Hét falu kovácsa című színmű címvariánsa.

16.

A levél autograf, tintaceruzával íródott. A borítékon ez a dátum áll: 1954. ápr. 2. A levélben nincs dátum csak ennyi: péntek reggel.
1. Erdélyi József (1896—1978.) költő.

17.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs.

18.

A levél géppel íródott, az aláírás autograf. Boríték nincs.
1. Henrich Heine (1797—1856.) a legnagyobb német költők egyike.
Nagy hatással volt a magyar költészetre, többek között Nadányi Zoltánra is.
2. Binóczi ?
3. Mucsa, Piripócs.
4. Viktor János (1916—1962) műfordító, irodalomtörténész, sokáig a Rádió irodalmi osztályán dolgozott.
5. Április 26-ig tartott a beutalója.

19.

A levél géppel íródott, boríték nincs. Az aláírás autograf.
1. Ezen a címen tervezett egy verseskönyvet megjelentetni saját verseiből.

20.

A levél géppel íródott, boríték nincs, az utolsó mondat és az aláírás autograf.
1. Illés Endre (1902—) író és esszéista, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója.
2. Itt szerepel először a verses színmű végleges címe.
3. Helyesen Die Enkeln. (Az unokák.) Willi Bredel trilógiájának harmadik kötete.
4. Nadányi egyik szerelmes verse. Később ezen a címen jelent meg válogatott kötete. (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.)
5. Odry Árpád (1876—1937.) színész.
6. Lehotay Árpád (1898—1953.) színész.
7. Nadányi verse, a Szabadság című lapban jelent meg 1945-ben.
A levelek itt megszakadnak.

Endre Bakó

DIE SZIGLIGETER BRIEFE VON ZOLTÁN NADÁNYI

Zoltán Nadányi (Feketegyőrös, 1892. — Budapest, 1955.) war Dichter und Übersetzer. Von 1926 bis 1944 war er als Oberarchivar des Komitats Bihar tätig. Er lebte in den Jahren von 1926 bis 1940 in Berettyóújfalu. In seiner Dichtung brachte er Liebesanekdoten, gefühlvolle Idylle und die Lebensfreude zum Ausdruck. Ab und an schleicht sich jedoch auch vorwiegend über seinebekannten Spottbilder ein gesellschaftlicher Realismus in seine impressionistische Lyrik ein.

Nadányi hielt es nicht für die Aufgabe eines Dichters, gesellschaftliche und politische Fragen zu formulieren. Dennoch war er 1945 unter den ersten, die für die Entfaltung und die neue demokratische Ordnung eintraten und ihr Glaubensbekenntnis abgaben. Zu der Zeit lebte Nadányi schon in Budapest, wo er eine lebhafte journalistische Tätigkeit entfaltete und sich sein literarisches Wirken erneut zu entwickeln schien.

Im Jahre 1949 gewann jedoch eine literarische Anschauungsweise die Oberhand, die starr und ausschliesslich war, das Ästhetikum des Werkes abwertete und allein die politische Agitation gelten liess. So wurde eine ganze Reihe von Schriftstellern zum Schweigen gebracht, die dann entweder zu Übersetzern degradiert wurden oder an die Peripherie der Literatur gedrängt wurden. Auch Nadányi veröffentlichte kaum etwas in den darauffolgenden vier bis fünf Jahren. Erst 1953 kehrte er in die Literatur zurück. Ende jenen Jahres machte er sich daran, ein Bühnenstück in Versform zu komponieren. Gleichzeitig führte er ermüdende Kontrollredigierungen durch und machte sich über dies an die Übersetzung von Romanen.

Mit diesen beiden Arbeiten — mit der Übersetzung und dem Schreiben des Bühnenstückes — begann er im Schriftstellerhaus zu Visegrád. Später setzte er seine Arbeit in Szigliget fort. Hier bekam er im Januar 1954 ein Zimmer zugewiesen und wirkte hier bis zum April. In dieser Zeit sandte er seiner Frau alle drei bis vier Tage einen Brief. Oft spiegeln diese Schriftstücke nur die begrenzten Möglichkeiten und die Pfennigsorgen des Schriftstellers wider, während sie ein anderes Mal die Athmosphäre der Zeit und die Literaturauffassung hervorragend zum Ausdruck bringen. Einige dieser Briefe zeugen von schriftstellerischer Qualität, es sind ausserordentliche Charakterzeichnungen. Diese Briefe zeigen auch, dass der Künstler sein Stück in einer Situation voller Zweifel und Hoffnungen schuf. Dieses Stück erlebt nun dank des Volkstheaters (ung.: Népszínház) seine Renaissance. (Der Schmied der sieben Dörfer.)

Héthy Zoltán

Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1979—1981. évi tevékenységéről

A Bihari Múzeum — a Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet részeként — az előző évekhez hasonlóan munkáját az országos közművelődési irányelvek, a múzeumok ötéves terve és a felügyeleti szervek által jóváhagyott éves tervek alapján végezte. Tevékenysége során figyelembe vette a kiemelt évfordulókat (Tanácsköztársaság kikiáltása, felszabadulás), valamint az 1979-es nemzetközi gyermekév kívánalmait. Sajátos múzeumi eszközökkel csatlakozott Berettyóújfalu nagy eseményéhez: a település várossá nyilvánítására városfejlődési kiállítást rendezett. A múzeum az egyre nehezedő raktárhelyzetben is folytatta jelentős gyűjtőmunkáját. A belső muzeológiai munka végzését és a múzeum épületében folyó közművelődési tevékenységet nagyban akadályozta az indokolatlanul hosszú ideig tartó épületfelújítás s kiállításaink kényszerű zárva tartása. A jelenlegi épület csak állandó javítások és belső átalakítások révén felel meg a követelményeknek. A munkákkal járó többszöri tárgy- és bútorzatmozgatás, valamint a közműellátások akadozása az épület környékén végrehajtott szanálás és építkezés miatt, megnehezítette a tervszerű muzeológiai munkavégzést.

A Bihari Múzeum az alábbi személyzettel tevékenykedik: igazgató: Héthy Zoltán (1974. szept. 1-től). Szerződéses munkaviszonyban levők: gyűjteménykezelő: Zsupos Zoltán (1977. júl. 1.—1979. ápr. 30.); fotós: Bogya Pál (1981. febr. 16.—dec. 31.) Gondnok-teremőr: Palánki Róza (1974. okt. 1-től); takarító-teremőr: Háló Gyuláné (1976. dec. 1.—1981 május 24.), majd Molnár Margit (1981. jún. 1.—). Szabadságok és betegségek esetén kisegítő teremőr-takarító volt: Diószegi Gáborné.

A Bihari Múzeumhoz tartozó kiállítóhely a bakonszegi Bessenyei György-emlékház. (Gondnoka Almási Gábor — 1978. jan. 1-től.) A népi műemléképületet 1980—81. során felújították, falait egy új műszaki eljárással szigetelték.

Gyűjtőmunka

Gyűjtőmunkánk továbbra is a bihari táj tárgyi emlékeinek, írásos hagyatékának megszerzésére irányul. A vásárlásokra fordítható összeg erőteljes csökkenése miatt nagyobb jelentőséget nyert az ajándékozás útján történő gyarapítás. A gyűjtésben kiemelkedő szerepe van az évről évre megrendezett honismereti táboroknak.

Régészeti gyűjteményünk a Herpály-földvárhalmi őskori ásatás, a Herpályon feltárt két középkori falusi templom leleteivel és sok felszíni edénytöredékkel gyarapodott. *Történeti* gyűjteményünkbe került Pozsár Bálint 1919-es kommunista személyi, tárgyi és dokumentumanyaga, Tardy György helyi földbirtokos bútoregyüttese és az 1888-as gáborjáni főbírói szék.

Néprajzi gyűjteményünk gyarapodását a honismereti úttörőtáborok csoportjainak lelkes gyűjtőmunkája, valamint a berettyóújfalui 3. sz. Általános Iskola és a Körösszakáli Általános Iskola honismereti szakköri anyagának átadása biztosította. Számottevő értékű egy XVIII. századi faragott téka, több évszámos

1. kép: Nadányi Zoltánról készült rajz az Erdélyi József-hagyatékból.

festett tulipános láda, egy 1802-ből származó kézi őrlőmalom. *Képzőművészeti* gyűjteményünk Medgyessy-szobormásolatokkal, Petry Béla kisgrafikáival és Haranghy Jenő mozaiktervével gyarapodott. Kiemelkedő eredményeket értünk el az *irodalmi* gyűjtemény számszerű és értékbeli növelésében: múzeumunk magáénak mondhatja az Erdélyi József-hagyaték jelentős kézirati és tárgyi emlékanyagát, E. Horváth Lajos bihardancsházi népi költő hagyatékát, Költő Nagy Imre ismeretlen verseit is tartalmazó kéziratos versfüzetét, valamint az általa a „Magyar Falu" c. újság verspályázatán először elnyert „Bronztulipán" díjat. Új irodalmi kiállításunkon is helyet kaptak Bérczi Lászlónak a népi írókról készült arcképei. A Nadányi-hagyatékot a költő 20, Szigligetről a feleségéhez írott levele gazdagította. Folytattuk a Független Kisgazda Párt jelentős személyiségei anyagának felkutatását és *Általános Történeti Dokumentációs Tárunk*ba történő elhelyezését: 1981-ben kaptuk meg Bakó Sándor 1947-es főispán dokumentumait. Ezen túl e gyűjteménybe került a Pozsár Bálint-hagyaték iratanyaga, valamint Balásházy Jánosra vonatkozó anyagok, bihari vonatkozású újságcikk-kivágatok. *Adattárunkat* dr. Sándor Mihályné és dr. Dankó Imre gyarapí-

2. kép: Erdélyi József rajza Költő Nagy Imréről.

totta gyűjtéseik céduláival. *Fotótárunk* részben a másolásra átadott irodalomtörténeti jellegű anyagok negatívjaival, részben a Berettyóújfaluban történt események felvételeivel növekedett számottevően. *Könyvtárunk* a kibővült hazai és nemzetközi csere kapcsán jutott kiadványokhoz, míg tovább fokoztuk a helytörténeti, helyismereti művek beszerzését.

A Bihari Múzeum 1979—1981. évi gyarapodásához a következő intézmények, szervek és személyek járultak hozzá ajándékozással, átadással, cserével vagy eladással:

Berettyóújfalu: Városi-Járási Pártbizottság, Városi Tanács, Városi-Járási Népfront Bizottság, József Attila Városi-Járási Könyvtár, József Attila Városi-Járási Művelődési Központ, Tejporgyár, 126. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet honismereti szakköre (vezetője: Gyula Ferencné), 3. sz. Általános Iskola.

Angyal József, Bagosi Magdolna, dr. Balajthy Bela, Baranyó Balázs, Bánszky János, Bene Tiborné, Bócsiné Tar Ida, Bogya Pál, dr. Csatári Bálint, Daróczi Sándorné, Erdélyi Gábor, Farkasvölgyi Károlyné, Gombos Ferenc, Gulya Erzsébet, Gulya Mihály, Hajzer Edit, Hannig Béla, Háló Gyuláné, Héthy Zoltán, Jenei Lászlóné, Kathó István, Kádár Lajos, Kárpáti Gusztáv, Kiss Jenőné, Dr. Kiss Antal, Dr. Kocsis Árpádné, Kovács József, Dr. Major László, Megyesi Gyula, Mester József, Mező Zol-

tán, Miklós Jolán, Muraközy Endréné, Nagy Imre, özv. Nagy Istvánné, Németh Géza, Palcsu László, Pozsár Bálint örökösei, Roszpot Mihály, dr. Sándor Mihályné, Szendrei Árpádné, Szincsák János, Szoboszlai Éva, Szűcsné Fülöp Aranka, Takács Károly, Újhelyi Károly, Ungvári Judit, Varga Károly, Varga Zoltánné, Veress Lajos, Zsupos Zoltán.

A III—IV—V. Megyei Honismereti Úttörőtábor természetkutató, tárgyi néprajzi, hagyománykutató, irodalmi, nemzetiségi és úttörőtörténeti csoportjai Lugosi István, Szincsák János, Máté László, Zsupos Zoltán, ifj. Szöllősi Kálmán, Harasztosi Csaba, Barabás Ferenc, Teberán Mária, Szűcs József vezetésével.

Álmosd: Lengyel Sándorné.

Ártánd: özv. Balogh Andrásné, Kaszás János, Kranyecz Pálné.

Bakonszeg: Bessenyei Tsz (Pálfi Géza), Boruzs Imre, Harasztosi Csaba, Harasztosi Csabáné, Jenei Anikó, dr. Miskolczy Józsefné.

Berekböszörmény: Általános Iskola (Máté László igazgató), Nagy Sándor.

Bihardancsháza: E. Horváth Lajos családja. Sípos Károly.

Biharkeresztes: Forgó Gyula, Frankó Endréné, Horváth Sándor, Roták István.

Biharnagybajom: Szűcs Sándor.

Bojt: Bakó Károly, Bakó Sándor, Bakó Sándorné, Buti Károly, Buti Károlyné, özv. Karancsi Károlyné, Papp Károly, Pető Zsigmond.

Derecske: Művelődési Központ, Nagyközségi Könyvtár.

Gáborján: Karakas Iván, Pánya István, özv. Szabó Lajosné.

Hencida: Horváth Lászlóné.

Kokad: Gulyás Sándorné.

Körösszakál: Általános Iskola (Sípos Endre igazgató).

Körösszegapáti: özv. Guj Jánosné, Hajdú Béla, Kovács Istvánné, özv. Laczkó Miklósné, Papp Sándorné, Teberán Mária,.

Mezősas: Varga Gábor.

Nagykereki: Balogh Sándorné, Cine Lajosné, Lakatos Gusztávné, Szina Lajosné, Vasók Lajosné, Vida Julianna.

Sáránd: Pallás Imre vb-titkár.

Sárrétudvari: Nagy Róza.

Told: Matkócsik Kálmán, özv. Pápai Lajosné, Puskár Lajos, Szabó Ferencné, Szőke Sándorné.

Debrecen: Tanítóképző Főiskola Könyvtára, Bakó Endre, dr. Dankó Imre, Fényes Kálmán, dr. Módy György, Reven Ferenc, Tardy Erzsébet, dr. Varga Gyula.

Földes: Karacs Zsigmond, Péter Imre.

Hajdúböszörmény: dr. Daróczi András, dr. Nyakas Miklós.

Baja: Bérczi László.

Békéscsaba: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi csoportja, Új Aurora Szerkesztősége.

Biharugra: Bertalan Ágnes (Szabó Erzsébet).

Budapest: Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Magyar Néprajzi Társaság, dr. Balásházy János, dr. Barcsay László, Benamy Sándor, Erdélyi Honor, dr. Kozák Károly, Kürthy Sándor, dr. Molnár Balázs, Nadányi Gertrúd, Pastinszky Miklós, Rétvári Lajosné.

Gyula: Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége.

Pápa: özv. Kocsis Kálmánné.

Szeged: Ruszoly József.

Nagyvárad: Matkó Ilona.

Cleveland, USA: Mrs. Anna Oláh.

Florida, USA: Petry Béla.

Továbbá a könyvtárunkat a hazai és nemzetközi kiadványcserénkbe bekapcsolódott múzeumok, levéltárak és tudományos intézmények.

A Bihari Múzeum teljes gyűjteményanyaga

Gyűjtemény	1978. dec. 31-i állomány	Gyarapodás			Összes állomány 1981. dec. 31.
		1979	1980	1981	
Régészet (db)	2550	25	39	—	2614
Történet — tárgy (db)	272	12	28	22	334
Néprajz (db)	886	104	56	81	1127
Képzőművészet (db)	82	3	13	60	158
Irodalmi tárgy (db)	194	176	103	6	479
Irodalmi kézirat (folió)	385	688	348	23	1444
Numizmatika (db)	313	112	—	7	432
Ált. Történeti Dokumentáció (tétel)	997	112	81	63	1253
Adattár (lap)	942	1109	430	209	2690
Fotótár (negatív db)	807	514	244	370	1975
(mozgófilm — m)	171	—	—	—	171
(diakép — db)	—	35	—	—	35
Könyvtár (könyv — kötet)	654	395	58	140	1247
(folyóirat — évfolyam)	248	115	45	79	487

Nyilvántartás, állagmegóvás, raktározás

1981-ben elkészültek az előnyomott tárgykartonok, melyek kitöltése a következő évek feladata. Jelentős előrelépés történt a tárgyfotózásban: közel 1500 tárgyról készült nyilvántartási fénykép, s sor került a kiállítás és az abban levő tárgyak biztonsági fotózására is. A lefotózott tárgyakat egyben tisztítottuk, revideáltuk is. A műtárgyvédelmet az épületfelújítás is szolgálta, bár a következő évek elkerülhetetlen feladata a fűtés korszerű megoldása. Raktározási gondjainkon enyhített a városi tanács által átengedett 3 raktár bepolcozása. E raktárakban elsősorban a fa-, fém- és üvegtárgyakat helyezzük el folyamatosan.

Tudományos munka

A múzeum tudományos tevékenysége elsősorban a gyűjtött anyag dokumentálásához kapcsolódott (pl. Pozsár Bálint-hagyaték, munkásmozgalmi visszaemlékezések gyűjtése és az adattárunkban elhelyezettek lektorálása, irodalomtörténeti adatgyűjtés).

Jelentős a múzeum különböző kiadványainak szerkesztése, illetve a tanulmányírás. A múzeum kiadványait e jelentés végén soroljuk fel. A megjelent műveken túl szerkesztésre került a Bihari Dolgozatok 8. száma és a jelen, BMÉ III. kötet. Héthy Zoltán elkészítette a Berettyóújfalu legújabbkori történetére vonatkozó monográfiatanulmányát Változó társadalom címen, s a várostörténeti kötetbe a település 1949—1979 közötti eseménynaptárát. Héthy Zoltán (társszerkesztőkkel együttműködve szerkesztette az 1983-ban megjelenő Bihari Útikalauzt is, s sajtó alá rendezte Pesty Frigyes Helynévtára bihari anyagát.

Közművelődési tevékenység

Népművelési munkánkat alapvetően meghatározta a múzeum épületének hosszan tartó felújítása 1980-ban. A munkálatok miatt állandó kiállításunk is jó ideig zárva tartott, időszaki kiállítást pedig az épületben nem tudtunk rendezni, bemutatni. Így közművelődési munkánk kifelé irányult.

A TKM mozgalom keretében múzeumlátogatásokat szerveztünk a Bessenyei-házba, a nagykereki Bocskai-kastélyba, a herpályi nemzetségi monostorhoz. Részt vettünk a bihari és a sárréti napok tájrendezvényein (vetélkedő, közgyűjteményi találkozó, autóstúra, hagyományos előadások stb.). A hagyományőrzés és a lakótelepi művelődés igényének megfelelően megszerveztük és 1979 óta rendszeressé tettük a berettyóújfalui Bessenyei-lakótelep lakosainak megemlékezéssel együtt járó emléktúráját a bakonszegi Bessenyei-emlékházhoz és a sír-emlékhez.

A város múltjának megismeréséhez — a komplex városfejlődési kiállítás megrendezésén túl — vetélkedők, előadások és ankétok szervezésével járultunk hozzá. A Bihari Múzeum egyik tevékeny közreműködője volt az 1981-ben először megrendezett urbanisztikai hét eseménysorozatának, Héthy Zoltán tagja volt a Szép vagy, Alföld rádiós vetélkedő városi csapatának. A munkások művelődését a múzeum a Korunk Valósága vetélkedősorozat támogatásával és a szocialista brigádokkal való jó kapcsolattartással segíti. Az ifjúság számára rendhagyó történelem- és irodalomórákat szervezünk. Minden év kiemelkedő rendezvénye — s nagyban segíti a múzeum gyűjtőtevékenységét — a megyei honismereti úttörőtáborok megtartása. 1981-ben először került sor a népművészeti úttörőtábor megrendezésére.

A bihari táj értékeit különböző előadásokon, műemléki fórumokon népszerűsítjük. Irodalmi hagyományaink ápolását segítette a Komádiban megrendezett Kelet Népe, illetve az újfalui Szabó Pál-emlékest.

3. kép: Dr. Schnitzler József megnyitja a városfejlődési komplex kiállítást.

A Bihari Múzeum — kellő hely hiányában — kezdeményezi a más intézményeknél létesítendő állandó kiállítások létrejöttét. (Dr. Zöld Sándor Kórház: Kórháztörténeti kiállítás, Szabó Pál Középiskolai Kollégium: Szabó Pál-emlékkiállítás és Városunk múltja, jelene, jövője c. városfejlődési kiállítás.) Nagy gondot fordítottunk és fordítunk az írásos és szóbeli propagandára. A múzeum tevékenységéről sok cikk és tudósítás jelent meg, hangzott el a három év folyamán.

Kiállítások

A Bihari Múzeum állandó kiállítása a „Bihari táj — bihari emberek" címmel 1974. október 17. óta tart nyitva (az irodalmi termet 1980-ben átrendeztük).

Időszaki kiállításaink:

50 éves a berettyóújfalui Dr. Zöld Sándor Kórház
1978. okt. 4.—1979. jan. 29. Rendezte: Héthy Zoltán
Megnyitotta: Dr. Hidasi József igazgatóhelyettes főorvos

Berettyóújfalu múltja (A városfejlődési kiállítás történeti része)
1979. febr. 8.—aug. 1. Rendezte és megnyitotta: Héthy Zoltán

A III. Megyei Honismereti Úttörőtábor kiállítása
1979. aug. 4.—okt. 14. Rendezte: Máté László
Megnyitotta: Héthy Zoltán

Ötéves a Bihari Múzeum. (Muzeológiai és gyűjteménybemutató kiállítás)
1979. okt. 16.—1980. márc. 23. Rendezte: Héthy Zoltán
Megnyitotta: dr. Dankó Imre megyei múzeumigazgató

4. kép: A kórháztörténeti állandó kiállítás részlete

A IV. Megyei Honismereti Úttörőtábor kiállítása
1980. okt. 1.—dec. 4. Rendezte: Máté László
Megnyitotta: Héthy Zoltán

Vizeink, rétjeink, erdeink élővilága (A Déri Múzeum kiállítása)
1980. dec. 10.—1981. jan. 31. Rendezte és megnyitotta: dr. Lovas Márton

Őskori telepásatás Berettyóújfaluban. (A MTA Régészeti Intézete és a Déri Múzeum kiállítása)
1981. febr. 6.—május 17. Rendezte: dr. Szabóné Máté Márta
Megnyitotta: dr. Kalicz Nándor, az MTA Régészeti Intézet osztályvezetője

35 éves az úttörőmozgalom. Járási úttörőtörténeti kiállítás
1981. jún. 5.—okt. 7. Rendezte: Héthy Zoltán, Erdélyi Gábor, Lugosi István
Megnyitotta: Szűcs József

Városunk fejlődése 1979—1981.
1981. okt. 16. — (áthúzódó 1982-re)
Rendezte: Bodó István, dr. Csatári Bálint, Héthy Zoltán
Megnyitotta: dr. Perecsényi Sándor

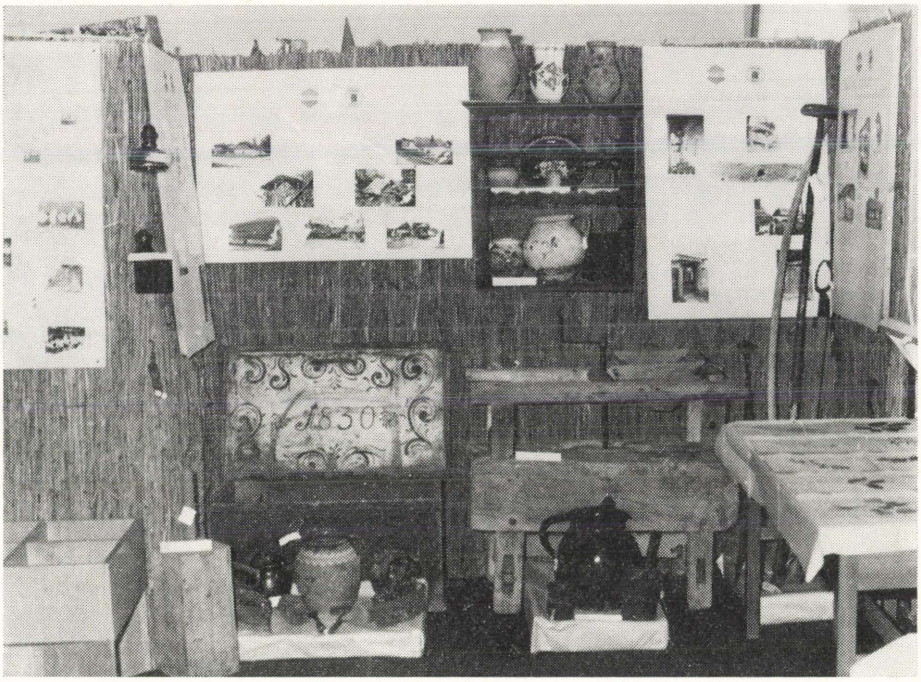
5. kép: Részlet az úttörőtörténeti kiállításról.

A kiállítások adatai

megnevezés	1979	1980	1981
iskolai csoportok száma	96	61	149
egyéb csoportok száma	70	16	41
iskolai csoportos látogatók száma	2797	1724	4263
egyéb csoportos látogatók száma	1011	174	408
egyéni látogatók száma	4299	1543	3260
összes látogató száma	8107	3441	7931
tárlatvezetések	50	20	51

A Bihari Múzeum tevékenységével foglalkozó munkák

1 *Héthy Zoltán:* Bihari Múzeum (Berettyóújfalu) — *Módy* György: Herpály. = Tájak — Korok — Múzeumok Hajdú-Biharban. Kiad. a Volán Utazási Iroda. Debrecen, 1979. 7—8., 9. p.
2 *Péter* Imre: Irodalomtörténeti értékű ajándék. A Bihari Múzeumban Erdélyi József hagyatékának egy része. = Hajdú-bihari Napló, 1979. febr. 17. 6. p.
3 *Harasztosi* Csaba: Az őskortól napjainkig. Várostörténeti kiállítás a Bihari Múzeumban. = Hajdú-bihari Napló, 1979. március 1. 5. p.
4 *Knézy* Judit: A Bihari Múzeum Évkönyve I. (Ism.) = Ethnographia, 90. évf. 1979. 2. sz. 310—311. p.
5 *Harasztosi* Csaba: Várostörténeti kiállítás. = Népművelés, 1979. 6. sz. (jún.) 44. p.
6 H. Cs. *(Harasztosi* Csaba): Megyei honismereti úttörőtábor Biharkeresztesen. = Hajdú-bihari Napló, 1979. júl. 7. 4. p.

6. kép: Részlet az 1981. évi Honismereti Úttörőtábor gyűjtéséből rendezett kiállításból.

7 H. Cs. (*Harasztosi* Csaba): A Múzeumi Hónap Biharban. = Hajdú-bihari Napló, 1979. okt. 3. 5. p.
8 Úttörők a múzeumban. (Az okt. 3-i honismereti úttörőnap rendezvényeiről) = Hajdú-bihari Napló, 1979. okt. 7. 16. p.
9 Ötéves a Bihari Múzeum (egészoldalas összeállítás). Jubileumi kiállítás. — *Csontos* Sándor: Szükség volt rá! — *Péter* Imre: Bihar irodalmi hagyományai — *Harasztosi* Csaba: Honismereti kiállítás — H.(arasztosi): Úttörők a honismereti munkában — *B.(akó) E.(ndre):* Rózsi néni. (Palánki Róza gondnok) = Hajdú-bihari Napló, 1979. okt. 20. 5. p.
10 *Bakó* Endre: Látogatás a Bihari Múzeumban. = Népszava, 107. évf. 256. sz. nov. 1. 6. p.
11 *H.(éthy)* Z.(oltán): Tárgyak, adatok, dokumentumok. Kiállítás az ötéves Bihari Múzeumról. =Hajdú-bihari Napló, 1979. nov. 28. 5. p.
12 *Héthy* Zoltán: Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1976—1978. évi működéséről. = A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Berettyóújfalu, 1978 [1980]) 297—311. p.
13 *Sz. Máthé* Márta: Herpály története. (Ism.) = Hajdú-bihari Napló, 1970. jan. 12. 5. p.
14 *Héthy Zoltán:* Bihari táj, bihari emberek. (A múzeum állandó kiállítása). = Élet és Tudomány, 1980. 11. sz. márc. 14. 347. p.
15 *Harasztosi* Csaba: Megyei honismereti úttörőtábor Biharkeresztesen. = Honismeret, 1980. 2. sz. 18—19. p.
16 Kelet Népe-emlékest Komádiban. (Előzetes) = Hajdú-bihari Napló, 1980. ápr. 18.
17 Kelet Népe-est Komádiban. (Tudósítás) = Hajdú-bihari Napló, 1980. ápr. 23. 5. p.
18 *Harsányi* Zoltán: Hajdú-bihari dolgozatok. = Népszava, 1980. máj. 24. 8. p. (A Bihari dolgozatok kiadványairól)
19 *(Harasztosi* Csaba): Megyei úttörő honismereti tábor Berettyóújfaluban. (Előzetes) = Hajdú-bihari Napló, 1980. júl. 10. 4. p.
20 *Péter* Imre: A sárréti pórok krónikása. E. Horváth Lajos emlékezete. (A népi költő anyaga a Bihari Múzeumba került) = Hajdú-Bihari Napló, 1980. júl. 30. 5. p.

21 *Harasztosi* Csaba: Honismereti úttörőtábor Berettyóújfaluban. IV. Megyei Honismereti Úttörőtábor. = Hajdú-bihari Napló, 1980. aug. 3. 7. p.
22 Öt-hatezer éves település nyomait kutatják. (Képes tudósítás a herpályi őskori ásatásról.) = Hajdú-bihari Napló, 1980. szept. 5. 3. p.
23 Újabb ásatás Berettyóújfalu-Herpályon. (Képes tudósítás a herpályi középkori templomfeltárásokról) = Hajdú-bihari Napló, 1980. szept. 21. 7. p.
24 *Harasztosi* Csaba: Honismereti úttörőtábor. = Népművelés, 1980. 9. sz. (szept.) 45. p.
25 (*Harasztosi* Csaba): IV. Megyei Honismereti Úttörőtábor. = Úttörővezető, 1980. október.
26 *Bakó* Endre: Gazdag, változatos második kötet. A Bihari Múzeum Évkönyve. (Ism.) = Hajdú-bihari Napló, 1980. dec. 17. 5. p.
27 *Raics* István: Bencze Lászlóné bihari népdalgyűjtése. (Ism.) = Kóta. A Kórusok Országos Tanácsának Lapja. XI. évf. 1981. 1. sz. 19. p.
28 *Szilágyi* Gábor: Az új kőkortól a XVII. századig. Régészek nyilatkoznak ásatásaikról (a herpályi őskori és középkori ásatásokról). = Hajdú-bihari Napló, 1981. jan. 22. 4. p.
29 Pályázati felhívás (az V. megyei honismereti úttörőtáborban való részvételre) = Hajdú-bihari Napló, 1981. jan. 27. 8. p.
30 Régészeti együttműködés. (Hír az őskori telepásatás Berettyóújfaluban c. kiállítás megnyitásáról) = Hajdú-bihari Napló, 1981. febr. 6. 8. p.
31 Herpályi kultúra. (Fényképes hír az őskori ásatás anyagának restaurálásáról és kiállításáról.) = Új Tükör, XVIII. évf. 1981. 6. sz. febr. 8. 43. p.
32 Osváth Pálra emlékeztek. (Fényképes tudósítás a koszorúzásról) = Hajdú-bihari Napló, 1981. márc. 24. 8. p.
33 *B.(akó)* E.(ndre): „Szülőföldem, Biharország" A Bihari Múzeum felújított kiállítása. = Hajdú-bihari Napló, 1981. máj. 16. 5. p.
34 Járási úttörőtörténeti kiállítás nyílt... a Bihari Múzeumban. (Fényképes tudósítás) = Hajdú-bihari Napló, 1981. jún. 16. 7. p.
35 V. Megyei Honismereti Úttörőtábor. (Hír) = Hajdú-bihari Napló, 1981. júl. 6. 8. p.
36 *Turi* Gábor: Nemzetközi jelentőségű leletek. Magyar—szovjet ásatás Herpályon. = Hajdú-bihari Napló, 1981. aug. 2. 7. p.
37 *Bakó* Endre: A kőkortól a bronzkorig. Magyar—szovjet ásatás Herpályon. = Népszava, 1981. szept. 8. 6. p.
38 *Héthy* Zoltán: Berettyóújfalu: Bihari Múzeum. (múzeumismertetés) = Tájak—korok—múzeumok Hajdú-Biharban. (2., bőv. kiad) Kiad. a Volán 6. sz. Váll. Debrecen, (1981) Soksz. 11—12. p.
39 (harasztosi): Honismereti úttörőtábor. = Népművelés, 1981. okt. 45. p. (Tudósítóinktól)
40 *Szilágyi* Péter: Vissza hatezer évet. (a herpályi őskori ásatásról riport) = Szovjetunió, 1981. 11. sz. nov. 54—55. p.
41 *Harasztosi* Csaba: Megyei honismereti úttörőtábor Biharkeresztesen. = Honismeret, 1981. 6. sz. 58—59. p.
42 *Benedek* László: Közoktatás, közművelődés. In: Berettyóújfalu története. (Szerk.: Varga Gyula.) Berettyóújfalu, 1981. 627—641. p. (Múzeum: 639—640. p.)

A bakonszegi Bessenyei Emlékházról szóló cikkek:

1 (*Kilián* István): Bakonszegi Bessenyei György Emlékház. = Tájak—Korok—Múzeumok Hajdú-Biharban. Kiad. a Volán Utazási Iroda, Debrecen, 1979. 10. p.
2 *Erőss Ágota:* A bihari remete falujában. = Nők Lapja, 1979. 47. sz. nov. 24. 6—7 p.
3 *Héthy* Zoltán: Bessenyei háza Bakonszegen. = Élet és Tudomány, 1980. 42. sz. okt. 17. 1339. p.
4 *Kilián* István: Bakonszeg, Bessenyei György Emlékház (múzeumismertetés). = Tájak—Korok—Múzeumok Hajdú-Biharban. (2. bőv. kiad.) Kiad. a Volán 6. sz. Vállalat, Debrecen, (1981). Soksz. 14. p.
5 Megújult a Bessenyei-emlékház. = Hajdú-Bihari Napló, 1981. okt. 22. 1. p.

A Bihari Múzeum kiadványai, 1979—1981.

A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. Héthy Zoltán) Berettyóújfalu, 1978. (1980.) 310, 1. p.

Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei. Szerk. Héthy Zoltán, Berettyóújfalu.

5. sz.: *Módy* György: Herpály, 1979. 39 p. 1 mell.
6. sz.: Az Osváth Pál emlékülés előadásai, 1980. 24 p.
7. sz.: *M. Nepper* Ibolya—*Sőregi* János—*Zoltai* Lajos: Bihari halmok, 1980. 31 p.

Héthy Zoltán további publikációi:

1 *Héthy* Zoltán—*Csatári* Bálint: Berettyóújfalu múltja, jelene, jövője. Vezető a várostörténeti, városfejlődési kiállításhoz. Berettyóújfalu, 1979. Városi Tanács. 23 p.
2 Berettyóújfalu címere. = Hajdú-Bihari Napló, 1979. febr. 18. 10. p.
3 *Kahler* Frigyes—*Héthy* Zoltán: A Magyar Numizmatikai Társulat Debreceni Csoportjának története (1925—1950). = Déri Múzeum Évkönyve, 1977. (Debrecen, 1979.) 521—560. p.
4 Osváth Pál és fő műve. (Pál Osváth und sein Hauptwerk.) = A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Berettyóújfalu, 1978. (1980.) 245—249., 265. p.
Ua.: = Az Osváth Pál emlékülés előadásai. Berettyóújfalu, 1980. (Bihari Dolgozatok 6.) 3—7., 23. p.
5 Bihar első néprajzosa. 150 éve született Osváth Pál. = Hajdú-Bihari Napló, 1981. ápr. 15. 5. p.
6 A magyar emigráció a mai Bulgária területén 1849—1850. (Publikált források és feldolgozások bibliográfiája.) In: Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. (Szerk.: Cs. Dobrev, Juhász Péter, P. Mijatev.) Bp., 1981. Akadémiai K. 453—458. p.
Ua. megjelent bolgár nyelven is Szófiában, a Bolgár Tudományos Akadémia gondozásában.
7 A változó társadalom. In: Berettyóújfalu története. (Szerk. Varga Gyula.) Berettyóújfalu, 1981. 587—609. p.
8 Eseménynaptár. Berettyóújfaluban történt 1949. január 1.—1979. január 1. Összeáll.: — —. In: Berettyóújfalu története. (Szerk. Varga Gyula.) Berettyóújfalu, 1981. 653—665. p.

Péter Imre

Egy élet a Sárrétért

— Szűcs Sándor emlékezete —

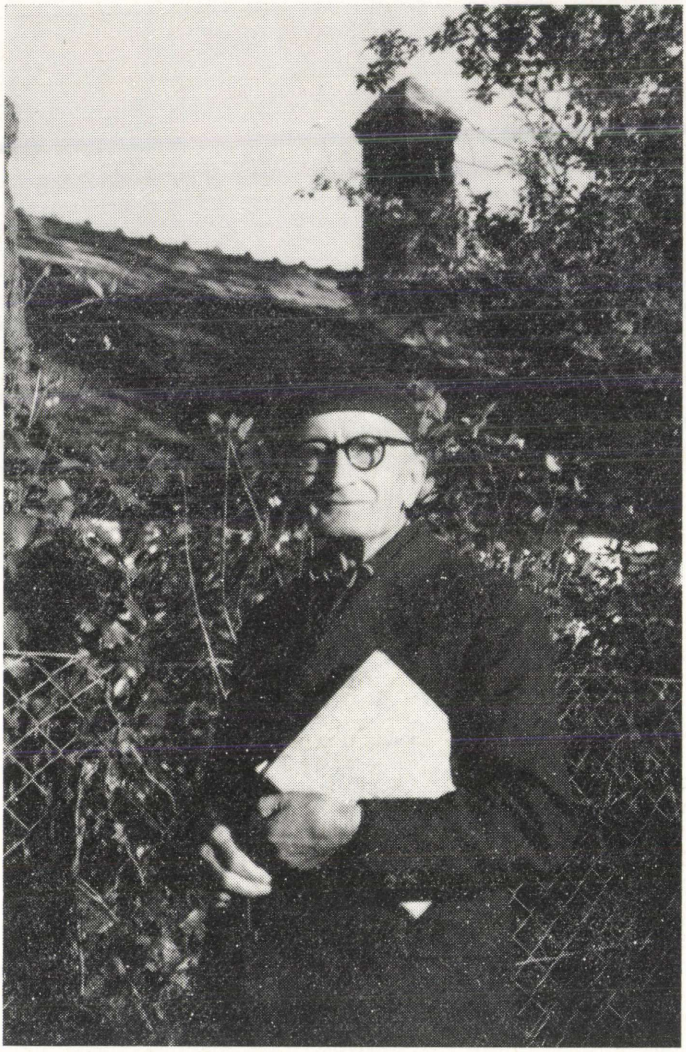
Fájdalmas gyásszal kísérték utolsó útjára 1982. augusztus 9-én délután a sárréti falvak képviselői és a helyiek százai Biharnagybajomban Szűcs Sándor néprajztudóst. Életének 79. évében távozott el közülünk és tért örök pihenőre a „Rét"-ben, rég elhalt szomszédjai, adatközlői, műveinek hősei: a daruszelídítő öreg Kóti, a pákászok, rétlakók, vízjárók, csikasszal viaskodó pásztorok, pandúrok űzte nádilakók, nagyerejű és éleseszű sámánutódok közé. Itt hagyta a 230 éves, templomos korú Nemes-portát az öreg szilfaóriással, a nagy kerttel, a sok gondolatot, álmot hozó dolgozószobával, ahonnan több mint 66 évig kísérte figyelemmel a Sárrét múltját, a történelmet hordozó adatközlők szavai, és saját gyűjtőútjai nyomán.

Élete egybeolvadt a tájjal, annak történelmével, az ősök sorsával. A sárréti ember, a sárréti múlt örökségét, a szülőföld hagyományainak őrzését már gyermekkorában magára vállalta. Tizenhárom éves lehetett, amikor kezébe került az Ethnográfia 1916. évi két füzete. E néprajzi kiadványban a gyermek Szűcs Sándor izgalmas, elgondolkodtató olvasmányokat talált, melyből megsejtette a néprajz lényegét, feladatát. Visszaemlékezéseiben így idézi ezt: „Kis diák voltam még, amikor már tudatosan ápolt ismeretséget kötöttem a Sárrét, a Nagykunság meg a Hajdúság, vagyis az előttünk élők nyelvén együtt nevezve: A Három Föld népével. Vénséges sárréti pákászok, öreg számadók a Hortobágy mellyéki karámoknál, határszülötte nagyidejű kunsági tanyások még akkor hagyományuk örökébe fogadtak. S ez örökbefogadás, fajtám szeretete, életreszólóan elkötelezett, hogy e pusztuló, idő árjától sodort örökség gondját hordozzam".

Elkötelezettje is maradt egész életére. Pedig családja más pályát szánt a tehetséges fiatalembernek. A család kívánalmai szerint felsőkereskedelmi iskolában tett érettségit, ezt követően azonban már saját ambíciói vezérelték. Beiratkozik a debreceni egyetem bölcsészkarára, ahol mint utolsó éves hallgató elnyeri az egyetem földrajzi intézetének pályadíját. Így lehetősége adódik évekig az intézetben dolgozni. Vezeti a hallgatók földrajzi gyakorlatait, módjában áll a tudományos munkába is bekapcsolódni. Egyre bővülő néprajzi adatgyűjteményének közléseire a Debreceni Szemle, a Földrajzi Közlemények és a Földgömb című folyóiratok adnak lehetőséget. Több vidéki lap rendszeres cikkírója, a népi életről szóló írásai sikert aratnak.

1934-ben lehetőséget kap tudományos fokozat megszerzésére. Doktori disszertációját Biharnagybajom határának régi vízrajza és a község kialakulása címmel meg is írja, de közben otthagyja a Milleker Rezső vezette intézetet. Szűknek érzi az intézet lehetőségei, s fél attól, hogy a zárt intézeti élet visszaveti gyűjtőmunkáját. Tizenkét évig szabadpályán is marad, kutatómunkájának él. Eljut az ország több vidékére, kutató táborozásokon vesz részt, ismeretségeket, barátságokat köt a hazai néprajztudomány jeles személyiségeivel, így Györffy Istvánnal is. Nagy kedvvel publikál különböző lapokban, sokszáz kisebb-nagyobb újságcikk jelzi ezen évek termékenységét.

Első nagyobb összefoglaló jelentőségű munkája az 1938-ban megjelent *Bi-*

har vármegye monográfiája c. kötetben kap helyet *Néprajzi vonatkozások* Bihar *vármegyében* címmel. Önálló kötete, a ma már klasszikusnak számító a *Régi Sárrét világa* 1942-ben jelenik meg. Apró történetekké formált, irodalmi igénnyel megírt, a népnyelv gazdagságát hordozó írások találhatók ebben a kötetében, de a többi Szűcs Sándor kötetekben is: *Pusztai krónika* (1946), *Pusztai szabadok* (1957), *Szól a duda, verbuválnak* (1962), *Betyárok, pandúrok és egyéb régi híresség*ek (1969), *Régi magyar vízivilág* (1977), *Tudományos disputa* (1980)

A harmincas években kialakult kapcsolata és barátsága a haladó népi írókkal, politikusokkal 1944 őszén, a Sárrét felszabadulását követően Szűcs Sándort közéleti pályára irányítja. Mint a kommunista párt tagja a biharnagybajomi Nemzeti Bizottság titkára majd elnöke lesz. A történelmi változások lelkes szervezővé formálják a csendességéről ismert néprajzost. Részt vállal a bihartordai Sárréti Népfőiskola megszervezésében és 1949-ig vezeti az országos hírnevet

kiharcoló szabadiskolát. (Szűcs Sándor életének e szakaszát, a Népfőiskola történetét évkönyvünk külön tanulmányban tárja olvasóink elé.)

1952. március 1-től a karcagi Györffy István Nagykun Múzeum igazgatójaként új múzeumot teremt a második világháborúban tönkrement gyűjtemény helyén. 1963-ban nyugdíjba vonul — de nem nyugalomba. Igazi alkotószakasz következik életében. A bajomi öreg házban gyakran fogad vendégeket, és a kedves feleség, Nagy Erzsébet Berta szerető gondoskodásával sorozatban írja cikkeit, gyakran jár író-olvasó találkozóra. Pályázatokon vesz részt, s azok sikerei nyomán könyvek formálódnak. Többször felkeresi a rádió, de a televízió is. 1975-ben portréfilm is készült a Sárrét tudósáról.

Születésének 70. évfordulója a Sárrét és Biharnagybajom nagy ünnepe. Szülőfaluja néprajzi és helytörténeti antológiával köszönti, a Magyar Néprajzi Társaság a Györffy István emlékéremmel jutalmazza. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozatával ismeri el életművét. Köszöntésére pályatársak, barátok érkeznek az ország tájairól.

Alig három év múlva egy hirtelen jött őszi megfázás tüdőgyulladással párosul, és felesége nincs többé. Szűcs Sándor összetörten, mint a sebesülten vergődő madár egyedül marad a nagy házban. Nincs aki biztassa, bátorítsa. Hiába a helyi tanács gondoskodása, a rokonság segíteni akarása, a barátok biztatása: Szűcs Sándor alig vesz tollat a kezébe. 75. születésnapján még reménykedtünk a tanácsnál rendezett kis ünnepségen, hogy a köszöntésére érkezett jóbarátok: Balassa Iván, Molnár Balázs és sokan mások hatására hátha visszatér alkotókedve, s azt a sok megíratlant amit megírni ígért — megírja. De ez sajnos csak reményünk maradt. Csak a már korábban összeállított mesegyűjteményt juttatja el sógornőjével a Móra Kiadóhoz. Máshoz már nincs ereje. Kedvetlen, magányos, bajomi remeteként dacol sorsával, súlyosbodó betegségével. Hiába a kórházi, majd klinikai orvosok erőfeszítése.

Temetésén Balassa Iván, Dankó Imre, Kaposvári Gyula búcsúzott Szűcs Sándortól: attól az embertől, aki mindig másokért élte életét. Búcsúztak Tőle: de nem az elmúlás, a felejtés sejtésével, hanem a műveiben, munkásságában való továbbélése biztos tudatában. Sárréti akácból készített fejfáján csupán ennyi áll: Itt nyugszik Szűcs Sándor (1903. október 23.—1982. augusztus 2.) Béke poraira.

SZERKESZTŐI KÖZLEMÉNY

Mensáros László Kossuth-díjas színművész és *dr. Kilián István* irodalomtörténész kérésére az alábbiakat közöljük:

A Bihari Múzeum Évkönyve II. kötetében (Berettyóújfalu, 1980. 129—151. p.) megjelent egyik tanulmány *(Kilián István:* Menszáros Károly nagykereki gazdaságának inventáriuma 1837-ből) egy mondata félreértésre adhat okot. Menszáros Károlyról szólva, akinek eddigi adataink szerint csak leánygyermekei voltak, állítható, hogy a Nagykerekiben lakó ág kihalt. Ezen állítást az idézett genealógiai munkák, Fényes Elek 1851-ben megjelent Geographiai szótára, valamint a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött úgynevezett Osváth-hagyatéknak a Menszáros-család történetére vonatkozó adatai is bizonyítják.

Menszáros Károly bátyjának, Menszáros Lászlónak azonban Ritter Jozefától hat gyermeke született, s ezek közül az egyik, Dániel továbbvitte a családot, s a jelenleg élő Mensárosoknak Menszáros László, illetőleg ennek a fia, Dániel az őse.

Budapest, 1982. január 18-án.

Mensáros László s. k.
Kossuth-díjas színművész

Dr. Kilián István
irodalomtörténész

Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 6457.66-19-2
Készült Debrecenben, az 1983. évben